

OBSAH / CONTENTS / INHALT

Štúdie a články/Articles/Studien

BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi: Faces from the past. Some thoughts about anthropomorphic and zoomorphic figurines and images in the neolithic period	3
GÁLIK, Zdenko: Abrahám Rufus – spoločenské postavenie, vojenské zásluhy a majetková doména (1278/1291 – 1326). Etnický a sociálny pôvod Abraháma Rufusa	27
GLEJTEK, Miroslav: Ochrana proti falšovaniu listín vydávaných hodnovernými miestami v stredovekom uhorskom zákonodarstve	58
KILIÁN, Jan: Military violence in towns during the Thirty Years' War – The Czech and central European context	79
ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ĎURČEK, Pavol: Socialistický model populačnej politiky a reprodukčné správanie na Slovensku	104
RODAN, Kamil: Žít se ctí aneb účast Věry Běhalové na církevním procesu Bárta a spol. na počátku 50. let 20. století	132

Materiály/Materials/Materialien

OSYKOVÁ, Linda: Budovanie zdravotníckych a zdraviu prospešných zariadení v Trnave v medzivojnovom období	155

Rozhľady/Horizons/Horizonte

KOPČÁKOVÁ, Slávka: Miesto mravnej výchovy v diele Tobiasa Gottfrieda Schröera	174
VRBATA, Aleš: Diagnosing Brazil: Paulo Prado in search of brazilian identity	194
ŠMÍD, Marek: Otázka finančního odškodení nitranského biskupa Vilmose Baththyányho po jeho odchodu z ČSR v roce 1919	225

Prax/Practice/Praxis

NEBUSOVÁ, Lenka: Reštaurovanie historickej knižnej tlače z konca 16. storočia „Blebel, Thomas: De spaera et primis astronomiae rudimentibus libellus“	239

Recenzie/Review/Kritik

SEDLÁČEK, Tibor: Doklady náboženstva Churritov v starovekom Urkeši. (Michal Habaj)	259

Kronika/Chronicle/Chronik	261

**Publikačná etika časopisu Studia Historica Nitriensia / Publication Ethics
of the Studia Historica Nitriensia Journal / Veröffentlichung Ethik des
Zeitschriften Studia Historica Nitriensia .....** 265

Pokyny pre autorov/Instructions for the authors/Hinweise für Autoren 270

ŠTÚDIE A ČLÁNKY

FACES FROM THE PAST. SOME THOUGHTS ABOUT ANTHROPOMORPHIC AND ZOOMORPHIC FIGURINES AND IMAGES IN THE NEOLITHIC PERIOD

Noémi BELJAK PAŽINOVÁ

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Filozofická fakulta
Katedra archeológie
Hodžova 1
949 74 Nitra
nbpazinova@ukf.sk

DOI: 10.17846/SN.2018.22.1.3-26

BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi. *Tváre minulosti. Niekoľko úvah o antropomorfnej a zoomorfnej plastike a vyobrazeniach v neolite.* Cieľom príspevku je predstaviť a interpretovať špecifický druh archeologického prameňa v rámci rôznorodého súboru umenia znázorňovania človeka a zvierat v neolite (mladšej dobe kamenej). V období vzniku prvých roľníckych kultúr dosahujú tieto artefakty z hľadiska umeleckého stvárnenia vrchol. Popri zohľadnení ich odlišného kultúrneho i chronologického charakteru je zámerom práce predostrieť na ne pohľad vo svetle najnovších objavov a informácií. Článok si pritom nekladie za cieľ komplexnú analýzu spracovaného prameňa, ale predostrieť niekoľko úvah a návrhov k ich pochopeniu a interpretácii.

Kľúčové slová: neolit; antropomorfná plastika; zoomorfná plastika; ornamentika; interpretácia;

Keywords: Neolithic; Anthropomorphic Figurines; Zoomorphic Figurines; Motifs; Interpretation;

The aim of this article¹ is to present some thoughts about a specific type of archaeological sources within a diverse collection of art depicting humans and animals in the Neolithic (New Stone Age). From the aspect of artistic representation, these artifacts reach their climax in the time when first agricultural cultures appear. Besides taking their different cultural and chronological character into consideration, the goal of this work is to present them in the light of the latest discoveries and information.

As for geographical boundaries, the presented sources come from the territory of the western part of the Pannonian Basin (the old name of the Carpathian

¹ This article has been written within the project VEGA No. 1/0208/17: „From Pontic Steppe to the west – to the Carpathians and the Danube (Z pontských stepí na západ – ku Karpatom a Dunaju)“.

basin). In terms of chronology, we are talking about the Neolithic period (6th – 5th millennium BC), which brought a new system of productive economy connected with animal breeding and growing cereals. Mentioned will be mainly finds from the Early and Middle Neolithic (Linear pottery culture – LPC, Želiezovce Group) and the Late Neolithic (Lengyel culture complex).

We do not have much information about religious concepts, cultic practices and ideology of communities from the Neolithic in general. Great variability of types and heterogeneity of artistic representation is typical for the studied source. Among others, finds of special and untraditionally designed vessels and torsos of human figurines (sculptures) document variety of ritual concepts. The sources analyzed in the contribution are divided and presented in the following categories:

- *free-standing and applied human figurines and anthropomorphic motifs on pottery,*
- *free-standing and applied animal figurines, vessels and zoomorphic motifs on pottery,*
- *anthropomorphic vessels with figural motifs and representations of faces.*

1 Human (anthropomorphic) figurines

Finds of free-standing figurines (figural sculptures) have always belonged to the attractive archaeological finds and called the attention of professional and amateur public ever since they first occurred. Statistically, such artifacts are discovered only sporadically and are not a frequent find source. Nevertheless, they are subject to studies from multiple aspects (artistic-historical, cultural-historical, sociological, religious, typological, etc.).² Several terms are used to name them –

² See for example: BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi. The spiritual world of Lengyel communities. In KOVÁRNÍK, Jarolím. Centenary of Jaroslav Palliardi's Neolithic and Aeneolithic Relative Chronology (1914-2014). Hradec Králové: Filozofická fakulta, 2014, pp. 295-308; BERG, Friedrich – MAURER, Hermann. IDOLE, Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren. Horn: Museumsverein, 1998, 160 p.; KALICZ, Nándor. Figurliche Darstellung und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 1998, 154 p.; KOVÁRNÍK, Jaromír. Idole der Lengyel-Kultur in Mähren. In SCHMOTZ, Karl. Vorträge des 28. Niederbayerischen Archäologentages. Deggendorf: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2010, pp. 91-136; KUZMA, Ivan. Plastika želiezovskej skupiny z Mužle-Čenková. In Slovenská Archeológia, 1990, no. 37, pp. 429-450; LENNEIS, Eva – NEUGEBAUER-MARESCH, Christine – RUTTKAY, Elizabeth. Jungsteinzeit im Osten Österreichs. St. Pölten, Wien: Niederösterreichisches Pressehaus, 1995, pp. 22, 99-104; MAKKAY, János. Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni Isten és embert. In BENDE, Lívia – LŐRINCZY, Tibor. Hétköznapok Vénuszai. Hódmezővásárhely: Tornyai János Múzeum, 2005, pp. 85-121; MAURER, Hermann. Neolithische Kultobjekte aus dem niederösterreichischen Manhartsbergbereich. Ein Beitrag zur jungsteinzeitlichen Geistesgeschichte. Bonn, Hückeswagen: Mannus-Bibliothek, 1982, 142 p.; PAVÚK, Juraj. Menschliche Tonfiguren der Lengyel-Kultur aus der Slowakei. In JEREM, Erzsébet – RACZKY, Pál. Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2003, pp. 311-325; POKORNÁ, Zuzana. K interpretaci ženské neolitické plastiky. In Sborník prací FF BU, 1983, vol. E28, pp. 104-111; PODBORSKÝ, Vladimír. Těšetice-Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou – Těšetice-Kyjovice 2. Brno: FF MU 1985; VLADÁR, Jozef. Praveká plastika. Bratislava: Tatran, 1979, 165 p.; VLADÁR, Jozef - WIEDERMANN, Egon. Z pontských stepí na západ – ku karpatským autochtonom. In Studia Historica Nitriensia, Supplementum – mimoriadne číslo časopisu venované životnému jubileu prof. Petra Romsauera: Sedem decénii Petra Romsauera, 2017, vol. 21, p. 247.

sculpture, statuette, clay figurine. The frequent name of "idol", unlike the previous names, suggests cultic function of these objects (i. e. an image identified with a deity or a similar entity).

Individual figurines can be classified from several points of view – usually as sitting, standing (or in some other posture), according to the position of their arms, according to known (supposed)/ unknown sex (predominant female or sexless statuettes), according to decoration or type of ornamentation (decorated/ undecorated), etc.

The state of their preservation is a serious obstacle for our studies, since most of them are found only in fragments (Figure 1). Thus, it is highly probable that they were broken on purpose (possibly as part of rituals/cultic acts), for different reasons – to help people acquire their magic powers or to kill evil (!). On the other hand, the fact that if they represented a deity, respect or fear would probably have prevented people from breaking them, is an argument against ritual breaking. However, this would not be true if the reason for intentional breaking was loss of strength or fear of their power. Such behaviour is suggested mainly by ethnographic researches of African tribes³ whose individual members for example believe that if they damage a cultic artifact, the whole community will be punished.

Artifacts could have been broken also to spread fertility over the settlement and its farming background (burying sculptures in fields, etc.). Statuettes could have been parts of sanctuaries used by the whole community or just parts of domestic (familiar) sacred places. Besides cultic purposes, it is possible that they were used as e. g. toys or symbols of formation of male identity⁴.

Applied human figures are another type of source; they were probably easily broken or separated from bodies of vessels parts of which they used to be. Thus, many of them are found as fragments and now we cannot clearly confirm whether they were independent figures or were originally attached to bodies of vessels (for more details, see the third part of the article).

³ See, for example: ELIADE, Mircea. Posvátné a profánní. Praha: Oikoymenh, 2006, 148 p.; FRAZER, James George. Zlatá ratolest. Magie, myty, náboženství. Praha: Mladá Fronta, 1977, 632 p.; LÉVI-STRAUSS, Claude. Myšlení přírodních národů. Liberec: Dauphin, 1996, 365 p.

⁴ PETRASCH, Jörg. Idol, Fetisch oder Kultbild? Zu Terminologie und Interpretation anthropomorpher und theriomorpher neolithischer Statuetten. In ASLAN, Rüstem (et al.). Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann. Band 2. Remshalden-Grunbach: Greiner, 2002, pp. 861-883; REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, Kamila. Interpretace neolitických kulturních jevů. In CHEBEN, Ivan - KUZMA, Ivan. Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2007. Zborník referátov z 26. pracovného stretnutia bádateľov pre výskum neolitu a eneolitu Čiech, Moravy a Slovenska. Michalovce, 24. - 27. 9. 2007. Nitra: Veda, 2008, pp. 205-221; BECKER, Valeska. Figürliche Darstellungen der Linienbandkeramik. In SCHMOTZ, Karl. Vorträge des 28. Niederbayerischen Archäologentages. Deggendorf: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2010, pp. 27-45.

Figure 1. Anthropomorphic figurines of the Lengyel culture from Slovakia. 1 – Kiarov, site Veľké ortovisko; 2, 4 – Bánovce nad Bebravou-Biskupice, site Keblov; 3 – Bánovce nad Bebravou, site Za rezervoárom; 5 – Bučany, site Kopanice (1 – after BELJAK PAŽINOVÁ – BELJAK, 2014, s. 56, obr. 53; 2-4 – after BELJAK PAŽINOVÁ, ref. 1, s. 302, 303; obr. 1, 2, 4; 5 – after BUJNA – FURMÁNEK – WIEDERMANN, 2013, s. 181, obr. 106).

2 Animal (zoomorphic) figures, vessels and motifs on pottery

Zoomorphic figures occur at numerous neolithic settlements⁵ (rarely in burial complexes e. g. Dvory nad Žitavou⁶, Bicske-Galagonyás⁷). They have many forms. They are individually standing figures, less frequently applied as protrusions or handles on vessels (Figure 2: 1-4, 6) and lids. In the LPC intact plastic animal vessel applications are very rare. We know them e. g. from Hungary (site Letkés and Budapest-Békásmegyer)⁸ and Slovakia (Tupá and Dvory nad Žitavou)⁹.

As for the animal species, domestic farm animals (mainly piglet, dog, goat and sheep) can be distinguished within the scale of shapes. However, game or wild animals also appear (e. g. fox, bear, fish, tortoise). Most of these figures are roughly shaped so it is not possible to identify the depicted animal. Some specimens have double applications (Figure 2: 8), i. e. animals with two heads e. g. on the opposing ends of lid handles or bowls¹⁰ double heads on the same side of a figure or on one side of a vessel/altar¹¹.

Solving the problem of animal symbolism gives us an idea of artistic feelings and thus, brings information related to the community's everyday life. Simultaneously, we can observe how people are dependent on animals and study the scope of species they were in touch with. On the basis of frequency of individual species' representations, we can deduce the importance of the species for man. The oldest neolithic finds in the monitored territory include a realistically

⁵ PODBORSKÝ, Vladimír. Těšetice-Kyjovice II. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1985, pp. 123-145; BECKER, Valeska. Rinder, Schweine, Mischwesen. Zoomorphe Funde der westlichen Linearbandkeramik. In SASTUMA – Saarbrücker Studien und Materialien zur Altägyptenforschung, 2007, no. 11, pp. 9-95; KAUFMANN, Dieter. Einige Bemerkungen zu linienbandkeramischen Tierdarstellungen. In CZIESLA, Erwin – KERSTIN, Thomas. Den Bogen spannen... Festschrift für Bernhard Gramsch zum 65. Geburtstag. Teil 2. Weißbach: Beier+Beran, 1999, pp. 333-345; KUZMA, Ivan. Plastika želiezovskej skupiny z Mužle - Čenkova. In Slovenská Archeológia, 1990, vol. 38, no. 2, pp. 447-449, fig. 11-17; BÁNFFY, Eszter. Cult objects of the Neolithic Lengyel culture. Connections and interpretations. Budapest: Archaeolinqua, 1997, 131 p.; PAVÚK, Juraj. Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra: Archeologický ústav SAV, 1994, pp. 171, 172.

⁶ PAVÚK, Juraj. Grab des Želiezovce-Typus in Dvory nad Žitavou. In Slovenská Archeológia, 1964, vol. 12, pp. 5-68.

⁷ MAKKAY, János – STARNINI, Elisabetta – TULOK, Magdolna. Excavations at Bicske-Galagonyás (Part III). The Notenkopf and So-pot-Bicske Cultural Phases. Trieste: Svevo, 1996, fig. 7: 4.

⁸ PAPP, László. Eine jungsteinzeitliche Siedlung und Gräber in Letkés. In Mitteilungen Arch. Inst. Ungarischer Akademie der Wissenschaften 1972, no. 3, pp. 13-58, Tab. 14: 1; KALICZ, Nándor. Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 1998, 50, fig. 14: 2;

⁹ JANŠÁK, Štefan. Staré osídlenie Slovenska. Dolný Hron a Ipeľ v praveku. Turčiansky Sv. Martin: Matica Slovenská, 1938, Tab. 31: 4; PAVÚK, Juraj. Chronologie der Želiezovce-Gruppe. In Slovenská Archeológia, 1969, vol. 17, no. 2, pp. 308, 335, fig. 33; 47: 10.

¹⁰ For example: PODBORSKÝ, ref. 5, p. 134; KALICZ, ref. 8, fig. 60: 1; TOKAI, Zita Mária. A lengyeli kultúra egy újabb állatábrázolása Nagybakonáról. In Zalai Múzeum, 2008, no. 17, pp. 21-32.

¹¹ For example: PAVÚK, Juraj. Kockovité a zoomorfné dózicky lengyelskej kultúry zo Santovky. In Sborník prací FF BU, 1997, vol. M 2, pp. 65-78; ZALAI-GAÁL, István. Die applizierte Tierplastik der Lengyel-Kultur. In Acta Archaeologica Hungarica, 1998, no. 50, pp. 43-90.

Figure 2. Neolithic zoomorphic figurines and motifs. 1 – Mužla-Čenkov; 2, 4 – Štúrovo; 3 – Žikava; 5 – Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb; 6 – Kiarov, site Veľké ortovisko; 7 – Dvory nad Žitavou; 8 – Györe. No scale. (1 – after KUZMA, ref. 2, s. 442, obr. 14; 2, 8 – after PAVÚK, ref. 5, tab. 67: 14; 3 – after KUZMA – ILLÁŠOVÁ, 1996, obr. 84: 26; 4, 7 – after PAVÚK, ref. 34, s. 53, obr. 46; s. 51, 68, obr. 43, 63; 5 – after BÁNFFY, ref. 12, s. 77, fig. 6; 6 – after BELJAK PAŽINOVÁ – BELJAK, 2014, s. 57, obr. 55).

designed figurine from Szentgyörgyvölgy – Pityerdomb¹² (Figure 2: 5) in Hungary representing a cow. Also important is the find context. The almost completely intact clay animal figurine stood with head facing north in a large oval pit No. 11 alongside a house of the early LPC. Beside the clay animal figurine lay a long river pebble (used as a whetstone) with its tip pointing north and another flat oval pebble. The assemblage appears to have been consciously arranged in this manner! In the pit filling were also various vessels fragments, burnt clay plaque, thick clay plaque (baking platter), chipped stone implements, fragments from a globular vessel decorated with deeply incised, spiral meander patterns (the vessel originally contained some kind of black organic substance or paint), and finally a body fragment of a biconical vessel with belly decorated with finger impressed rib combined with a hand shaped lug and a deeply incised spiral meander pattern above the hand.

Symbolic meaning of these finds cannot be excluded either, i. e. they could have been used as objects of totemic worship. We have several examples of animal motifs/symbols directly connected with burial customs. In case of the find from Dvory nad Žitavou (Želiezovce Group), where a bowl (Figure 2: 7) with a snake figure decoration¹³ on the inside was found in a disturbed burial, we can consider a symbolic function of the plastic figure connecting recent and distant past. The snake's role was to assure afterlife for the dead person in the grave where it was found. However, this is a unique application that has no similarity in the researched region yet.

As far as applied animal sculptures are concerned, protrusions are often shaped as stylized animal heads. We know about protrusions modelled as bull's heads or animals with horns¹⁴. The origin of worship of bull as a symbol of begetting power has its roots in cultures of southwestern Asia¹⁵. Representations of cattle in the Neolithic could have been symbols of work and fertility.

A special category comprises still rather unclear applications on vessels which do not represent animals but people in animal masks or show human faces with horns; such representations could have symbolized e. g. shamans. However, such findings are relatively rare in the LPC. From Austrian Pulkau we know three pieces and one was found in Poigen¹⁶. Another find comes from

¹² BÁNFFY, Eszter. The 6th millennium BC boundary in western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic transition, the Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement. Budapest: Archaeological Institute of the HAS, 2004, pp. 97-113, 276; BÁNFFY, Eszter. Mesolithic-Neolithic contacts as reflected in ritual finds. In *Documenta Praehistorica*, 2005, no. 37, pp. 73-86.

¹³ PAVÚK, ref. 6, p. 12, fig. 5, 6.

¹⁴ See, for example: LENNEIS, Eva. Anthropomorphe und zoomorphe Motive auf Gefäßen der Linearbandkeramik im Raum Niederösterreich und Burgenland. In MITSCHA-MÄRHEIM, Herbert. Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag. Wien: b.v., 1976, pp. 235-248.

¹⁵ See, for example: RICE, Michael. The Power of the Bull. New York: Routledge, 1998; SHARPES, Donald K. Sacred Bull, Holy Cow: A Cultural Study of Civilization's Most Important Animal. New York: Peter Lang Publishing, 2006.

¹⁶ BERG, Friedrich - MAURER, Hermann. IDOLE, Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren. Horn: Museumsverein, 1998, pp. 99-100, fig. 41, 44, 45.

Mohelnice¹⁷ in Moravia and two fragments were discovered in Spišský Hrhov¹⁸ in Slovakia.

Zoomorphic vessels which are interpreted mostly as ritual objects are another active archaeological source. Some of them can be typologically identified (Abrahám, Lužianky group of the Lengyel culture, Hungary – a bear¹⁹ (Figure 3: 1), first identified as a wild boar; Tiszacsege, LPC, Hungary – a realistically shaped vessel in form of a pig²⁰). An interesting example comes from the Lengyel culture site of Aszód²¹ in Hungary. It is a vessel with a human leg and a bird's head (Figure 3: 2) which was found in a burial of a little girl. Such representation does not have any parallels in the studied territory. Also unique is the zoomorphic vessel with a tank (vessel) on the back from Želiezovce Group site in Bajč²², Slovakia. In this case, it's about showing the animal's traction function.

Another unusual type of objects with their main role at rituals rather than in a common household contains zoomorphic figures with small oval containers on their backs (e. g. from Lengyel culture site Santovka²³ in Slovakia). If the container is in the middle, we can consider various uses – for dyes, fat, aromatic substances, etc²⁴.

3 Anthropomorphic vessels with figural motifs and representations of faces

Studies of human representations have always been in the centre of scientific (archaeological) interests and the best examples include anthropomorphic (A) and face (B) vessels. Thus, it is a source with

A, vessels shaped as a human figure (arms, legs, body, costume, decoration, head, face), or B, vessels primarily containing only a human face (eyes, ears, mouth, chin, tongue, eyebrows, hair).

Anthropomorphic vessels are an important source for observation of spiritual concepts and ritual practices of communities. In the Late Neolithic, a considerable number of such vessels is concentrated in the eastern part of the Lengyel complex (Transdanubia, southwestern Slovakia) where most of these artifacts

¹⁷ TICHÝ, Rudolf. XIII. Grabungssaison in Mohelnice (Bez. Šumperk). In Přehled výzkumů 1971, 1972, p. 21, 163, Tab. 15: 4.

¹⁸ SOJÁK, Marián. Neolitické osídlenie Spiša. In Slovenská Archeológia, 2000, vol. 48, no. 2, p. 285, fig. 12: 4; tab. 32: 1, 3.

¹⁹ NOVOTNÝ, Bohuslav. Lužianska skupina a počiatky maľovanej keramiky na Slovensku. Nitra: Slovenská akadémia vied, 1962, p. 75, Príloha 1-2, Tab. XLII: 1, XLIII.

²⁰ KALICZ, Nándor – MAKKAY, János. Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977, p. 240.

²¹ KALICZ, Nándor. Kőkori falu Aszódon. Aszód: Petőfi Múzeum, 1985, pp. 61-62, fig. 75.

²² CHEBEN, Ivan. Anthropomorphe und zoomorphe Gefäße aus der Siedlung in Bajč, Südwest-slowakei. In In Preistoria Alpina, 2001, vol. 37, no. 1, p. 163, 166, fig. 3: dole.

²³ PAVÚK, ref. 101, p. 75.

²⁴ NOVOTNÝ, Bohuslav. Sídlisko Ľudu s maľovanou keramikou moravskoslovenskou vo Veľkých Kostoľanoch. In Študijné Zvesti AÚ SAV, 1957, no. 2, p. 37; TOČÍK, Anton – LICHARDUS, Ján. Staršia fáza slovensko-moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku. In Památky Archeologické, 1966, no. 57, p. 64; FARKAŠ, Zdeněk. Neolitické osídlenie v Bratislave na Devínskej Kobyle. In Zborník Slovenského Národného Múzea – História, vol. 78, no. 24, 1984, p. 16; PAVÚK, ref. 11, p. 65.

Figure 3. Zoomorphic (1, 2) and anthropomorphic vessels (3, 5) of the Lengyel culture.
1 – Abrahám; 2 – Aszód; 3 – Svodín; 4 – Sé; 5 – Alsónyék-Bataszék. No scale. (1, 3 – after PAVÚK, ref. 34, s. 39, obr. 24; s. 41, obr. 27; 2 – after KALICZ, ref. 21; 4 – after BARNA, ref. 26, s. 314, obr. 2; 5 – after SOMOGYI – GALLINA, ref. 27, s. 441, obr. 4, 5).

occur as grave goods. We distinguish two types: A – anthropomorphic (gynae-comorphic) vessels of the *Svodín* type²⁵ (there are standing and sitting figures) – storeyed vessels modelled as female figures with secondary sexual features and arms raised up, shaped as small vessels/goblets or human fingers (Figure 3: 3). B – anthropomorphic vessels of the *Sé* type²⁶ which are also storeyed but arms are plastically modelled along the body and evoke a passive posture (Figure 3: 4).

A Lengyel culture face vessel discovered in the burial of a 23-30-year-old woman in Alsónyék-Bataszék²⁷ (Figure 3: 5) in Transdanubia belongs to an unclassified (possibly new) type of vessels. On its opposing sides, it has plastically modelled eyebrows, eyes, nose, ears and gynecomorphic features on the body – breast-shaped protrusions on one side and four beak-shaped handles probably representing legs and arms on the other. This vessel might represent both sexes and the authors of the investigation associate it with the cult of fertility, considering it a symbol of merged female and male elements. The presented vessel has close parallels with popular face vessels used in the old and middle Neolithic (LPC; Želiezovce Group).

Face vessels (Figure 4: 1-3) from the Danubian region²⁸ are characterized by the greatest heterogeneity and variability of decorative elements; this follows

²⁵ RUTTKAY, Elisabeth. Über anthropomorphe Gefäße der Lengyel-Kultur. Der Typ Svodin. In Preistoria Alpina, 2001, no. 37, pp. 255-272; ZALAI-GAÁL, István. Die Stellung des Typs Svodín der anthropomorphen Gefäße im Donaubeckens. In Acta Archaeologica Hungarica 2009, no. 60, pp. 1-49.

²⁶ BARNA, P. Judit. Antropomorf edények töredékei Sormás-Török-földekről, a korai lengyeli kultúrából. In Tisicum, 2009, no. 9, pp. 39-53; BARNA, P. Judit. A miniature anthropomorphic vessel from the Early Lengyel Culture Site at Sormás-Török-földek in Southwestern Hungary. In ANDERS, Andrea – KULCSÁR, Gabriela. Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on his 60th Birthday. Budapest: L'Harmattan, 2013, pp. 311-321.

²⁷ GALLINA, Zsolt et al. Előzetes jelentés az M6 AP TO 10/B és 11. számú lelőhelyrészben végzett megelőző feltárásról. Alsónyék-Bátauszék (Tolna megye) 2006–2009. In Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 2010, no. 32, pp. 7-100, Tab. 39: 3; 40, 41, 42; SOMOGYI, Krisztina – GALLINA, Zsolt. Besonderes anthropomorphes Gefäß der Lengyel-Kultur mit doppelter Gesichts- und Menschendarstellung in Alsónyék (SW-Ungarn). In ANDERS, Andrea – KULCSÁR, Gabriela: Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on his 60th Birthday. Budapest: L'Harmattan, 2013, pp. 437-456.

²⁸ See, for example: CSALLÁNY, Gábor. Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theißkultur. In Germania 1939, vol. 29, pp. 145-146; KALICZ, Nándor – KOÓS, Judit. Neolithische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. In Herman Ottó Múzeum Évkönyve 2000, vol. 39, pp. 15-44; KALICZ, Nándor – MAKKAY, János. Gefäße mit Gesichtsdarstellungen in der Linienbandkeramik aus Ungarn. In BACHMAYER, Friedrich et al. Idole: prähistorische Keramiken aus Ungarn. Wien: Naturhistorisches Museum, 1972, pp. 9-15; RACZKY, Pál. An unique face pot from the Öcsöd-Kováshalom settlement of the Tisza culture. In Acta Archaeologica Hungarica, 1999-2000, vol. 51, pp. 9-22; SZENÁSKY, Júlia. Arcos edényfedő Battonyáról. In Archaeológiai Értesítő, 1990, vol. 117, pp. 151-160; VIRÁG, M. Zsuzsanna. Neuere anthropomorphe Darstellungen der Linienbandkeramik aus der Umgebung von Budapest. In DRAŠOVEAN, Florian. The Late Neolithic of the Middle Danube Region. International Symposium on the problems of the transition from Middle to Late Neolithic in the Danube Region. Timișoara: Editura Eurobit, 1998, pp. 68-89; TOMAŠOVIČOVÁ, Terézia. Vývoj antropomorfného dekoru na neolitickej keramike v prostredí karpatskej kotliny (vybrané aspekty problematiky). In Acta musealia, 2015, vol. 13, no. 1-2, pp. 6-31; PAVLŮ, Ivan. Obličejobé amfory středoevropského neolitu v evropském kontextu. In KALÁBKOVÁ, Pavlína – KOVÁR, Branislav – PAVÚK, Peter – ŠUTEKOVÁ,

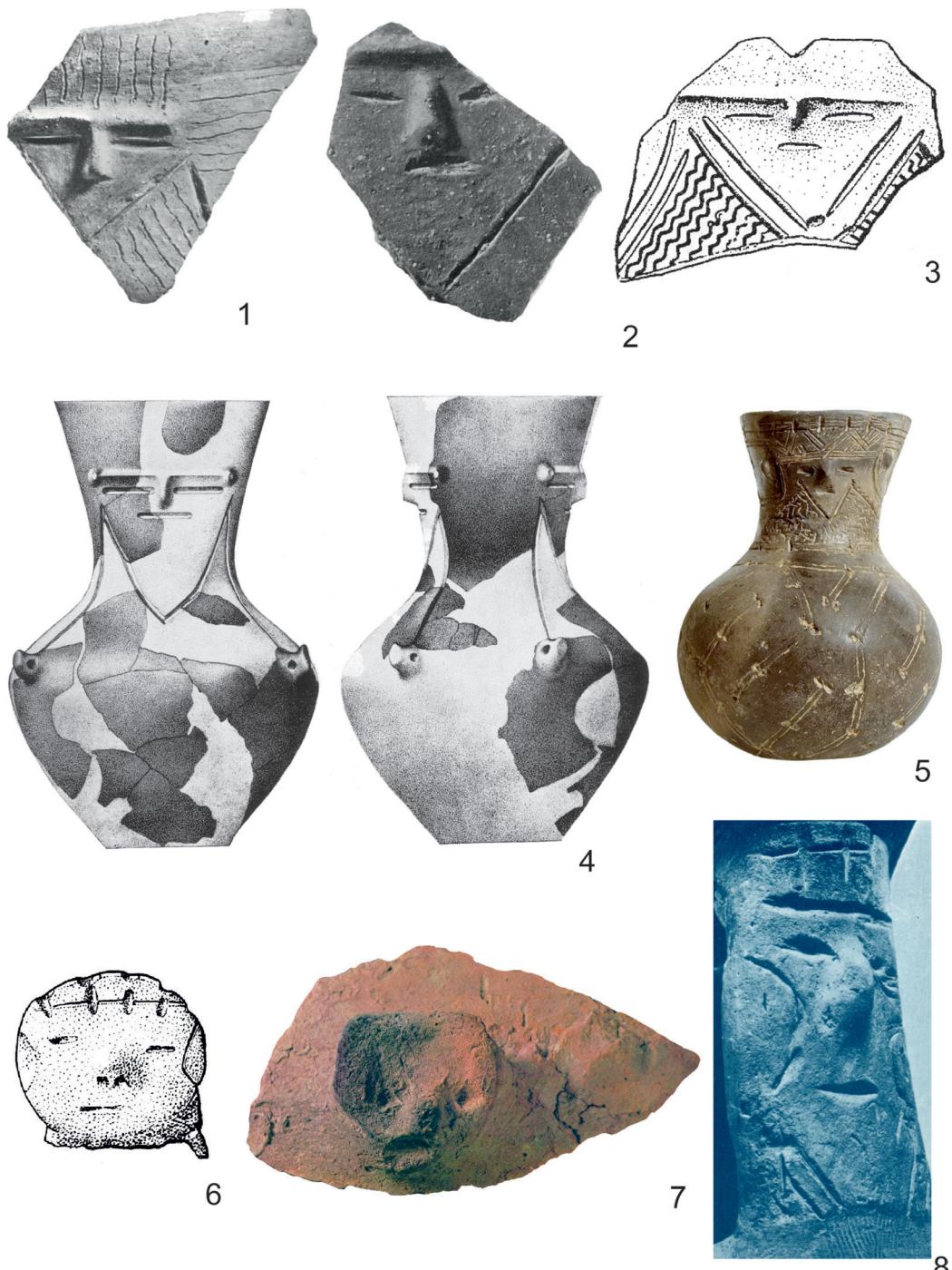

Figure 4. Face vessels (1-5) and anthropomorphic face knobs and handles (6-7) of the Linnear pottery culture and Želiezovce Group. 1 – Blatné; 2 – Cífer-Páč; 3 – Bajč; 4 – Békásmegyer; 5 – Budapest-Budai Skála; 6 – Mužľa-Čenkov; 7 – Štúrovo; 8 – Blatné. No scale. (1, 2, 7, 8 – after PAVÚK, ref. 34, s. 46, 48, 50, obr. 35, 38, 39, 42; 3 – after CHEBEN, ref. 22; 4 – after VIRÁG, ref. 29, obr. 8; 5 – after BESZÉDES – HORVÁTH, ref. 30, obr. 3; 6 – after KUZMA, ref. 2, s. 436, obr. 7).

from different geographical (regional) location of individual territorial groups of the studied period. Face itself is shaped in different ways and using different methods (it is plastically modelled, engraved, painted, created by a combination of techniques, etc.). Occasionally, we come across two-face vessels – two opposing faces appear on one vessel (usually in its upper part/on the neck, e. g. Békásmegyer – Figure 4: 4; and Biatorbágy-Tyúkberek, both Želiezovce Group, Hungary)²⁹. From the aspect of find context, majority of these finds were discovered at settlements; as grave goods, face vessels are absolutely rare and in this context, they can be understood as an attempt to emphasise the individual and exceptional status of an individual in the neolithic society. In Budapest, Budai Skála site (Figure 4: 5), a small amphora of the Želiezovce Group was found in a burial of a woman and a man lying crouched, face to face³⁰. The vessel was placed near their legs and is interpreted as a ritual burial (?!). The find context in Szelevény-Felsőföldek³¹ in Hungary was very unique. Two pits with face-decorated vessels placed in the middle, surrounded by graves dug in an extremely regular manner, were excavated. The cultic (sacral) context of the conscious placement of this face-decorated vessels is obvious.

Anthropomorphic face protrusions or knobs and handles (Figure 4: 6-8) in the LPC also belong to unique sources. However, they are a small and rather heterogeneous group of finds which is usually preserved in form of tiny fragments. Representation is created by a combination of plastic and engraved elements. Some of them resemble decoration elements on anthropomorphic vessels (e. g. Sajószentpéter-Kövecses³², Eastern LPC, Hungary; Mužla-Čenkov³³, Želiezovce Group, Slovakia). It is interesting that these finds make an impression as if individual figures or their faces have just emerged from the vessel bodies. Some have

---

J. (eds). PANTA RHEI. Studies in Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75. Birthday. Bratislava, pp. 601-606; CSENGERI, Piroska. Középső neolitikus arcos edények Garadnáról (Hernád-völgy). In A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 2011, vol. 50, pp. 67-104; CSENGERI, Piroska. Újabb középső neolitikus arcos edények Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. In A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 2014, vol. 53, pp. 41-66; HANSEN, Svend. Die Plastik der Jungstein- und Kupferzeit in Ostungarn. In Das Altertum, 2000, no. 46, pp. 97-132.

²⁹ VIRÁG, Zsuzsanna. Anthropomorphic vessels of Transdanubian Linear Pottery culture. In HILLER, Stefan – NIKOLOV, Vassil. Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien: Phoibos-Vlg, 2000, p. 397, fig. 3a, b; KALICZ, Nándor – MAKKAY, János. Gefäße mit Gesichtsdarstellungen in der Linienbandkeramik aus Ungarn. In BACHMAYER, Friedrich et al. Idole: prähistorische Keramiken aus Ungarn. Wien: Naturhistorisches Museum, 1972, fig. 6.

³⁰ BESZÉDES, József – HORVÁTH, László András. Prehistoric and Roman period sites uncovered during the demolition of the Budai Skála department store. In Aquincumi Füzetek, 2008, no. 14, p. 144, 145, fig. 2, 3.

³¹ RACZKY, Pál – ANDERS, Alexandra. The internal relations of the Alföld Linear Pottery culture in Hungary and the characteristics of human representation. In JEREM, Erzsébet – RACZKY, Pál. Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburstag. Budapest: Archeolingua, 2003, p. 166, fig. 5.

³² CSENGERI, Piroska. Arcábrázolások a bükk kultúra sajószentpéteri településéről. In Ősrégi szeti Levelek 2002, no. 4, pp. 11-15.

³³ KUZMA, Ivan. Plastika želiezovskej skupiny z Mužle-Čenkova. In Slovenská Archeológia, 1990, no. 37, pp. 429-450, fig. 7.

their eyes wide open and open mouths (e. g. Štúrovo³⁴, Slovakia; Sajószentpéter-Kövecses, Hungary) as if they have just taken a deep breath and woken up in a new form.

Another attractive source of finds comprises pottery with applied figural motifs³⁵. The depicted motif has been long discussed (toads/frogs or human figures)³⁶ in the past. Interpretation of these artifacts is also complicated by a smaller number of finds, the fact that they have been preserved as fragments and the lack of information on find circumstances. The variability of representations is also remarkable. The anthropomorphic motif itself is usually engraved, plastic or painted. Examples with plastic figures (Figure 5: 1, 2) can have facial features, more detailed human characteristics or a personal jewel (e. g. two applied plastic figurines from Hurbanovo-Bohatá, site Veľký Šárad³⁷; LPC, Slovakia). Engraved representations (Figure 5: 3, 4) are usually simple and more schematical (e. g. Mórág-Túzkódomb³⁸, Želiezovce Group, Hungary; Milanovce³⁹, LPC, Slovakia); on some of them, the head is just simply modelled, most often it is totally absent. Both kinds of representations, unlike most face vessels, can sometimes suggest sex of individual figures.

Like face vessels, applied figures sometimes represent several individuals on one vessel. Unlike two-face examples, however, the number of motifs is not limited to two. A larger restorable thick-walled vessel (more than 1 m tall) with interesting plastic ornamentation comes from the Slovak site of Košice, Červený rak⁴⁰ (early eastern LPC). Three human figures with strongly bent legs and arms raised in a gesture of adoration (so-called orants) are situated in the upper part of the vessel's shoulders. A bull's head with distinct horns is placed among them and there is also an unidentified motif. On the bulge of the vessel, there are four various zoomorphic figures identified as bulls. Another example of multiple figures on a globular vessel comes from Vedrovice⁴¹ (Figure 5: 5), LPC, Moravia. Stylised

³⁴ PAVÚK, Juraj. Umenie a život doby kamennej. Bratislava: Tatran, 1981, p. 46, fig. 35.

³⁵ TOMAŠOVIČOVÁ, Terézia. Antropomorfna aplikovaná plastika centrálnej Európy ako odraz neolitizačného procesu. In ĎUĎÁKOVÁ, Monika – POČÁTKO, Martin. Migráčne procesy v dejinách Európy. Kríza alebo úsvit civilizácie? Stretnutie mladých historikov VI. Košice – Praha: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2017, pp. 9-13, 15.

³⁶ For example: QUITTA, Hans. Zur Deutung und Herkunft der bandkeramischen „Krötendarstellungen“. In Obzor Praehistorický 1936, vol. 1930-1935, no. 9, pp. 51-81; HÖCKMANN, Olaf. Bandkeramische Menschenbilder: Göttinnen – oder?. In Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 2000-2001, no. 130/131, pp. 77-92.

³⁷ BŘEZINOVÁ, Gertrúda – PAŽINOVÁ, Noémi. Neolitická osada Hurbanovo – Bohatá. Nitra: SAV Bratislava, 2011, pp. 93-94, Tab. II: 1, 2;

³⁸ ZALAI-GAÁL, István. Die eingeritzten Menschendarstellungen der Mitteleuropäischen Linienbandkeramik. In Acta Archaeologica Hungarica, 1999-2000, vol. 51, pp. 1-7, fig. 1-2.

³⁹ PAVÚK, ref. 34, p. 42, fig. 28.

⁴⁰ KAMINSKÁ, Ľudmila – KACZANOWSKA, Małgorzata – KOZŁOWSKI, Janusz. Košice – Červený Rak and the Körös/Eastern Linear Transition in the Hornád Basin. In Přehled výzkumů, 2008, no. 49, pp. 85-86, fig. 7, 8.

⁴¹ PODBORSKÝ, Vladimír – ČIŽMÁŘ, Zdenek. Pokladnice moravského neolitu aneb krásna pravéke plastiky. In ČIŽMÁŘ, Zdenek. Život a smrt v mladší době kamenné. Katalóg výstavy. Brno: Ústav archeologické památkové péče, 2008, p. 165.

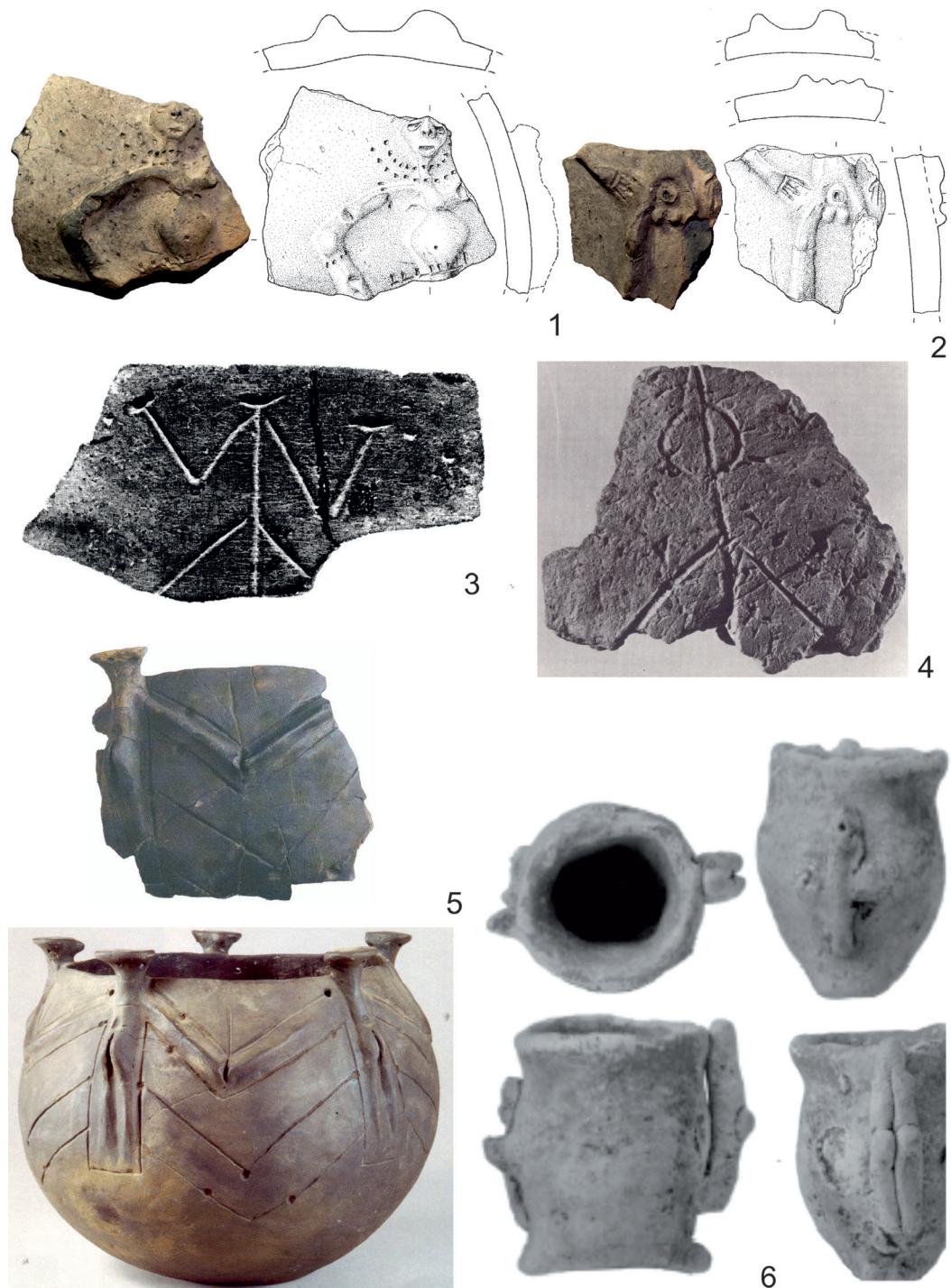

Figure 5. Anthropomorphic depictions on Neolithic pottery. 1, 2 – Hurbanovo-Bohatá, Veľký Sárad; 3 – Mórággy-Tüzkodomb; 4 – Milanovce; 5 – Vedrovice; 6 – Mašovice. No scale. 1-5 – Linear pottery culture; 6 – Lengyel culture (1, 2 – after BŘEZINOVÁ – PAŽINOVÁ, ref. 37; 3 – after ZALAI-GAÁL, ref. 38, obr. 2; 4 – after PAVÚK, ref. 34, s. 42, obr. 28; 5, 6 – after PODBORSKÝ – ČIŽMÁŘ, s. 165, 197).

human figures (only one preserved) are attached to the vessel body with their front side. They were possibly holding hands around the whole vessel and turned towards the inside of the vessel as if they were watching what is happening there. They are so-called dorsal figures which occur at several other sites as well (e. g. Čataj and Bíňa, LPC, Slovakia, etc.)⁴². The scene can be interpreted as adoration of the vessel's content. The motif of a circle created by the figures probably representing members of the community is also an important symbol. It might be a representation of a dancing scene or some sort of a ritual. Circle was a powerful magic symbol in the neolithic communities (life circle, circle of seasons)⁴³ expressing also equality of all their members and their common participation in religious activities. Vessels with such decoration could have been used at such activities. As we can see, several orants or adorants are actually dancers, which is documented by various postures, bent limbs and leaning bodies. Thus, this is not a static, meditative form of adoration. On the contrary, it is a dynamic movement showing a dancing scene related to a certain ritual or cult. Such interpretation seems believable especially in case of "crowd scenes".⁴⁴

Unique plastic anthropomorphic applications on a small vessel comes from Mašovice⁴⁵, Lengyel culture, Moravia. On one side of the vessels belly is a figure in front view with the arms in adoration gesture; on the opposite side is a stylised figure as seen from behind (Figure 5: 6). Thus, the entry of the character into the vessel, as well as its reproduction, the rebirth, is shown here.

It is important to know that from the end of Neolithic and later, dynamic postures applied on vessel bodies do not occur in Central Europe any more. It is connected with continuous disappearance of anthropomorphic applications on pottery and the increasing number of anthropomorphic vessels and figures with considerably limited dynamics.

4 Function and significance of the monitored source

Efforts to explain the function of the presented types of source occur as early as the first decades of the 20th century. This question, however, has not been completely answered, despite many attempts. We come across several, often opposing opinions. The most traditional theory says that human figures and representations of anthropomorphic elements on pottery in prehistoric societies is often related to religious concepts. It is also important to point to the importance of the new system of productive economy and the related fertility cult. In the oldest agrarian cultures, this cult could have been reflected in the representations of humans/women or just faces. E. g. the M symbol which occurs under the necks of face vessels is considered a schematical representation of a female lap or a female body

⁴² PAVÚK, ref. 34, 52, fig. 31, 32.

⁴³ MAHLSTEDT, Ina. Die religiöse Welt der Jungsteinzeit. Darmstadt: Theiss, 2004, 159 p.; PODBORSKÝ, Vladimír. Náboženství pravěkých Evropanů. Brno: FF MU, pp. 168-169; GARFINKEL, Yosef. Dancing and the Beginning of Art Scenes in the Early Village Communities of the Near East and Southeast Europe. In Cambridge Archaeological Journal, 1998, vol. 8, no. 2, pp. 227-228.

⁴⁴ For more details see: GARFINKEL, Yosef. Dance in prehistoric Europe. In Documenta Praehistorica, 2010, no. 38, pp. 205-214.

⁴⁵ PODBORSKÝ - ČÍZMÁŘ, ref. 41, p. 197.

in a position of giving birth⁴⁶. Another opinion says that the M motif is a symbol of a water cult⁴⁷. We can state without any doubt that face and gynaecomorphic vessels had a certain, still unknown, function in the religious life of prehistoric communities. During rituals, they could have been used as "containers" for "sacral fluids". Most of such vessels are rather big and protect their contents very well (the fluid cannot be easily spilled or be turned over unless on purpose, etc.) so we can consider their use as containers for storing clean drinking water⁴⁸, since majority of the vessels comes from settlements and water is a basic need for each household. Different sizes could have been used for different purposes while using water (face could have identified quality of drinking water!). Another opinion of their use says that they were used in households for storing, but instead of water, grain was stored in them⁴⁹ and their anthropomorphic shapes played a protective role.

To explain the purpose and social significance of the presented sources, attention needed to be paid to the context which is the most precious source of information and is also a starting point for any further interpretations. We do not refer to the find context only, the religious context is of the same importance. First of all, we must ask two basic questions:

- 1 – whether we can positively identify ritual/cultic places and traces of such activities at the studied sites,
- 2 – whether the specific representation represents a particular universal Goddess (here, we must bear in mind that existence of anthropomorphic representation is not conditioned by existence of a Goddess and vice versa).

It is also possible, that e. g. the objects were related to rituals providing magic protection for pregnant women or treatment of barrenness. It is questionable, how much the find context supports individual explanations, since most of the sites do not bring any direct evidence of cultic activity.

In relation to the factors influencing the final representation of these finds, first of all the local background formed by a long cultural tradition need to be mentioned. On the basis of different sizes and shapes of figurines and vessels as well as face representations and decorative motifs, we can say that no single interpretation of this heterogenous group of finds is possible. The smallest finds probably have symbolic meaning (symbol of deity, ancestors, family members), which is suggested by several examples deposited in burials. As for the frequent representations of animals, it is clear that animals were part of people's lives and lived in direct interaction with them or in a relation (hunting, everyday life, protection of man). If we come across some animal species more frequently, they might be the evidence of the neolithic communities' system of values and of their undoubtedly (multiple) importance for people. Cattle is a good example as it was

⁴⁶ PAVLŮ, Ivan. Early „Myths“ relating to the Neolic Society. In Archeologické Rozhledy 1966, no. 18, p. 710; LENNEIS, ref. 14, pp. 243-244; PAVÚK, ref. 34, p. 54; KUZMA, ref. 2, p. 447.

⁴⁷ GIMBUTAS, Marija. The language of the Goddess. San Francisco: Harper & Row, 1989, p. 21.

⁴⁸ PAVLŮ, Ivan. Kultureller Kontext der Neolithischen Gesichtsgefäße im Donaubecken. In SASTUMA - Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde, 1997/98, no. 6-7, p. 121.

⁴⁹ SZENÁSKY, Júlia. Arcos edényfedő Battonyáról. In Archeológiai Értesítő, 1990, no. 117, p. 160.

source of food and was also used as pulling power (and the everyday contacts between the animals and people). Thus, bull symbolizes power as well as fertility. Representations of animals and people did not play purely artistic (visual) role. The votive character of the studied artifacts is documented by their find context, e. g. on the LPC site of Mohelnice⁵⁰ (Moravia), where figurines were found in fire pits or ovens together with burned animal bones. In the Lengyel culture site Těšetice-Kyjovice⁵¹, poloha Sutny female figurines were found in a settlement feature together with pottery, chipped stone, osteological (including skulls of a wild goat and a boar) and archaeobotanical finds and red dye. Taphonomical analysis helped to objectify the archaeological situation and the result reveals the relationships between individual components (figurines, red dye, animal skulls) and permits a description of the numerous processes involved in the backfill of the feature. The finding may be interpreted in the context of a ritual (cultic activity) of the Lengyel culture.

The cult of fertility and the fertile power of land, which is connected with the Neolithic economy, must have influenced the representation of human and animal figures or in general, creation of symbolical ornaments in the given period. Each single source of the presented symbolical ornamentation also expresses certain ideas of its author or the whole community, either of the mythological or real world, which surrounded people of that time and part of which they all were. They were used not only within common rituals but also in households (in family circles).

We must also take that adoption to the domestic style of a specific culture into consideration as it could have caused changes of the original function and meaning of the whole artifact and its concept.

From the aspect of find context, most finds come from settlement material (waste), exceptionally, the sources were discovered in burials. The presented type of source is very suitable to monitor evidence which cannot be studied from any other sources, e. g. decoration of body (tattoo, body painting), kinds and types of clothes (garments/folk costumes), headwear and various decorative accessories on the body.

An attempt to restore the ritual garment of the adorants on the basis of pictured decorative elements primarily on figurines from the Lengyel culture site of Sormás-Török-földek⁵² is known from Hungary. They are mainly figures of the Sé

⁵⁰ TICHÝ, Radomír. Neolitické sídliště v Mohelnici u Zábřeha. Příspěvek k problematice intruzí a variability sídlištní keramiky. In PAVLŮ, Ivan. In memoriam Jan Rulf. Památky archeologické – Supplementum, 2000, no. 13, pp. 412-418.

⁵¹ ŠABATOVÁ, Klára et al. Ein Befund mit neolithischen Plastiken aus Těšetice-Kyjovice, Mähren. Fundverteilungsanalyse. In LINK, Thomas – SCHIMMELPFENNIG, Dirk. Taphonomische Forschungen (nicht nur) zum Neolithikum. Fokus Jungsteinzeit 3. Kerpen-Loogh: Welt und Erde Verlag, 2012, pp. 201-219; KAZDOVÁ, Eliška - ŠABATOVÁ, Klára. Výjimečná nálezová situace s plastikami střednického typu z Těšetic-Kyjovic „Sutén“. In Pravěk Nová Řada, 2007, no. 17, pp. 28-40.

⁵² BARNA, P. Judit – TÓTH, Zoltán. Keső neolitikus viseletrekonstrukciók a lengyeli kultúra leletei alapján. In Ősrégészeti levelek, 2005, no. 7, pp. 50-59.

type, typically with a garment representing a hip belt, skirt reaching down to the feet or a coat (Figure 6). Here, we might be talking of a folk costume.

Discussion/conclusion

Although we admit that many phenomena from the past remain unknown or not comprehended, using suitable methods and approaches, we have a unique opportunity to take a look into the world of prehistoric communities. Interdisciplinary cooperation seems to be a suitable method because with this source, we abandon the limits of purely archaeological methodology – it is necessary to realize that we do not know primary forms of the past (prehistoric) religion.

Cooperation with a zoologist⁵³ proved very useful at identification of the represented animal species. Then, these representations/figures were compared with the animals living on the site which were determined by means of osteological analysis and this could bring relevant results which are proved culturally and chronologically (e. g. presence of small ruminants). Thorough terrain research and careful monitoring of find situations are equally important because this is the only basis for verification of claimed cultic importance of the studied sources and their use.

In conclusion, the obtained knowledge can be summed up in the following points:

1. Various representations of people and animals in the Neolithic reflect different geographical and chronological environment as well as different function and significance of this source type.
2. We do not have much information on religious concepts, cultic practices and ideology of the neolithic communities. The analyzed type of finds is thus an important source for studying spiritual concepts and heterogeneity of ritual practices in the society.
3. Undoubtedly, zoomorphic and anthropomorphic figures and partial vessels' shapes were inspired by real figures. This is often suggested by realistically shaped and modelled figures, parts of human and animal bodies and, last but not least, plastically protruding or sketched faces capturing not only individual parts (nose, ears, eyes, mouth, chin, etc.) but also emotions and moods.
4. Animal figures are generally less frequently present as individually standing examples. More probably, they were originally placed as protrusions or handles on vessels and lids. Similar tendency can be observed in human figures in the early and middle Neolithic. Late Neolithic figures are, on the contrary, often individually standing specimens; nevertheless, we they are almost exclusively found as fragments.
5. Most anthropomorphic vessels and figures represent women or parts of female bodies. Thus, it is obvious that women played an important role in neolithic communities which was related to rituals and rites. This, however, does not make men at rituals less important (on the contrary!).

⁵³ PODBORSKÝ, Vladimír. Těšetice-Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou – Těšetice-Kyjovice 2. Brno: FF MU, 1985, pp. 143-145.

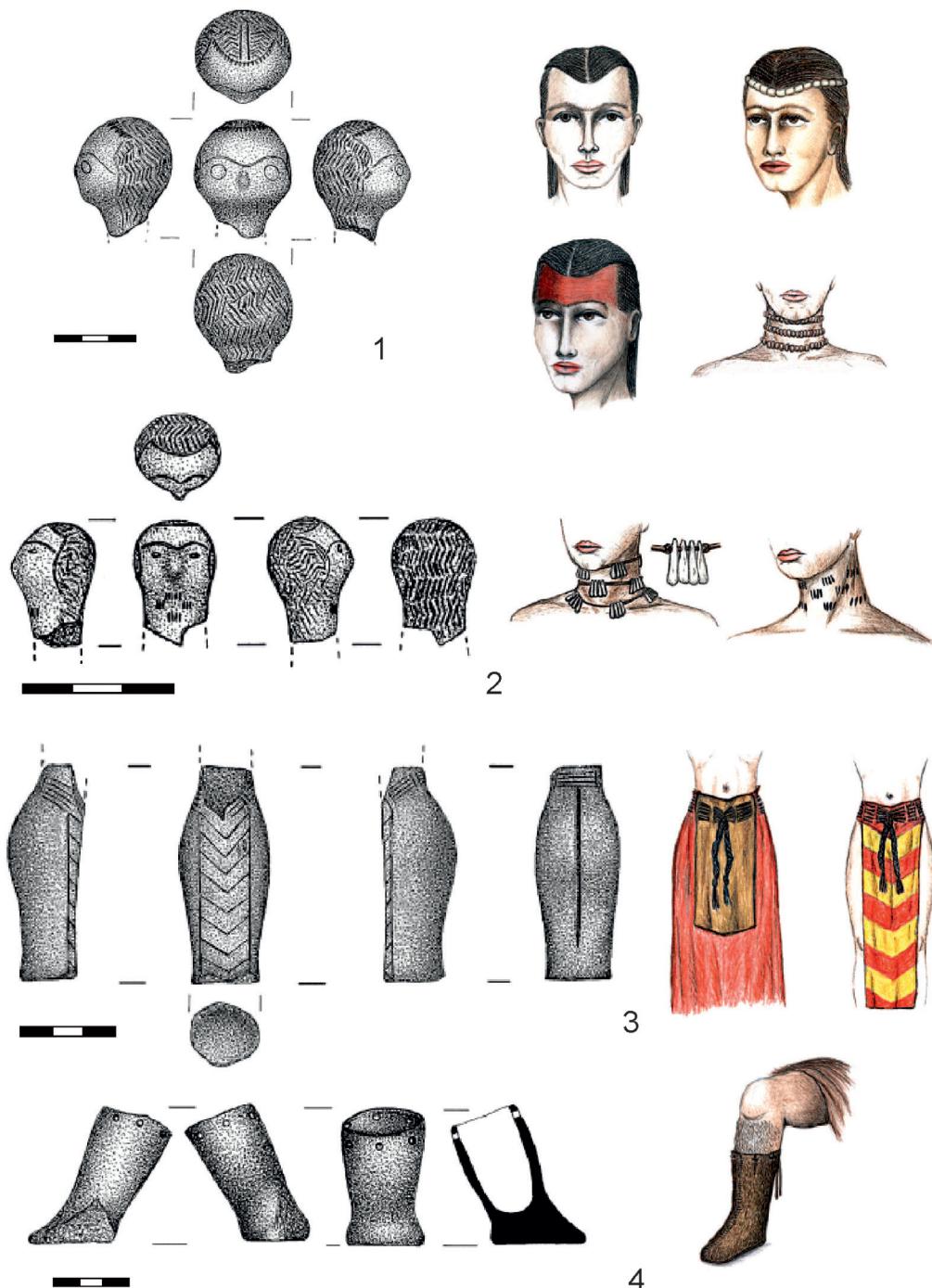

Figure 6. Reconstruction of Lengyel culture ritual garment: 1, 2 – head covers, jewellery and other head and neck decorations; 3 – skirt, apron; 4 – boots, footwear (edited after BARNA – TÓTH, ref. 52, obr. 1-4).

6. Uniformity of representations of zoomorphic and anthropomorphic features in individual cultures/groups proves active relationships among the communities of the given region. Intense exchange of information made preservation of the representation in unchanged form possible. Variability, on the other hand, is caused by less intense exchange of information. Remarkable local differences and potential cultural influences from other regions lead to creation of specific traditions. We need to take into consideration that authors of such pottery had different skills. The most often ignored cause of the variability is intentional representation of a different "idea".
7. Individual representations were not an everyday and common thing. They were related, in a bad or good way, to something supernatural – either a deity itself or they were references to the cult of ancestors. Some of them might have represented living members of the community.

Literature:

Monographs:

- BÁNFFY, Eszter. Cult objects of the Neolithic Lengyel culture. Connections and interpretations. Budapest: Archaeolinguia, 1997.
- BÁNFFY, Eszter. The 6th millennium BC boundary in western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic transition, the Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement. Budapest: Archaeological Institute of the HAS, 2004.
- BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi – BELJAK, Ján. O živote v minulosti alebo svet pravekých komunit v Kiarove. Nitra: Archeologický ústav, 2014.
- BERG, Friedrich – MAURER, Hermann. IDOLE, Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren. Horn: Museumsverein, 1998.
- BŘEZINOVÁ, Gertrúda – PAŽINOVÁ, Noémi. Neolitická osada Hurbanovo – Bohatá. Nitra: SAV Bratislava, 2011.
- BUJNA, Jozef – FURMÁNEK, Václav – WIEDERMANN, Egon. Staré Slovensko 1. Archeológia ako historická veda. Nitra: SAV Bratislava, 2013.
- ELIADE, Mircea: Posvátné a profánní. Praha: Oikoymenh, 2006.
- FRAZER, James George. Zlatá ratolest. Magie, mýty, náboženství. Praha: Mladá Fronta, 1977.
- GIMBUTAS, Marija. The language of the Goddess. San Francisco: Harper & Row, 1989.
- JANŠÁK, Štefan. Staré osídlenie Slovenska. Dolný Hron a Ipeľ v praveku. Turčiansky Sv. Martin: Matica Slovenská, 1938.
- KALICZ, Nándor. Kőkori falu Aszódon. Aszód: Petőfi Múzeum, 1985.
- KALICZ, Nándor. Figurliche Darstellung und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 1998.
- KALICZ, Nándor – MAKKAY, János. Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- LENNEIS, Eva – NEUGEBAUER-MARESCH, Christine – RUTTKAY, Elizabeth. Jungsteinzeit im Osten Österreichs. St. Pölten, Wien: Niederösterreichisches Pressehaus, 1995.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. Myšlení přírodních národů. Liberec: Dauphin, 1996.
- MAHLSTEDT, Ina. Die religiöse Welt der Jungsteinzeit. Darmstadt: Theiss, 2004.
- MAKKAY, János – STARNINI, Elisabetta – TULOK, Magdolna. Excavations at Bicske-Galagonyás (Part III). The Notenkopf and So-pot-Bicske Cultural Phases. Trieste: Svevo, 1996.

- MAURER, Hermann. Neolithische Kultobjekte aus dem niederösterreichischen Manhartsbergbereich. Ein Beitrag zur jungsteinzeitlichen Geistesgeschichte. Bonn, Hückerwagen: Mannus-Bibliothek, 1982.
- NOVOTNÝ, Bohuslav. Lužianska skupina a počiatky maľovanej keramiky na Slovensku. Nitra: Slovenská akadémia vied, 1962.
- PAVÚK, Juraj. Umenie a život doby kamennej. Bratislava: Tatran, 1981.
- PAVÚK, Juraj. Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra: Archeologický ústav SAV, 1994.
- PODBORSKÝ, Vladimír. Náboženství pravěkých Evropanů. Brno: FF MU, 2006.
- PODBORSKÝ, Vladimír. Těšetice-Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou – Těšetice-Kyjovice 2. Brno: FF MU, 1985.
- RICE, Michael. The Power of the Bull. New York: Routledge, 1998.
- SHARPES, Donald K. Sacred Bull, Holy Cow: A Cultural Study of Civilization's Most Important Animal. New York: Peter Lang Publishing, 2006.
- VLADÁR, Jozef. Praveká plastika. Bratislava: Tatran, 1979.

Anniversary volumes:

- BARNA, P. Judit. A miniature anthropomorphic vessel from the Early Lengyel Culture Site at Sormás-Török-földek in Southwestern Hungary. In ANDERS, Andrea - KULCSÁR, Gabriela. Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on his 60th Birthday. Budapest: L'Harmattan, 2013, pp. 311-321.
- BECKER, Valeska. Figürliche Darstellungen der Linienbandkeramik. In SCHMOTZ, Karl. Vorträge des 28. Niederbayerischen Archäologentages. Deggendorf: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2010, pp. 27-45.
- BELJAK PAŽINOVÁ, Noémi. The spiritual world of Lengyel communities. In KOVÁRNÍK, Jarolím. Centenary of Jaroslav Palliardi's Neolithic and Aeneolithic Relative Chronology (1914-2014). Hradec Králové: Filozofická fakulta, 2014, pp. 295-308.
- KALICZ, Nándor - MAKKAY, János. Gefäße mit Gesichtsdarstellungen in der Linienbandkeramik aus Ungarn. In BACHMAYER, Friedrich et al. Idole: prähistorische Keramiken aus Ungarn. Wien: Naturhistorisches Museum, 1972, pp. 9-15.
- KAUFMANN, Dieter. Einige Bemerkungen zu linienbandkeramischen Tierdarstellungen. In CZIESLA, Erwin - KERSTIN, Thomas. Den Bogen spannen... Festschrift für Bernhard Gramsch zum 65. Geburtstag. Teil 2. Weißbach: Beier+Beran, 1999, pp. 333-345.
- KOVÁRNÍK, Jaromír. Idole der Lengyel-Kultur in Mähren. In SCHMOTZ, Karl. Vorträge des 28. Niederbayerischen Archäologentages. Deggendorf: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2010, pp. 91-136.
- LENNEIS, Eva. Anthropomorphe und zoomorphe Motive auf Gefäßen der Linearbandkeramik im Raum Niederösterreich und Burgenland. In MITSCHA-MÄRHEIM, Herbert. Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag. Wien: b.v., 1976, pp. 235-248.
- MAKKAY, János. Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni Istenet és embert. In BENDE, Lívia - LÓRINCZY, Tibor. Hétköznapok Vénuszai. Hódmezővásárhely: Tornyai János Múzeum, 2005, pp. 85-121.
- PAVLÚ, Ivan. Obličejové amfory středoevropského neolitu v evropském kontextu. In KALÁBKOVÁ, Pavlína - KOVÁR, Branislav - PAVÚK, Peter - ŠUTEKOVÁ, J. (eds): PANTA RHEI. Studies in Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavuk on the Occasion of his 75th Birthday. Bratislava, pp. 601-606.

- PAVÚK, Juraj. Menschliche Tonfiguren der Lengyel-Kultur aus der Slowakei. In JEREM, Erzsébet – RACZKY, Pál. Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2003, pp. 311-325.
- PETRASCH, Jörg. Idol, Fetisch oder Kultbild? Zu Terminologie und Interpretation anthropomorpher und theriomorpher neolithischer Statuetten. In ASLAN, Rüstem (et al.). Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann. Band 2. Remshalden-Grunbach: Greiner, 2002, pp. 861-883.
- PODBORSKÝ, Vladimír – ČIŽMÁŘ, Zděnek. Pokladnice moravského neolitu aneb krásá pravěké plastiky. In ČIŽMÁŘ, Zděnek. Život a smrt v mladší době kamenné. Katalóg výstavy. Brno: Ústav archeologické památkové péče, 2008, pp. 154-235.
- RACZKY, Pál – ANDERS, Alexandra. The internal relations of the Alföld Linear Pottery culture in Hungary and the characteristics of human representation. In JEREM, Erzsébet – RACZKY, Pál. Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburstag. Budapest: Archeolingua, 2003, pp. 155-182.
- REMIŠOVÁ VĚŠÍNOVÁ, Kamila. Interpretace neolitických kulturních jevů. In CHEBEN, Ivan – KUZMA, Ivan. Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2007. Zborník referátov z 26. pracovného stretnutia bádateľov pre výskum neolitu a eneolitu Čiech, Moravy a Slovenska. Michalovce, 24. – 27. 9. 2007. Nitra: Veda, 2008, pp. 205-221.
- SOMOGYI, Krisztina – GALLINA, Zsolt. Besonderes anthropomorphes Gefäß der Lengyel-Kultur mit doppelter Gesichts- und Menschendarstellung in Alsónyék (SW-Ungarn). In ANDERS, Andrea – KULCSÁR, Gabriela: Moments in Time. Papers presented to Pál Raczy on his 60th Birthday. Budapest: L'Harmattan, 2013, pp. 437-456.
- ŠABATOVÁ, Klára et al. Ein Befund mit neolithischen Plastiken aus Těšetice-Kyjovice, Mähren. Fundverteilungsanalyse. In LINK, Thomas – SCHIMMELPFENNIG, Dirk. Taphonomische Forschungen (nicht nur) zum Neolithikum. Fokus Jungsteinzeit 3. Kerpen-Loogh: Welt und Erde Verlag, 2012, pp. 201-219.
- TICHÝ, Radomír. Neolitické sídliště v Mohelnici u Zábřeha. Příspěvek k problematice intruzí a variability sídlištní keramiky. In PAVLŮ, Ivan. In memoriam Jan Rulf. Památky archeologické – Supplementum, 2000, no. 13, pp. 412-418.
- TOMAŠOVIČOVÁ, Terézia. Antropomorfňa aplikovaná plastika centrálnej Európy ako odraz neolitizačného procesu. In ĎUĎÁKOVÁ, Monika – POČÁTKO, Martin. Migračné procesy v dejinách Európy. Kríza alebo úsvit civilizácie? Stretnutie mladých historikov VI. Košice – Praha: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2017, pp. 5-26.
- VIRÁG, M. Zsuzsanna. Neuere anthropomorphe Darstellungen der Linienbandkeramik aus der Umgebung von Budapest. In DRAŠOVEAN, Florian. The Late Neolithic of the Middle Danube Region. International Symposium on the problems of the transition from Middle to Late Neolithic in the Danube Region. Timișoara: Editurta Eurobit, 1998, pp. 67-89.
- VIRÁG, Zsuzsanna. Anthropomorphic vessels of Transdanubian Linear Pottery culture. In HILLER, Stefan – NIKOLOV, Vassil. Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien: Phoibos-Vlg, 2000, pp. 389-403.

Articles:

- BÁNFFY, Eszter. Mesolithic-Neolithic contacts as reflected in ritual finds. In *Documenta Praehistorica*, 2005, no. 37, pp. 73-86.
- BARNA, P. Judit. Antropomorf edények töredékei Sormás-Török-földekről, a korai lengyeli kultúrából. In *Tisicum*, 2009, no. 9, pp. 39-53.

- BARNA, P. Judit – TÓTH, Zoltán. Keső neolitikus viseletrekonstrukciók a lengyeli kultúra leletei alapján. In Ősrégészeti levelek 2005, no. 7, pp. 50-59.
- BECKER, Valeska. Rinder, Schweine, Mischwesen. Zoomorphe Funde der westlichen Linearbandkeramik. In SASTUMA – Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde, 2007, no. 11, pp. 9-95.
- BESZÉDES, József – HORVÁTH, László András. Prehistoric and Roman period sites uncovered during the demolition of the Budai Skála department store. In Aquincumi Füzetek, 2008, no. 14, pp. 141-157.
- CSALLÁNY, Gábor. Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theißkultur. In Germania 1939, vol. 29, pp. 145-146.
- CSENGERI, Piroska. Arcábrázolások a bükki kultúra sajószentpéteri településéről. In Ősrégészeti Levelek 2002, no. 4, pp. 11-15.
- CSENGERI, Piroska. Középső neolitikus arcos edények Garadnáról (Hernád-völgy). In A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 2011, vol. 50, pp. 67-104.
- CSENGERI, Piroska. Újabb középső neolitikus arcos edények Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. In A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 2014, vol. 53, pp. 41-66.
- FARKAŠ, Zdeněk. Neolitické osídlenie v Bratislave na Devínskej Kobyle. In Zborník Slovenského Národného Muzea – História, vol. 78, no. 24, 1984, pp. 5-25.
- GALLINA, Zsolt et al. Előzetes jelentés az M6 AP TO 10/B és 11. számú lelőhelyrészben végzett megelőző feltárásról. Alsónyék-Bátaszék (Tolna megye) 2006-2009. In Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 2010, no. 32, pp. 7-100.
- GARFINKEL, Yosef. Dancing and the Beginning of Art Scenes in the Early Village Communities of the Near East and Southeast Europe. In Cambridge Archaeological Journal, 1998, vol. 8, no. 2, pp. 207-237.
- GARFINKEL, Yosef. Dance in prehistoric Europe. In Documenta Praehistorica, 2010, no. 38, pp. 205-214.
- HANSEN, Svend. Die Plastik der Jungstein- und Kupferzeit in Ostungarn. In Das Altertum, 2000, no. 46, pp. 97-132.
- HÖCKMANN, Olaf. Bandkeramische Menschenbilder: Göttinnen – oder?. In Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 2000-2001, no. 130/131, pp. 77-92.
- CHEBEN, Ivan. Anthropomorphe und zoomorphe Gefäße aus der Siedlung in Bajč, Südwestslowakei. In Preistoria Alpina, 2001, vol. 37, no. 1, pp. 161-169.
- KALICZ, Nándor – KOÓS, Judit. Neolithische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. In Herman Ottó Múzeum Évkönyve 2000, vol. 39, pp. 15-44.
- KAMINSKÁ, Ľudmila – KACZANOWSKA, Małgorzata – KOZŁOWSKI, Janusz. Košice-Červený Rak and the Körös/Eastern Linear Transition in the Hornád Basin. In Přehled výzkumu, 2008, no. 49, pp. 83-91.
- KAZDOVÁ, Eliška – ŠABATOVÁ, Klára. Výjimečná nálezová situace s plastikami střešlického typu z Těšetic-Kyjovic „Suten“. In Pravěk Nová Řada, 2007, no. 17, pp. 28-40.
- KUZMA, Ivan. Plastika želiezovskej skupiny z Mužle-Čenkova. In Slovenská Archeológia, 1990, no. 37, pp. 429-450.
- KUZMA, Ivan – ILLÁŠOVÁ, Ľudmila. Nové neolitické sídlisko v Žikave. In Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1994, 1996, pp. 115-116.
- NOVOTNÝ, Bohuslav. Sídlisko Ľudu s maľovanou keramikou moravskoslovenskou vo Veľkých Kostoľanoch. In Študijné Zvesti AÚ SAV, 1957, no. 2, pp. 34-45.
- PAPP, László. Eine jungsteinzeitliche Siedlung und Gräber in Letkés. In Mitteilungen Arch. Inst. Ungarischer Akademie der Wissenschaften 1972, no. 3, pp. 13-58.
- PAVLÚ, Ivan. Early „Myths“ relating to the Neolic Society. In Archeologické Rozhledy 1966, no. 18, pp. 700-717.

- PAVLŮ, Ivan. Kultureller Kontext der Neolithischen Gesichtsgefäße im Donaubecken. In SASTUMA- Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde, 1997/98, no. 6-7, pp. 111-132.
- PAVÚK, Juraj. Grab des Želiezovce-Typus in Dvory nad Žitavou. In Slovenská Archeológia, 1964, vol. 12, pp. 5-68.
- PAVÚK, Juraj. Chronologie der Želiezovce-Gruppe. In Slovenská Archeológia, 1969, vol. 17, no. 2, pp. 269-367.
- PAVÚK, Juraj. Kockovité a zoomorfné dôzičky lengyelskej kultúry zo Santovky. In Sborník prací FF BU, 1997, vol. M 2, pp. 65-78.
- POKORNÁ, Zuzana. K interpretaci ženské neolitické plastiky. In Sborník prací FF BU, 1983, vol. E28, pp. 104-111.
- QUITTA, Hans. Zur Deutung und Herkunft der bandkeramischen „Krötendarstellungen“. In Obzor Praehistorický 1936, vol. 1930-1935, no. 9, pp. 51-81.
- RACZKY, Pál. An unique face pot from the Öcsöd-Kováshalom settlement of the Tisza culture. In Acta Archaeologica Hungarica, 1999-2000, vol. 51, pp. 9-22.
- RUTTIKAY, Elisabeth. Über anthropomorphe Gefässe der Lengyel-Kultur. Der Typ Svodín. In Preistoria Alpina, 2001, no. 37, pp. 255-272.
- SOJÁK, Marián. Neolitické osídlenie Spiša. In Slovenská Archeológia, 2000, vol. 48, no. 2, pp. 185-314.
- SZENÁSKY, Júlia. Arcos edényfedő Battányáról. In Archaeológiai Értesítő, 1990, vol. 117, pp. 151-160.
- TICHÝ, Rudolf. XIII. Grabungssaison in Mohelnice (Bez. Šumperk). In Přehled výzkumů 1971, 1972, pp. 17-21.
- TOČÍK, Anton – LICHARDUS, Ján. Staršia fáza slovensko-moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku. In Památky Archeologické, 1966, no. 57, pp. 1-90.
- TOKAI, Zita Mária. A lengyeli kultúra egy újabb állatábrázolása Nagybakonákról. In Zalai Múzeum, 2008, no. 17, pp. 21-32.
- TOMAŠOVIČOVÁ, Terézia. Vývoj antropomorfného dekoru na neolitickej keramike v prostredí karpatskej kotliny (vybrané aspekty problematiky). In Acta musealia, 2015, vol. 13, no. 1-2, pp. 6-31.
- VLADÁR, Jozef - WIEDERMANN, Egon. Z pontských stepí na západ – ku karpatským autochtonom. In Studia Historica Nitriensia, Supplementum – mimoriadne číslo časopisu venované životnému jubileu prof. Petra Romsauera: Sedem decénii Petra Rom-sauera, 2017, vol. 21, pp. 237-254.
- ZALAI-GAÁL, István. Die applizierte Tierplastik der Lengyel-Kultur. In Acta Archaeologica Hungarica, 1998, no. 50, pp. 43-90.
- ZALAI-GAÁL, István. Die eingeritzten Menschendarstellungen der Mitteleuropäischen Linienbandkeramik. In Acta Archaeologica Hungarica, 1999-2000, vol. 51, pp. 1-7.
- ZALAI-GAÁL, István. Die Stellung des Typs Svodín der anthropomorphen Gefässe im Donaubeckens. In Acta Archaeologica Hungarica 2009, no. 60, pp. 1-49.

Characters: 62 189

Words: 9158

ABRAHÁM RUFUS – SPOLOČENSKÉ POSTAVENIE, VOJENSKÉ ZÁSLUHY A MAJETKOVÁ DOMÉNA (1278/1291 – 1326). ETNICKÝ A SOCIÁLNY PÔVOD ABRAHÁMA RUFUSA

Zdenko GÁLIK

SOŠ elektrotechnická
Sibírska 1
917 01 Trnava
zdeno1979@gmail.com

DOI: 10.17846/SNH.2018.22.1.27-57

GÁLIK, Zdenko. Abraham Rufus - his social status, military merit and property domain (1278/1291 – 1326). Etnic and social origin of Abraham Rufus. The author deals with Abraham Rufus, one of the biggest landowners in the area of present southwestern Slovakia. He observes his fast career promotion, military merit and loyal services to the Hungarian king Andrew III. during his fights against both domestic and foreign enemies of the Hungarian kingdom in the end of 13th century. He also observes the relationship of Abraham Rufus to Matthew Czak. In his services Rufus presents himself as a loyal familiar. The author searches the property domain of Abraham Rufus, tries to reconstruct his relatives, mentions the ranks he achieved during the reign of Andrew III. The attention is focused on the relationship between the king Charles Robert and Abraham Rufus. In the conclusion of his study the author observes the division of Abraham Rufus's property among his four sons as well as the way they dealt with the property they were left.

Kľúčové slová: Abrahám Rufus; juhozápadné Slovensko; feudálna anarchia; kráľ Ondrej III.; kráľ Karol Róbert z Anjou; 13. – 14. storočie;

Keywords: Abraham Rufus; Southwestern Slovakia; Feudal Anarchy; King Andrew III.; King Charles Robert of Anjou; 13th – 14th Century;

Spomedzi prezývok, ktoré boli ovplyvnené farbou vlasov, prípadne pleti, patrila prezývka Červený/Ryšavý k veľmi častým. V rámci územia dnešného Slovenska je jej najstarším dokladom listina z roku 1214, kde sa spomína pri ohraničovaní zeme *Dorok ležiacej v Nitrianskom komitáte Povša Červený (Ryšavý) ako splnomocnenec uhorského kráľa Ondreja II.¹ K veľmi významným jednotlivcom s touto prezývkou patril Abrahám Rufus, Menoldov syn, objavujúci sa v prameňoch uhorskej proveniencie v rozmedzí rokov 1278/1291 – 1326. Je možné, že

* Hviezdička (*) pred slovom v texte označuje zaniknuté stredoveké dediny.

¹ MARSINA, Richard. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava: Veda, 1971, č. 188, s. 143. „... per pristaldum nostrum Rufum Pousa...“

prepožičal svoju prezývku aj vlastnému majetku.² V osade zvanej Bíň si postavil hrádok, ktorý spolu s priľahlou osadou dostal podľa neho aj svoje meno. Tento sa začal nazývať „*Rufum castrum*“, pričom po prvýkrát sa pod týmto názvom objavuje v roku 1297.³ Nemožno však prehliadnúť fakt, že Červeník sa spomína ako „*Rufum castrum*“ už počas života Abraháma Rufusa, čo je podľa Novákovej prikrátky čas na vznik a zaužívanie nového názvu, ktorý bol inšpirovaný menom majiteľa. A je možné, že Abrahám mohol dostať prímenie Červený od hrádku Červeník.⁴

Meno Abrahámovho otca pôvodne znelo Meinold, prípadne Meinholdus; je starosaského pôvodu. Aj meno jeho brata Damu je saské, meno ďalšieho brata Synke pripomína saské meno Sinicho, Siniko, Sineke vo význame „*Sönchen*.⁵ Majetky, ktoré vlastnil Abrahám Rufus a ktoré mohli byť získané predkami rodu, ležia v oblasti dnešného juhozápadného Slovenska. Sem prichádzali nemeckí hostia už pred tatárskym vpádom.⁶ V menšej miere mohli azda Sasi prichádzať roztrúsene aj do tejto oblasti. Je možné, že jeho meno pochádzalo zo stredného hornonemeckého dialektu. Socin totiž uvádza vo svojej monografii formu Mengoldus, Manegoldus, ktorá nie je nepodobná forme Menoldus.⁷ V každom prípade boli Abrahámovi predkovia nemeckého pôvodu.

Abrahám Rufus rozhodne nepochádzal z rodu Poznanovcov, nebol ani spríbuznený so svätojurskými a pezinskými grófmi a ani s ich príbuznými z Čeklisa (dnešné Bernolákovo), ktorí vymreli po meči v roku 1305. Považuje sa za zakladateľa rodu Oponických (Apponyi), a to cez svoju pravnúčku Anglis, ktorá dosťala v roku 1361 synovské práva, t. j. plné šľachtictvo. Narodil sa po roku 1250 v rodine nižšieho šľachтика Menolda, ktorý slúžil na Hlohovskom hrade.⁸ Podľa Lukačku Abrahám Rufus pochádzal z rodu hlohovských hradských jobagiónov a do služieb Matúša Čáka vstúpil už pred rokom 1290, prípadne najneskôr v roku 1290.⁹ O otcovi Abraháma Rufusa vieme, že bol pisárom.¹⁰ Určite bol gramotný, keďže označenie *notarius* sa spájalo so znalosťou latinského jazyka, listinného písma, práva a miestnych pomerov. Je teda pravdepodobné, že Menold bol v pisárskych službách tamojšieho pohraničného komitátu Hlohovec a nemusel

² LEHOTSKÁ, Darina et al. Hlohovec a jeho okolie. Bratislava: Obzor, 1968, s. 55.

³ WENZEL, Gustav. Codex diplomaticus arpadianus continuantus XII. Pest 1874, č. 489, s. 611. „... per viam, que vadit de Rufo castro ante ecclesia beati Petri apostoli...“ Po maďarsky sa tento hrádok nazýval „Verešvár“.

⁴ NOVÁKOVÁ, Mária. Najstaršie uhorské osobné mená a pomenovacia prax na Slovensku v 13. – 14. storočí. Dizertačná práca. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2010, s. 145.

⁵ NOVÁKOVÁ, ref. 4, s. 112-113.

⁶ Príkladom môže byť Trnava, pri ktorej vlastnil Abrahám Rufus Voderady. MAREK, Miloš. Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. Martin: Matica slovenská, 2006, s. 81 a 131-132.

⁷ SOCIN, Adolf. Mittelhochdeutsches Namenbuch: nach oberrheinischen Quellen des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts. Bazilej: Verlag von Helbing & Lichtenhahn, 1903. s. 27-28.

⁸ DUCHOŇ, Michal – TURCSÁNYI, Juraj et al. Bernolákovo 1209 – 2009. Dejiny obce. Bernolákovo: Obec, 2009, s. 40.

⁹ LUKAČKA, Ján. Matúš Čák Trenčiansky. Bratislava: Veda, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2016, s. 88-89, 140.

¹⁰ WENZEL, Gustav. Codex diplomaticus arpadianus continuantus X. Árpádkori új okmánytár. Budapest 1873, č. 92, s. 135. „... comitis Abraam filii Menoldi notorij sint...“

byť hradským jobagiónom, ako sa domnieva Lukačka. Menold, otec Abraháma Rufusa, sa prvýkrát spomína v roku 1217 ako vlastník dediny *Berín ležiacej blízko Dudváhu v metáciu zanikutej dediny *Burín, ktorú daroval kráľ Ondrej II. komesovi Pavlovi a Jakubovi.¹¹

Prvá písomná zmienka o komesovi Abrahámovi Rufusovi pochádza z roku 1278. Tu sa spomína ako zmierovací sudca v prípade, ktorý sa týkal vraždy, spoľočne s komesom Abom, synom Abu.¹² Nasledujúcich 12 rokov však pramene o Abrahámovi Rufusovi mlčia, a to až do roku 1291.

Abrahám Rufus v priazni posledného Arpádovca Ondreja III. a budovanie jeho majetkovej domény

Nástupom Ondreja III. po smrti Ladislava IV. na uhorský trón v roku 1290 svitla Uhorsku nádej na zmenu. Po dlhých rokoch sa našiel niekto, kto by mohol zlepšiť stav feudálnej anarchiou zmietanej krajiny. Nedokázal však poraziť odbojných veľmožov. Ondrej III. vydal hned' na začiatku svojej vlády zákony, ktorými chcel posilniť svoju moc na úkor oligarchov. Bolo však od neho veľmi naivné domnievať sa, že sa veľmoži budú podriďovať. Rabovanie a pustošenie majetkov sa ešte zintenzívnilo, čo malo najväčší vplyv na uhorskú cirkev a obyvateľstvo.¹³ Skupiny veľmožov navzájom súperili o moc. Situáciu ešte viac zhoršovali vpády zahraničných nepriateľov, akým bol i rakúsky a štajerský vojvoda Albrecht Habsburský. A práve v tomto období sa dostáva do popredia Abrahám Rufus.

Dňa 24. 6. 1291 uhorský kráľ Ondrej III. vydal 2 listiny týkajúce sa Abraháma Rufusa. Prvou listinou daroval do doživotného vlastníctva komesovi Abrahámovi Rufusovi celý Holíčsky komitát a všetky s ním súvisiace práva za preukázané verné služby pri ochrane hraníc Uhorského kráľovstva v boji proti rakúskemu a štajerskému vojvodovi Albrechtovi Habsburskému, synovi rímskeho kráľa Rudolfa. V tomto boji zahynulo aj päť Abrahámových pokrvných príbuzných.¹⁴ Druhou listinou daroval kráľ Ondrej III. Abrahámovi do dedičného vlastníctva dedinu patriaci kedysi synom Una, ktorí boli bratislavskými hradskými jobagiónmi – zaniknuté Únovce (dnes časť obce Kajal), a zem Ondreja, syna Benedikta, ktorý

¹¹ MARSINA, ref. 1, č. 216, s. 170. „... hinc tend[it ad villam Mynolth nomine Beren] versus meridiem; hinc transit aquam Duduag et transit procedendo iuxta Beren villam Moynolth memorati...“

¹² FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis V/2. Budae 1829, s. 476. „... tandem per arbitrium et --- proborum virorum, videlicet comitis Abee, filii Abee, et comitis Abraam Rufi...“

¹³ KRISTÓ, Gyula. Magyarország története 895 – 1301. Budapest: Osiris Kiadó, 2006, s. 272.

¹⁴ KAMMERER, Emericus. A Pécz – nemzetseg Apponyi – agának az apponyigrófok levéltárában őrizett oklevelei I. Budapest 1906, č. 11, s. 17. „... comitatum de Wywar ipsi comiti Abraam ad vitam suam contulimus tenendum et habendum; volentes, quod iura omnia et proventus ipsius comitatus, donec vivet, percipere integraliter valeat et habere...“ BORSA, Imre – SZENTPÉTERY, Emericus. Regesta regum stirpis Arpadiana critico – diplomatica, tomus II., volumina 4, Budapest: Akadémiai Kiadó 1987, č. 3730, s. 45. Niekoľko v 2. polovici 12. storočia vznikol Ujvár – Novohrad. V 13. storočí je už sídlom komitátu a významným hospodárskym a správnym strediskom regiónu. IRŠA, Rudolf. Holíč – dejiny a súčasnosť. 1. časť. Dejiny do roku 1918 a pamiatky. Holíč: Mestský národný výbor, 1990, s. 8.

zomrel bez dedičov, zvanú Galanta, so všetkými právami a príslušenstvami.¹⁵ Albrecht Habsburský už v roku 1287 s pomocou bratislavských mešťanov dobyl Bratislavský hrad a v roku 1289 obsadil aj Trnavu, Šaštínsky hrad, časť Záhorie a dočasne mu patrili aj Svätý Jur a Pezinok. Uhorský kráľ Ondrej III. však nečakaným výpadom na Viedeň donútil Albrechta Habsburského stiahnuť svoje vojská z juhozápadného Slovenska a západnej časti Zadunajska.¹⁶ V roku 1291 Abrahám Rufus porazil rakúske oddiely pri Trnave a potom dobyl aj Šaštínsky hrad.¹⁷

Už v roku 1292 rozšíril Abrahám Rufus svoje majetkové vlastníctvo o 1/2 dediny Horné Zelenice, ktorú kúpil od komesa Mórca z Bábu za 12 hrivien striebra. Komes Móric sa zároveň zaviazal brániť Abraháma Rufusa a jeho dedičov proti odporciam tohto aktu svojimi vlastnými výdavkami.¹⁸ Na jar roku 1292 sa páni

¹⁵ KAMMERER, ref. 14, č. 12, s. 19. „...quandam terram filiorum Wn, iobagionum castri Posonensis, et terram Andree, filii Benedicti, decedentium sine herede, Galanta vocatas, cum omnibus suis iuribus et pertinentiis... ipsi comiti Abraam...“ BORSA – SZENTPÉTERY, ref. 14, č. 3729, s. 45. Originál v Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MNL OL), názov fondu Diplomatikai fényképgyűjtemény (DF), MNL OL DF 271 929. Sedlák predpokladá, že časť Galanty patriacej Ondrejovi, synovi Benedikta, ktorý zomrel bez dedičov, ležala vedľa Únovieč. Pri bezdetných synoch Una, ktorým patrila ďalšia časť Galanty, sa nehovorí, či táto časť bola ich dedičným majetkom alebo kráľovským. Táto časť Galanty ležala na východ od Hodova. SEDLÁK, Vincent. Od prvej písomnej správy do roku 1526. In NOVÁKOVÁ, Veronika – VÉGH, Andrej. Galanta. Bratislava: Obzor, 1987, s. 22.

¹⁶ MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír. Dejiny Uhorska a Slováci. Bratislava: Perfekt, 2012, s. 51-52. Pozri aj ŠIMONČIČ, Jozef. Dejiny Trnavy. Zväzok prvý. Trnava: Mesto Trnava, 2010, s. 91-92. S malou prestávkou Bratislavský hrad držali Rakúšania až do roku 1312, keď Bratislavu aj s hradom obsadili vojská kráľa Karola Róberta. HOLČÍK, Štefan – ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. Bratislavský hrad. Bratislava: Obzor, 1982, s. 38. Trvale sa však Bratislava vrátila Uhorsku až v roku 1322. FIALA, Andrej – ŠULCOVÁ, Jana – KRÚTKY, Peter. Bratislavský hrad. Bratislava: Alfa-press, 1995, s. 27. Už v roku 1285 sa Mikuláš z Kyseku spolu s bratmi a inými prívržencami zmocnil Bratislavského hradu. Podľa Keményho Matúš Čák oslobođil Bratislavský hrad, odkiaľ vyhnal Albrechtové vojská, okolo 25. 1. 1287. KEMÉNY, Lajos. Bratislavský hrad a podhradie. Bratislava: Albert Marenčin, vydavateľstvo PT, 2008, s. 57. Dátum dobytia Bratislavského hradu Matúšom Čákonom od Albrechta Habsburského 25. 1. 1287 udáva aj Špiesz, ktorý dielo Keményho neuvádzza v zozname použitéj literatúry, a teda z neho ani nevychádza. ŠPIESZ, Anton. Ilustrované dejiny. Bratislava v stredoveku. Bratislava: Perfekt, 2001, s. 41. Podľa Bartla však Matúš Čák vyhnal rakúske vojsko z Bratislavu až v roku 1291. BARTL, Július. Hrad a podhradie v politických zápasoch posledných Arpádovcov. In HORVÁTH, Vladimír – LEHOTSKÁ, Dariena – PLEVÁ, Ján. Dejiny Bratislavы. Bratislava: Obzor, 1982, s. 48. Aj Uličný uvádzza, že rakúske vojská opustili Trnavu a Bratislavu až v roku 1291. ULIČNÝ, Ferdinand. Dejiny Slovenska v 11. až 13. storočí. Bratislava: Veda, 2013, s. 90. Aj iní slovenskí historici uvádzajú, že Bratislavu stratil Albrecht až v roku 1291. SEGEŠ, Vladimír – ŠEĐOVÁ, Božena. Pramene k vojenským dejinám Slovenska I/2. 1000 – 1387. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2011, s. 237.

¹⁷ MARSINA, Richard et al. Dejiny Slovenska I. (do roku 1526). Bratislava: Veda, 1986, s. 239. Otázna je lokalizácia Šaštínskeho hradu. Sedlák predpokladal, že ten sa mohol nachádzať v okolí Lakšárskej Novej Vsi a Bílkových Humeniec. SEDLÁK, Vincent. Die älteste Besiedlung des Komitates Bratislava. In Studia historica slovaca 18. Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei. Bratislava 1994, s. 53.

¹⁸ KAMMERER, ref. 14, č. 14, s. 21-22. „... medietatem terre Zyla vocate... prefatus comes Mauricius de Baby... confessus este vendidisse ac dedisse, duodecim marcis... comiti Abraham Rufo, filio Meynoc, et per eum suis posteritatibus iure perpetuo et irrevocabiliter possidendum...“ GYÖRFFY, György. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Liptó, Maramaros, Moson, Nogyszíget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998, s. 345, 489.

z Kyseku, nespokojný s výsledkami Hainburského mieru, vzbúrili proti kráľovi Ondrejovi III. a Mikuláš Héder s vojskom obsadil Bratislavu. Onedlho nato ho však odtiaľto vyhnali vojenské oddiely vedené Matúšom Čákom, jeho verným familiárom Abrahámom Rufusom a bratislavským richtárom Hertlinom.¹⁹

V nasledujúcim roku (1293) predstúpili pred Bratislavskú kapitulu komes Ivánka, syn Legga, a Abrahám Rufus už ako bratislavský podžupan. Komes Ivánka, Abrahámov príbuzný, daroval Abrahámovi z lásky k nemu ako pokrvnému príbuznému svoj majetok *Berín (zaniknutá dedina, dnes súčasť obce Žihárec v Bratislavskom komitáte) so všetkými jeho príslušenstvami a úžitkami do dedičného vlastníctva. Tento majetok získal komes Ivánka ešte od uhorského kráľa Ladislava IV. za bližšie nešpecifikované zásluhy a verné služby.²⁰ Spomenuli sme už fakt, že v roku 1217 sa uvádza ako vlastník tejto dediny Abrahámov otec Menold. To by mohlo znamenať, že Ivánka bol príbuzným Abraháma z otcevej strany. Dedina *Berín sa spomína v závere metácie z roku 1297, kde sa postupne spomínajú zeme Mostová, Vozokany a dedina *Berín.²¹ Túto zem tak možno lokalizovať do priestoru južne od dnešných dedín Horné a Dolné Saliby. V roku 1297 sa dostavil Abrahám Rufus osobne pred kráľa Ondreja III. a požiadal ho o potvrdenie listiny Bratislavskej kapituly o darovaní majetku *Berín. Kráľ Ondrej III. Abrahámovej žiadosti, zväžiac jeho verné služby, vyhovel. V doklade sa Abrahám Rufus uvádza ako „*hlavný tavernik palatína a bratislavského župana Matúša*“.²² Dňa 13. 1. 1303 sa dostavili osobne pred Bratislavskú kapitulu Abrahám Rufus, píšuci si pri svojom mene už prídomok z Branča (*Abraam Ruffo de Berench*), a komes Ivánka, syn Leega, spolu so svojím synom Mikulášom. Abrahám Rufus vyplatil komesovi Ivánkovi veno jeho starej mamy i matkinu štvrtku prislúchajúcemu z časti dediny Galanta (*de terra Galantha*).²³ V podstate sa ponúkajú dve možnosti: prvá, že Ivánkova matka bola Abrahámovou sestrou. Ivánka spolu so svojím bratom Štefanom, vtedy ešte ako jobagióni Bratislavského hradu, vystupujú v prameňoch uhorskej proveniencie už v roku 1269, keď žiadali od uhorského kráľa Bela IV. rozšírenie svojho užívaneho majetku.²⁴ To znamená, že Abrahám a Ivánka boli približne rovnako starí a patrili do rovnakej generácie. Z toho vyplýva, že Ivánkova matka mohla byť Abrahámovou tetou, respektíve

¹⁹ MRVA – SEGEŠ, ref. 16, s. 52. Pozri aj KRISTÓ, Gyula. Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, s. 57.

²⁰ KAMMERER, ref. 14, č. 15, s. 23. „... comes Iwanka... quandam terram Beren vocatam, cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis... ipsi comiti Abraam perpetualiter... ob amorem linee consanguinitatis, proximitatisque dilectionem...“

²¹ KAMMERER, ref. 14, č. 22, s. 41. „... unde tendit versus occidentem iuxta eandem terram Kyrch, et per illam metam venitur ad terram Vezeken nuncupatam, et ibi est una meta Bokler vocata, a qua transit ad terram Beren nominatam...“

²² KAMMERER, ref. 14, č. 20, s. 33. „... Abraam, magister tavarnicorum Mathei palatini, comitis Posoniensis et iudicis Cumanorum...“

²³ SEDLÁK, Vincent. Regesta diplomatica nec non epistolariae Slovaciae I. Bratislava: Veda, 1980, s. č. 179, s. 102. KNAUZ, Ferdinandus. Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. Strigonii 1882, č. 557, s. 517.

²⁴ WENZEL, Gustav. Codex diplomaticus arpadianus continuantus VIII. Pest 1870, č. 158, s. 234-235. „... quod Iwanka et Stephanus filii Leek iobagiones castri Posoniensis...“

sestrou jeho otca Menolda a ich matkou bola spomenutá stará matka Abraháma a Ivánku.

Ako bratislavský podžupan (*comes curialis Posoniensis*) vystupuje Abrahám Rufus v prameňoch v období 30. 11. 1293 – 19. 10. 1296. Bratislavským županom bol vtedy práve Matúš Čák, syn Petra.²⁵ Viac ako 15 rokov bol Matúšovým hlavným taverníkom.²⁶ Z titulu svojho úradu bratislavského podžupana vydal aj viaceru listín.²⁷ Bratislavským podžupanom sa stal dokonca vyše mesiac pred svojou nobilitáciou. Viac sa o vojenských zásluhách Abraháma Rufusa dozvedáme z listiny vydanej 18. 1. 1294 kráľom Ondrejom III., ktorý ho spolu s jeho príbuzným Šimonom, synom Vydu, rovnako aj ich potomkov a dedičov vyňal z postavenia jobagiónov Hlohovského hradu (*castri nostri de Golgoch*) a povýšil do „*spoločenstva skutočných šľachticov nášho kráľovstva..., aby sa tešili tým istým výhodám šľachtic-tva, ako majú to šťastie ostatní šľachtici nášho kráľovstva bojujúci pod kráľovskou zástavou.*“ Abrahám preukázal verné a horlivé služby a udatnosť v bitke pri Trnave (*iuxta civitatem Tyrnensem*) proti rakúskemu a štajerskému vojvodovi Albrechtovi Habsburskému, kde zajal mnohých nepriateľských vojakov a získal i viaceré nepriateľské zástavy, ktoré poslal Ondrejovi III. na znak víťazstva; za udatnosť, ktorú preukázal pri dobývaní Šaštínskeho hradu (*castrum Saswar*) od Albrechta²⁸, a v neposlednom rade za pomoc Matúšovi Čákovi, správcovi kráľovských stajní (hlavnému kráľovskému povozníkovi), pri dobývaní Bratislavského hradu (*castrum Posoniense*) s nasadením vlastného života. Tu bol Abrahám ťažko zranený, istý jeho služobník bol zabity a 50 iných jeho služobníkov „*ukrutne*“ zranených.²⁹ Podotýkam, že hradskí jobagióni zastávali nižšie veliteľské funkcie na hrade, tvorili posádku hradu, zúčastňovali sa, na rozdiel od kráľovských servantov, aj na zahraničných vojenských výpravách a vykonávali funkcie v hradskej správe.³⁰ Pre Abraháma Rufusa bolo rozhodnutie kráľa Ondreja III. povýšiť ho ako svojho verného služobníka do šľachtického stavu nepochybne veľmi

²⁵ ZSOLDOS, Attila. Magyarország világi archontológiaja 1000 – 1301. (Secular Archontology of Hungary, 1000 – 1301.) História, MTA Történettudományi Intézete. Budapest 2011, s. 186, 281.

²⁶ LUKAČKA, ref. 9, s. 89. V roku 1296 vydal Abrahám Rufus listinu, kde sa tituluje ako „*Comes Abraam Rufus, filius Meynolth, curialis comes castri Posoniensis et magister tauernicorum comitis Mathei palatini, comitis Posoniensis et iuducis Cumanorum*“. FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VII/2. Budae 1832, s. 195.

²⁷ Pozri napr. WENZEL, Gustav. Codex diplomaticus arpadianus continuatus V. Pest 1864, č. 91, s. 144-145 a č. 92, s. 146. KNAUZ, ref. 23, č. 382, s. 382. MNL OL DF 226 598. MNL OL DF 273 797. Pozri aj poznámku č. 19.

²⁸ Šaštínsky hrad dobyl od Albrechta Habsburského na prelome rokov 1293 – 1294 a odovzdal ho do rúk kráľa Ondreja III. LUKAČKA, ref. 9, s. 88-89.

²⁹ BORSA – SZENTPÉTERY, ref. 14, č. 3960, s. 128. Slovenský preklad listiny pozri v DVOŘÁK, Pavel. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov III. V kráľovstve svätého Štefana. Vznik uhorského štátu a čas arpádovských kráľov. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2003, č. 141, s. 273-274 a v SEGEŠ – ŠEĎOVÁ, ref. 16, č. 45, s. 147-148.

³⁰ Nachádzame ich v prameňoch 12. a predovšetkým 13. storočia vo viacerých funkciách, ktoré mali súvis s hradskou správou a najmä vojenstvom. Išlo o úrady rôzneho významu: napríklad podžupan (*comes curialis*), veliteľ vojska (*maior exercitus, dux exercitus*), kastelán hradu (*comes castri*), veliteľ hlásnikov (poslov) (*maior preconum, archipreco*) a podobne. LYSÁ, Žofia. Bratislava na ceste k privilégiu 1291. Štúdie k dejinám mesta Bratislavы v 13. storočí. Bratislava: Historický ústav SAV, 2014, s. 35.

významné, lebo posilnilo jeho právne a sociálne postavenie. Abrahám Rufus nebol určite radovým hradským jobagiónom. Stačí uviesť fakty, že viedol uhorské vojsko v bitke proti rakúskemu a štajerskému vojvodovi Albrechtovi, mal početných servientov, pomerne rozsiahly majetok, ktorý sa od roku 1291 vďaka priazni kráľa Ondreja III. neustále rozrástal, stal sa bratislavským podžupanom či pôsobil ako zmierovací sudca (arbiter), a to všetko ešte pred jeho nobilitovaním za šlachtica, ktoré sa uskutočnilo 18. 1. 1294.

V ten istý deň (18. 1. 1294) vydal Ondrej III. ešte jednu listinu pre Abraháma Rufusa. Na jej základe dostal Abrahám do dedičného vlastníctva časť osady Hlohovec spolu s mýtom, ktoré sa tu zvyklo vyberať, a so všetkými úžitkami a príslušenstvami. Darované územie v doklade uvádzajú ako „*zem kráľovského hradu Hlohovec vedľa Váhu, na ktorej bol kedysi hrad postavený a kde kedysi sídlili kráľovskí hradní služobníci, zvanú Hlohovec, spolu s mýtom, ktoré sa na tomto mieste zvyklo vyberať*“³¹. V donačnej listine na Hlohovec z roku 1294 sa u komesa Abraháma, syna Menolda, zdôrazňujú veľké zásluhy Abraháma Rufusa, mlčí sa však o jeho predošлом majiteľovi Abovi. To dalo Lehotskej podnet k úvahе, že dve donácie (t. j. jedna pre Abu v roku 1276³² a druhá pre Abraháma Rufusa v roku 1294) sa týkajú dvoch častí osady, čomu by nasvedčovala aj zmienka o dvoch trhoviskách spomínaných v roku 1276. Podľa toho by jednu časť predstavovala osada kráľovských hostí, druhú osada poddaných kráľovského hradu, ktorá s ním bola bližšie spojená a ktorá predstavovala vlastné poddanské podhradie tohto hradu.³³ Už tu sa vlastne črtá zárodok vývinu dvoch Hlohovcov, a to Starého a Nového, aj keď sa s týmto pomenovaním stretávame až neskôršie.

Postupne sa stal Abrahám jedným z najväčších pozemkových vlastníkov na území dnešného juhozápadného Slovenska. V roku 1294 sa dostal komes Abrahám do sporu s komesom Abom, synom komesa Abu, pre dedinu Bín (presnejšie *Edušov Bín, dnešný Červeník), ktorú si Abrahám Rufus kúpil. Aba totiž ako jeho bezprostredný sused bránil Abrahámovi vo vstupe do tejto dediny. Komes Aba bol vlastníkom susednej zeme, zvanej Veľké Kostoľany (*Zenthwyd*). Výsledkom sporu bolo, že obe strany sa dohodli pred Nitrianskou kapitolou tak, že Aba napokon získal od Abraháma odľahlú časť jeho majetku Červeník za 10 hrivien striebra a Aba sa zaviazal, že Abrahámovi už viac ako sused

³¹ WENZEL, ref. 10, č. 92, s. 135-136. BORSA – SZENTPÉTERY, ref. 14, č. 3961, s. 128-129. FEJÉR, Georgius. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VI/1*. Budae 1830, č. 288, s. 291-293. „...quandam terram castri nostri Golgoch iuxta fluum Wag existentem, in qua quondam castrum constructum fuerat, et castrenses nostri residebant, Golgoch uocatum, simulcum tributo, quod ibidem exigi consueuit, alijisque suis utilitatibus pertinencijs vniuersis...“ Porovnaj Lukačkov nesprávny preklad: LUKAČKA, ref. 9, s. 89, kde autor nesprávne uvádzá, že kráľ Ondrej III. „...daroval Abrahámovi aj miesto, kde stál kráľovský hrad v Hlohovci, spolu so všetkými osadami, v ktorých sídlili kráľovskí hradčania Hlohoveckého hradu“.

³² Roku 1276 získal donáciou Aba, syn Abov, zvaný Eurnough, od kráľa Ladislava IV. Kumánskeho „zem kráľovských hostí“ – Hlohovec (Golgouch) – za verné služby. Listinu publikoval BORSA, Iván. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico – diplomatica II, 1272 – 1290*, vol. 2 – 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961, č. 2678, s. 155-156. Prezývka Abu, syna Abovho, Eurnough je prepis maďarského výrazu Órnagy (latinsky maior speculatorum), teda veliteľ oddielov pohraňčínych strážcov, čo bola inak funkcia, s ktorou sa stretávame aj na Hlohovskom hrade.

³³ LEHOTSKÁ et al., ref. 2, s. 55.

prekážať nebude.³⁴ Abrahám súhlasil aj s tým, že ak by chcel predať zem *Edušov Bín, môže to urobiť iba Abovi – a ani Abrahám si nemohol zakúpiť žiadnu zem susediacu tak s jeho, ako i s Abovým majetkom.³⁵ Komes Aba tak mal evidentne záujem získať zem *Edušov Bín len pre seba. Podľa svedectva Bratislavskej kapituly kúpil Abrahám Rufus, bratislavský podžupan, v roku 1294 od Blažeja, syna Juraja, jobagióna Bratislavského hradu, jeho sluhu Mikuláša, ktorého mal v dedičnom vlastníctve, za 4 hrivny striebra. Zároveň sa Blažej zaviazal brániť Abraháma vlastnými výdavkami v prípade, ak by sa ktokoľvek pokúsil vyhlásiť tento akt za neplatný.³⁶ Majetkový podiel v Žlkovciach (*Zuk*) pri Hlohovci získal Abrahám Rufus kúpou v roku 1295 od Petra, syna Jána, a jeho synov Mikuláša, Jána a Tiburcia.³⁷ Odpis listiny Nitrianskej kapituly z roku 1295, zachovaný v listine dvorského sudcu Štefana Bubeka z 10. 3. 1364, prináša zaujímavé zmienky o dnešnej dedine Červeník. Táto bola kedysi odcudzená a späť ju získal až Abrahám Rufus, pričom sa Šimon spolu so svojím synom Synkom (Synke) vzdali nárokov na tento majetok, za čo Abrahám Rufus prepustil Šimonovi kúriu v blízkosti Kostola sv. Jána. Abrahám Rufus a jeho príbuzný Šimon, syn Vydu, si rozdelili aj dedičnú dedinu svätého Jána Krstiteľa na dve časti.³⁸ Šimon dostał časť

³⁴ KAMMERER, ref. 14, č. 16, s. 23-25. „... quod ipse comes Aba in emptione, seu comparatione ipsius terre Edeuthbyny vocate... datis sibi decem marcis... quandam particulam de eadem terra separatam atque sequestratam, a parte terre ipsius comitis Abe Zenthwyd vocate... eidem comiti Abe reliquit perpetualiter possidendam...“

³⁵ KAMMERER, ref. 14, č. 16, s. 25. „Hoc tamen adiecto, quod si processu temporum, aliquo necessitatibus articulo ingruente, ipse comes Abraham predictam terram Edeuthbyny nuncupatam venditioni vellet apponere, nonnisi eidem comiti Abe predicto, tamquam vero vicino et commtaneo speciali, vendendi habeat facultatem; et amplius de vicinis terris, ipsi terre Edeuthbyny vocate hinc inde adiacentibus, si per quosunque suos possessores venditioni exponerentur, nil ipse comes Abraham emere possit, nec in aliquem emptionis articulum se intromittat amplius et ulterius.“

³⁶ WENZEL, ref. 27, č. 64, s. 100. „... idem Blasius, quendam seruum hereditarium Nicholaum nomine... eidem Brahe Rufo, pro quatuor marcis... uendidisse est confessus...“

³⁷ LUKAČKA, Ján. Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku. Bratislava: Minor, 2002, s. 73.

³⁸ Originál v Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MNL OL), názov fondu Diplomatikai levéltár (DL), MNL OL DL 5165. „... que quidem terra Been olym fuit alienata et per eundem comitem Abraham reinventa super divisione dictus Symon et Synke filius eiusdem in persona omnium fratrum suorum relinquenter comiti Abraham et per eum suis heredibus herendumque successoribus... divisionem terre sancti Iohannis Baptiste... a litore fluvii Wag prope Rufum castrum...“ Dňa 28. 8. 1256 vydal kráľ Belo IV. listinu, ktorou daroval Alexandrovi, synovi Zotha, Sasinkovo. MARSINA, Richard. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II. Bratislava: Obzor, 1987, č. 535++, s. 371. V tomto dokumente sa spomína okrem iného aj Šimon, syn Vydu zo Svätého Jána (ac per Symonem, filium Vyda de sancto Iohanne), ktorý mal vykonať obchôdzku majetkov Sasinkovo a Šalgočka. Ten istý Šimon, syn Vydu, sa spomína ako kráľovský splnomocnenec aj v roku 1274 v dvoch listinách kráľa Ladislava IV. Kumánskeho. WENZEL, ref. 3, s. 125. „... Simone filio Vyda de Sancto Iohanne...“ Metácia tejto dediny naznačuje, že dedina ležala vedľa dnešného Červeníka medzi Váhom a Dudváhom. Sídlisko dostalo svoj názov podľa kostola zasväteného sv. Jánovi Krstiteľovi, tunajší cintorín sa spomína v roku 1295. Urmanský predpokladá, že to bol v skutočnosti ostrov vo Váhu, meniaci svoj tvar, veľkosť a polohu. Dodáva, že zem svätého Jána Krstiteľa je dnes dobre identifikovateľná (na území dnešných fabrič Faurecia a Peter Vetter). Rozhodujúci je podľa neho fakt, že do začiatku 19. storočia tu stála kaplnka s rovnakým patrocíniom, ktorá bola zničená až veľkou povodňou na Váhu roku 1813.

od rieky Váh, Abrahám si ponechal časť zo strany Dudváhu. Dodávame ešte, že Lehotská stotožnuje zem svätého Jána Krstiteľa „so zemou, zvanou Hlohowec, ležiacou za Váhom“, ktorú prepustil pri majetkovej výmene Abrahám Rufus Abovi.³⁹ V prípade Abrahámovho hrádku v dnešnom Červeníku pravdepodobne išlo o menší nízinný hrádok s drevozemným opevnením, resp. o opevnenú kamennú obytnú vežu. Takéto hrádky v nízinnom prostredí zvykli byť situované na riečnych terasách a sprašových dunách ďalej od dediny.⁴⁰ Abrahámov hrádok podľa zmienky z roku 1295 ležal v blízkosti rieky Váh a v jeho blízkosti viedla aj akási veľká cesta.⁴¹ Domnievame sa, že stredoveký termín „*magna via*“ označuje významnejšie cestné spojenie.

Aj v roku 1296 pokračoval Abrahám Rufus vo zveľaďovaní svojich majetkov. Od jobagiónov Bratislavského hradu z Jelky (dnes v okrese Galanta) kúpil za 18 hrievien viedenských denárov ich dedinu Galantu ležiacu v Bratislavskom komitáte.⁴² Bratislavský podžupan Abrahám Rufus opäť zväčšil svoju majetkovú držbu v roku 1296. Vtedy kúpil od Udvara (*Wduor*), syna Juraja, zo Šale (*de Sala*) jeho dedičnú zem *Hrušov (*Kortuelus*), ktorá sa nachádzala v Bratislavskom komitáte, s výmerou 6 popluží za 30 hrievien viedenských denárov ťažkej váhy (kvalitnej akosti). Uvedená zem sa rozprestiera medzi inou zemou *Hrušov (dnes časť obce Slovenská Nová Ves), ktorá bola vlastníctvom Dominikových synov, od južnej strany a zemou Štefana od dediny Pác (*Paach*) zo severnej strany.⁴³ Z metácie je zrejmé, že cez dedinu *Hrušov tiekla rieka Pilava (dnes rieka Gidra, pravostranný prítok Dolného Dudváhu).⁴⁴

Dňa 19. 10. 1296 získal Abrahám Rufus, bratislavský podžupan, do dedičného vlastníctva niekdajší pohraničný komitát alebo dištrikt Holíč (*comitatum seu districtum Wyuar vocatum*) ležiaci pri rieke Morava (*iuxta fluvium Maraua*), ktorý pôvodne patril pod právomoc Bratislavského komitátu (*ad comitatum Posoniensem pertinentem*). Tento majetok bol vo vlastníctve Abraháma Rufusa sice už od roku 1291, ale bol len v doživotnom užívaní. Teraz ho Abrahám Rufus získal aj pre svojich potomkov. Doklad opäť spomína početné vojenské zásluhy Abraháma Rufusa, ktoré preukázal v boji proti domácom aj zahraničným nepriateľom posledného Arpádovca na uhorskom tróne Ondreja III. Abrahám Rufus

URMINSKÝ, Jozef. Šulekovo – Beregseg 1211 – 2011. 800 rokov od prvej písomnej zmienky. Hlohovec: Vlastivedné múzeum v Hlohovci, 2011, s. 7.

³⁹ LEHOTSKÁ et al., ref. 2, s. 59.

⁴⁰ HABOVŠTIAK, Alojz. Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava: Obzor, 1985, s. 122-124.

⁴¹ MNL OL DL 5165. „... quod prima meta ipsius terre que est hereditas eorumdem incipit ab litore fluvii Wagh prope Rufum castrum ubi est meta terrea que deinde de nemore exeundo pervenit ad arborem piri sylvestris iuxta magnam viam existentis...“

⁴² KAMMERER, ref. 14, č. 18, s. 28-30. „... Capitulum Posoniensis ecclesie... constitutis coram nobis nobili viro Abraam Rufo, curiali comite Posoniensi ex una parte, item... iobagionibus castri Posoniensis de Ilka ex altera... ipsi quandam possessionem ipsorum Galanta vocatam, in comitatu maioris Posonii existentem... dicto comiti Abrae Rufo,... pro decem et octo marcis denariorum Viennensium perpetuo vendidissent possidendum...“ Išlo o severovýchodnú časť Galanty. SEDLÁK, ref. 15, s. 22.

⁴³ WENZEL, ref. 27, č. 103, s. 160.

⁴⁴ VARSÍK, Branislav. Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. Bratislava: Veda, 1990, s. 28.

úspešne bojoval proti rakúskemu a štajerskému vojvodovi Albrechtovi, ktorý krátko po nástupe Ondreja III. na uhorský trón plienil uhorské pohraničie, a to oblasť Bratislavského komitátu, kam poslal celé svoje vojsko. Na znak svojho víťazstva Abrahám poslal kráľovi Ondrejovi III. nepriateľskú zástavu (*vexillum Teutonicorum*), ktorej sa tu zmocnil. Porázka Albrechta neodradila v jeho úmysloch bojovať proti Ondrejovi III. a Abrahám Rufus musel poraziť aj české vojen-ské oddiely, ktoré proti nemu Albrecht Habsburský poslal. Abrahám sa vyznamenal aj pri obrane akéhosi dreveného hrádku, ktorý napadli vojenské oddiely Albrechta. Tu Abrahám Rufus prišiel o 15 svojich ľudí, ďalších 53 bolo pri lukostreleckom útoku nepriateľa ťažko zranených. Medzi ďalšie Abrahámove vojen-ské úspechy patrilo aj dobytie Šaštínskeho hradu (*castrum Sasvar*) od rakúskeho a štajerského vojvodu Albrechta. Hrad potom Abrahám odovzdal kráľovi Ondrejovi III.⁴⁵ Týmto sa Abrahámove úspechy neskončili. Ked' neverní synovia bána Henricha obsadili Bratislavský hrad (*castrum Posoniense*), magister Matúš Čák a Abrahám Rufus dobyli hrad späť, pričom Abrahám prišiel o 5 svojich služobníkov (servientov). Synovia bána Henricha sa však zmocnili aj Plaveckého hradu (*castrum Detreh*) na Záhorí. Aj tento hrad dobyl späť Abrahám, a to na príkaz svojho pána Matúša Čáka (*ex mandato et precepto magistri Mathei domini sui*).⁴⁶ Ked' kráľ Ondrej III. spojil svoje sily s vojskom Albrechta v boji proti Jánovi a jeho bratom, synom bána Henricha, Abrahám sa zúčastnil spolu s inými šľachticmi Uhorského kráľovstva na boji pod hradom Kysek (*sub castro Kwzeg*), kde boli mnogi Jánovi servienti porazení a hrad Kysek dobytý.⁴⁷

Abrahám Rufus, vedomý si svojich verných služieb a početných zásluh, ktoré preukázal pri obrane Uhorského kráľovstva, predstúpil v roku 1297 pred kráľa Ondreja III. a požiadal ho o darovanie dedín po Unových synoch, ktorí zomreli bez dedičov. Išlo o dediny Galanta, Šúr a o *Slovenskú Dedinu (*Totfalu*)

⁴⁵ Bližšie o Šaštínskom (Holíčskom) komitáte píše STEINHÜBEL, Ján. Bratislavský komitát. In Historický časopis, 2012, ročník 60, s. 206-211. Podľa Steinhübelu sa Šaštínsky hrad spomína v roku 1296 ako drevený hrad, ktorý v roku 1291 vydobyol od rakúskych oddielov bratislavský podžupan Abrahám Rufus, syn Menolda. STEINHÜBEL, ref. 45, s. 207. Z dokladu však nevyplýva, že by dobytie akéhosi dreveného hradu a jeho následná obrana pri útoku nepriateľa a dobytie Šaštínskeho hradu boli jedna a tá istá udalosť. „... ad expugnandum quoddam castrum ligneum, quod per comitem Abraam servabatur, destinasset, idem comes Abraam, non sine magna sui et suorum lesione, dictum castrum contra ipsos observavit, in quo quidem castro quinquaginta tres homines de suis exstitissent per ictus sagittarum lethaliter vulnerati, quindecim ibidem in conservatione ipsius castri, per eosdem Teutonicos interemptis; preterea cum quoddam castrum nostrum Sasvar vocatum per Teutonicos detineretur occupatum, idem comes Abraam dictum castrum obtinuit ab eisdem, pro fidilitate nobis et corone regie debita, ad mandatum nostrum et preceptum ad manus nostras resignando...“ KAMMERER, ref. 14, č. 19, s. 30-33. Pozri aj FEJÉR, ref. 26, s. 195-196; BORSA - SZENTPÉTERY, ref. 14, č. 4088, s. 172.

⁴⁶ Doklad už nespomína, že Plavecký hrad neodovzdal Abrahám kráľovi Ondrejovi III., ale svojmu pánoni Matúšovi Čákovi. FÜGEDI, Erik. Vár és társadalom a 13. – 14. századi Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977, s. 122.

⁴⁷ KAMMERER, ref. 14, č. 19, s. 30-33. Pozri aj FEJÉR, ref. 26, s. 195-196; BORSA - SZENTPÉTERY, ref. 14, č. 4088, s. 172. Kráľ Ondrej III. dobýval Ivanov hrad Kysek od septembra do októbra 1296, neúspešný bol však pri obliehaní pevnosti Somogyvár patriacej Ivanovmu mladšiemu bratovi Mikulášovi. KRISTÓ, Gyula. Az Árpád-kor háborúi. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1986, s. 153.

ležiacu vo východnej časti chotára Galanty. Všetky tieto dediny sa nachádzali v Bratislavskom komitáte. Kráľ Ondrej III. poveril vyšetrením veľkosti a kvality týchto zemí Bratislavskú kapitulu a kráľovského splnomocnenca Wyda, syna komesa Géča (*Geech*). Wyd zvolal všetkých majiteľov susedných zemí, pričom žiadnen z nich nevyjadril námietky. Kráľ Ondrej III. opäť vyzdvihol Abrahámovu vernosť. V doklade sa okrem iného spomína, že ked' vojací rakúskeho a štajerského vojvodu Albrechta Habsburského postavili opevnenia (*munitiones*) a valy (*pugnacula*) nad kláštormi v dedinách Šaľa (*Salya*) a Diakovce (*Deaky*) určené na spustošenie Uhorského kráľovstva, Abrahám Rufus od nich oba kláštory získal späť. Tieto obnovil na svoje vlastné náklady a vrátil ich opátovi Kláštora sv. Martina v Pannonhalme a turčianskemu prepoštovi (*preposito de Turuch*) / dnes Kláštor pod Znievom/. O tomto šľachetnom Abrahámovom počine informoval panovníka ostruhomský arcibiskup Vladimír. Ondrej III. preto daroval spomenuté dediny Galanta, Šúr a *Slovenskú Dedinu spolu so všetkými úžitkami a príslušenstvami v tých istých hraniciach a medzníkoch, v akých patrili už synom Una, Abrahámovi Rufusovi do dedičného vlastníctva.⁴⁸

Druhá majetková transakcia medzi komesom Abom, synom magistra Abu, a Abrahámom Rufusom, synom Menolda, sa uskutočnila pred Nitrianskou kapitolou v roku 1297. Aba dal Abrahámovi celú osadu Sobotište (*totam possessionem suam Zobodischa*), ktorú kúpil ešte v roku 1251 od trenčianskeho župana Báša⁴⁹, ako aj kamenný hrad Branč (*cum castro lapideo Berench*), ktorý tu rod Abovcov postavil, so všetkými príslušenstvami.⁵⁰ Na druhej strane prepustil zase Abrahám Abovi svoje dediny Kľačany (*Kelechen*), Sasinkovo (*Saag*), Bojničky (*Boynch*), *Díč (*Guche*)⁵¹ bez kuriálneho pozemku pri svojej vinici a bez 20 jutár zeme

⁴⁸ KAMMERER, ref. 14, č. 22, s. 38-39. BORSA - SZENTPÉTERY, ref. 14, č. 4121, s. 182 a č. 4162, s. 195. MNL OL DF 271 932. „... predictas terras Galantha, Totfalu et Sur vocatas, cum suis utilitatibus omnibus et pertinentiis earundem, sub eisdem metis et terminis... comiti Abraam et suis heredibus, herendumque suorum successoribus... dedimus et contulimus iure perpetuo et irrevocabiliter possidendas...“ Vznikla z toho ucelená metácia Galanty a Abrahám Rufus ucelil donáciou majetkový komplex v Galante. SEDLÁK, ref. 15, s. 22.

⁴⁹ Roku 1251 získala hlohovská vetva rodu Abovcov Sobotište (*Zobodyscha*), ktoré dal niekedy pred rokom 1251 kráľ Belo IV., azda krátko po tatárskom vpáde, trenčianskemu županovi Bášovi (*Baas*). Sobotište, pôvodne majetok kráľovského hradu Baňa (*Banka pri Piešťanoch*), zahŕňalo rozsiahle územie medzi dnešnými lokalitami Senica, Myjava, Vrbové a Radošovce. Pre rodinu Bášovcov však toto rozsiahle vlastníctvo stratilo svoj význam vtedy, ked' si vybudovali vlastné panstvo v okolí Uhroviec v Trenčianskej župe. LUKAČKA, Ján. Die Kontinuität der Besiedlung auf dem Gebiet des Komitats Nitra 9. – 13. Jahrhundert. In Studia historica slovaca 18. Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei. Bratislava 1994, s. 149. Ked' dostať trenčiansky župan Báš od kráľa povolenie na predaj, spomenutý majetok predal magistrovi Abovi, synovi Abu, za 400 hrivien striebra. MARSINA, Richard. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II. Bratislava: Obzor, 1987, č. 374, s. 260-261.

⁵⁰ K vybudovaniu hradu Branč došlo zrejme už v 1. desaťročí po nadobudnutí majetku Abom. Dá sa tak usúdiť na základe nálezov keramiky a striebornej mince českého panovníka Přemysla Otakara II. z roku 1261, ktoré sa našli na podlahe najstaršej stavby hradu. NEŠPOR, Jaroslav. Hrad Branč. 1. časť. Dostupné na internete: <<http://www.dejinyzahoria.sk/2014/12/udalosti.html>>.

⁵¹ Podľa listiny z roku 1258 mala zo Sasinkova viesť cesta do *Díča a Bojničiek. MARSINA, ref. 38, č. 535++, s. 371. „... Kelechent et Dychy... Sag cum Dychy et Boymoch, ab inde vicinando Dychy... villam Dychy...“ Podľa 2. vojenského mapovania z roku 1838 bola dedina *Díč malá dedina

nad spomenutou vinicou. Okrem toho mu dal $\frac{1}{2}$ osady Hlohovca, a to zem hradu z jednej strany Váhu (*terram Golgouch castri ex ista parte Waag*). Zem na druhej strane Váhu, nazývanú podobne – Hlohowec, si ponecháva sám pre seba aj s myptom, ktoré vyberá Abrahám od ľudí prichádzajúcich od Červeníka (de Rufo castro) popod Kostol sv. Petra (*ecclesiam beati Petri apostoli*) cez Hlohowec.⁵² Abrahám dal Abovi i ďalšie osady, a to Veľké Kostoľany (*Keztelen*) nachádzajúce sa v chotári Šulekova⁵³, Gán (Gaan), Galantu, kedysi patriacu synovi Una (Un), *Slovenskú Dedinu (*Thoutfalu*) ležiacu vo východnej časti chotára Galanty, ďalšiu časť Galanty (*aliam Galantam*), Šúr (Sur), *Berín (Beren), Voderady (*Vedered*) kúpené od akéhosi Michala, iné Voderady, ktoré mu daroval ešte uhorský kráľ, a *Hrušov (*Kurtuelus*)⁵⁴, kúpený od Petra a Hypolita (*Ipolito*), druhú zem *Hrušov, ktorú Abrahám kúpil od Ladislava, syna Tolvaja (*Tholwoy*), a iný *Hrušov, ktorý kúpil od istého Udvoroša (*Vduorus*). Komes Aba sa zaviazal, že ak by magistra Abraháma alebo jeho potomkov v držbe spomenutých majetkov a hradu niekto v budúcnosti obťažoval, Aba uvedie veci do pôvodného stavu na svoje vlastné výdavky a náklady.⁵⁵ Túto listinu si dal komes Aba, syn komesa Abu, potvrdiť u kráľa Ondreja III. už v roku 1300.⁵⁶ Na základe tejto majetkovej výmeny vytvoril komes Aba, syn magistra Abu, hradné panstvo Hlohowec, pričom od Abraháma Rufusa získal viacero dedín z okolia Hlohowca a z Bratislavského komitátu. To všetko svedčí o veľkosti a rozlohe chotára Sobotište⁵⁷, ako aj o dôležitosti hradu

s 5 domami. Nachádzala sa na západ od cesty Kľačany – Sasinkovo. JANKÓ, A. – OROSS, A. – TIMÁR, G. A második katonai felmérés 1819 – 1869. [DVD-ROM.] 1. vyd., Budapešť: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára a Arcanum Adatbázis Kft., 2005, bez uvedenia strany.

⁵² Staršia literatúra bez odkazu na použitý prameň uvádza, že Kostol sv. Petra v Hlohowci sa spomína prvý raz v roku 1241 ako „ecclesia beati Petri“. FRAŇO, Jozef et al. Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I. zv., A – J. Bratislava: Veda, 1977, s. 417. ŠIMONČIČ, Jozef – WATZKA, Jozef. Dejiny Trnavy. Bratislava: Obzor, 1989, s. 439. Vzhľadom na to, že tento údaj sa nenachádza ani v Marsinovom Slovenskom diplomatári (2. diel), ani v Győrffyho Historickom zemepise Uhorska arpádovských čias, viazucom sa okrem iného k Nitrianskemu komitátu (IV. diel), možno považovať až rok 1297 za rok prvej hodnovernej písomnej zmienky o Kostole sv. Petra v Hlohowci.

⁵³ Západne od Šulekova ležali dnes už neexistujúce Kostoľany (Kezthelen), ktoré sa už v 2. polovici 13. storočia pretvorili na dve samostatné sídliská – Kostoľany a južne od nich Veľké Kostoľany (Nogkeztlen). Dosť presnú lokalizáciu oboch Kostolian nám umožnila metácia z roku 1353. LUKAČKA, ref. 49, s. 155. Prvú písomnú zmienku o Šulekove (súčasť dnešného moderného Hlohowca) nájdeme v listine z roku 1211, v ktorej sa Šulekovo (Beruczegu) uvádza ako dedina ležiaca na ceste, ktorá vedie z dediny Udvorce (Vdworc). MARSINA, ref. 1, č. 168, s. 133. Šulekovo sa sice spomína už v listine uhorského kráľa Bela II. z roku 1138, avšak táto listina je falosná – vymyslená z historickej aj diplomatickej stránky. MARSINA, ref. 1, č. 78++, s. 76.

⁵⁴ Šimončič túto dnes už zaniknutú dedinu lokalizuje do chotára Voderád pri Trnave. ŠIMONČIČ, Jozef. Trnavský okres. In ŠIMONČIČ, Jozef – WATZKA, Jozef. Dejiny Trnavy. Bratislava: Obzor, 1988, s. 453.

⁵⁵ KAMMERER, ref. 14, č. 21, s. 34-36. WENZEL, ref. 3, č. 489, s. 611-612. GYÖRFFY, ref. 18, s. 146, 276, 354, 371.

⁵⁶ WENZEL, ref. 3, č. 518, s. 655-656. BORSA – SZENTPÉTERY, ref. 14, č. 4331, s. 253. MNL OL DL 1486.

⁵⁷ Podľa Varsika išlo o rozsiahly majetok, ktorý ohraničuje na východe rozvodie v Myjavskej pahorkatine a na severe až horný tok rieky Maliny, ktorá preteká Sobotišom. VARSÍK, Branislav. Osídlenie Myjavy a Myjavskej pahorkatiny do začiatku 17. storočia. In Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica, 23, 1972, s. 123.

Branč.⁵⁸ V súvislosti s touto majetkovou výmenou sa vyskytli v slovenskej historiografii niektoré nepravdivé tvrdenia. Grófová tvrdí, že výlučným majiteľom Hlohovca sa stal po tejto majetkovej transakcii Aba.⁵⁹ Nie je to však pravda, pretože Abrahám Rufus si časť Hlohovca ponechal pre seba.⁶⁰ Lukačka píše, že Abrahám Rufus „*od Abu Pekného (Krásneho) z Hlohovca získal výmenou roku 1297 kamenný hrad Branč za starý pohraničný komitátny hrad Hlohowec*“⁶¹, čo tiež nie je pravda, pretože o Hlohovskom hrade⁶² sa v doklade nič nehovorí. Spomína sa len to, že Abrahám Rufus dal Abovi okrem iného aj zem Hlohowec, kde kedysi bývali hradčania, ktorá sa nachádzala pri rieke Váh.⁶³ Podľa nás mal Abrahám Rufus do roku 1297 svoje sídlo v dnešnom Červeníku, pretože v roku 1303 sa pri jeho mene už píše prídomok z Branča.⁶⁴

Spomenuli sme donáciu kráľa Ondreja III. z roku 1296, ktorou daroval Abrahámovi Rufusovi do dedičného vlastníctva Holíčsky komitát. Podľa Maslíkovej sa už v roku 1297 Abrahám musel pravdepodobne pod nátlakom vzdať Holíča v prospech Matúša Čáka a jeho mladšieho brata magistra Čáka. V roku 1299 totiž kráľ Ondrej III. nariadił bratislavskému županovi Demeterovi, aby na čele kráľovského vojska dobyl Holíčsky hrad, ktorý bol v rukách Matúša Čáka. Autorka nesprávne predpokladá, že k týmto okolnostiam prispel aj fakt, že Matúš Čák sa zmocnil väčšiny majetkov po vymretí Alexandrovej línie grófov zo Svätého Jura a Pezinka z rodu Poznanovcov.⁶⁵ Poukázali sme už na to, že Abrahám Rufus z tohto rodu nepochádzal.

⁵⁸ Viac k dejinám hradu Branč a k jeho jednotlivým vlastníkom pozri PÁL, Engel. Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457. I. Budapest: MTA Történettudományi intézete, 1996, s. 277.

⁵⁹ GROFOVÁ, Mária. Hlohowec a rod Ilockých. In Forum historiae [online]. 2008, č. 2 [Mestá a šľachta, mešťania a šľachtici], s. 2. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/Grofova.pdf>.

⁶⁰ KAMMERER, ref. 14, č. 21, s. 35. „... excepta et exempta terra sua ultra Waag similiter Golgouch vocata et absque tributo...“

⁶¹ LUKAČKA, ref. 9, s. 89.

⁶² Je možné, že Hlohovský hrad bol výrazne poškodený a neboli preto ani predmetom výmeny. V relatívne krátkom časovom úseku bol Hlohovský hrad v rokoch 1271 a 1273 dvakrát dobytý vojskom českého kráľa Přemysla Otakara II. Iste pri dobývaní utrpel samotný hrad rozsiahle poškodenie. Pevnostný systém Uhorského kráľovstva v konfíniu bol v rokoch 1271 a 1273 vystavený náročným skúškam a zrejme sa neosvedčil. Výrazne poškodený pohraničný Hlohovský hrad a azda nezáujem uhorského kráľa Ladislava IV. obnoviť ho v čo najkratšom čase viedli k donácií Hlohovca roku 1276 pre Abu, syna Abovho, zvaného Eurnough. GÁLIK, Zdenko. Hlohowec vo víre vojenských udalostí po páde Veľkej Moravy do konca 13. storočia. In Vojenská história, 2016, č. 2, s. 18-19.

⁶³ KAMMERER, ref. 14, č. 21, s. 35. „... preterea terram Golgouch castrensum ex ista parte Waag...“

⁶⁴ Pozri poznámku č. 23.

⁶⁵ MASLÍKOVÁ, Ľudmila. Vývoj osídlenia a mestotvorný proces v najzápadnejšej časti Nitrianskej stolice do začiatku 15. storočia. In Historia Nova. Dejiny prístupné všetkým [online]. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského – Katedra slovenských dejín, 2013, s. 63. Dostupné na internete: <https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/ksd/h/Hino6d.pdf>. Bratislavskému a zvolenskému županovi Demeterovi sa podarilo dobyť v roku 1299 iba hrad Holíč. LUKAČKA, Ján. Trnava a Matúš Čák Trenčiansky. In Trnava a počiatky stredovekých miest. Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 12. Trnava: Mesto Trnava – Krajský pamiatkový úrad Trnava, 2009, s. 67. Porovnaj údaje od tohto istého autora: LUKAČKA, Ján. Holíč v stredoveku. In IRŠA, Rudolf. Holíč. Príbeh nášho mesta: dejiny do roku 1945. Holíč: Mesto Holíč, 2014,

Dohoda medzi Abrahámom Rufusom a Abom, synom Abu, poukazuje na majetky, ktoré mohol Abrahám Rufus nadobudnúť na základe donácií kráľa Ondreja III. a ktoré sa dodnes nezachovali. Pravdepodobne už pred rokom 1290 Abrahám Rufus mohol vlastniť Kláčany, Sasinkovo, *Díč, Bojničky a Gáň, pričom ich mohol získať na základe donácií. Zrejme pred rokom 1290 kúpil časť Voderád pri Trnave, inú časť dostal od kráľa (doklad nespomína jeho meno). Kúpou získal aj *Hrušov, prívilegiá uhorských kráľov z rodu Arpádovcov mal na Šintavu a *Unovce, azda na základe donácií vlastnil aj Veľké Kostoľany v chotári Šulekova pri Hlohovci, Červeník a časť Hlohovca (nepatrila Hlohovskému hradu a bola odlišná od zeme, ktorú dostal v roku 1294 od kráľa Ondreja III.). Tieto majetky ležali blízko seba v Nitrianskom a Bratislavskom komitáte a mohli byť rodovými majetkami, darovanými už jeho otcovi Menoldovi, o čom však nemáme zachované žiadne pramene. V Tekovskom komitáte vlastnil jediný majetok, a to Kršteňany, ako na to ešte poukážem. Takto sa Abrahámovi Rufusovi podarilo do roku 1300 získať donáciami kráľa, darom príbužného, výmenou či kúpami viaceré majetky nachádzajúce sa v Nitrianskom a Bratislavskom komitáte. Je nepochybné, že za postupom Abraháma od jobagióna Hlohovského hradu do radov šľachty a za ziskom viacerých majetkov stoja práve Abrahámove vojen-ské veliteľské schopnosti, úspechy pri obrane krajiny pred zahraničným či domácim nepriateľom a verné služby preukázané uhorskému kráľovi Ondrejovi III. Svoju úlohu určite zohral aj fakt, že prinajmenšom od roku 1290 bol Abrahám Rufus familiárom Matúša Čáka.

Majetkovou akvizíciou Abraháma Rufusa po roku 1300 sa stala dedina Mierovo na Žitnom ostrove. Pred Bratislavskú kapitolu sa dostavili osobne komes Abrahám, syn komesa Abraháma, zo Svätého Jura (*de Sancto Georgio*), ktorý zastupoval aj svojich synov Tomáša a Šebeša (*Sebees*), a Abrahám Rufus, syn Menolda. Abrahám zo Svätého Jura predal svoju dedinu Mierovo (*Beeke*) na Žitnom ostrove (*Challoukuz*), ktorá sa nachádzala v blízkosti akejsi dediny Cheturtuk, so všetkými jej úžitkami Abrahámovi Rufusovi za 500 hrivien striebra, čo bola na tú dobu slušná suma peňazí. Abrahám Rufus v minulosti preukázal služby Abrahámovi zo Svätého Jura a jeho bratovi. Na predaji sa zúčastnili aj susedia dediny Mierovo, a to komes Farkaš a jeho brat Peter z Oľdze (*de Ougya*), Ondrej a Mikuláš, synovia Ondreja (*Endre*).⁶⁶ Zaujímavý je fakt, že medzi rokmi 1305 – 1307 kúpil Bernolákovo Matúš Čák od grófa Abraháma. Bernolákovský hrad ovládal dôležité prístupové cesty do Bratislavu a bol dôležitým obranným bodom⁶⁷ Dedina Mierovo bola predtým súčasťou bernolákovského hradného

s. 57, kde autor uvádza, že Holíčsky hrad sa bratislavskému županovi Demeterovi v roku 1299 dobyť nepodarilo pre tvrdý odpor jeho obrancov. Naopak, mnohí kráľovskí vojaci boli pri útoku naň zabití. V každom prípade Abrahám Rufus o hrad Holíč prišiel už krátko po jeho darovaní do dedičného vlastníctva, ktoré sa uskutočnilo v roku 1296. Azda už v priebehu nasledujúceho roku 1297 musel hrad pod nátlakom odovzdať svojmu pánovi Matúšovi Čákovi a jeho mladšiemu bratovi magistrovi Čákovi.

⁶⁶ SEDLÁK, ref. 23, č. 402, s. 187. KNAUZ, ref. 23, č. 602, s. 562-563. KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevéltár II. 1306 – 1310. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia II. 1306 – 1310. Budapest – Szeged 1992, č. 6, s. 10-11.

⁶⁷ DUCHOŇ – TURCSÁNYI, ref. 8, s. 39.

panstva. Je možné, že Abrahám Rufus bol kastelánom v službách Matúša Čáka práve na hrade Bernolákovo.⁶⁸ V roku 1307 sa uskutočnila obchôdzka chotárných hraníc zakúpeného majetku Mierovo. Abraháma Rufusa voviedol do jeho nového majetku Mierovo zástupca Bratislavskej kapituly komes Kompurd (*Compwrd*) ako splnomocnenec bratislavského podžupana, a to za prítomnosti Hambatoneho a Richarda, bratislavských mešťanov (*civibus Posoniensibus*), a komesa Jakuba Veľkého, pričom žiadny zo susedov dediny Mierovo neprotirečil.⁶⁹

Dôležitá majetková výmena sa uskutočnila v roku 1309. Podľa listiny z 19. 8. 1309 si komes Abrahám Rufus v zastúpení svojím služobníkom Michalom, synom Bodou, zo Žitného ostrova (*de Chollokuz*) na jednej strane a Matúš, syn Petra, predtým palatína, spoločne so svojím synom, magistrom Matúšom, na strane druhej vzájomne vymenili majetky. Abrahám Rufus musel prepustiť Matúšovi Čákovi svoj kamenný hrad Branč (*castrum Berench*), za čo dostał tri dediny ležiace v Nitrianskom komitáte: Piešťany (Pechen) ležiace pri Váhu (*circa fluvium Waag*), ktoré kedysi patrili hradu Čachtice (*castrum Chehte*), Drahovce (*Daraag*) ležiace pri rieke Váh od trnavskej strany, ktoré predtým patrili akémusi Mikulášovi, a Lukáčovce (*Lakach*), ktoré kedysi vlastnil Erney z Kostolného Seku (*de Zeeg*).⁷⁰ Je jasné, že tri dediny za hrad Branč, ktorý Abrahám Rufus získal ešte od rodu Abovcov v roku 1297 spolu so všetkými príslušenstvami, je málo. Domnievame sa, že výmena bola iniciovaná pod nátlakom Matúša Čáka, ktorý sa rozhodol zmocniť hradu Branč aj napriek tomu, že patril jeho vernému familiárovi. Abrahám Rufus sa napokon na majetkovej výmene pred križiackym konventom v Ostrihome radšej ani nezúčastnil. Matúš Čák sa chcel zmocniť tohto dôležitého a nepochybne strategicky umiestneného hradu. Hrad Branč totiž spolu so sieťou ďalších pohraničných hradov chránil cesty prechádzajúce cez Karpaty na Moravu. Týmto aktom sa skončili dobré časy Abraháma Rufusa po boku Matúša Čáka.⁷¹

Abrahám Rufus ako zmierovací sudca (arbiter)

Abrahám Rufus bol nepochybne váženou a vplyvnou osobou. V prvých dvoch desaťročiach 14. storočia sa objavuje v listinách Bratislavskej kapituly ako arbiter/sprostredkovateľ uzmierenia v rôznych sporoch, na rozsúdenie ktorých si ho zrejme vyberali samotné sporné stránky. V týchto listinách, ktoré neboli vydané v jeho záujme a majú menší význam, vystupuje jeho osoba iba s udaním dvoch identifikačných znakov, a to uvedením mena a jeho spoločenského postavenia – comes Abraham. Jeho pôsobnosť sa zrejme vzťahovala výlučne na teritórium Žitného ostrova. Takto vystupuje aj v roku 1309 spolu s komesom Farkašom a Hambatonom, bratislavským mešťanom⁷², ktorých spoznal už v roku 1307

⁶⁸ DUCHOŇ – TURCSÁNYI, ref. 8, s. 40.

⁶⁹ SEDLÁK, ref. 23, č. 481, s. 222-223. KNAUZ, ref. 23, č. 621, s. 575-576. KRISTÓ, ref. 66, č. 181, s. 84-85. MNL OL DL 105 401.

⁷⁰ SEDLÁK, ref. 23, č. 683, s. 302. KAMMERER, ref. 14, č. 24, s. 43-44. KRISTÓ, ref. 66, č. 720, s. 317.

⁷¹ LUKAČKA, ref. 9, s. 89.

⁷² SEDLÁK, ref. 23, č. 718, s. 315. KNAUZ, ref. 23, č. 677, s. 615. „... iuxta arbitrium proborum viorum, videlicet comitis Farkasii, comitis Abree Rifi et Hambathonis, civis Posoniensis...“ Pozri aj KRISTÓ, ref. 66, č. 802, s. 352.

pri obchôdzke chotárnych hraníc svojej novej dediny Mierovo, v spore o akúsi čiastku zeme Samud. Zem, zvanú Samud, Šedivý lokalizuje do Kalinkova⁷³ nedaleko Bratislavы. Podľa Šmilauera je možné, že zem *Samud* ležala v priestore medzi Zemianskou Oľčou a Okočom.⁷⁴ Ako arbiter vystupuje spolu s Hambatonom a Jakubom, bratislavskými mešťanmi, Mikulášom, Budom, Petrom z Hamuljakova i Lukášom z Kračian a inými šľachticmi zo Žitného ostrova v roku 1310. Išlo o spor medzi Agnešou, vdovou po komesovi Jakubovi, a bratmi komesa Jakuba Tomášom a Dominikom, synmi Petra. Predmetom sporu boli služovia, slúžky, 3 kobyly zo žrebčína a 2 mladé kobyly.⁷⁵ Spolu s bratislavským mešťanom Hambatonom vystupuje Abrahám Rufus ako arbiter aj v roku 1311 v spore o akúsi čiastku zeme dediny Vlky (*Wilk*), ktorý viedli bratia Michal, Be[c]hk a Jakub z dediny Vlky s pani Annou, dcérou Jakuba z Mageru (*de Mogori*), kedysi vdovou po Kuzmovi, teraz však manželkou Marka Fudura, ktorá bola príbuzná bratov Michala, Be[c]hka a Jakuba.⁷⁶ V roku 1311 sa objavuje v listine bratislavského podžupana Detrika, keď sa spolu so štyrmi slúžnymi zúčastnil na súdnom zasadaní so šľachticmi zo Žitného ostrova (*de Csallokőz*) Füköm a Jurajom, synom Šalamúna, Matúšom a Marcelom, synmi županov dvorníkov (*filiis comitum uđarnicorum*), Mikulášom, synom Adalberta, Ladislavom, synom Beschya, Mikulášom, synom Gurka, a Pavlom, synom Ladislava, ktorí boli jobagiónmi dvorníkov (*iobbagionibus udvarnicorum*), Benediktom, synom Urku, Ladislavom, synom Zumura, Michalom, ktorý bol bratom Husvéta, Petrom, zvaným Zidev, a Petrom, synom Miku, ktorí boli starešinovia dvorníkov.⁷⁷ Komes Abraham Rufus, bratislavský mešťan Hambaton a Ondrej, zvaný Čuna, spoločne vystupujú v roku 1312 ako arbitri v spore o venné a svadobné dary pani Kláry, sestry Fuka a Andycha, ktorá bola kedysi manželkou Juraja.⁷⁸ V tom istom roku (1312) bol Abrahám Rufus prizvaný na riešenie sporu spolu s bratislavskými mešťanmi Hambatonom a Hertlinom. Pani Weniz, dcéra Wara, vdova po Mikulášovi, dostala 10 hrivien viedenských denárov z titulu vyplatenia otcovskej štvrtky od Jána, syna Fooca,

⁷³ ŠEDIVÝ, Juraj. Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel. Bratislava: Chronos, 2007, s. 52.

⁷⁴ ŠMILAUER, Vladimír. Vodopis starého Slovenska. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 1932, s. 32.

⁷⁵ SEDLÁK, ref. 23, č. 773, s. 335. „... iuxta arbitrium proborum virorum, scilicet comitis Abram Rifi, Hambatonis et Iacobi, civium Posoniensium, Nicolai, Bud, Petri de Guttur, Luca de Karcha, ac aliorum nobilium de Chollokuz...“ KRISTÓ, ref. 66, č. 890, s. 388. KNAUZ, ref. 23, č. 689, s. 623-624.

⁷⁶ SEDLÁK, ref. 23, č. 867, s. 369. NAGY, Imre. Anjoukori okmánytár I. 1301 – 1321. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. Budapest 1878, č. 206, s. 225-226. „... mediantibus probis viris, scilicet Hambacone, cive Posoniensi, et comite Abraam Rufo, ac aliis...“ Pozri aj KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevél tár III. 1311 – 1314. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrating III. 1311 – 1314. Budapest – Szeged 1994, č. 48, s. 29.

⁷⁷ FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII/1. Budae 1832, č. 24, s. 84. Fejér datuje túto listinu do roku 1301. Pozri aj KRISTÓ, ref. 76, č. 99, s. 50-51, kde Kristó tento doklad datuje dňom 29. 6. 1311.

⁷⁸ SEDLÁK, ref. 23, č. 1041, s. 444. KRISTÓ, ref. 76, č. 368, s. 168-169. „... ad ultimum tamen mediantibus probis viris, videlicet comite Abram, Hambathone, cive Posoniensi, et Andrea, dicto Chuna...“

a Barlabu, syna Jozefa.⁷⁹ Ako arbiter vystupuje aj v roku 1314 spolu s bratislavským mešťanom Hambatonom v spore, ktorý sa týkal zaplatenia 16 uhorských hrivien v prípade vraždy remenára Ladislava, Jánovho brata, kedysi manžela pani Agáty, a Pavla, syna Kyliana, kedysi manžela pani Genit. Šesť penzí poškodení Peter medik (lekár), Pavol, Ján, pani Agáta a Genit, príbuzní zavraždených Ladislava a Pavla, zaplatili bratislavskému prepoštovi za pohreb a rovnakú sumu dali súdnemu vykonávateľovi (pristaldovi) bratislavského župana.⁸⁰ Svoju úlohu zohral Abrahám Rufus ako arbiter aj v roku 1316 spolu s komesom Hambatonom v spore troch stránok, a to prepošta Bratislavskej kapituly a Petra, syna Tolweho, a hradčanov a ich pokrvných príbuzných z Ohrád (*de Kurth*) vo veci rozdelenia 7 rybníkov nachádzajúcich sa na lúke v dedine Ohrady.⁸¹ Zmierovacím sudcom bol aj v roku 1320 spoločne s komesom Hambatonom, keď Ivan, syn Benkeho, z Kondorosu (*de Kundurus*), Ján, syn Ondreja, zo Sásy (*de Zaz*) a jeho brat Mikuláš zaplatili 5 hrivien viedenských denárov Petrovi, synovi Michala, z Holíc (*de Gelye*) a jeho bratovi Farkašovi za smrť Pavla, Petrovho brata.⁸²

Abrahám Rufus a definitívny koniec jeho dobrých vzťahov s Matúšom Čákonom – prebehnutie do tábora kráľa Karola Róberta

V roku 1310 daroval Abrahám Rufus svojmu kmotrovi, nitrianskemu biskupovi Jánovi, a jeho nástupcom i Nitrianskemu biskupstvu svoje dve dediny, zvané Kršteňany (dnes Veľké a Malé Kršteňany), ktoré sa nachádzali v Tekovskom komitáte. Tieto dediny susedili s biskupským majetkom Skačany a Abrahám ich daroval so všetkými ich príslušenstvami a úžitkami v tých istých hraniciach, v akých ich vlastnil aj on a predchádzajúci vlastníci. Komes Abrahám Rufus tak urobil so súhlasom svojej manželky a svojich synov. Abrahámovou pohnútkou vedúcou k tomuto daru boli mnohé Jánove dobrodenia, ako aj spása svojej duše a duše nebohého brata Ondreja, ktorý bol pochovaný v katedrálnom Kostole sv. Emeráma v Nitre.⁸³ Zaujímavé je, že v tomto doklade vydanom uhorským kráľom Karolom

⁷⁹ SEDLÁK, ref. 23, č. 1046, s. 446. NAGY, Imre. Anjoukori okmánytár II. 1322 – 1332. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. II. Budapest 1881, č. 252, s. 273. „... mediantibus probis viris, scilicet comite Abram Rufo, Hambathone et Hertlino, civibus Posoniensibus...“ Pozri aj KRISTÓ, ref. 76, č. 380, s. 173.

⁸⁰ SEDLÁK, ref. 23, č. 1192, s. 508. KNAUZ, ref. 23, č. 785, s. 695. „... mediantibus probis viris, scilicet Hambathone et comite Abram et ceteris probis viris...“ Pozri aj KRISTÓ, ref. 76, č. 737, s. 326-327.

⁸¹ SEDLÁK, Vincent. Regesta diplomatica nec non epistolariae Slovaciae II. Bratislava: Veda, 1987, č. 81, s. 55. KNAUZ, ref. 23, č. 812, s. 717-718. „... tandem arbitrio discretorum virorum, comitis Abrahe et comitis Hambatonis...“ Pozri aj Pozri aj KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevélétár IV. 1315 – 1317. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia IV. 1315 – 1317. Budapest – Szeged 1996, č. 232, s. 91-92.

⁸² SEDLÁK, ref. 81, č. 556, s. 256. NAGY, Imre. Codex diplomaticus patrius VII. Hazai okmánytár VII. Budapest 1880, č. 360, s. 385. „... mediantibus probis, videlicet comite Abraam Rufo et comite Hambathone...“ Pozri aj KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevélétár V. 1318 – 1320. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia V. 1318 – 1320. Budapest – Szeged, 1998, č. 846, s. 324.

⁸³ SEDLÁK, ref. 23, č. 765, s. 332. „... comes Abram, dictus Rufus, filius Menoldi... Ihoanne, dei gratia episcopo Nytriensi, compatre suo... duas villas sive possessiones suas, Keresnen vocatas, in comitatu de Ozlan existentes, possessioni episcopatus Nytriensis, Zakachan nomine contiguas

Róbertom sa uvádza Abrahám Rufus ako „nás milovaný a verný“, hoci išlo o familiára Matúša Čáka. Matúša Čáka totiž už v roku 1310 zbavil kráľ Karol Róbert palatínskej hodnosti.⁸⁴ Dôležité údaje nám poskytuje listina Jána, nitrianskeho biskupa a nitrianskeho dedičného župana, z roku 1318. V nej sa sťaže na škody, ktoré mu spôsobil Matúš Čák z Trenčína, vypočítava ich a so súhlasom kalocského arcibiskupa Ladislava a iných uhorských biskupov ho opäťovne s jeho prívržencami exkomunikuje a na jeho územie vyhlasuje interdikt. Matúš Čák spôsobil škody Nitrianskemu biskupstvu okrem iného na dvoch väčších majetkoch, ktoré mali spolu 50 sedliackych usadlostí (manzií), nazývaných Kršteňany, ležiacich pri dedine Skačany. Tento majetok daroval Jánovi, nitrianskemu biskupovi, Abrahám Rufus za spásu svojej a bratorej duše. Matúš Čák však obyvateľov a ľudí týchto dedín vyhnal a sústredil do svojej dediny Bánovce nad Bebravou; lepšie budovy a domy dal previesť na svoje majetky, ostatné spálil, čím spôsobil škodu 300 hrivien.⁸⁵

Kvalitatívne nová etapa sa začína v živote Abraháma Rufusa v roku 1317. Kráľ Karol Róbert vrátil Abrahámovi hrad Branč (*castrum Berench*), ktorý mu odčudzil Matúš Čák vynútenou výmenou. Okrem toho mu daroval, ako kompenzáciu za škody, ktoré mu spôsobil Matúš Čák, aj dve dediny nachádzajúce sa v Bratislavskom komitáte, a to Brodské (*Barakcha*) a Šaštín (*Saswar*). Matúš Čák nechal totiž zavraždiť dvoch Abrahámových bratov Damu a Synkeho, ako aj jeho ďalších príbuzných, vypálil mu hrádok v Červeníku (*Weruswar*) a spustošeniu sa nevyhli ani jeho ďalšie majetky.⁸⁶ Túto donáciu na druhý deň v blízkosti Komárňanského hradu (*prope castrum Kamarum*) dosvedčili Tomáš, ostrihomský arcibiskup a dedičný ostrihomský župan, a Ján, nitriansky biskup a dedičný nitriansky župan.⁸⁷ Je však otázne, či sa Abrahámovi hrad Branč vrátil, pretože

---

et commetaneas... prefato domino Iohanni, episcopo, et per ipsum suis successoribus episcopis... dedisset, contulisset et donasset..." Pozri aj KRISTÓ, ref. 66, č. 878, s. 383.

⁸⁴ MRVA – SEGEŠ, ref. 16, s. 61. Porovnaj ČAPOVIČ, Dušan et al. *Dejiny Slovenska*. Bratislava: Academic Electronic Press, 2000, s. 116, kde sa uvádza rok 1311.

⁸⁵ SEDLÁK, ref. 81, č. 312, s. 151. „... ceterum cum nobis et capitulo nostro nobilis vir comes Abrahám Rufus duas possessiones opulentas, quinquaginta mansionum, Keresten vocatas, circa villam nostram Scakachan existentes, ob remedium anime sue et fratrissui aput ecclesiam nostram sepulti... donasset; ipse hoc auditio habitatores et homines ipsarum villarum in Ban, villam suam ire compulit et coegit, meliora hedificia et domos in possessiones suas deferri, reliqua omnia igne consumendo et nec pro se facit easdem congregari, in quibus nobis dampnum trecentarum marcarum cognoscitur intulisse...“ Slovenský preklad listiny pozri v PEKNÍK, Miroslav et al. *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*. Bratislava: Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, 1998, s. 144-148. Pozri aj KRISTÓ, ref. 82, č. 48, s. 28. Nitrianske biskupstvo si ani po smrti Matúša Čáka nerobilo nároky na Kršteňany, hoci mohlo, keďže vo svojom archíve malo na tieto majetky donačnú listinu od Abraháma Rufusa. LUKAČKA, ref. 9, s. 123.

⁸⁶ SEDLÁK, ref. 81, č. 231, s. 117. KAMMERER, ref. 14, č. 25, s. 45-47. KRISTÓ, ref. 81, č. 578, s. 217.

⁸⁷ SEDLÁK, ref. 81, č. 234, s. 118. KAMMERER, ref. 14, č. 26, s. 47-49. KRISTÓ, ref. 81, č. 583, s. 218-219. Tomáš, ostrihomský arcibiskup a dedičný ostrihomský župan, a Ján, nitriansky biskup a dedičný nitriansky župan, sa pravdepodobne zúčastnili na obliehaní Komárňanského hradu, ktorý v tom čase patril Matúšovi Čákovi. Nakoniec v ten istý deň (30. 9. 1317) je doložená aj prítomnosť samotného kráľa Karola Róberta v Komárne, kde vydal pod miestnym hradom (datum sub castro Kamarun) aj jednu listinu. SEDLÁK, ref. 81, č. 232, s. 117. Začiatkom novembra 1317 kráľovské vojsko po niekoľkomesačnom obliehaní dobylo hrad Komárno. MARSINA, ref. 16, s. 315. Pozri aj ČAPOVIČ, ref. 84, s. 116.

v rokoch 1317 - 1318 Štefan Čech, syn Zdislava zo Šternberka a bratranec Matúša Čáka z Trenčína, dobýval hrad Korlátov Kameň.⁸⁸ Podľa Varsika niet pochyb, že hrady Branč a Holíč boli opäť v rukách Matúša Čáka. Spomenutý Štefan Čech (*Bohemus*), ktorý bol bratrancom Matúša Čáka (bol synom otcovej sestry), hral významnú úlohu v dížave Matúša Čáka. Po jeho smrti sa spomína ako komes z Holíča a zaiste mal vo vlastníctve aj hrad Branč.⁸⁹ Aj podľa Nešpory v prípade vrátenia hradu Branč išlo skôr o gesto, resp. morálne odčinenie krivdy než o skutočný dar, pretože Matúš Čák si hrad Branč podržal zrejme až do konca svojho života.⁹⁰ Po smrti Matúša Čáka zostal hrad Branč pravdepodobne v rukách Štefana Čecha až do roku 1332, keď sa hrady Branč a Holíč vrátili Uhorsku aj za prispenia českého kráľa Jána Luxemburského.⁹¹ V tom čase bol Abrahám Rufus už niekoľko rokov mŕtvy a majetkové práva jeho synov boli zrejme odignorované, pretože hrad Branč spravoval ako kráľovský kastelán Štefan, syn Lacka z rodu Hermonovcov, a potom Tomáš Rufus, syn Aladára.⁹² Hrad Holíč zrejme postihol rovnaký osud, pretože v roku 1344 nachádzame Tomáša Rufusa ako kráľovského kastelána hradov Čachtice, Holíč a Branč.⁹³

Dôvodov, prečo sa Abrahám Rufus rozhodol nakoniec opustiť Matúša Čáka a prebehnuť do tábora kráľa Karola Róberta, mohlo byť viacero. Spomenuli sme už nútenu a nevýhodnú výmenu hradu Branč za tri Matúšove dediny v Nitrianskom komitáte v roku 1309. Ani z vlastníctva komitátu Holíč sa Abrahám Rufus netešil dlho. Dôležité udalosti sa však odohrali aj v súvislosti s vydaním hradu Dobrá Voda do rúk Matúša Čáka v roku 1316. Tie mohli Abraháma Rufusa definitívne presvedčiť o surovosti a nevypočítateľnosti konania Matúša Čáka aj voči verným familiárom, akým bol i Mikuláš Aba z Hlohovca. Dobrovodský hrad pôvodne vlastnila hlohovská vetva rodu Abovcov. Samotný hrad sa dostal do Čákových rúk niekedy medzi 25. 2. a 26. 9. 1316, pretože už 26. 9. 1316 vydáva niekoľko listín

⁸⁸ KRISTÓ, Gyula. Stephanus Bohemus. In Historické štúdie, 1967, číslo 12, s. 205.

⁸⁹ VARSIK, ref. 57, s. 124. Podľa Lukačku Štefan Čech, syn Zdislava zo Šternberka, získal za vydanie Trenčianskeho hradu právo slobodného odchodu a kráľ Karol Róbert mu dokonca ponechal v držbe hrady Branč a Holíč. LUKAČKA, Ján. Matúš Čák Trenčiansky a jeho familiarita. In Historický časopis, 2003, ročník 51, číslo 4, s. 601. Pozri aj LUKAČKA, ref. 65, s. 60.

⁹⁰ NEŠPOR, ref. 50.

⁹¹ FÜGEDI, ref. 46, s. 108. GYÖRFFY, ref. 18, s. 356. KRISTÓ, ref. 47, s. 76.

⁹² NEŠPOR, ref. 50.

⁹³ KAMMERER, ref. 14, č. 58, s. 119. „... quod vir nobilis magister Thomas Rufus, filius Aladarii de Peech, castellanus noster de Chehte, de Berench et de Wyuar...“ Ako holíčsky kastelán sa spomína aj 20. 12. 1346. „... castellanus de Wyuar...“ KAMMERER, ref. 14, č. 65, s. 134. V tejto funkcií vystupuje aj v listine z 24. 4. 1347. KAMMERER, ref. 14, č. 67, s. 143. Zastával ju aj v roku 1349. KAMMERER, ref. 14, č. 76, s. 175 a č. 77, s. 177. To spoľahlivo vyvracia tvrdenie Iršu, podľa ktorého držiteľom hradu Holíč bol Štefan Čech, ktorý vraj zotrval vo funkcií kastelána hradu až do roku 1347. IRŠA, ref. 14, s. 10. V roku 1336 nachádzame vo funkcií kastelána hradov Holíč, Branč a Beckov magistra Štefana, syna Lacka. SEDLÁK, Vincent et al. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov IV. Pod vladou anjouovských kráľov. Slovensko po vymretí Arpádovcov a nástupe Anjouovcov na uhorský trón, Karola Róberta, Ľudovíta Veľkého a jeho dcéry Márie. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002, č. 28, s. 109. Ako dočasní správcovia či držitelia Holíča vystupujú Tomáš Rufus (1341 – 1349), palatín Ladislav Opolský (1367) a Tomáš zo Svätého Jura (1375 – 1378). LUKAČKA, ref. 65, s. 61. PÁL, ref. 58, s. 328.

vo svojej kúrii pod hradom Dobrá Voda (*datum sub castro loku*).⁹⁴ Posledná listina z 26. 9. 1316, vydaná pod hradom Dobrá Voda, nás informuje o tom, za akých podmienok bol daný hrad vydaný. Matúš Čák v nej ďakuje kastelánovi Mokovi za „*znivočenie údov a vypichnutie očí Mikuláša, syna Abu*“ a zaväzuje sa ochrániť ho⁹⁵; čiže zobrajal komesa Moku i jeho potomstvo pod svoju ochranu. Ďakuje Mokovi za vydanie hradu Dobrá Voda. Je pochopiteľné, že Mikuláš nechcel pri pustiť obsadenie hradu a svojich majetkov, ktoré zdedil po otcovej smrti (Aba Veľký alebo Krásny padol v bitke pri Rozhanovciach 15. 6. 1312⁹⁶). V dôsledku spomínaného poranenia Mikuláš Aba nepochybne zomrel.⁹⁷

Je možné, že Mikuláš Aba, syn Abu Veľkého alebo Pekného, slúžil Matúšovi Čákovi zo strachu alebo z prinútenia a po smrti svojho otca v bitke pri Rozhanovciach začal premýšľať o svojom prechode do kráľovského tábora (zrejme podobne ako Abrahám Rufus). Je jasné, že víťazstvo kráľa Karola Róberta v tejto bitke a porázka expedičného zboru Matúša Čáka so silou 1700 kopijníkov, ktorým velil práve jeho otec, mali aj istý psychologický účinok, a to nielen na Mikuláša Abu, ale aj na iných šľachticov, dovtedy verných Matúšovi Čákovi, ktorí stratili dôveru v neho, prípadne sa začali obávať odplaty zo strany

⁹⁴ SEDLÁK, ref. 81, č. 116, s. 72, s. 117 a 118, s. 73, č. 119 a 120, s. 74, č. 121, s. 74-75. Prvýkrát sa hrad spomína až v liste z 25. 2. 1316, ktorým Matúš Čák vyzýva kastelánov hradu Dobrá Voda Moku a Štefana, zvaného Lwe, aby mu odovzdali hrad, čím chcel rozšíriť svoje dŕžavy aj o dobrovodské panstvo. SEDLÁK, ref. 81, č. 84, s. 56. „... Matheus palatinus dilectis sibi Moka et Stephano, dicto Lwe, castellanis de Ioku notificat... scilicet in restitucione castri, in quo residendo rebelles extiterint...“

⁹⁵ SEDLÁK, ref. 81, č. 121, s. 74-75. „... Matheus... promisit Mouka comiti pro mutilacione membrorum et eruacione oculorum Nicolai filii Aba... ratione restitucionis castri loku...“

⁹⁶ Ked' sa Omodej z rodu Abovcov a jeho synovia dostali do sporu s košickými mešťanmi, ako i so samotným kráľom Karolom Róbertom z rodu Anjou, boli Aba z Hlohovca spoločne s Demetrom poverení velením vojsk Matúša Čáka. Samotný Aba stál na čele 1700 kopijníkov, ktorých vyslal Omodejovcom na východné Slovensko ako posilu spomenutý Matúš. Aba i Demeter však v bitke pri Rozhanovciach, malej dedine na východnom Slovensku v Košickej kotline (asi 12 km vzdialenej od Košíc), padli 15. 6. 1312, o čom svedčia i správy vo viacerých uhorských kronikách, ako i listiny. SEDLÁK, ref. 23, č. 1036, s. 442. „... Karolus... in conflictu cum magistro Demetrio, filio Nicolai, Nicolao et David filiis Omode, et magistro Aba ac cum tota potentia Mathei de Trenchen, prope Cassam habito...“ SEDLÁK, ref. 23, č. 247, s. 123-124. „... (K)arolus, rex Hungariae... Primum siquidem cum ipse rex contra potentiam Mathei de Trenchen, item filios Omodei, quondam palatini, Demetrium, filium Nicolai et Aba in Ruzgun conflictum habuisse...“ EMICH, Gustavus. Marci chronica de gestis Hungarorum ab origine gestis ad annum M.CCC.XXX. producta. Pestini 1867, kap. 96, CXI. „Ex parte vero altera Demetrius filius Nicolai et Aba, princeps exercitus, ac duo filii Omodei mortis iaculo vulnerati praepropere ceciderunt, et alii quamplurimi letaliter sauciati...“ Pozri i SOPKO, Július. Kroniky stredovekého Slovenska. Budmerice: Rak, 1995, s. 65-66; DANGL, Vojtech. Bitky a bojiská. Od Wogastisburgu po Lamač. Bratislava: Mladé letá, 1984, s. 39-40. V súvislosti s touto bitkou Lukačka predpokladá, že hlohovská vetva Abovcov vymrela v roku 1312 smrťou Abu Pekného v bitke pri Rozhanovciach. LUKAČKA, Ján. Najstaršie nitrianske šľachtické rody. In ŠTULRAJTEROVÁ, Katarína et al. Najstaršie rody na Slovensku. Martin: Slovenská genealogicko – heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej, 1994, s. 109. Je však jasné, že Aba Pekný z Hlohovca mal syna Mikuláša, ako o tom svedčia viaceré listiny a formulky v nich („comes Aba, filius Abee, cum filio suo Nicolao“).

⁹⁷ Lehotská ho dokladá ako majiteľa hradu ešte i v roku 1321, čo je však podľa nás vylúčené, keďže posledná zmienka o ňom je z roku 1316. LEHOTSKÁ, et al., ref. 2, s. 58. V roku 1321 už bol Mikuláš Aba, syn Abu, mŕtvy.

kráľa. To by vysvetľovalo, prečo na podnet Matúša Čáka neskôr oslepili a okyptili (odťali ruky) Mikuláša Abu jeho vlastní kasteláni hradu Dobrá Voda. Matúš Čák možno považoval neochotu vydať hrad Dobrá Voda či vymeniť ho azda dobrovoľne za niekoľko dedín (tak ako to bolo v prípade Abrahámovho hradu Branč) za Mikulášovu zradu a v príhodnej chvíli ho chcel zbaviť ďalších majetkov. Matúš Čák sa napokon o úmysloch Mikuláša Abu – prebehnutie do tábora kráľa – aj mohol dozvedieť a rozhadol sa ho kruto potrestať, čo u neho napokon nebolo ničím výnimočným.⁹⁸

Roku 1318 kráľ Karol Róbert na žiadosť komesa Abraháma Rufusa (*Abraae Rufus*), syna nebohého komesa Menolda (*comitis Moynolthy*), daroval do dedičného užívania spomenutému Abrahámovi mýto vyberané oddávna kráľovským menom v kráľovskej dedine Hlohovec (*Gulgoch*) s tým, že si ho môže presunúť k svojej dedine Červeník (*Wruswar*). Donácia sa však nevzťahovala na kráľovnin tridsiatok (*preter tricesimam reginalem*).⁹⁹ Treba podotknúť, že zvlášť v dobe Arpádovcov sa tridsiatok využíval na udržiavanie dvora kráľovnej.

Majetkové akvizície Abraháma Rufusa na sklonku jeho života

O päť rokov neskôr sa dostavil Abrahám Rufus osobne pred kráľa Karola Róberta, predložil mu dve listiny predchádzajúcich uhorských kráľov a požiadal ho o ich potvrdenie. Prvá sa týkala donácie dediny Šintava (*Semptey*), ktorú pred Abrahámom vlastnili Aba a Tomáš, synovia Hypolita (*Ipoliti*). Druhá listina sa týkala donácie dediny *Unovce (*possessionem Oln*)¹⁰⁰, ktorá bola kedysi vlastní-

⁹⁸ Za všetky prípady spomeniem aspoň jeden. Synom magistra Deša z Lefantoviec (de Elewant) krátko po tom, ako prebehli z tábora Matúša Čáka ku kráľovi Karolovi Róbertovi (zrejme po roku 1312), neváhal Matúš Čák vypichnuť či vylúpnúť oči a Dešovu manželku držal vo väzení až do jej úplného duševného vyčerpania. SEDLÁK, ref. 81, č. 463, s. 220. „... Matheus infidelis filios eiusdem magistri Deseu exoculare et dominam consortem ipsius usque ad extremam spiritus exinanctionem in sua captivitate detinere non expavit...“ Aj v listine z roku 1299, ktorou uhorský kráľ Ondrej III. vrátil Ugrinovi, Petrovi, Lampertovi a Ladislavovi, synom komesa Kazimíra z rodu Hunt-Poznanovcov, ich hradu Čachtice, Piešťany, Rajec, Bojnice a Nohovan (? Rohovan), sa spomína, že Matúš Čák, „zanedbavši bázeň Božiu“, spôsobil veľa škôd, nespravodlivostí, pustošení, požiarov a zadržaní či zajatí šľachticov. BORSA - SZENTPÉTERY, ref. 14, č. 4275, s. 232. Čažké priestupky voči cirkevi, zahŕňajúce pustošenie či zaberanie jej majetkov, ukladanie dávok a častých poplatkov poddaným cirkevných inštitúcií, vraždenie týchto poddaných a podobne, vymenúvajú a konkretizujú tiež doklady: SEDLÁK, ref. 23, č. 891, s. 379-383 k roku 1311; SEDLÁK, ref. 23, č. 967, s. 414-415 k roku 1312; SEDLÁK, ref. 23, č. 969, s. 416-417 k roku 1312; SEDLÁK, ref. 81, č. 312, s. 151-154 a č. 314, s. 155-156 k roku 1318.

⁹⁹ SEDLÁK, ref. 81, č. 369, s. 180; KAMMERER, ref. 14, č. 28, s. 52-54; KRISTÓ, ref. 81, č. 246, s. 103. Svoje mýrne miesto malo v Hlohovci aj Nitrianske biskupstvo. V listine z roku 1318 sa okrem iného píše: „Okrem toho na mýtnych miestach v Šintave, Šali, Bani, Hlohovci, Drietome, Predmieri a všade pri Váhu, v Kovarcích, Novej Vsi, Chrašťanoch, Tekove, Bátovciach, Hokovciach, Honte, Belej, Pod Zoborom za časť nám patriacu spôsobil nám škodu 200 hrivien ročne od času, čo sme sa dostali na čelo Nitrianskeho biskupstva.“ SEDLÁK, ref. 81, č. 312, s. 152. „Ad hec in tributis de Sempth, de Sallia, de Bania, de Colchuch, de Dregma, de Pregmer et ubique circa Wag, in Koarch, in Nova Villa, in Hyrischan, in Bors, in Bath, in Egech, in Hunth, in Bela, circa Subor, quantum ad porionem nostram nos contingentem, dampnum ducentarum marcarum intulit quolibet anno a tempore, quo nos ecclesie Nitriensi presidemus...“

¹⁰⁰ Tieto *Unovce nie sú totožné so zemou synov Una, ktorú vymenil Abrahám Rufus s Abom v roku 1297. Mohlo ísť o zem nemeckých hostí z Bratislavы. Táto sa spomína v roku 1251 pri opi-

tvom Fredylina, bratra alebo syna sestry Korráda, zvaného Warhago. Kráľ však požiadal Abraháma Rufusa o vydanie týchto majetkov a listín; navrhol mu výmenu týchto dvoch dedín a ponúkol mu hrad Bernolákovo aj s dedinou rovnakého mena. K tomuto majetku patrilo aj vyberanie menšieho mýta vo výške dvoch denárov, ktoré sa platilo za použitie cesty, pričom väčšie mýto, ktoré sa vyberalo na moste v Bernolákove, si kráľ ponechal pre seba. Dedina Bernolákovo kedysi patrila Abrahámovi, synovi Abraháma, zo Svätého Jura (*de Scenghiurgh*), ktorý ju predal úhlavnému nepriateľovi uhorského kráľa Karola Róberta Matúšovi Čákovi. Kráľ ju však odobral nevernému Matúšovi Čákovi a daroval ju do dedičného vlastníctva Abrahámovi Rufusovi.¹⁰¹ Je zrejmé, že panovník sa chcel zmocniť strategicky významnejšieho Šintavského hradu.¹⁰² Matúš Čák mal kúpiť hrad Bernolákovo od Abraháma zo Svätého Jura v rozmedzí rokov 1305 – 1307 za prispenia nevyberaného nátlaku.¹⁰³

Kráľ Karol Róbert vydal mandát prikazujúci Bratislavskej kapitule v prítomnosti kráľovského splnomocnenca Ondreja z Čely (*de Churle*, dnes obec Rovinka) obísť hranice, zvolať majiteľov susediacich pozemkov a voviesť Abraháma Rufusa do vlastníctva majetku 18. 1. 1324. Samotná obchôdzka hraníc dediny a hradu Bernolákovo bola vykonaná 11. 3. 1324. Abraháma Rufusa do držby týchto majetkov voviedli kanonik a kustód Bratislavskej kapituly magister Tomáš a kráľovský splnomocnenec Ondrej z Čely. Zvolali všetkých majiteľov susedných dedín, šľachticov z Veľkého Biela (*de Beel*), Novej Dedinky (*de Saap*), grófa Šebeša zo Svätého Jura (*de Sancto Georgio*), bratislavských mešťanov (*civibus Posoniensis*), ako aj šľachticov z Chorvátskeho Grobu (*de Nomar*), pričom nikto nemal žiadne námiety. Privilégium kráľa Karola Róberta celú záležitosť spečatilo až 27. 4. 1324.¹⁰⁴

V roku 1325 predstúpili pred Nitriansku kapitolu Ján, zvaný Čele (*Chelle*), a komes Abrahám Rufus. Dňa 22. 2. 1325 sa dohodli o majetku Koplotovce. Ján Čele svoju zaľudnenú dedinu Koplotovce (*Koplot*), ktorú mal v dedičnom vlastníctve, predal z finančných dôvodov a z dôvodov príbuzenských spolu s dedinou Madunice (*ville Medench*) komesovi Abrahámovi Rufusovi (*Abraam*), a to $\frac{3}{4}$ dediny Koplotovce za 31 hrivien, $\frac{1}{4}$ tejto dediny Ján Abrahámovi podaroval, pretože podľa práva patrila Abrahámovej matke ako jej otcovská štvrtka. Toto všetko malo zostať v platnosti, ak by Ján Čele zomrel bez dedičov, pretože

---

se hranic majetkov premonštrátskeho Kláštora pod Znievom a podľa údajov listiny sa rozpriesťerala pri Váhu (azda v blízkosti Šale). MARSINA, ref. 38, č. 370, s. 257. „... et inde veniet et conterminatur cum terra ville Own hospitum de Posonio iuxta fluvium Wag...“

¹⁰¹ SEDLÁK, ref. 81, č. 942, s. 410. KAMMERER, ref. 14, č. 29, s. 55. „... quandam possessionem suam Chyklyz vocatam cum castro in eadem habito similiter Cheklyz vocato...“ Pozri aj BLAZOVICH, László – GÉCZI, Lajos. Anjou-kori oklevél-tár VII. 1323. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia VII. 1323. Budapest – Szeged 1991, č. 145, s. 75.

¹⁰² DUCHOŇ – TURCSÁNYI, ref. 8, s. 39.

¹⁰³ FARKAŠ, Zdeněk – CHOMA, Igor. Stredoveký hrad v Bernolákove. In Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo, 2015, ročník 64, číslo 2, s. 51.

¹⁰⁴ KAMMERER, ref. 14, č. 33, s. 62-69. FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII/2. Buda 1832, s. 524-532. Pozri aj BLAZOVICH, László. Anjou-kori oklevél-tár VIII. 1324. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia VIII. 1324. Budapest – Szeged 1993, č. 202, s. 107-108.

predaj sa uskutočnil s týmto podmienkami: ak by Ján Čele mal potomkov, mohli títo Abrahámovi vrátiť 31 hrivien a $\frac{3}{4}$ dediny Koplotovce by dostali naspäť. Spomenutú $\frac{1}{4}$ si prípadný Jánovi potomkovia mohli slobodne a pokojne ponechať, ak by sa im pozdávala. V každom prípade Jánova manželka pani Kinga, dcéra Ivana (*Iwan*), ktorý bol synom Keneza de Zuh (zo Žlkoviec?), všetko právo, ktoré mala v dedine Koplotovce, prenechala Abrahámovi Rufusovi a jeho synom. Kinga mala pôvodne svoju časť Koplotoviec vo vlastníctve ako venné. Doklad uvádza existenciu viacerých dedín, zvaných Koplotovce. Dedina Koplotovce, ktorú mal Ján, zvaný Čele, v dedičnom užívaní, sa nachádzala medzi dedinou Petra, syna Nymila, ktorá sa tiež nazývala Koplotovce (*Koplot*), zemou šľachticov (zemanov) z Horného Trhovišťa (*terras nobilium de Wasard*), dedinou Koplotovce patriacou opátovi zoborského Kláštora sv. Hypolita (*abbatis de Zoborio*), dedinou Červeník (*Wrusvar*), ktorá patrila komesovi Abrahámovi Rufusovi, a dedinou Madunice (*ville Medench*).¹⁰⁵ V ten istý deň (22. 2. 1325) dosvedčila Nitrianska kapitula, že Ján, zvaný Čele, predal komesovi Abrahámovi Rufusovi svoje dedičné vlastníctvo Koplotoviec za 31 hrivien striebra, ak by zomrel bez dediča. V prípade, ak by splodil Ján dediča, dedina Koplotovce mala pripadnúť jeho synom, ktorí mali právo odkúpiť všetko späť (okrem 4. časti) za spomenutých 31 hrivien, čiže za tú istú sumu, a to bez toho, aby proti tomu obstálo akékoľvek protirečenie zo strany Abraháma Rufusa. Abrahám Rufus takisto prisľúbil, že nechá Jána v pokoji dožiť na majetku Koplotovce a nepodnikne proti nemu žiadne násilné kroky. Ján mohol tiež poberať všetky úžitky a výnosy z tohto majetku, musel však platiť Abrahámovi z majetku Koplotoviec feudálnu rentu v peniazoch (*census*).¹⁰⁶ O Jánovi, zvanom Čele, vieme, že bol v roku 1324 familiárom bratislavského župana magistra Mikuláša.¹⁰⁷ Manželka Jána Čeleho – pani Kinga – 24. 3. 1325 vystupuje ako vdova po Michalovi, zvanom Strelec, ktorý bol bratom Štefana, zvaného Strelec.¹⁰⁸ Keďže životy Abraháma aj Jána sa už blížili ku koncu, možno predpokladať, že pochádzali z rovnakej generácie a boli teda rovesníci. Abrahám a Ján mohli byť bratranci a matka Abraháma mohla byť sestrou Jánovho otca.

Poslednou majetkovou akvizíciou Abraháma Rufusa, označeného v listine prídomkom z Červeníka (*de Wruswar*), boli Selice, ktoré sa nachádzali pri rieke Váh v Nitrianskom komitáte. Tieto získal Abrahám darom do dedičného vlastníctva od svojho príbuzného Petra, syna Štefana z Bábu (*de Baab*), a jeho syna Jána, ktorí mali dedinu Selice v dedičnom vlastníctve. Selice nadobudol Abrahám v tých istých hraniciach a medziach, v akých ich vlastnili už spomenutí Peter a Ján a ich

¹⁰⁵ KAMMERER, ref. 14, č. 34, s. 69-71. GÉCZI, Lajos. Anjou-kori oklevéltař IX. 1325. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia IX. 1325. Budapest – Szeged 1997, č. 62, s. 45-46.

¹⁰⁶ KAMMERER, ref. 14, č. 35, s. 71-72. GÉCZI, ref. 105, č. 63, s. 46.

¹⁰⁷ MNL OL DL 95 245. „... quod Iohannes dictus Chelle, famulus videlicet magistri Nicolai, comitis Posoniensis...“

¹⁰⁸ MNL OL DL 95 247. „... domina Kynge, filia Iwan, filii Kenez de Zuh, quondam consors Michaelis [dicti Luew, nunc vero Iohanni]s dicti Chelle... domine Kynge, prius uxoris Michaelis dicti Luew, fratris dicti Stephani Luew...“

predchádzajúci vlastníci.¹⁰⁹ V prípade Petra, Štefanovho syna, a jeho syna Jána išlo o príslušníkov bábskej vetvy Poznanovcov.¹¹⁰

Posledná písomná zmienka o Abrahámovi Rufusovi pochádza z dokladu vydaného 20. 6. 1326 v Bratislave magistrom a generálnym preceptorom rehole antonitov Uhorskej a Slavónskej provincie Singom *de Porta Trionya*.¹¹¹ Vtedy vystupuje posledný raz¹¹² ako arbiter, a to v spore medzi mestom Bratislava a rehole antonitov. V Bratislave musel patriť Abrahám Rufus, sám už ako bratislavský mešťan, k veľmi váženým osobám, pretože medzi vymenovanými „*discretos viros*“ sa uvádza na prvom mieste, dokonca ešte pred bratislavským richtárom Jakubom a inými bratislavskými mešťanmi Marchadom, Reichardom a Chotsebatom.¹¹³ Výsledkom sporu bolo, že Gygo de Porta Trionia, správca majetkov rehole sv. Antona v Uhorsku, potvrdil odovzdanie zeme rehole sv. Antona mestu Bratislava za nezaplatené dávky.¹¹⁴

Smrť Abraháma Rufusa a spory jeho potomkov o dedičstvo

Po Abrahámovej smrti sa vlastníkmi jeho rozsiahleho majetku stali jeho piati synovia. Títo sa spomínajú v listine uhorského kráľa Karola Róberta z 13. 11. 1328, ktorou ich kráľ dôrazne napomenul, aby nevyberali mýto od bratislavských mešťanov, ktorí nemuseli platiť mýto v celom Uhorskom kráľovstve. Kráľ Karol Róbert prikázal Ondrejovi, synovi Abraháma Rufusa, a jeho bratom rešpektovať

¹⁰⁹ KAMMERER, ref. 14, č. 36, s. 73. „... quod quasdam possessiones suas hereditarias uterque Scelechen vocatas, iuxta fluvium Waag, in comitatu Nitriensi existentes, ratione proximitatis eidem comiti Abraam, et per eum suis heredibus herendumque suorum successoribus, sub eisdem metis et terminis antiquis... dedissent, donassent et contulissent...“ Pozri aj GÉCZI, ref. 105, č. 61, s. 45.

¹¹⁰ LUKAČKA, ref. 37, tabuľka č. 14.

¹¹¹ Z uvedenej pasáže vyplýva, že antonitský kláštor v Bratislave bol minimálne do tohto obdobia centrálnym sídlom, povereným riadením všetkých kláštorov rehole sv. Antona v Uhorsku a Slavónsku. V Bratislave bol zriadený kláštor so sídlom preceptorátu, ktorý bol neskôr premiestnený do spišských Draviec. Špitálnici sv. Antona sa usídliili na bratislavskom predmestí pred Laurinskou bránou v Dedine svätého Vavrinca, kde si vybudovali kláštor so špitáлом. REŤKOVSKÁ, Adriana. Rehoľa antonitov a jej rozšírenie v stredovekom Uhorsku. In Acta historica neosoliensia, 2012, ročník 15, s. 274-275.

¹¹² Porovnaj DUCHOŇ – TURCSÁNYI, ref. 8, s. 41, kde sa nesprávne uvádza, že Abrahám zomrel pravdepodobne v roku 1325.

¹¹³ BLAZOVICH, László – GÉCZI, Lajos. Anjou-kori oklevéltař X. 1326. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia X. 1326. Budapest – Szeged 2000, č. 256, s. 169. MNL OL DF 238 675. „... discretos viros ciues posonienses videlicet comitem Abraham dictum Ruffum, Jacobum iudicem posoniensem, Marchardum, Reichardum, Chotsebatum...“ Zaujíma vosťou je, že bratislavský richtár Jakub je už 23. 6. 1326 označený ako nebohý. Vtedy Gygo de Porta Trionia potvrdil darovanie zeme rádu sv. Antona vedľa cesty, vedúcej k osade Pulchra villa, Margaréte, vďove po richtárovi Jakubovi. Archív hlavného mesta SR Bratislavu, Magistrát mesta Bratislavu, zbierka listín a listov 52 In monasterium.net, URL <<http://monasterium.net/mom/SK-AMB/362/52/charter>>, accessed at 2017-07-30Z. „... Margarete relicte comitis Jacobi quondam iudex in Posonio...“ Bližšie pozri LEHOTSKÁ, Darina. Jakubovci. Bratislavská patricijská rodina (1279 – 1420). In Bratislava. Ročenka Múzea mesta Bratislavu, 1967, ročník 3, s. 59-115.

¹¹⁴ Archív hlavného mesta SR Bratislavu Magistrát mesta Bratislavu, zbierka listín a listov 51. In monasterium.net, URL <<http://monasterium.net/mom/SK-AMB/362/51/charter>>, accessed at 2017-07-30Z.

slobodný prechod bratislavských mešťanov.¹¹⁵ Predpokladáme preto, že Abrahám Rufus už bol mŕtvy, aj keď ako nebohý sa prvýkrát spomína až v listine z 18. 4. 1333, ktorú vydal Abrahámov syn Ondrej. Vtedy Ondrej spolu so svojimi dedičmi dal do zálohy Mikulášovi, synovi bratislavského richtára Jakuba, štyri polia v okolí Bratislavu a zeleninovú záhradu, ktorá sa nachádzala pri jeho dome v Bratislave, za 21 hrivien viedenských denárov na 3 roky.¹¹⁶ Možno predpoklaťať, že Abrahám Rufus zomrel po 20. 6. 1326 a pred 13. 11. 1328.

Spoločné hospodárenie bratov sa zrejme neosvedčilo, pretože už v roku 1341 Abrahám, zvaný Mokoš (*Mokus*), syn Abraháma, zálohoval dedinu Mierovo (*possessio Beeke de Cholloukuz*) magistrovi Petrovi, synovi Abraháma, zvanému Običk (*Abychk*), bratovi magistra Šebeša zo Svätého Jura (*de Sancto Georgio*), za 20 viedenských libier (4800 viedenských denárov).¹¹⁷ V roku 1347 prenajal zase Abrahám časť dediny Mierovo. Išlo o dva lány zálohované na 10 rokov bratislavskému mešťanovi Mikulášovi, synovi Jakuba, za 40 viedenských talentov.¹¹⁸

V roku 1348 nastala zaujímavá majetková výmena. Magister Vavrinec, zvaný Leukuš, syn Abraháma Rufusa (*fulius Abrahe Ruffi*), z Bernolákova alebo z Červeníka (*de Chekles seu de Wereswar*) sa dohodol so svojím bratom Móricom, zvaným Mokuš, iným menom Abrahám (*Abraam*), na majetkovej výmene pred Bratislavskou kapitolou. Vavrinec, zvaný Leukuš, sa vzdal majetkových podielov, ktoré mal v dedine Červeník (*Weruswar*) a v Koplotovciach (*Kaplath, Caplat*), spolu s oráčinami, neornou pôdou, mlynmi, lúkami, lesmi, ostrovmi (zaiste na rieke Váh), miestami, ktoré slúžili na chytanie rýb; okrem toho zaplatil aj 40 hrivien viedenských denárov ťažkej váhy (kvalitnej akosti). Móric, zvaný Mokuš, iným menom Abrahám, dal na výmenu Vavrincovi, zvanému Leukuš, celý svoj podiel, ktorý mal v Bernolákove (*in possessione Chekles*).¹¹⁹

¹¹⁵ FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII/3. Budae 1832, s. 298-299.

¹¹⁶ MNL OL DF 238 685. „... Nos Andreas filius Ruffi Abrahe pie recordationis, comes de Ruffo castro...“ Pozri aj KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevél tár XVII. 1333. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XVII. 1333. Budapest – Szeged 2002, č. 189, s. 92, kde sa autori dopustili mylnej interpretácie, keď stotožnili údaj o „Ruffo castro“ s Červeným Kameňom (Vöröskő). Je totiž zrejmé, že ide o Červeník pri Hlohovci, ktorý mal Abrahám Rufus a neskôr jeho synovia v držbe.

¹¹⁷ KAMMERER, ref. 14, č. 56, s. 116-117.

¹¹⁸ MNL OL DL 41 046. SEBÓK, Ferenc. Anjou-kori oklevél tár XXXI. 1347. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXXI. 1347. Budapest – Szeged 2007, č. 719, s. 376. NAGY, Imre. Anjoukori okmánytár V. 1347 – 1352. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. V. Budapest 1887, č. 45, s. 105-106.

¹¹⁹ MNL OL DL 102 775. KAMMERER, ref. 14, č. 72, s. 167-168. Hrubý nesprávne uvádza, že „... Vavrinec, nazývaný aj Leukuš, syn Abraháma Rufa, sa dohodol s Móricom, prezývaným Mokuš, a jeho bratom Abrahámom na majetkovej výmene“. HRUBÝ, Tomáš. Osídlenie dolného Považia v stredoveku. Príspevok k dejinám sídelného vývoja západného Slovenska. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave – Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2015, s. 180. V skutočnosti Vavrinec, nazývaný aj Leukuš, syn Abraháma Rufusa, a Móric, zvaný Mokuš, ktorý sa volal iným menom aj Abrahám, boli bratia. Text listiny tomu jasne nasvedčuje: „... quod magister Laurentius dictus Leukus, filius Abrahe Ruffi de Chekles seu de Wereswar ab una parte, Mauritus dictus Mokus seu Abraam frater suus germanus ab altera... quod Laurentius dictus Leukus, ipsi Mauritio dicto Mokus, alio nomine Abraam...“ Na inom mieste: „... verum ipse Mauritus dictus Mokus seu Abraam...“ Abrahám bolo teda iné meno pre Mórica, zvaného Mo-

Spoločné hospodárenie všetkých bratov sa časom ukázalo ako neudržateľné a neefektívne. Nevyhnutným dôsledkom sporov medzi bratmi bol návrh rozdeliť si celý majetok zdedený po otcovi Abrahámovi Rufusovi, pričom iniciatíva vyšla z Vavrincovej strany. Majetok sa rozdelil na štyri časti, pričom každý syn dostal jednu časť. Pri delení majetku sa nespomína piaty brat Menold, akiste z toho dôvodu, že bol už mŕtvy.¹²⁰ A tak si štyria bratia (Ján, Ondrej, Vavrinec, zvaný aj Leukuš, a Abrahám, iným meno Móric¹²¹) rozdelili medzi seba majetky Červeník, hrad v Bernolákove, Koplotovce, Mierovo, Brakoň (dnes súčasť obce Gáň). Dedina Poľný Kesov nebola rozdelená pre neprítomnosť ďalšieho príbuzného bratov. Súčasťou dedičstva bolo aj mýto vyberané pri Bratislave Ondrejom, polia v okolí Bratislavы, zeleninová záhrada v Bratislave, príjmy patriace k domu v Bratislave a akási vinica, zvaná *Buerfel*. Vavrinec mal zálohované i zakúpené vinice pri obci Paka, ako aj 50 koní vo svojom žrebčíne.¹²² Týmto sa skončili všetky spory, krivdy či sťažnosti medzi Abrahámovými synmi.

Záverom možno povedať, že Abrahám Rufus patril k popredným uhorským veľmožom s majetkovou doménou na území dnešného juhozápadného Slovenska. Vypracoval sa zo sociálneho a právneho postavenia hlohovského hradskejho jobagióna až na bratislavského podžupana, a to dokonca ešte pred svojou nobilitáciou za uhorského šľachtica. Za jeho rýchlym kariérnym postupom zaiste treba hľadať aj fakt, že jeho seniorom bol popredný uhorský veľmož Matúš Čák z Trenčína, ako aj to, že sa v službách posledného Arpádovca Ondreja III. na sklonku 13. storočia výraznou mierou pričinil o porážku rakúskeho a štajerského vojvodu Albrechta Habsburského, ktorý spočiatku ovládal okrajové časti Uhorského kráľovstva. Kráľ Ondrej III. ho preto, azda aj na príhovor samotného Matúša Čáka, obdaril viacerými donáciemi. Keď mu však Matúš Čák z Trenčína siahol na majetky, prestal ho Abrahám Rufus podporovať a prešiel na stranu kráľa Karola I. Róberta. Odplata Matúša Čáka v podobe vypálenia Abrahámovho hrádku v Červeníku a zavraždenia jeho dvoch bratov nedala na seba dlho čakať. Abrahám Rufus bol váženým človekom. Sporné stránky, najmä z Bratislavského komitátu, si ho často vyberali za zmierovacieho sudcu. Jeho piati synovia nedosiahli otcovo významné postavenie a až deľba zdedených majetkov ukončila všetky sváry a nepokoje medzi synmi.

---

kuš, a nie Abrahám bol brat Mórca, zvaného Mokuš. Maďarský regest pozri v SEBŐK, Ferenc. Anjou-kori oklevéltař XXXII. 1348. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXXII. 1348. Budapest – Szeged 2015, č. 87, s. 79-80. Na tej istej strane chybne datuje listinu do roku 1347. HRUBÝ, ref. 119, s. 180.

¹²⁰ Posledný raz sa spomína v roku 1340 spoločne so svojím bratom Ondrejom 16. 3. 1340 ako kráľovský splnomocnenec. PITI, Ferenc. Anjou-kori oklevéltař XXIV. 1340. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXIV. 1340. Budapest – Szeged 2001, č. 147, s. 69.

¹²¹ Genealógia rodu bola spracovaná už niekoľkými autormi. Rozrod rodu v maďarčine sa nachádza v ENGEL, Pál. Középkori magyar genealógia. Csekleszi. Arcanum DVD könyvtár. IV. Csáldártörténet, heraldika, honismeret. Budapest 2003 (bez uvedenia čísla strany).

¹²² SEBŐK, ref. 118, č. 1142, s. 576-578. Abrahám Rufus zrejme v čase zastávania úradu bratislavského podžupana (1293 – 1296) nadobudol majetky v Bratislave, ktoré sú potom spomínané v roku 1347 ako dedičstvo jeho synov.

**Zoznam prameňov a literatúry:
Pramene a pramenné edície:**

- Archív hlavného mesta SR Bratislavu, Magistrát mesta Bratislavu, zbierka listín a listov 52. In monasterium.net, URL <<http://monasterium.net/mom/SK-AMB/362/52/>>, accessed at 2017-07-30Z.
- Archív hlavného mesta SR Bratislavu Magistrát mesta Bratislavu, zbierka listín a listov 51. In monasterium.net, URL <<http://monasterium.net/mom/SK-AMB/362/51/>>, accessed at 2017-07-30Z.
- BLAZOVICH, László – GÉCZI, Lajos. Anjou-kori oklevéltař VII. 1323. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia VII. 1323. Budapest – Szeged 1991.
- BLAZOVICH, László. Anjou-kori oklevéltař VIII. 1324. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia VIII. 1324. Budapest – Szeged 1993.
- BLAZOVICH, László – GÉCZI, Lajos. Anjou-kori oklevéltař X. 1326. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia X. 1326. Budapest – Szeged 2000.
- BORSA, Iván. Regesta regum stirpis Arpadianae critico – diplomatica II, 1272 – 1290, vol. 2 – 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- BORSA, Imre – SZENTPÉTERY, Emericus. Regesta regum stirpis Arpadianae critico – diplomatica, tomus II., volumina 4, Budapest: Akadémiai Kiadó 1987.
- DVOŘÁK, Pavel (ed.). Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov III. V kráľovstve sv. Štefana. Vznik uhorského štátu a čas arpádovských kráľov. Bratislava: Literárne informačné centrum.
- EMICH, Gustavus. Marci chronica de gestis Hungarorum ab origine gestis ad annum M.CCC.XXX. producta. Pestini, 1867.
- FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis V/2. Budae, 1829.
- FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VI/1. Budae, 1830.
- FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VII/2. Budae, 1832.
- FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII/1. Budae, 1832.
- FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII/2. Budae, 1832.
- FEJÉR, Georgius. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII/3. Budae, 1832.
- GÉCZI, Lajos. Anjou-kori oklevéltař IX. 1325. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia IX. 1325. Budapest – Szeged 199.
- GYŐRFFY, György. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Liptó, Maramaros, Moson, Nogysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.
- KAMMERER, Emericus. A Pécz – nemzetseg Apponyi – agának az apponyigrófok levél-tárában őrizett oklevelei I. Budapest 1906.
- KNAUZ, Ferdinandus. Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. Strigonii, 1882.
- KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevéltař II. 1306 – 1310. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia II. 1306 – 1310. Budapest – Szeged 1992.
- KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevéltař III. 1311 – 1314. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia III. 1311 – 1314. Budapest – Szeged 1994.

- KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevéltař IV. 1315 – 1317. *Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* IV. 1315 – 1317. Budapest – Szeged 1996.
- KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevéltař V. 1318 – 1320. *Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* V. 1318 – 1320. Budapest – Szeged, 1998.
- KRISTÓ, Gyula. Anjou-kori oklevéltař XVII. 1333. *Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* XVII. 1333. Budapest – Szeged 2002.
- MARSINA, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* Bratislava: Veda, 1971.
- MARSINA, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.* Bratislava: Obzor, 1987.
- NAGY, Imre. *Codex diplomaticus patrius VII.* Hazai okmánytár VII. Budapest, 1880.
- NAGY, Imre. *Anjoukori okmánytár I.* 1301 – 1321. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* I. Budapest, 1878.
- NAGY, Imre. *Anjoukori okmánytár II.* 1322 – 1332. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* II. Budapest, 1881.
- NAGY, Imre. *Anjoukori okmánytár V.* 1347 – 1352. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* V. Budapest, 1887.
- Originál v Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MNL OL), názov fondu Diplomatikai levéltár (DL), MNL OL DL 1486, MNL OL DL 5165, MNL OL DL 41 046, MNL OL DL 102 775.
- Originál v Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MNL OL), názov fondu Diplomatikai fényképgyűjtemény (DF), MNL OL DF 226 598, MNL OL DF 238 675, MNL OL DF 271 929, MNL OL DF 273 797.
- PEKNÍK, Miroslav et al. *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I.* Bratislava: Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry.
- PITI, Ferenc. Anjou-kori oklevéltař XXIV. 1340. *Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXIV.* 1340. Budapest – Szeged 2001.
- SEBŐK, Ferenc. Anjou-kori oklevéltař XXXI. 1347. *Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXXI.* 1347. Budapest – Szeged 2007.
- SEBŐK, Ferenc. Anjou-kori oklevéltař XXXII. 1348. *Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXXII.* 1348. Budapest – Szeged 2015.
- SEDLÁK, Vincent et al. *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov IV.* Pod vladou anjouovských kráľov. Slovensko po vymretí Arpádovcov a nástupe Anjouovcov na uhorský trón, Karola Róberta, Ľudovíta Veľkého a jeho dcéry Márie. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002.
- SEDLÁK, Vincent. *Regesta diplomatica nec non epistolariae Slovaciae I.* Bratislava : Veda, 1980.
- SEDLÁK, Vincent. *Regesta diplomatica nec non epistolariae Slovaciae II.* Bratislava: Veda, 1987.
- SEGEŠ, Vladimír – ŠEĎOVÁ, Božena. *Pramene k vojenským dejinám Slovenska I/2.* 1000 – 1387. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2011.
- SOPKO, Július. *Kroniky stredovekého Slovenska.* Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov. Budmerice: Rak, 1995.
- WENZEL, Gustav. *Codex diplomaticus arpadianus continuantus V.* Árpádkori új okmánytár. Pest, 1864.
- WENZEL, Gustav. *Codex diplomaticus arpadianus continuantus VIII.* Árpádkori új okmánytár. Pest, 1870.
- WENZEL, Gustav. *Codex diplomaticus arpadianus continuantus X.* Árpádkori új okmánytár. Budapest, 1873.
- WENZEL, Gustav. *Codex diplomaticus arpadianus continuantus XII.* Árpádkori új okmánytár. Pest, 1874.

Odborná literatúra:

- BARTL, Július. Hrad a podhradie v politických zápasoch posledných Arpádovcov. In HORVÁTH, Vladimír – LEHOTSKÁ, Darina – PLEVA, Ján. *Dejiny Bratislavы*. Bratislava: Obzor, 1982.
- ČAPLOVIČ, Dušan et al. *Dejiny Slovenska*. Bratislava: Academic electronic press, 2000.
- DANGL, Vojtech. Bitky a bojiská. Od Wogastisburgu po Lamač. Bratislava: Mladé letá, 1984.
- DUCHOŇ, Michal – TURCSÁNYI, Juraj et al. Bernolákovo 1209 – 2009. *Dejiny obce*. Bernolákovo: Obec, 2009.
- FARKAŠ, Zdenek – CHOMA, Igor. Stredoveký hrad v Bernolákove. In *Pamiatky a múzeá*. Revue pre kultúrne dedičstvo, 2015, ročník 64, číslo 2, s. 50-55.
- FIALA, Andrej – ŠULCOVÁ, Jana – KRÚTKY, Peter. Bratislavský hrad. Bratislava: Alfa-press, 1995.
- FRAŇO, Jozef et al. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*. I. zv., A – J. Bratislava: Veda, 1977.
- FÜGEDI, Erik. *Vár és társadalom a 13. – 14. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- GÁLIK, Zdenko. Hlohovec vo víre vojenských udalostí po páde Veľkej Moravy do konca 13. storočia. In *Vojenská história*, 2016, č. 2, s. 6-22.
- GROFOVÁ, Mária. Hlohovec a rod Illockých. Forum historiae. [online]. 2008, č. 2 [Mestá a šľachta, mešťania a šľachtici], s. 1-10. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/Grofova.pdf>.
- HABOVŠTIAK, Alojz. Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava: Obzor, 1985.
- HOLČÍK, Štefan – ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. Bratislavský hrad. Bratislava: Obzor, 1982.
- HRUBÝ, Tomáš. Osídlenie dolného Považia v stredoveku. Príspevok k dejinám sídelného vývoja západného Slovenska. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave – Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2015.
- IRŠA, Rudolf. Holíč – dejiny a súčasnosť. 1. časť. *Dejiny do roku 1918 a pamiatky*. Holíč: Mestský národný výbor, 1990.
- IRŠA, Rudolf. Holíč. Príbeh nášho mesta: dejiny do roku 1945. Holíč: Mesto Holíč, 2014.
- JANKÓ, A. – OROSS, A. – TIMÁR, G. A második katonai felmérés 1819 – 1869. [DVD-ROM.] 1. vyd., Budapešť: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára a Arcanum Adatbázis Kft., 2005.
- KEMÉNY, Lajos. Bratislavský hrad a podhradie. Bratislava: Albert Marenčin, vydavateľstvo PT, 2008.
- KRISTÓ, Gyula. Az Árpád-kor háborúi. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1986.
- KRISTÓ, Gyula. Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- KRISTÓ, Gyula. Magyarország története 895 – 1301. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.
- KRISTÓ, Gyula. Stephanus Bohemus. In *Historické štúdie*, 1967, číslo 12, s. 205-210.
- LEHOTSKÁ, Darina et al. Hlohovec a jeho okolie. Bratislava: Obzor.
- LEHOTSKÁ, Darina. Jakubovci. Bratislavská patricijská rodina (1279 – 1420). In Bratislava. Ročenka Múzea mesta Bratislavы, 1967, ročník 3, s. 59-115.
- LUKAČKA, Ján. Die Kontinuität der Besiedlung auf dem Gebiet des Komitats Nitra 9. – 13. Jahrhundert. In *Studia historica slovaca* 18. Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei. Bratislava, 1994.
- LUKAČKA, Ján. Formovanie vyšej šľachty na západnom Slovensku. Bratislava: Mistrál, 2002.

- LUKAČKA, Ján. Matúš Čák Trenčiansky. Bratislava: Veda, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2016.
- LUKAČKA, Ján. Matúš Čák Trenčiansky a jeho familiarita. In *Historický časopis*, 2003, roč. 51, č. 4, s. 589-603.
- LUKAČKA, Ján. Najstaršie nitrianske šľachtické rody. In ŠTULRAJTEROVÁ, Katarína et al. *Najstaršie rody na Slovensku*. Martin: Slovenská genealogicko - heraldická spoločnosť pri Matici slovenskej, 1994.
- LUKAČKA, Ján. Trnava a Matúš Čák Trenčiansky. In *Trnava a počiatky stredovekých miest. Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* 12. Trnava: Mesto Trnava - Krajský pamiatkový úrad Trnava, 2009.
- LYSÁ, Žofia. Bratislava na ceste k privilégiu 1291. Štúdie k dejinám mesta Bratislavы v 13. storočí. Bratislava: Historický ústav SAV, 2014.
- MAREK, Miloš. Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. Martin: Matica Slovenská, 2006.
- MARSINA, Richard et al.: *Dejiny Slovenska I. (do roku 1526)*. Bratislava: Veda, 1986.
- MASLÍKOVÁ, Ľudmila. Vývoj osídlenia a mestotvorný proces v najzápadnejšej časti Nitrianskej stolice do začiatku 15. storočia. In *Historia Nova. Dejiny prístupné všetkým [online]*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského - Katedra slovenských dejín, 2013, s. 48-70. Dostupné na internete: <https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/ksd/h/Hino6d.pdf>.
- MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír. *Dejiny Uhorska a Slováci*. Bratislava: Perfekt, 2012.
- NEŠPOR, Jaroslav. Hrad Branč. 1. časť. Dostupné na internete: <<http://www.dejinyzahoria.sk/2014/12/udalosti.html>>.
- NOVÁKOVÁ, Mária. Najstaršie uhorské osobné mená a pomenovacia prax na Slovensku v 13. – 14. storočí. Dizertačná práca. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2010.
- PÁL, Engel. Középkori magyar genealógia. Cseklészi. Arcanum DVD könyvtár. IV. Csáldártörténet, heraldika, honismeret. Budapest 2003.
- PÁL, Engel. Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457. I. Budapest: MTA Történettudományi intézete, 1996.
- REJKOVSKÁ, Adriana. Rehoľa antonitov a jej rozšírenie v stredovekom Uhorsku. In *Acta historica neosoliensia*, 2012, ročník 15, s. 255-297.
- SEDLÁK, Vincent. Die älteste Besiedlung des Komitates Bratislava. In *Studia historica slovaca* 18. Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakei. Bratislava, 1994, s. 13-128.
- SEDLÁK, Vincent. Od prvej písomnej správy do roku 1526. In NOVÁKOVÁ, Veronika – VÉGH, Andrej. Galanta: Obzor, 1987.
- SOCIN, Adolf. Mittelhochdeutsches Namensbuch: nach oberrheinischen Quellen des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts. Bazilej: Verlag von Helbing & Lichtenhahn, 1903.
- STEINHÜBEL, Ján. Bratislavský komitát. In *Historický časopis*, 2012, ročník 60, s. 191-214.
- ŠEDIVÝ, Juraj. Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel. Bratislava: Chronos, 2007.
- ŠIMONČIČ, Jozef. *Dejiny Trnavy. 1. zväzok*. Trnava: Mesto Trnava, 2010.
- ŠIMONČIČ, Jozef – WATZKA, Jozef. *Dejiny Trnavy*. Bratislava: Obzor, 1989.
- ŠMILAUER, Vladimír. *Vodopis starého Slovenska*. Praha – Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 1932.
- ŠPIESZ, Anton. Ilustrované dejiny. Bratislava v stredoveku. Bratislava: Perfekt, 2001.
- ULIČNÝ, Ferdinand. *Dejiny Slovenska v 11. až 13. storočí*. Bratislava: Veda, 2013.
- URMINSKÝ, Jozef. *Šulekovo – Beregseg 1211 – 2011. 800 rokov od prvej písomnej zmienky*. Hlohovec: Vlastivedné múzeum v Hlohovci, 2011, s. 60.

- VARSIK, Branislav. Osídlenie Myjavy a Myjavskej pahorkatiny do začiatku 17. storočia.
In Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica, 1972, ročník 23,
s. 91-163.
- VARSIK, Branislav. Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Ma-
ďarmi v 10. – 12. storočí. (Príspevok k etnogenéze Slovákov). Bratislava: Veda, 1990.
- ZSOLDOS, Attila. Magyarország világi archontológiája 1000 – 1301. (Secular Archonto-
logy of Hungary, 1000 – 1301.) História, MTA Történettudományi Intézete. Budapest
2011.

Počet znakov vrátane medzier: 107 715

Počet slov: 15 850

OCHRANA PROTI FALŠOVANIU LISTÍN VYDÁVANÝCH HODNOVERNÝMI MIESTAMI V STREDOVEKOM UHORSKOM ZÁKONODARSTVE

Miroslav GLEJTEK

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Filozofická fakulta
Katedra história
Hodžova 1
949 74 Nitra
mglejtek@ukf.sk

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.1.58-78

GLEJTEK, Miroslav. Protection against falsification of charters issued by places of authentication in the hungarian medieval legislation. Major cases of violation of law in the Middle Ages included falsification of documents of a legal nature (charters). The falsification of documents could cause considerable damages to a property of individuals and groups of people. Due to this reason, a considerable attention was paid to falsification of documents and protection against the falsification in the medieval legislation. Important publishers of documents in the Medieval Hungarian society were the so called places of authentication (loca credibilia). The presented article focuses on the chapters and conventions that provided such function in the Middle Ages. The importance of these institutions in the protection against unauthorized publishing of charters is also evidenced in several legal standards. The article provides an analysis of the legal standards, in particular the royal decrees (laws), the customary law and particular statutes of chapters of canons.

Kľúčové slová: Uhorské kráľovstvo; stredovek; zákony; právo; falšovanie; listina; hodnoverné miesta;

Keywords: Kingdom of Hungary; Middle Ages; Legislation; Law; Falsification; Charter; Places of Authentication;

I. Úvod

Z množstva tém, ktorými sa historici zaoberajú, širší záujem verejnosti vzbudzujú práve tie, ktoré svedčia o ľudskej slabosti, pokleskoch, o ľudskom správaní vybočujúcim zo zabehnutých koľají a štandardov. K takému narúšaniu bežných noriem v stredovekej spoločnosti nepochybne patrilo i falšovanie písomných dokumentov, predovšetkým listín. Išlo o závažné porušenie zákonov, s ktorým sa dobová spoločnosť snažila (s väčším či menším úspechom) vyrovnávať a ktoré väčšinou aj prísne trestala.

Pozornosť venovaná listinám (v užšom zmysle slova) ako právnym svedectvám trvalej platnosti v dobovom zákonodarstve je úmerná rastu ich významu.¹ Aj pri zdrode historiografie ako modernej kritickej vednej disciplíny stalo odhalenie nepravých (falošných) písomných dokumentov najvyššej právej hodnoty – listín.² Zistíť, čo je v písomných prameňoch pravé a čo je, naopak, vymyslený konštrukt dobových či neskorších falšovateľov, ktorý deformeuje skutočnosť, patrilo medzi základné úlohy diplomatiky stredoveku.³ Nemenej dôležité je skúmať, z akých dôvodov a kým k falšovaniu dochádzalo. Či už sú to snahy o podvodné získanie majetkov, dokázanie starobylosti rodu či inštítúcie, o zmenu právneho statusu, resp. iné dôvody. K otázkam metód kritického skúmania a odhalenia pravosti písomných dokumentov bolo v európskej historiografii za posledných tristo rokov napísané obrovské množstvo prác svedčiacich o závažnosti problematiky.⁴ So snahou odhalovať nepravé dokumenty (falzifikáty) a brániť falšovaniu pravých dokumentov sa však stretávame prakticky od čias, ked' získalo písomné svedectvo o právnom akte zásadnú hodnotu pri dokazovaní oprávnenosti majetkovej držby či výsad. Tu však (na rozdiel od neskoršieho obdobia) nešlo o intelektuálne pohnútky. Išlo o praktickú a pragmatickú snahu spoločnosti brániť podvodnému konaniu, ktoré mohlo výrazne poškodiť záujmy jednotlivcov a korporácií, ako aj narušiť stabilitu celej spoločnosti. Vzhľadom na závažnosť a nebezpečnosť prečinu falšovania listín stredoveká spoločnosť vyvinula viacero mechanizmov v snahe eliminovať také konanie. V rámci predloženého príspievku sa pokúsim bližšie charakterizovať tie, ktoré sa objavujú v dobovom zákonodarstve. Ked'že komplexné riešenie problematiky ďaleko presahuje priestor jedného príspievku, sústredím sa predovšetkým na skupinu listín vydaných hodnovernými miestami. Vydavateľskú činnosť týchto unikátnych inštítúcií budem sledovať vo svetle uhorského zákonodarstva, ako aj štatútov konkrétnych inštítúcií.⁵

¹ MARSINA, Richard. Vývoj skúmania pravosti a hodnovernosti listín. In MARSINA, Richard – DOBOTKOVÁ, Marta (eds.). *Studia Historica Tyrnaviensia VII*. Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 23.

² VOGTHERR, Thomas. *Urkundenlehre*. Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 2008, s. 13-17. BRESSLAU, Herry. *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I*. Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1912, s. 11-45.

³ V rámci slovenskej historiografie metodologické otázky tejto problematiky sformuloval: MARSINA, Richard. Príprava vydávania historických prameňov. In *Slovenská archivistika*, 1979, roč. 14, č. 2, s. 3-22. MARSINA, Richard. Diplomatická medievistika na Slovensku (Predmet, stav a úlohy). In *Slovenská archivistika*, 1967, roč. 2, č. 1, s. 29-47. MARSINA, Richard. O potrebe a zásadách vydávania slovenského diplomatára. In *Historický časopis*, 1957, roč. 5, č. 3, s. 297-314.

⁴ Z najnovších prác pozri rozsiahle zborníky: *Fälschungen in Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica München*, 16. - 19. September 1986. Teil I - V. Hannover: Hanhsche Buchhandlung, 1988. Základný prehľad literatúry a metód aj: LEHOTSKÁ, Daria. Príručka diplomatiky. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1972, s. 19-70. SZYMAŃSKI, Józef. Nauki pomocnicze historii. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 440-503. ŠEBÁNEK, Jindřich - FIALA, Zdeněk - HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. Česká diplomatika do roku 1848. Praha: Universita Karlova, 1984, s. 9-57. HLAVÁČEK, Ivan. Diplomatika. In HLAVÁČEK, Ivan - KAŠPAR, Jaroslav - NOVÝ, Rostislav. *Vademecum pomocných vied historických*. Praha: Svoboda, 1988, s. 176-183.

⁵ Problematike hodnoverných miest bola v historickej spisbe venovaná rozsiahla pozornosť. Len pripomienim, že na rozdiel od západoeurópskeho prostredia vykonávali v Uhorsku niektoré

II. Ochrana pred falšovaním v uhorských zákonoch

S uvádzaním nepravdivých údajov ako právnym deliktom sa stretávame už v zákonníkoch prvých uhorských panovníkov. V tomto období zrejme ešte nešlo o skutočné falšovanie listín, keďže spísomňovanie právnych záležitostí bolo len v počiatkoch. Pod falšovaním sa skôr myslelo klamanie pri ústnom riešení predmetnej záležitosti. Hned' v prvej knihe dekrétov kráľa Kolomana sa nachádza návod, ako postupovať pri odhaľovaní skutočnej pravdy. V prípade, že bolo falšovanie a falošné svedectvo priamo dokázané svedkami, mal byť obvinený podrobnený Božiemu súdu železom. Ide o spôsob dokazovania viny či neviny pre raný stredovek bežným spôsobom prostredníctvom Božieho súdu.⁶ Ak táto skúška potvrdila vinu dotyčného, malo mu byť vypálené znamenie kríža na obe

---

cirkevné inštitúcie činnosti podliehajúce svetskému právu. Ide o rôzne verejnosprávne, resp. nižšie súdne úkony, ktoré mali v iných krajinách pendanta najmä v činnosti verejných notárov. Pozri výber z rozsiahlej literatúry: ECKHART, Ferenc. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. In MIÖG Ergänzungsband 9, 1914, č. 2, s. 395-558. ECKHART, Ferenc. Hiteles helyeink eredete és jelentősége. In Századok, 1913, roč. 47, s. 640-655. GLEJTEK, Miroslav. Pečatenie v novovekých hodnoverných miestach na príklade Spišskej a Nitrianskej kapituly. In Studia Historica Brunensia, 2013, roč. 60, 2013, č. 1-2, s. 213-225. HOLOŠOVÁ, Alžbeta. Činnosť hodnoverného miesta v Turci do roku 1350. In Slovenská archivistika, 1990, roč. 25, č. 1, s. 56-81. HUNYADI, Zsolt. Administering the Law: Hungary's Loca Credibilia. In RADY, Martyn (ed.). Custom and Law in Central Europe. Cambridge: Universite of Cambridge, 2003, s. 25-35. JAVOŠOVÁ, Erika - KUZMÍKOVÁ, Miriam. Verejnoprávna funkcia Spišskej kapituly v stredoveku. In Studia archaeologica Slovaca Mediaevalia III - IV /2000 - 2001. Bratislava: VEDA, 2001, s. 265-271. KUMOROVITZ, Bernát L. A magyar pecséthasználat története a középkorban. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1993, s. 56-58. LABANC, Peter. ...qui demum ad nos reversi nobis concorditer retulerunt, quod... Niekoľko poznámok o spôsobe získavania informácií v právnych konaniach v 13. a 14. storočí. In HLAVAČKOVÁ, Miriam (ed.). Od symbolu k slovu. Podoby stredovekej komunikácie. Bratislava: VEDA, 2016, s. 143-158. MARSINA, Richard. Hodnoverné miesta. In Pamiatky a múzeá, 2005, č. 4, s. 9-13. MAYER, Marián. Hodnoverné miesta a ich pečate. In Vlastivedný časopis, 1978, roč. 17, č. 3, s. 116-121. NOVÁK, Jozef. Pečate konventov a kapítul. In ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Dejiny a kultúra rehoľných komunit na Slovensku. Trnava: Trnavská univerzita, 1994, s. 77-84. SOLYMOSSI, László. Die glaubwürdigen Orte (loca credibilia) Ungarns im 14.-15. Jahrhundert. In Archiv für Diplomatik, 2009, roč. 55, s. 175-190. ŠEDIVÝ, Juraj. Kancelária Bratislavskej kapituly v stredoveku. In JORDÁNKOVÁ, Hana (ed.). Alis volat propriis. Sborník príspěvků k životnímu jubileu Ludmily Sulitkové. Brno: Archiv Města Brna - Univerzita Jana Evangelisty Purkyně - Zemský archiv v Opavě, 2016, s. 24-44. ŠVECOVÁ, Adriana. Inštitúcia hodnoverných miest ako kvázi verejných notárov v stredoveku. In LAZAR, Ján (ed.) Acta Universitatis Tyrnaviensis. Iuridica II. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2005, s. 169-181. ŠVECOVÁ, Adriana. K počiatkom činnosti hodnoverného miesta pri Spišskej kapitule. In ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Studia historica Tyrnaviensia III. Trnava: Trnavská univerzita, 2003, s. 49-58. VALO, Ján (ed.). Štúdie o činnosti hodnoverných miest na Slovensku. Bratislava: Univerzita Komenského, 2016.

⁶ Pozri: SCHELE, Karel. Ordály jako důkazní prostředek v procesním právu. In Slovenská archivistika, 1980, roč. 15, s. 117-149. SOLYMOSSI, László. Istenítélet és pecséthasználat. In NEUMANN, Tibor - RÁCZ, György (eds.). Analecta Mediaevalia III. Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Budapest - Piliscsaba: MTA Történettudományi intézete - Pázmány Péter katolikus egyetem - Bölcsészettudományi kara, 2009, s. 359-375.

líca na znak hanby a trestu a jeho svedectvo už nikdy nemalo byť uznané za právoplatné.⁷

Ďalšie významnejšie právne pramene venované otázke falšovania listín sa začali objavovať v prvej polovici 13. storočia⁸ a dotýkali sa už priamo hodnoverných miest. V dekréte Ondreja II. z roku 1231 bola riešená závažná otázka, ktorá predstavovala problém už dlhší čas. Kráľovskí zmocnenici pri súdnych úkonoch, tzv. pristaldi, pomerne často zneužívali svoje postavenie. Pri svojej činnosti svedkov rôznych súdnych úkonov poskytovali klamlivé svedectvá a spôsobovali tak vážne škody mnohým dotknutým.⁹ Inými slovami – falšovali skutočný stav vecí, a to predovšetkým majetkového charakteru. Skoncovať s ich monopolným postavením malo spomenuté kráľovské nariadenie. Doslova sa v ňom hovorí, že svedectvo týchto pristaldov nebude mať hodnotu, ak nie je podporené svedectvom diecézneho biskupa alebo kapituly. V prípade drobnejších záležitostí malo byť svedectvo pristalda podporené svedectvom susedného konventu alebo kláštora. Okrem toho bola úloha pristalda obmedzená len na čas riešenia konkrétnej záležitosti. Mala sa skončiť so zaužívanou praxou, keď pristald vykonával svoju funkciu dlhší čas.¹⁰ Po tomto nariadení skutočne došlo k úpadku postavenia pristalda. Predstavoval už len jednu z viacerých osôb, ktoré mali konkrétnu právnu záležitosť riešiť. Nariadenie výrazne posilnilo postavenie kapitúl, kanonikov pri biskupských sídlach, kolegiálnych kapitúl, ako aj kláštorov a menších konventov v otázkach súdneho vyšetrovania a ďalších verejných

⁷ „Si quispiam falsum testimonium alicui imposuerit, id est de eo pluribus ex villis sive rixe sive odii causa adtestantibus, ferreo probetur iudicio; ac si mundus fuerit, impositor culpe X pensas solvat. Quod si reus erit, sane quidem res eius permaneat, sed ad modum crucis ferro in genis excoquatur, ut amplius testimonium ipsius refutetur.“ BAK, János M. – BÓNIS, György – ROSS SWEENEY, James (eds.). *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1000 – 1301. Volume I. Idyllwild: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 1999*, s. 31. Colomanus: 83 (ďalej DRMH I). LEHOTSKÁ, Darina. Uhorské dekréty a Tripartitum ako súhrn stredovekého a východisko novovekého diplomatického vývinu. In *Historica – Zborník Ústavu marxizmu-leninizmu a Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1986, s. 37. V tejto štúdii budú citované celé pasáže relevantných prameňov. Hoci boli všetky edované, v rámci rozboru jednej problematiky dosiaľ v našej literatúre komplexne uvedené neboli. Nazdávam sa však, že vo výraznej miere umožňujú vytvoriť si komplexnejšiu predstavu o dobovom pohľade na problematiku ochrany pred falšovaním dokumentov v hodnoverných miestach. Rešpektujem pritom transkripcný úzus editora.

⁸ Na počiatku 13. storočia sa začíname stretávať aj s prvými dokázanými pokusmi o falšovanie listín v Uhorsku. MARSINA, ref. 1, s. 27-28.

⁹ K funkcií pristalda a vývoju tohto úradu po r. 1231 pozri: LABANC, ref. 5, s. 150-152. RADY, Martyn C. Nobility, Land and Service in Medieval Hungary. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000, s. 65-66. BIDOVSKÝ, Eugen. Orgány stredovekého súdnictva v Uhorsku 1000 – 1526. In *Slovenská archivistika*, 1976, roč. 11, č. 2, s. 153-154.

¹⁰ „Et quia multi in regno leduntur per falsos prestaldos, citationes vel testimonia eorum non valent, nisi per testimonium diocesis episcopi vel capituli; nec falsificatus prestaldus possit se iustificare, nisi eorumdem testimoniis in factis maiorum; in factis minorum vicinorum conventum vel claustrorum testimoniis. Pristaldum nullus per annum vel biennium, vel ultra secum detineat, nisi usque ad decisionem cause, ad quam impetravit.“ DRMH I, ref. 7, s. 38. 1231: 10. LEHOTSKÁ, ref. 7, s. 37-38.

(verejnonotárskych) záležitostí. Tento článok uhorských zákonov je vôbec prvou normou, ktorá usmernila činnosti hodnoverných miest.¹¹

Spomenuté cirkevné inštitúcie začali v Uhorsku postupne vykonávať viacerú úlohu súvisiacich s právnymi, vyšetrovacími a notárskymi činnosťami. Ich zástupcovia sa zúčastňovali na úkonoch, akými boli uvádzanie osôb do majetkovej držby (štatúcie), obchôdzky (reambulácie) či revízie majetkov, o ktorých vydávali aj príslušné písomnosti. K nižším verejnoprávnym úkonom v rámci ich pôsobnosti patrili svedectvá o dohodách stránok, prísahách, záznamy o prednesených výpovediach a podobne. Pod vlastnou autentickou pečaťou¹² vydávali aj odpisy listín (transumpty), ktoré boli akceptované a mali právnu relevanciu pred súdnymi inštanciami (predovšetkým v prípade, že sa nezachoval originál).¹³

O náraste rozsahu agendy hodnoverných miest hovorí množstvo písomných prameňov zachovaných dodnes, resp. známych z autentických protokолов, kde informácie o vydávaných písomnostiach zapisovali.¹⁴ Postupne sme ale svedkami toho, ako sa aj činnosť hodnoverných miest stávala terčom kritiky. Dôvody sú veľmi podobné ako v prípade činnosti pristaldov. Predovšetkým menšie konventy začali vo väčšej miere vydávať falošné listiny, ktorými poškodzovali majetkové práva. Zásadný zásah proti takýmto praktikám predstavoval dekrét Ľudovíta I. z roku 1351.¹⁵ Ten jasnejšie určoval pravidlá záväzné pre zástupcov hodnoverných miest. Menším konventom bolo zakázané vydávať listiny o závažnejších majetkovoprávnych záležitostiach.¹⁶ Ak bolo potrebné svedectvo členov kapituly alebo konventu, vybraní mali byť len zástupcovia jednej cirkevnej inštitúcie. Ak bolo potrebné ísť záležitosť riešiť mimo jej priestorov a zástupca hodnoverného miesta mal ísť na vlastnom koni, mal dostať dva groše na deň. Ak mal k dispozícii koňa šľachtica, ktorého záležitosť sa mala riešiť, dostal len groš.¹⁷ Kráľov zástupca pri takomto úkone mal byť z rovnakej šľachtickej stolice ako vy-

¹¹ NOVÁK, ref. 5, s. 78. MARSINA, ref. 5, s. 10. LEHOTSKÁ, ref. 4, s. 267. GLEJTEK, ref. 5, s. 214.

¹² K autentickej pečati a jej chápaniu v rámci uhorského zákonodarstva pozri: KUMOROVITZ, Bernát, L. Az autentikus pecsét. In Turul, 1936, roč. 50, s. 45-68. RÁBIK, Vladimír. Pečať v stredovekom uhorskom zákonodarstve. In RAGAČOVÁ, Júlia (ed.). Pečate a ich používateľia. Bratislava: MV SR, 2007, s. 112-113.

¹³ LEHOTSKÁ, ref. 4, s. 275. GLEJTEK, ref. 5, s. 214-215.

¹⁴ Pozri napríklad: SZENTPÉTERI, Imre. Magyar oklevélstan. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1930, s. 125-128. RÁBIK, Vladimír. Diplomatická produkcia Hodnoverného miesta pri Nitrianskej kapitule na konci stredoveku (Protocollum extraseriale parvum 1483 - 1509). In KOHÚTOVÁ, Mária - FRIMMOVÁ, Eva et al.. Ideové prvky národného príbehu v dlhom 19. storočí. Bratislava: SAV, 2014, s. 145-152.

¹⁵ LEHOTSKÁ, ref. 7, s. 38. MAYER, ref. 5, s. 116-117.

¹⁶ „Minuti etiam conventus ab emanatione litterarum suarm super perpetuatione possessionum confiendarum cessent et eorum sigilla omni careant firmitate.“ BAK, János M. - ENGEL, Pál - ROSS SWEENEY, James (eds.). Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1301 - 1457. Volume II. Salt Lake City: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 1992, s. 10. 11. decembra 1351: 3 (ďalej DRMH II).

¹⁷ „Homines autem capitulorum a seu conventuum, qui ex mandato regio pro testimonio ducuntur, non possint esse alii, nisi hii, qui dignitates habent in eadem ecclesia. Et si ipsius capituli vel conventus testimonium in equo suo proprio ductus fuerit, tunc per diem duos grossos, si vero in equo ipsius nobilis ducetur, tunc per diem unum grossum ipsi idem nobilis dare teneatur.“ DRMH II, ref. 16, s. 10, 12. 11. decembra 1351: 21.

šetrovaná osoba, resp. osoba, ktorej právna záležitosť mala byť riešená. Zástupca hodnoverného miesta mal byť z najbližšej cirkevnej inštitúcie vykonávajúcej hodnovernú činnosť.¹⁸ Malo to praktické dôvody. Osoby z miestneho prostredia boli informované o majetkovej situácii oveľa lepšie ako tie zo vzdialenejších miest a aj písomnosti bolo možné najskôr dohľadať v archíve hodnoverného miesta. Tieto súdne úkony mohli byť vykonané len s písomným poverením kráľa, palatína alebo krajinského sudsca a museli byť verejne známe nobilité príslušnej župy.¹⁹ To malo opäť zabrániť svojvoľnému vykonávaniu právnych úkonov členmi hodnoverného miesta.

Snahe zabrániť neporiadkom a zneužívaniu činnosti hodnoverných miest sa venovali aj ďalší panovníci. Žigmund Luxemburský v dekréte z roku 1435 určoval, ktorí členovia cirkevných inštitúcií vôbec mohli tieto úlohy plniť.²⁰ Súdne vyšetrovania, majetkové záležitosti a predvolania nemohli vykonávať radosť klerici cirkevnej inštitúcie. V prípade kapítul to mohli byť len kanonici, resp. minimálne držitelia prebend alebo úradov v kapitule. Z konventov mohli byť na tieto úlohy určení len mnísi s kniezským svätením. Ak niekto vydal falošnú správu proti vlastnej prísahe, mal byť potrestaný ako neverný a krivopískažník. Malo to mať za následok stratu prebendy. Ak žiadnu nemal, mal byť potrestaný doživotným väzením. Trestom za protiprávne konanie kráľovho zástupcu bola strata hlavy a majetkov. V prípade, že niekto navzdory kráľovskému mandátu odmietol ísť svedčiť s kráľovským zástupcom, mal byť potrestaný pokutou vo výške troch hrievien, ktoré mal odovzdať príslušnému županovi.²¹

¹⁸ „Homo autem regius, qui ducitur ad citandum vel ad inquisitionem a faciendam, non possit esse aliunde, nisi de eodem comitatu vel districtu, in quo est ille, qui citatur vel contra quem fit inquisitio; et capitulorum testimonium de propinquioribus capitulis adducatur ad citandum aut ad inquirendum.“ DRMH II, ref. 16, s. 12. 11. decembra 1351: 22.

¹⁹ „Et inquisitiones non possint fieri per alium modum, nisi mediantibus litteris regalibus vel palatini aut iudicis curie regie, et congregentur nobiles illius comitatus vel districtus in unum et ab eis inquiratur manifeste.“ DRMH II, ref. 16, s. 12. 11. decembra 1351: 23.

²⁰ Na čele hodnoverného miesta pri kapitule neboli jeho najvyšší predstavený – prepošt, ale hodnostár kanonik-lektor, ktorý zodpovedal za činnosť kancelárie. Podrobnejšie sa o jeho činnosti zmienime v IV. kapitole štúdie. Na čele konventných hodnoverných miest neboli opäť, ale prior, resp. lektor v prípade kanonických rádov. Okrem toho (pochopiteľne) v kanceláriach týchto inštitúcií pôsobil aj ďalší pomocný personál, predovšetkým notári, pisári, ďalší členovia zasa mali na starosti pečatidlo. Ich počet a skladba záviseli od veľkosti cirkevnej inštitúcie, a teda aj veľkosti a typu hodnoverného miesta. MAYER, ref. 5, s. 117. LEHOTSKÁ, ref. 4, s. 279. K osobám zástupcov hodnoverného miesta vysielaným s rôznymi úlohami na príklade Spiškej kapituly pozri: LABANC, ref. 5, s. 152-154.

²¹ „Item statuimus, quod ad faciendas statutiones, inquisitiones et evocationes et alios quoslibet processus cum hominibus et testimoniis capituloaribus et conventionalibus fieri solitos, que comminiter fide dignitates vocantur, de capitulis et conventibus persones seu homines simplices non mittantur, sed de ipsis capitulis canonici ad minus aut persone in beneficiis vel officiis constitute, de conventibus vero monachi conventionales sacerdotes destinantur. Qui quidem pro huiusmodi testimoniis capituloaribus et conventionalibus deputati, priusquam ad faciendas aliquas possessio narias statutiones, metarum reambulationes, revisiones possessionarias et communes inquisitiones transmittantur et procedant, iurare teneantur, ut in eisdem factis fideliter et recte procedent et veram relationem seu passionem facient. Homines etiam retii in premissis procedentes tempore reversionis eorum ac passionis seu relationis coram ipsis capitulis et conventibus faciente simile iuramentum prestare teneantur. Quicunque autem contra suum iuramentum falsum processum

Druhý článok dekrétu Mateja Korvína z roku 1462 medzi vážne prečiny nevery (*infidelitatis*) zaraďuje aj vytvorenie falošnej listiny alebo jej používanie pri súde a ďalej vyhotovenie alebo použitie falošnej pečate.²²

Neustále problémy v činnosti hodnoverných miest sa rozhodol Matej Korvín riešiť radikálne. V roku 1471 odobral patronátne právo a autentické pečatidlá tým hodnoverným miestam, kde ho ešte nemal, a privlastnil si ho. Doslova hovorí o tom, že tieto boli neschopné slobodne používať vlastné pečate.²³ Ďalšie problémy, tentoraz súvisiace s neoprávneným vyberaním vyšej taxy za vydávané listiny, viedli k ďalším reštrikčným opatreniam a nariadeniu prísneho dohľadu nad takýmto počínaním zo strany županov.²⁴

Dekrét Mateja Korvína z roku 1486 hovorí, že kapituly a konventy sú často zaväzované rôznymi službami, peniazmi, darmi, ale aj nenávisťou, strachom alebo vlastným uspokojením. V dôsledku toho mala vznikať „až neuveriteľná nepočitivosť“ v ich svedectvách a vydávaných listinách. Dekrét uvádzza, že takéto situácie vznikali najmä preto, že na vykonávanie právnych aktov boli často posielaní namiesto kanonikov oltárnici, kapláni, študenti, príslušníci žobravých reholí a ďalšie „ľahšie korumpovateľné osoby“. V záujme ukončenia tohto „zla“ bolo rozhodnuté, že v každej kapitule alebo konvente kanonici alebo mnísi museli vykonať príslahu prelátovi (najvyššiemu predstaviteľovi) či jeho vikárovi, že budú zachovávať právo pri vykonávaní právneho aktu a že budú na tieto úkony

---

vel falsam relationem fecisse repertus extiterit, talis tamquam falsarius et preriurus pena amissionis beneficii sui, si quod habuerit, puniatur, et insuper, sive beneficiatus, sive non beneficiatus existat, perpetuis carceribus mancipetur; homo vero regius, si in premissis possessionariis statutionis, metarum reambulationibus ac revisionibus sinistre vel false processerit, in facto periurii, pena capititis ac ammissione omnium bonorum suorum convincatur. Quicunque vero nobilis per alium seu alias quoscumque mediantibus nostris regiis aut aliis consuetis litteris nomen suum continentibus pro homine regio coram testimonio alicuius capituli vel conventus requisitus onus huiusmodi processus assumere et exequi recusaverit, in birsaglio consueto trium marcarum per comitem parochialem indilate exigendo convincatur eo facto.“ DRMH II, ref. 16, s. 68-69. 8. marca 1435: 8. KOVACHICH, Josephus. Epicrisis documentorum diplomaticorum seu de valore instrumentorum literalium. Pestini: Typis Joannis Thome Trattner, 1817, s. 208-209. LEHOTSKÁ, ref. 7, s. 41.

²² „Item qui conficit falsas litteras vel eis evidenter utitur in iudicio. Item qui sculpis falsum sigillum vel eo utitur.“ BAK, János M. – DOMONKOS, Leslie S. – HARVEY, Paul B., JR. (eds.). Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1458 – 1490. Volume III. Los Angeles: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 1996, s. 16. 28. mája 1462: 2 (ďalej DRMH III). KOVACHICH, ref. 21, s. 208-209.

²³ „... quod nos ius patronatus omnium ecclesiarum vel monasteriorum sigilla habentium auferamus ab omnibus et pro nobis refineamus, quia multe incommoditates eveniunt ab eis regno et regnicolis, quod suos patronos fovent et sigillo suo in favorem illorum libere uti non possunt.“ DRMH III, ref. 22, s. 26. 18. septembra 1471: 18. KOVACHICH, ref. 21, s. 193. LEHOTSKÁ, ref. 7, s. 42.

²⁴ „Item quia in presenti dieta seu conventione plurimi regnicole conquesti sunt, quod capitula et conventus sigillis utentes in emitendis eorum testimentiis incolas regni ultra dispositum eis salarium gravarent et ad vota eorum taxarent, conclusum itaque super hoc et diffinitum est, quod comitatus, in quo deinceps id fieri continget nobis Mathie regi prefato rescribere sub firme iuramento, teneatur nosque tales inordinationes rectificare atque eos, qui tales inordinationes temere committere presumpserint, taliter punire et castigare habeamus, quod etiam ceteri ab eis exemplum capiant.“ DRMH III, ref. 22, s. 39. 15. júla 1481: 16.

vysielat z kapítul iba kanonikov a z konventov iba mníchov s kňazským svätením. Po návrate z príslušného aktu museli o tom podať správu pod prísahou. Pri doručovaní predvolania na vyšetrovanie alebo v nejakej inej záležitosti museli viest' vyšetrovanie spolu s kráľovským zástupcom, ktorý musel byť vhodnou osobou, čiže „svedomitý, dobrý, dobre zabezpečený“, bez vzťahu k vyšetrovaným osobám, či už šľachticom, alebo nešľachticom. Pred vykonaním vyšetrovania museli zložiť prísahu, že budú odpovedať v dobrej viere a pravdivo na všetky otázky, na ktoré sa ich budú sptytať. Okrem toho mali byť v písomnej podobe zaznamenané ich mená i údaje o tom, odkiaľ pochádzajú a kde pôsobia. Rovnako mala byť od slova do slova zaznamenaná výpoved' každej vyšetrovanej osoby. Ak nepostupovali v súlade s týmto nariadením, mali stratiť svoje prebendy „ako krivoprišažníci, falzifikátori a zradcovia práva“. Ich cirkevní nadriadení im nesmeli takéto konanie odpustiť.²⁵ Dekrét ďalej hovorí o nedostatku starostlivosti a o nedbalosti opátov a priorov, osobitne tých, ktorí nedodržujú pravidlá svojho rádu. Tieto konventy vraj fungovali veľmi neusporiadane, nemravne a pohoršlivým spôsobom. Práve tieto nedostatky mali ísť ruka v ruke s neoprávneným a podvodným vydávaním listín a vykonávaním vyšetrovania. Do budúcna mali opátstva a priorstvá, najmä tie, ktoré držali autentickú pečať, umožniť manipuláciu s pečatidlom len členom toho rádu, do ktorého opátstvo či priorstvo náležalo. Všetci opáti, priori a im podriadení mnísi mali „žiť životom mníchov“ a dodržiavať všetky rádové pravidlá.²⁶ Tejto téme sa venuje aj dekrét Vladislava II.

²⁵ „Item quia per homines capitulorum et conventuum, qui pro testimoiiis transmittuntur, pro favore, pretio, dono, odio, timore et complacentia plurime et incredibiles enormitates tam in fassionibus quam etiam litterarum emanationibus committi solent, hoc vero ex eo potissimum fieri consuevit, quia non canonici, sed rectores altarium vel capellani et frequenter etiam scolares et mendicantes et quidem tales ad executiones mittuntur, qui facilime corrupti possunt, idcirco - ut huic malo debita provisione occurratur - statutum est, quod in omni loco capitulari et conventionali teneatur canonice et fratres in manibus prelati vel vicarii sui iuramentum de servanda in executionibus iustitia deponere, quodque deinceps nemo aliis de capitulo nisi canonicus, de conventu vero, nisi frater in sacerdotio constitutus ad executiones mittantur. ... Cum autem pro aliquaevocatione vel inquisitione facienda vel alia quacunque re emittuntur, inquisitionem ipsam cum homine regio, qui bonus et conscientiosus atque bene possessionatus esse debebit, facere debeant singillatim tam a nobilibus quam ignobilibus et ab omnibus etiam aliis, quos habere poterit. Antequam tamen inquiret, strictissimum iuramentum ab eis exigere teneatur, quod quicquid ab eis interrogabit, fideliter et veraciter confitebuntur. Postmodum vero nominatim unde scilicet sint et si ignobiles fuerint, cuius sunt iobagiones, cuius etiam condicionis et item quid der e, de qua inquirit, quilibet ipsorum scire confitebitur, de verbo ad verbum singulorum scilicet attestationem scribere debeat et teneatur. Si qui vero huiusmodi ordinationis transgressores reperti fuerint, tanquam periuri et falsarii atque communis boni communisque iusticie proditores eorum beneficiis eo facto privati sint et habenatur et prelati eorum aliis illa conferre teneantur neque eis quoquo modo gratiam facere valeant.“ DRMH III, ref. 22, s. 45-46. 25. januára 1486: 10. KOVACHICH, ref. 21, s. 208-209. Prehľadne k problematike pozri: ŠEDIVÝ, Juraj. Od listiny k spisu. Proces vzniku „spisovej agendy“ na príklade neskorostredovekých písomností Bratislavskej kapituly. In FÜHRER, Lukáš et al.. (eds.). Datum per manus. Prátelé, kolegové a žáci Zbyňku Svitákovi k 60. narozeninám. Brno: Archiv města Brna, 2015, s. 57-69.

²⁶ „Item quia propter incuriam et negligentiam abbatum et prepositorum regularium, potissimum vero constitutionum non observantium conventus eorum multum inordinate, dissolute et scandalose vivere ac in emanationibus litterarum et in inquisitionibus faciendis plurimas enormitates et falsitates committere solet, idcirco de regie maiestatis voluntate et dominorum prelatorum,

z roku 1492. Opakuje sa v ňom, že existujú časté chyby a pohoršenia pri vydávaní listín, zapríčinené nedbalosťou priorov a opátov pri používaní pečate. Malo sa tak diať najmä preto, že opáti a priori disponovali pri ochrane autentického pečatidla malou autoritou nad mníchmi k ním náležiacimi a nemali dostatok priemeraných osôb. Hovorí sa tu, že „tento druh ohavností okamžite musí prestat“²⁷. V priorstvách a opátstvach s vlastnou autentickou pečaťou museli mať kláštory desať alebo osem (resp. najmenej sedem) cirkevných osôb – knázov ich rádu. Mnísi alebo bratia mali podliehať autorite priorov a opátov a tito mali mať právo potrestať ich v prípade nekorektného postupu. Ak vznikli chyby vo vystavených listinách, mali byť potrestaní prior a kustód hodnoverného miesta. Aby sa zabránilo všetkým pochybnostiam a podozreniam, mali byť mená priora a kustóda napísané v záverečnej časti listiny pred datovacou formulkou.²⁷

Popri spomenutých trestoch za falšovanie uvádza dekrét Vladislava II. z roku 1498 fyzický trest určený špeciálne príslušníkom hodnoverných miest. Falzifikátorovi malo byť rozžeraveným pečatidlom vypálené znamenie na čelo a obidve líca. Ide o unikátnu podobu exekúcie, ktorá má paralelu s vypáleným znamením kríža pomocou žeravého kostolného kľúča, známym o mnoho storočí skôr.²⁸

---

baronum et procerum ceterorumque regnicolarum communi consilio conclusum et diffinitum est, quod amodo abbatias, et preposituras convetuum regularium, potissimum vero sigilla habentium, nulli alii, nisi religiosi eius ordinis, cuius abbatie vel prepositure fuerint, tenere possint. Quodque ipsi abbates et prepoisti simul cum omnibus eorum fratribus regularem vitam iuxta ordinis sui statuta servare teneatur.“ DRMH III, ref. 22, s. 46. 25. januára 1486: 11. KOVACHICH, ref. 21, s. 194.

²⁷ „Item quia propter negligenciam prepositorum regularium et abbatum habecium sub se loca conventionalia sigillis testimonialibus utencia plurimi errores et scandala quamplurima in emanacionibus literarum fieri contingunt, eo presertim, quod ipsi prepoisti et abbates parum auctoritatis in monachos suos sub se degentes quantum ad conservacionem sigilli habere dinoscuntur, paciunturque non tot personas, quot merito nomine conventus uti possent, sed longe pauciores sub se degere, illi vero in dispendium regnicolarum sigillis eorum libere abutuntur; ob hoc, ut alias prava abusio deinceps cesseret regnicolisque tucior cautela prebeat, conclusum et ordinatum est, quod de cetero ipsi prepoisti regulares et abbates sigilla testimonialia hebente teneantur et sint astricti decem vel octo personas religiosas, sacerdotes illius ordinis, vel adminus septem et non pauciores in eorum monasterio tenere et conservare, et una cum eisdem in emanacionibus literarum solerter diligenciam adhibere. Utque iidem prepoisti et abbates liberius sua auctoritate frui possint, statutum est, quod amodo deinceps predicti monachi vel fratres cuiuscumque ordinis sigillis utentes sub potestate et auctoritate ipsorum prepositorum et abbatum suorum fore intelligentur, eosque iidem prepoisti vel abbates iuxta eorum demerita castigandi habeant facultatem. Ita, ut si quid erroris in emanacionibus quarumcumque literarum fieri contingat, extunc prior et custos talis loci pro tali errore puniatur pena prenotata. Ut autem omnis suscipio de cordibus dubitancium evellatur, placuit, ut nomina ipsorum fratrum, videlicet priori set custodis in fine quarumlibet literarum ante datarum earundem seriosius conscribantur.“ BANYÓ, Péter – RADY, Martyn. (eds.). *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1490 – 1526. Volume IV. Idyllwild: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 2012*, s. 22. 2. februára 1492: 44 (ďalej DRMH IV). KOVACHICH, ref. 21, s. 194-195, s. 197-198.

²⁸ „Item de falsariis, qui in capitulis vel conventibus literas falsas obsignant, ut stigma sigilli igniti in frontibus et utraque facie omnium capitularium seu conventionalium, qui tempore falsificacions de conventibus vel capitulis talia agentes intererunt, inuratur et insuper beneficia talitum amittantur eo facto.“ DRMH IV, ref. 27, s. 94, 96. 2. júna 1498: 14.

Uvedené zákonné články obsiahnuté v uhorských kráľovských dekrétoch predstavujú len výber závažných dokumentov, ktoré mali za úlohu brániť falšovaniu písomnosti, resp. stavu vecí, exaktne vyjadreného práve listinnou formou. K ich všeobecnému zhodnoteniu sa vrátíme ešte v závere príspevku.

III. Falšovanie dokumentov v uhorskom zvykovom práve (Tripartitum)

Jeden z najdôležitejších prameňov právnej povahy, prostredníctvom ktorého môžeme skúmať právne zvyklosti v Uhorsku na sklonku stredoveku, je zbierka uhorského zvykového práva, skrátene nazývaná Tripartitum. Definitívnu podobu jej dal po niekoľkoročnej práci v roku 1514 Štefan Verbőci. Hodnota Tripartita spočíva v písomnej kodifikácii mnohých právnych postupov a zvykov, ako sa formovali v priebehu stáročí a boli konzervované na prelome stredoveku a novoveku. V diele je venovaný priestor aj rôznym formám falšovania (listín, pečatí, mincí, údajov).²⁹ V súvislosti s hodnovernými miestami Tripartitum hovorí napríklad o falšovaní pri právnych úkonoch vytýčovania hraníc pozemkov. Sú tu opísané prípady, keď si majitelia pozemku dali vyznačiť hranice majetkov bez prítomnosti svojich susedov, ktorým obhliadku zamlčali. Podplatení úradníci, či už kráľov, alebo palatínov zástupca (človek), resp. členovia hodnoverného miesta, potvrdili takéto hranice a spísali o nich riadnu listinu. Takto majitelia potom počkali, niekedy aj dlhé roky, a samotné vovedenie do majetku (štatúciu) dali urobiť až vtedy, keď už skutoční majitelia pozemkov alebo úradníci vykonávajúci obhliadku ani nemuseli žiť. Takto sa na cudzí úkor obohatili niekedy aj o veľký majetok (pôdu). Zdanlivo právne „čistý“ dokument je ale vo svojej podstate falzifikátom vyhotoveným zástupcom kráľa, palatína a hodnoverného miesta, hoci z formálneho hľadiska bol v poriadku. Takáto majetková držba bola označená za nelegálnu.³⁰

²⁹ K osobe zostavovateľa, k dobovému kontextu, zaradeniu do štruktúry právnych noriem, štruktúre diela a jeho ediciám pozri: ŠTENPIEN, Erik. Tripartitum. Žilina: Eurokódex, 2008, s. 5-22. LUBY, Štefan. Dejiny súkromného práva na Slovensku. Bratislava: Knižnica Právnickej jednoty v Bratislave, 1946, s. 89-95.

³⁰ „Non nulli enim salutis & honoris eorum immemores acceptis litteris regiis aut aliorum iudicium regni ordinariorum Reambulatoriis per clausulam dicitur nobis emannatis hominem regium aut Palatinalem ac alicuius Capituli vel Conventus testimonium ad Exequitionem seu Reambulationem ipsam transmissos pecuniis aut muneribus sepe corrumpere et ad eorum relationem tales quales voluerint litteras metales privilegii more pro ipsorum parte confidere & a Capitulo vel Conventu (altera parte cuius scilicet terras perambulasse inique retulerunt penitus ignorante) pro sese extrahere easdemque litteras apud se demum occultare & Reambulationem ipsam taciturnitatis silencio usque decem, sedecem & interdum viginti quoque & amplius annorum curricula praeterire & tandem vigore illarum decedentibus forsitan iam regio ac Capitulari vel Conventual! hominibus sed et vicinis & commetaneis quorum nomina fraudulenter in litteris metalibus inserta fuerunt Reambulationem metalem publice & iam iuridice peragere, sicque terras plurimas iuri eorum inique & dolose vendicare saepenumero solent...“ BAK, János M. – BANYÓ, Péter – RADY, Martyn (eds.). Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. Tripartitum opus iurs consuetudinarii incliti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum. Volume V. Idyllwild: Charles Schlacks, Jr., Publisher; Budapest: Central European University, 2005, s. 166, pars I, titulus (ďalej tit.) 86, § 1 (ďalej Tripartitum). K praktickým otázkam tejto často pertraktovanej a závažnej problematiky pozri napríklad: MALINIÁK, Pavol. Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2011, s. 110-117.

Iný prípad predstavujú svedectvá vykonávané len pred zástupcami hodnoverného miesta. V prípadoch, keď bolo spísané svedectvo len z druhej ruky, mali byť takéto dokumenty neplatné. Bez možnosti overiť si vec priamo u zainteresovanej osoby hrozilo, že pred kapitolou či konventom vznikne listina nezakladajúca sa na pravde a bude falošná. Ak hodnoverné miesto vydalo listinu, hoci vychádzala z falošných informácií podaných na základe svedectva falošnej, „nastrčenej“ osoby, pričom členovia hodnoverného miesta o tom nevedeli, boli nevinní a nemali za to znášať žiadnen trest.³¹

Pre nás je zaujímavé študovať metodiku odhalovania falošných listín. Dôležité miesto tu patrilo pečati. Bolo potrebné všímať si pečatný obraz aj text, d'alej dátum vydania listiny, vyškrabané a vymazané miesta v texte listiny. Rovnako bolo potrebné overovať, či mená a lokality, predovšetkým v majetkových (resp. donačných) listinách, korešpondujú so skutočnosťou, či vznikli oprávnene. Zaujímavé je, že aj v prípade poškodenej pečate mala byť listina akceptovaná, ak vznikla oprávnene. Podmienkou však bolo, že obraz a text na pečati museli byť dobre viditeľné a identifikovateľné. Osobitne sa tu spomínajú prípady, keď bolo zneužité meno šľachtica v neoprávnenej (falošnej) listine. Ak zistil, že v jeho mene vznikla takáto listina, mal okamžite namietať a protestovať – bud' pri ktoromkoľvek hodnovernom mieste, alebo na mieste, kde sa dajú predložiť dôkazy a falšovanie možno vyšetriť.³²

³¹ „Caeterum universas litterae ac privilegia quorum cunque Capitulorum vel Conventuum in quibus clausula ista continetur: de cuius vel quorum notitia nos talis hom o certificavit aut assecuravit & c. annullatae cassattique & invalidatae habentur neque in iudicio aliquando locum habere permittuntur. Ratio est quia Fassio per quempiam hoc modo facta non ad Capitulum vel Conventum sed illum qui ipsum certificavit & assecuravit trahitur atque refetur, ita ut non Capitulum vel Conventus, sed ille certificans videatur astruere & affirmare quod talis Passionem vel aliam obligationem fecit. Notitia autem eius qui fatebitur Capitulo vel Conventui debet semper constare ut idem Capitulum aut ipse Conventus merito talem coram se constitutum fuisse & huiusmodi ac huiusmodi Passionem fecisse libere possit affirmare. Alioquin autem ad certificationem aut assecrationem cuiuspam non tenetur, neque poterit iustas & legitimas litteras dare vel rite privilegia conficere. Licit nonnulli reperiantur salutis & honoris eorum immemores qui personas sepe larvales & ficticias coram Capitulo vel Conventu, interdum autem coram iudicibus quoque regni ordinariis sistere statuereque & iniquas Passiones per eas pro sese fieri procurant. Nihilominus tamen Capitulum vel Conventus aut iudices ordinarii, qui ad Passiones talium personarum ignoranter litteras & privilegia dant per hoc non peccant quia ipsi non larvas neque ficticias personas sed eos quos illi sese nom inant realiter existere putant.“ Tripartitum, ref. 30, s. 266, pars II, tit. 16, § 1 – 2.

³² „Item in examine discussioneque falsarum litterarum debet attendi per indices maxime datum litterarum seu dies emanationis privilegiorum atque annorum positio, necnon sigilli impressio vel appensio ac circumferentia & superscriptio. Item privilegiorum ac litterarum in nominibus vel cognitionibus personarum aut possessionum in eisdem contentarum & expressatarum, abrasio aut cancellatio, et his diligenter calculatis facile apparebit litterarum sive privilegiorum iusta vel iniustaconfectio. Privilegia autem pono & iusto modo confecta etiam destructis & dirutis sigillis semper observantur, dum modo circumferentiae sigillorum & scripturae bene apparent atque cognoscantur. Falsitas autem litterarum ad Passionem praetectarum larvalium & fictiarum personarum inique em anatarum ex hoc modo apparebit si ille, cuius nomine & in persona eiusmodi Fassio facta extiterit tem pore emanationis & confectionis ipsarum litterarum se in alio loco & non ibi ubi ipsa Fassio fraudulenter peracta est constitutum fuisse poterit bono testimonio com probare. Postquam igitur quispiam nobilium nomine & in persona sua Passionem aliquam modo antelato factam intellexerit mox eidem contradicere & eam reclamare studeat.

Tripartitum hovorí, že ten, „*kto vyhotoví falošnú listinu alebo takúto verejne používa pred súdom; taktiež kto vyryje alebo používa falošnú pečať*“, dopúšťa sa ľažkého zločinu neveru či velezrady (*nota infidelitatis*).³³ Škála zločinov, ktoré spadali pod neveru, bola naozaj široká. Patrili tam aj také prečiny ako falšovanie peňazí, vražda, podpal'ačstvo, zločiny proti panovníkovi, snaha zavraždiť ho, ale aj neoprávnené vniknutie do jeho domu, útok na riadnych sudcov krajiny alebo ich zástupcov, verejné kacírstvo, zrada a vydanie pohraničného hradu nepriateľovi a i.³⁴

Zbierka v súvislosti s falšovaním listín a pečatí určuje aj tresty, ktoré falšovateľom hrozili. V prípade, že vedome a úmyselne listiny falšovali členovia konventu alebo kapituly, uvádza sa niekoľko trestov. Cirkevnnej inštitúcii, ktorej členovia sa takto previnili, malo byť naveky odobraté autentické pečatidlo, čo prakticky znamenalo zánik hodnoverného miesta. Zároveň mali stratiť všetky majetky. Keďže išlo o klerikov, neboli odsúdení na trest smrti, ale krutý fyzický trest vypálenia znamenia pečatidlom na tvár, ktorý spomína už 14. článok dekrétu Vladislava II. z roku 1498.³⁵ Svetské osoby, hovorí sa tu o riadnych sudcoch kráľovstva, mali byť odsúdené na večnú stratu majetkov, odňatie pečate a úradu a predovšetkým na trest smrti.³⁶ Ide v podstate o zhrnutie základných trestov, ktoré boli súčasťou kráľovských dekrétov už skôr.

Podotýkam, že tresty za falšovanie sa formovali postupne. Ešte v 13. storočí patrila medzi hlavné tresty za falšovanie listín a pečatí (popri konfiškácii a vrátení neoprávnene nadobudnutého majetku pôvodným majiteľom) strata všetkého majetku falšovateľa v prospech kráľa. Stretneme sa však aj s telesnými trestami, napríklad s vypálením znamenia na tvári pomocou rozžeraveného železa alebo

---

Quae semper & ubique locorum credibilium ac testimonialium rite fieri poterit ubi huiusmodi falsitas ad noticiam sui devenerit atque deducta erit. Et hanc speciem falsitatis articulus super delatione falsarum litterarum in seriebus notarum infidelitatis prsedeclaratus in se comprehendit.“ Tripartitum, ref. 30, s. 268, pars II, tit. 17, § 1 – 5. Niet pochýb o tom, že v niektorých prípadoch (samozejme, v závislosti od vyšetrovacieho orgánu a jeho skúseností) bolo skúmanie pravosti dokumentu mimoriadne dôkladné a rozsiahle. Takéto prípady analyzuje vo svojej štúdii napríklad: RÁBAI, Krisztina. Oklevélhamisítások az Anjou-korban. In KISS, Attila P. – PITI, Ferenc – SZABADOS, György (eds.). Középkortörténeti tanulmányok 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012, s. 35-36. MARSINA, ref. 1, s. 28-29.

³³ „Item qui conficit falsas litteras vel falsis litteris evidenter utitur in iudicio. Aut qui sculpit vel utitur falsis sigillis.“ Tripartitum, ref. 30, s. 66, pars I, tit. 14, § 3.

³⁴ Tripartitum, ref. 30, s. 66, 68, pars I, tit. 14, § 1 – 18. SEGEŠ, Vladimír. Zločin a trest v uhorskom feudálnom trestnom práve. In SOKOLOVSKÝ, Leon (ed.). Kriminalita, bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku. Bratislava: Univerzita Komenského, 2007, s. 28, 35.

³⁵ „Secus est si Capitula vel Conventus aut iudices ordinarii scienter & studiose id facerent, vel aliter falsas & iniquas litteras conficerent. Nam hoc modo tanquam falsarii & periuri punientur et ex eo Capitula vel Conventus in sigillorum praeterea illi qui de membro Capituli aut Conventus tem pore confectionis & sigillationis huiusmodi falsarum litterarum prqsentes fuerint in beneficiorum suorum . Iudices vero ordinarii seculares in sententia Capitali, necnon perpetua bonorum & iurium possessionariorum suorum ipsos proprie concernentium ac sigillorum pariter & honoris eorum amissione condemnantur. Insuper ut stigma sigilli igniti frontibus & faciebus Capitularium vel Conventualium , qui (ut praemittitur) in confectione & sigillatione ipsarum iniquarum litterarum interfuerint ac participes extiterint im primatur & inuratur decretum generale mandat.“ Tripartitum, ref. 30, s. 266, pars II, tit. 16, § 3 – 4.

³⁶ Tripartitum, ref. 30, s. 266, pars II, tit. 16, § 3.

symbolickým potupením ostrihaním vlasov.³⁷ S nárastom všeobecnej anarchie, obsadzovaním cudzích majetkov a tvorby falzifikátov môžeme sledovať aj sprísňovanie trestov za túto nebezpečnú činnosť. Od 14. storočia až do konca stredoveku je hlavným trestom strata majetku a trest smrti upálením. Prvý takýto rozsudok poznáme z roku 1299. Praktický výkon rozsudku mohol mať ale veľa podôb a poznáme rôzne typy milostí, ktorými panovník tvrdé tresty zmierňoval či odpúšťal.³⁸ Príslušníkom hodnoverných miest hrozili vyššie popísané nehrdelné tresty.

IV. Príprava listín a manipulácia s pečatidlom v hodnoverných miestach podľa kapitulských štatútov

K veľmi zaujímavým prameňom, ktoré nám môžu poodhaliť činnosť v stredovekých kanceláriách, patria štatúty kapítul kanonikov. Tieto normy riešili celú plejádu otázok vnútorného fungovania kapituly: od povinností jej členov cez postup pri liturgických sláveniach až po otázky činnosti kancelárie hodnoverného miesta. Ide o zaujímavú situáciu, pre Uhorsko typickú. Činnosť hodnoverného miesta nespadala do štruktúr a činnosti cirkvi v pravom zmysle slova. Podliehala kráľovskej moci a zákonom, hoci ju vykonávali klerici – členovia kapitúl a konventov. Napriek tomu štatúty ako súčasť partikulárneho kánonického práva na činnosť kancelárie pamätajú, a ako si ukážeme, aj ju pomerne detailne popisujú. Nie je to ale nič prekvapujúce. Vykonávanie funkcií hodnoverného miesta bolo pre cirkevné inštitúcie nielen prestížnou záležitosťou, ale aj zdrojom nemalých príjmov.³⁹ V rámci celého uhorského stredoveku máme zachované podrobnejšie štatúty iba niekoľkých kapítul zo 14. až 16. storočia (Záhrebská, Varadínska, Ostrihomská a Bratislavská kapitula).⁴⁰ Už len existencia nariadení týchto štyroch inštitúcií nám ale umožňuje urobiť si predstavu o činnosti ich kancelárií. A čo je pre nás v rámci sledovanej problematiky najdôležitejšie, vieme rekonštruovať aj niektoré základné pravidlá ochrany inštitúcií pred falšovaním dokumentov. Hlavný dôraz sa tu kladie na činnosť dvoch hodnostárov kapítul. V prvom rade je to kanonik-lektor, ktorý z titulu svojej hodnosti zodpovedal za činnosť celej kancelárie hodnoverného miesta. Druhým bol kanonik-kustód, ktorý mal na starosti ochranu autentického pečatidla, najdôležitejšieho inštrumentu na vydávanie listín.

³⁷ HÚŠČAVA, Alexander. Ján Literát a liptovské falzá. Bratislava: Společnosť Šafaříkova, 1936, s. 6-7.

³⁸ HÚŠČAVA, ref. 37, s. 8-11.

³⁹ Svedčia o tom v uhorských zákonoch viackrát sa opakujúce sadzby finančných súm, ktoré mali za rôzne druhy vydávaných písomností získať hodnoverné miesta a ich členovia. Ide o zákony dôležité aj z hľadiska diplomatických štúdií, pretože predstavujú veľmi podrobnejšiu typológiu listín (z obsahového hľadiska) vydávaných v rôznych kanceláriach. Konkrétnie hodnoverných miest sa dotýka: DRMH II, ref. 16, s. 69-71. 8. marca 1435: 10. LEHOTSKÁ, ref. 7, s. 39-41.

⁴⁰ Základné informácie k týmto prameňom pozri: SOLYMOI, László. Az egri káptalan dékánválasztási statútumai a XV. századból. In Léveltári Közlemények, 1992, roč. 63, č. 1-2, s. 137-140. V prípade Ostrihomskej kapituly tvorí podstatnú časť dokumentu kanonická vizitácia, ktorá je v závere doplnená o štatúty. Spomenúť môžeme ešte nepomerne kratšie štatúty Varadínskej kolegiálnej kapituly sv. Ladislava kráľa a sv. Štefana prvomučeníka (1508), ktorým sa bližšie nevenujem.

Najskôr sa pristavme pri povinnostiach kanonika-lektora. Napríklad v Ostrihomskej kapitule zodpovedal za činnosť notára. Notár (resp. od prelomu 13. a 14. storočia vo väčších kanceláriách notári) patril medzi kľúčové osoby v každej kancelárii, kráľovskou počínajúc a mestskou končiac. Práve on koncipoval text v závislosti od povahy a obsahu právneho dokumentu. V prípade, že túto činnosť nevykonával samotný kanonik-lektor, musel na túto činnosť vybrať primeranú dôveryhodnú osobu. Keďže notár mohol technicky najjednoduchšie sfalšovať alebo (miernejšie povedané) „poupravit“ text vydávanej listiny, kládli sa na jeho osobu primerané nároky. V prípade, že vybraný notár pochybil, mal následky za jeho počinanie niesť samotný kanonik-lektor. Notár tiež musel zložiť prísahu.⁴¹ Podľa štatútov Varadínskej kapituly prisahal s rukou položenou na evanjeliá. Odriekal pritom formulu, ktorá hovorí, že pečatené budú len listiny kapituly napísané v súlade s právom, nič v nich nebude pridané ani ubraté, nikto nebude protežovaný ani poškodený.⁴² Treba mať na pamäti, že v stredovekej spoločnosti mala byť každá závažná činnosť vykonávaná podľa ustálených zvyklostí, takmer s charakterom obradov.⁴³ Medzi takéto nepochybne patrili aj príprava a vydanie dokumentov právnej povahy. Narušenie týchto postupov mohlo viesť k spochybneniu celého aktu a aj platnosti vydanej listiny. Pri príprave dokumentov sa dbalo na to, aby na pečatenie išli len dokumenty riadne schválené členmi kapituly. V štatútoch Bratislavskej kapituly sa uvádza, že spisané listiny majú byť buď jedným, alebo striedavo viacerými kanonikmi (nikdy nie notárom) zrozumiteľným hlasom predčítané prítomným kanonikom. Ak by sa vyskytli nezrovnalosti,

⁴¹ „Nam ad ipsius officium spectat officium notariatus capituli, si est ipse ad hoc sufficiens; sin autem debet tenere notarium idoneum et sufficientem, qui notarius tenetur scribere omnes literas sub sigillo capituli necessarias, et idem notarius tenetur portare ad capitulum literas correctas per capitulum sigillandas, et debet esse juratus et fidelis, et talis notarius, vel ipse lector, tenetur scribere omnes litteras in facto capituli necessarias; et quia contingit, quod aliquando lector non est sufficiens ad expediendas literas, vel sufficiens est sed est negligens, et non curat conducere notarium, et sic facta capituli quoad hoc negliguntur, rogarunt domini visitatorem ut deliberet, et imponat poenam negligentiae ipsi lectori.“ Vizitácia a štatúty Ostrihomskej katedrálnej kapituly z r. 1397. KOLLÁNYI, Ferenc (ed.). Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397. In Történelmi Tár, 1901, zv. 4, č. 2, s. 91.

⁴² „Quamvis quilibet ad officium notarie capituli nostri electus credatur, verisimiliter idoneus et fidelis; quia tamen moris est, talis ut suum fideliter exequatur officium, iuramento astringere, ideo statuimus, ut is, qui dictum officium pro honore per nos assumitur in nostri medio teneatur corporaliter iurare ad sancta Dei evangelia manu tacta: quod omnes et singulas litteras sigillis nostri capituli sigillandas, cartas solum papireas communiter, dando pro nobis metipsis cum papiro, fideliter et legaliter, sine fraude conscribat, nihil addens vel minuens maliciose, per quod alteri contrahencium prodesse possit quomodolibet, vel obesse, et nemini de mundo nostra secreta, que cum eo pro qualitate negotiorum incumbencium communicaverimus, revelabit; nec litteras, de quibus precium detur, ad sigillandum offerat, nisi prius habita tota capituli porcione, hoc salvo, siinteressentes sigillacioni intuitu alicuius aliter in hac parte duxerint ordinandum. Habeat autem notarius noster terciam partem precii privilegiorum et terciam partem precii litterarum patencium et clausarum.“ Štatúty Varadínskej katedrálnej kapituly z r. 1374. RÄDUTIU, Aurel et al.. (eds.). Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Volumul XIV (1371 – 1375). Bucureşti: Editura Academiei Române, 2012, s. 694.

⁴³ GUREVIČ, Aron, J. Kategorie stredověké kultury. Praha: Mladá fronta, 1978, s. 135.

tieto chyby majú byť prediskutované a odstránené. Odmiestnuté listiny mali byť zničené.⁴⁴

Dôležité miesto pri ochrane písomnosti mala pripojená pečať ako garant platnosti a autentickosti dokumentu. Práve manipulácií s autentickým pečatidlom kapituly ako určitej „pasívnej ochrane“⁴⁵ pred falšovaním je v štatútoch venovaná vždy podstatná pozornosť. V Záhrebskej kapitule bolo pečatidlo umiestnené v kovovej pokladnici (*in pixidem*). Táto bola zapečatená aj pečaťami samotných kanonikov. Pri vyberaní museli byť prítomní minimálne siedmi kanonici prime raného „*veku a múdrosti*“. Pečatenie sa malo uskutočniť v sakristii a po jeho skon čení malo byť pečatidlo opäť vložené do schránky zapečatenej pečaťami kanonikov.⁴⁶ V Ostrihomskej kapitule museli byť pri manipulácii s pečatidlom prítomní minimálne ôsmi kanonici, z toho aspoň traja hodnostári.⁴⁷ Pri pečatení listín vydávaných na žiadosť stránok (tzv. *littere fassiones*)⁴⁸ museli byť zároveň prítomní minimálne traja kanonici, ktorí sa na tomto právnom akte zúčastnili a vedeli

⁴⁴ „Omnia Priuilegia, Litterae Instrumentales, super quibuscunque contractibus, protestationibus, necnon statutionibus, Inquisitionibus Euocationibus, Admonitionibus et aliis, sub quacunque forma uerborum emanata, seu emanatas, per Notarium Capituli conscripta, seu conscriptas, et ad sigillaudum exhibita, ac praesentatas, primum et ante omnia per unum, uel plures Canonicos alternatim, et non per Notarium confidentem, propter tollendam suspicionem, in conclavi sacristiae, Audientiae totius Capituli et omnium Canonicorum interessentium alta et illigibili uoce perlegantur et ab eisdem Canonicis interessentibus cum taciturnitate audiantur, in congruitates, ac facti materia emendentur et discutiantur, tandemque approbatae sigillentur, reprobatae vero litterae repellantur et lacerentur.“ Štatúty Bratislavskej kolegiálnej kapituly z r. 1521. KNAUZ, Nándor. Balbi Jeromos II. Lajos király tanára. Magyar Sion, 1866, roč. 4, č. 5, s. 326-327.

⁴⁵ Pojem „pasívna ochrana“ používa R. Ragač nielen v súvislosti s uložením pečatidla a manipuláciou s ním, ale aj presným určením toho, kto má v držbe averz a reverz kráľovského dvojstranného typária, likvidáciou pečatidla po smrti kráľa a pod. RAGAČ, Radoslav. Sfragistika. In KAČÍREK, Ľuboš – RAGAČ, Radoslav – TIŠLIAR, Pavol. Múzeum a pomocné vedy historické. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 192.

⁴⁶ „Quoniam in regno Hungarie expediciones causarum in foro seculari cominter consverunt fieri cum litterarum capitulorum testimoniis, ideo non inmerito ex institutione domini Augustini, sancte memorie, olim nostre ecclesie episcopi, specialius processit et servatur, quod sigillum nostrum et specialiter novum, quod est erectum et authenticatum anno domini MCCCXXIII, nonis mensis julii, adminus septem canonici in etate et discrecione positi sufficienti, possint, ruptis impressis sigillis, de pixide excipere et cum eo litteras communis iusticie in camera sacristie sigillare et iterum statim reponere in pixidem et sua sigilla superponere, prout fieri consverit. Ad sigillandas autem litteras gracie vel alias qualescumque non liceat tot personis sigillum excipere de pixide, nisi ut iuris est, ex maioris partis capituli consensu quid iam fuerit diffinitum, et sic littere huiusmodi fuerint sigillande, hoc semper advertendo, si tale quid evenerit, ubi omnium de capitulo consensus fuerit requirendus, in quo casu cessant omnia supradicta.“ Štatúty Záhrebskej katedrálnej kapituly z r. 1334. TKALČIČ, Ioannes Bapt. (ed.). Monumenta historica episcopatus Zagabriensis. Vol. II. Zagrabiae: Karol Albrecht, 1874, s. 14-16.

⁴⁷ „Item sigilla capituli sub bona custodia tenere debet, et ipsa sigilla extradare non debet, nec conservatorium ipsorum aperire, nisi adminus sint octo ex dominis praesentes quorum saltem tres sint in dignitate constituti.“ KOLLÁNYI, ref. 41, s. 95.

⁴⁸ K fasiám bližšie pozri: ADAMEČKOVÁ, Martina. Možnosti skúmania obsahovej stránky majetkovo-právnych záležitostí šľachty spísomnených vo fasiách z obdobia stredoveku. In SÍPKO, Jozef – CHOVANEC, Marek – ZUBENKO, Eugen (eds.). 4. študentská vedecká konferencia. Zborník príspevkov. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2009, s. 201-212.

oňom podať dôveryhodné svedectvo.⁴⁹ Veľmi podrobne sa zmieňujú o ochrane a manipulácií s pečatidlom štatúty Bratislavskej kapituly. Bolo uchovávané v skrinke v stene sakristie pod zámkkou a železnou závorou na tri kľúče. Každý kľúč musel držať vždy len jeden kanonik. Ten bol povinný mať ho pri sebe počas spoločných svätých omší a vešpier, aby sa mohlo uskutočniť pečatenie listín a ne-nastalo žiadne zdržanie. Ak kanonik odchádzal mimo mestu alebo bol zamestnaný inými úlohami, bol povinný svoj kľúč odovzdať inému kanonikovi schopnému zúčastniť sa na bohoslužbách a pečatení. Nikdy to ale nesmel byť taký, ktorý má už iný kľúč. Kľúč nikdy nemohol u seba držať notár, aby sa odstránilo akékoľvek podozrenie z falšovania listín. Hned po pečatení malo byť pečatidlo svedomito vložené do pokladnice, tá bola zapečatená pečaťami kanonikov, následne vložená do výklenku v múre a zamknutá spomenutými tromi kľúčmi.⁵⁰

To je len niekoľko ukážok toho, ako boli upravované postupy pri príprave a pečatení listín vydávaných hodnovernými miestami. Dnes nevieme povedať, či tieto postupy boli doslovne dodržiavané. Znalec stredoveku Aron Gurevič hovorí: „Každému činu sa pripisoval symbolický význam a musel byť vykonávaný v stanovenej forme, riadil sa všeobecne prijatou šablónou.“⁵¹ Podrobnosť, s akou popisujú jednotlivé postupy aj uvedené ukážky štatúto, tomuto konštatovaniu dávajú za pravdu. Z textov týchto závažných dokumentov cítiť snahu zabrániť akýmkoľvek pochybnostiam, že by členovia kapituly a zamestnanci kancelárií mohli svojvoľne manipulovať s textami vydávaných listín alebo s autentickými peča-

⁴⁹ „Item in fassionibus coram capitulo fiendis, et literis exinde emanandis, nisi debito ordine provideatur, multa pericula possunt evenire et dampna. Igitur statutum est et ordinatum, quod fassiones sive nobilium sive aliorum cujuscunque status hominum, super quibus litterae capituli emanari debebunt, in portico seu cimeterio ecclesiae cathedralis, administrus in praesentia quoator canoniconum fieri debeant de quibus saltem tres in sigillatione literarum praesentes assint, qui de tali fassione recordentur et fidem faciant, alioquin litterae hujusmodi non sigillentur.“ KOLLÁNYI, ref. 41, s. 262.

⁵⁰ „Sigillum conseruetur in pariete, seu muro Sacristiae; loco scilicet sibi ad hoc disposito, sub clausula, et repagulis ferreis, cum tribus clauibus; ex quibus quidem clauibus nunquam aliquis Canoniconum unico contextu duas teneat; sed distinctim tres Canonici habeant. Qui Canonici, hos claves habentes, singulis horis Missarum Conuentualium et vesperarum in Ecclesia caeteris diligentiores sint et continui, Ne propter eorum absentiam sigillationum retardatio contingat, ex qua a concurrentibus et contractibus facientibus Nobilibus retardatis acclamatio obloquiosa et eorumdem ab hoc Capitulo ad alia loca refugia et recursus, atque desertio huius Ecclesiae oriatur, damnumque sequatur. Vbi autem aliquis talium Canoniconum, clavem aliquam penes se habentium, extra Ciuitatem pergere cogeretur, aut aliquibus negotiis praepeditus, praemissis temporibus interesse non posset; extunc ipsam clavem alteri suo concanonico, ullam clavem habenti, assignare teneatur. Decimum est etiam, quod nullus Notariorum Capituli, siue fuerit Canonicus, siue non, aliquam clavium dicti sigilli ad se recipere et tenere praesumat, propter suspicionem tollendam, ut sic falsarum litterarum emanatio uitari possit. Quod si quispiam contra premissa aliquid attentauerit, aut negligens extiterit, talis sine omni dissimulatione ad arbitrium Capituli sensibiliter puniatur. Item posteaquam litterae scriptae et per Notarium ad sigillandum exhibitae, impressione dicti sigilli consignatae extiterint, statim ipsum sigillum in pixidem, seu Corbanum ligneum, cum diligentia imponatur et sigillis Canoniconum, sigillationi tunc interessantium, more solito idem Corbanum obsignetur et obsignatum ad suum locum, ut praefertur, in muro sacristiae paratum, toties quoties reponatur sub firmatione dictarum trium Clavium.“ KNAUZ, ref. 44, s. 325-326.

⁵¹ GUREVIČ, ref. 43, s. 136.

tidlami. Pri nerešpektovaní stanovených postupov hrozili konkrétnym osobám postihy od samotnej kapituly a následne aj v súlade s vyššie uvedenými krajin-skými zákonomi. Viaceré z ustanovení štatútov sa tematicky pri spomenutých kapitolách prekrývajú, resp. riešia podobné záležitosti. V detailoch sa ale odlišujú, čím podciarkujú špecifiká jednotlivých kancelárií. Otázkou ďalšieho výskumu je komparácia týchto nariadení s praxou, čiže reálne vydávanými listinami.

V. Záver

V predloženom príspevku bola venovaná pozornosť niektorým otázkam ochrany stredovekej uhorskej spoločnosti pred falšovaním dokumentov. Sústredil som sa na tri typy právnych noriem. Dekréty mali všeobecný záväzný charakter. Tripartitum, hoci nikdy nezískalo charakter právne záväzného dokumentu, konzervovalo dobové zvykové právo; štatúty sa dotýkali činnosti konkrétnych kancelárií. Vedome som vynechal jednu skupinu právnych dokumentov, vznikajúcich z činnosti samotných hodnoverných miest. Sú to listiny, ktorými inštitúcie oznamovali, že došlo k strate (odcudzeniu) pečatidla. Majitelia privilégií boli povinní dať si vystaviť nové listiny s novou pečaťou, pričom staršie sa stali neplatnými. Táto problematika je v literatúre podrobnejšie spracovaná.⁵²

Pri určitej generalizácii môžeme povedať, že podľa dobovej legislatívy mohlo mať falšovanie dve základné podoby. Prvou je „fyzicky“ sfalšovaný dokument (resp. pečať) podobný (podobná) originálu. Druhú možnosť predstavuje formálne pravý dokument, do ktorého boli ale podvodným spôsobom vnesené nepravdivé, čiže falosné údaje. Na tieto dve možnosti vzniku falzifikátu sa dobové prameňe sústreďujú v najväčšej mieri.⁵³ Pri podrobnom štúdiu normatívnych prameňov by sa mohlo zdať, že zákony predstavujú jednu vec a realita druhú. To sa, samozrejme, nedá úplne vylúčiť. Napriek tomu sa dá na základe znalostí, ktoré máme, predpokladať, že zákonodarstvo odráža aktuálne problémy spoločnosti. Svedkom toho sú aj zákonné články týkajúce sa kancelárskej a ďalšej činnosti hodnoverných miest reprezentovanej členmi príslušných kapítul a rehoľných inštitúcií. Tieto nielen zdôrazňujú stále aktuálne problémy, ale hľadajú aj možnosti, ako im zabrániť. To z nich robí „živé“ dokumenty svedčiace o stave súdobej spoločnosti a o tom, s čím sa musela vyrovnávať.

Chrániť spoločnosť pred tvorbou falosných listín malo niekoľko druhov opatrení. Jednak to bolo obmedzovanie činnosti celých konventov, najmä tých menších či nedostatočne personálne obsadených, kde bolo riziko falšovania dokumentov najväčšie. Ďalej sú to presné inštrukcie o tom, ktorí z klerikov, členov príslušnej kapituly alebo konventu, majú právo zúčastňovať sa na právnych aktoch

⁵² RÁBIK, ref. 12, s. 108-122. Ide o obdobnú problematiku ako v prípade straty panovníckeho pečatidla. V takýchto prípadoch boli majitelia listín nútení odovzdať svoje listiny na spečatenie novou pečaťou, ktorá sa pripojila k staršej; text mal byť doplnený o novú konfirmačnú formulku vysvetľujúcu nové spečatenie. Problematicou sa zaoberala aj zvykové právo. Tripartitum, ref. 30, s. 266, pars II, tit. 14. HÚŠČAVA, ref. 37, s. 101-102.

⁵³ Doplňme, že moderná slovenská medievalistika rozlišuje v závislosti od miery falšovania jeho päť stupňov: interpolovaná, sfalšovaná, falosná listina, vymyslené falzum a vymyslený novoveký falzifikát. Podrobne ku klasifikácii pozri: MARSINA, Príprava vydávania, ref. 3, s. 12-13. MARSINA, ref. 1, s. 30-31.

a následnej príprave, vydávaní a pečatení dokumentov. Okrem toho boli presne definované pravidlá, ako majú pri svojej činnosti „v teréne“ zástupcovia hodnoverného miesta postupovať. No a v neposlednom rade sú to sankcie hroziace členom kapitúl a konventov, ktorí by sa dopustili vážneho prečinu falšovania listín a pečatí (čiže nevery). Tripartitum okrem toho uvádzalo postupy pri zisťovaní pravosti či falošnosti listiny. Celkom špecifické sú štatúty stredovekých kapitúl kanonikov. Tu sa v najväčšej podrobnosti dozvedáme o manipulácii s pečidlom, jeho ochrane, používaní atď. Práve pečati ako jednému zo základných ochranných prostriedkov písaného dokumentu je venovaná pozornosť vo všetkých typoch spomenutých právnych ustanovení. Predstavujú tak aj zaujímavé, hoci dosiaľ nie v úplnosti využívané pramene pre sfragistické štúdium. Štatúty okrem toho na viacerých miestach spomínajú kľúčové osoby pri vydávaní listín – kanonika-lektora, kanonika-kustóda a notára –, ako i spôsoby, ktorými dokumenty vyhotovujú a dávajú na schválenie členom kapituly. V analyzovaných prameňoch popri uvedenom rezonuje ešte jeden spôsob ochrany pred falšovaním. Je to prísaha, ktorú museli dotyčné osoby vykonať a ktorá ich zaväzovala konáť v súlade s právom „vo svedomí“ i pred zákonom.

Tento príspevok nemal ambíciu analyzovať konkrétnie prípady falšovania dokumentov. Množstvo z nich je zmapovaných v početných štúdiách a mnohé ďalšie čakajú na podrobnejšie analýzy bádateľov.⁵⁴ Mojou snahou bolo predstaviť problematiku z „jednej strany“, a to z pohľadu dobového domáceho práva. Problematika ale poskytuje širokú škálu ďalších tém, ktorým bude potrebné venovať pozornosť.⁵⁵

Štúdia vznikla na Katedre historie FF UKF v Nitre v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0006/18 „*Imago episcopi – moc biskupa a jej prezentácia v stredoveku*“.

Zoznam prameňov a literatúry:

Edícia prameňov:

BAK, János M. – BANYÓ, Péter – RADY, Martyn (eds.). *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. Tripartitum opus iurs consuetudinarii incliti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum. Volume V. Idyllwild: Charles Schlacks, Jr., Publisher; Budapest: Central European University, 2005.*

⁵⁴ Na tomto mieste spomeniem len dvoch popredných slovenských historikov, ktorých práce sa otázkou falošných dokumentov zaobrajú v rozsiahlej miere. Jednak sú to publikované analýzy R. Marsinu, ktoré nadväzujú na jeho práce na Slovenskom diplomatári, a potom dosiaľ neprekonaná monografia A. Húščavu o falšovateľskej činnosti Jána Literáta z Madočian. V podstate ale každá kritická práca, ktorá má za úlohu zhodnotenie stredovekých listinných prameňov predstavuje príspevok k poznaniu falšovania v súdobej spoločnosti.

⁵⁵ Som zviazaný veľkou vďakou dvom kolegom a priateľom: PhDr. Emanuelovi Jirkalovi, PhD., z Katedry historie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre za jeho nezištnú pomoc pri spracovaní a prekladoch štatútor uhorských kapítul a Mgr. Petrovi Labancovi, PhD., z Katedry historie Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave za korektúry a vecné priponienky, ktorými pomohol skvalitniť text štúdie.

- BAK, János M. – BÓNIS, György – ROSS SWEENEY, James (eds.). *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1000 – 1301.* Volume I. Idyllwild: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 1999.
- BAK, János M. – DOMONKOS, Leslie S. – HARVEY, Paul B., JR. (eds.). *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1458 – 1490.* Volume III. Los Angeles: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 1996.
- BAK, János M. – ENGEL, Pál – ROSS SWEENEY, James (eds.). *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1301 – 1457.* Volume II. Salt Lake City: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 1992.
- BANYÓ, Péter – RADY, Martyn. (eds.). *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1490 – 1526.* Volume IV. Idyllwild: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 2012.
- KOLLÁNYI, Ferenc (ed.). *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397.* In *Történelmi Tár*, 1901, zv. 4, č. 2, s. 71 – 106.
- RĂDUTIU, Aurel et al.. (eds.). *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Volumul XIV (1371 – 1375).* Bucureşti: Editura Academiei Române, 2012.
- ŠTENPIEN, Erik. *Tripartitum.* Žilina: Eurokódex, 2008, s. 5 – 22. LUBY, Štefan. *Dejiny súkromného práva na Slovensku.* Bratislava: Knižnica Právnickej jednoty v Bratislave, 1946.
- TKALČIĆ, Ioannes Bapt. (ed.). *Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis. Vol. II.* Zagrabiae: Karol Albrecht, 1874.

Monografie a zborníky:

- ADAMEČKOVÁ, Martina. Možnosti skúmania obsahovej stránky majetkovo-právnych záležitostí šľachty spísomnených vo fasiách z obdobia stredoveku. In SIPKO, Jozef – CHOVARNEC, Marek – ZUBENKO, Eugen (eds.). 4. študentská vedecká konferencia. Zborník príspevkov. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2009, s. 201 – 212.
- BRESSLAU, Herry. *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I.* Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1912.
- Fälschungen in Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica München, 16. – 19. September 1986. Teil I – V. Hannover: Hanhnsche Buchhandlung, 1988.
- GUREVIČ, Aron. *Kategorie středověké kultury.* Praha: Mladá fronta, 1978.
- HLAVÁČEK, Ivan. *Diplomatika.* In HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rosslav. *Vademecum pomocných věd historických.* Praha: Svoboda, 1988, s. 175 – 270.
- HUNYADI, Zsolt. *Administering the Law: Hungary's Loca Credibilia.* In RADY, Martyn (ed.). *Custom and Law in Central Europe.* Cambridge: Universite of Cambridge, 2003, s. 25 – 35.
- HÚŠČAVA, Alexander. *Ján Literát a liptovské falzá.* Bratislava: Spoločnosť Šafaříkova, 1936.
- JAVOŠOVÁ, Erika – KUZMÍKOVÁ, Miriam. Verejnoprávna funkcia Spišskej kapituly v stredoveku. In *Studia archaeologica Slovaca Mediaevalia III – IV/2000 – 2001.* Bratislava: VEDA, 2001, s. 265 – 271.
- KOVACHICH, Josephus. *Epicrisis documentorum diplomaticorum seu de valore instrumentorum literalium.* Pestini: Typis Joannis Thomae Trattner, 1817.
- KUMOROVITZ, Bernát L. *A magyar pecséthasználat története a középkorban.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1993.
- LABANC, Peter. ...qui demum ad nos reversi nobis concorditer retulerunt, quod... Niekoľko poznámok o spôsobe získavania informácií v právnych konaniach v 13. a 14. storo-

- čí. In HLAVAČKOVÁ, Miriam (ed.). Od symbolu k slovu. Podoby stredovekej komunikácie. Bratislava: VEDA, 2016, s. 143 – 158.
- LEHOTSKÁ, Darina. Uhorské dekréty a Tripartitum ako súhrn stredovekého a východisko novovekého diplomatického vývinu. In Historica – Zborník Ústavu marxizmu-leninizmu a Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo, 1986, s. 35 – 59.
- LEHOTSKÁ, Darina. Príručka diplomatiky. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1972.
- MALINIAK, Pavol. Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2011.
- MARSINA, Richard. Vývoj skúmania pravosti a hodnovernosti listín. In MARSINA, Richard – DOBOTKOVÁ, Marta (eds.). Studia Historica Tyrnaviensia VII. Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 23 – 33.
- NOVÁK, Jozef. Pečate konventov a kapitúl. In ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku. Trnava: Trnavská univerzita, 1994, s. 77 – 84.
- RÁBAI, Krisztina. Oklevélhamisítások az Anjou-korban. In KISS, Attila P. – PITI, Ferenc – SZABADOS, György (eds.). Középkortörténeti tanulmányok 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012, s. 31 – 43.
- RÁBIK, Vladimír. Diplomatická produkcia Hodnoverného miesta pri Nitrianskej kapitule na konci stredoveku (Protocollum extraseriale parvum 1483 – 1509). In KOHÚTOVÁ, Mária – FRIMMOVÁ, Eva et al.. Ideové prvky národného príbehu v dlhom 19. storočí. Bratislava: SAV, 2014, s. 145 – 152.
- RÁBIK, Vladimír. Pečať v stredovekom uhorskom zákonodarstve. In RAGAČOVÁ, Júlia (ed.). Pečate a ich používateľia. Bratislava: MV SR, 2007, s. 107 – 123.
- RADY, Martyn C. Nobility, Land and Service in Medieval Hungary. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000.
- RAGAČ, Radoslav. Sfragistika. In KAČÍREK, Ľuboš – RAGAČ, Radoslav – TIŠLIAR, Pavol. Múzeum a pomocné vedy historické. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 175 – 193.
- SEGEŠ, Vladimír. Zločin a trest v uhorskom feudálnom trestnom práve. In SOKOLOVSKÝ, Leon (ed.). Kriminalita, bezpečnosť a súdnicstvo v minulosti miest a obcí na Slovensku. Bratislava: Univerzita Komenského, 2007, s. 23 – 35.
- SOLYMOSI, László. Istenítélet és pecséthasználat. In NEUMANN, Tibor – RÁCZ, György (eds.). *Analecta Mediaevalia III. Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Budapest – Piliscsaba: MTA Történettudományi intézete – Pázmány Péter katolikus egyetem – Bölcsészettudományi kara, 2009, s. 359 – 375.
- SZENTPÉTERI, Imre. *Magyar oklevélstan*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1930.
- SZYMAŃSKI, Józef. Nauki pomocnicze historii. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- ŠEBÁNEK, Jindřich – FIALA, Zdeněk – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. Česká diplomatika do roku 1848. Praha: Universita Karlova, 1984.
- ŠEDIVÝ, Juraj. Kancelária Bratislavskej kapituly v stredoveku. In JORDÁNKOVÁ, Hana (ed.). Alis volat propriis. Sborník příspěvků k životnímu jubileu Ludmily Sulitkové. Brno: Archiv Města Brna – Univerzita Jana Evangelisty Purkyně – Zemský archiv v Opavě, 2016, s. 24 – 44.
- ŠEDIVÝ, Juraj. Od listiny k spisu. Proces vzniku „spisovej agendy“ na príklade neskorostredovekých písomností Bratislavskej kapituly. In FÜHRER, Lukáš et al.. (eds.). Datum per manus. Přátelé, kolegové a žáci Zbyňku Svitákovi k 60. narozeninám. Brno: Archiv města Brna, 2015, s. 57 – 69.

- ŠVECOVÁ, Adriana. Inštitúcia hodnoverných miest ako kvázi verejných notárov v stredoveku. In LAZAR, Ján (ed.) *Acta Universitatis Tyrnaviensis. Iuridica II.* Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2005, s. 169 – 181.
- ŠVECOVÁ, Adriana. K počiatkom činnosti hodnoverného miesta pri Spišskej kapitule. In ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). *Studia historica Tyrnaviensia III.* Trnava: Trnavská univerzita, 2003, s. 49 – 58.
- VALO, Ján (ed.). *Štúdie o činnosti hodnoverných miest na Slovensku.* Bratislava: Univerzita Komenského, 2016.
- VOGTHERR, Thomas. *Urkundenlehre.* Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 2008.

Štúdie a články v časopisoch:

- BIDOVSKÝ, Eugen. Orgány stredovekého súdnictva v Uhorsku 1000 – 1526. In Slovenská archivistika, 1976, roč. 11, č. 2, s. 151 – 176.
- ECKHART, Ferenc. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. In MIÖG Ergänzungsband 9, 1914, č. 2, s. 395 – 558.
- ECKHART, Ferenc. Hiteles helyeink eredete és jelentősége. In Századok, 1913, roč. 47, s. 640 – 655.
- GLEJTEK, Miroslav. Pečatenie v novovekých hodnoverných miestach na príklade Spišskej a Nitrianskej kapituly. In Studia Historica Brunensia, 2013, roč. 60, 2013, č. 1 – 2, s. 213 – 225.
- HOLOŠOVÁ, Alžbeta. Činnosť hodnoverného miesta v Turci do roku 1350. In Slovenská archivistika, 1990, roč. 25, č. 1, s. 56 – 81.
- KNAUZ, Nándor. Balbi Jeromos II. Lajos király tanára. Magyar Sion, 1866, roč. 4, č. 5, s. 326 – 327.
- KUMOROVITZ, Bernát, L. Az autentikus pecsét. In Turul, 1936, roč. 50, s. 45 – 68.
- MARSINA, Richard. Hodnoverné miesta. In Pamiatky a múzeá, 2005, č. 4, s. 9 – 13.
- MARSINA, Richard. Príprava vydávania historických prameňov. In Slovenská archivistika, 1979, roč. 14, č. 2, s. 3 – 22.
- MARSINA, Richard. Diplomatická medievistika na Slovensku (Predmet, stav a úlohy). In Slovenská archivistika, 1967, roč. 2, č. 1, s. 29 – 47.
- MARSINA, Richard. O potrebe a zásadách vydávania slovenského diplomatára. In Historický časopis, 1957, roč. 5, č. 3, s. 297 – 314.
- MAYER, Marián. Hodnoverné miesta a ich pečate. In Vlastivedný časopis, 1978, roč. 17, č. 3, s. 116 – 121.
- SCHELE, Karel. Ordály jako důkazní prostředek v procesním právu. In Slovenská archivistika, 1980, roč. 15, s. 117 – 149.
- SOLYMOSSI, László. Die glaubwürdigen Orte (loca credibilia) Ungarns im 14. – 15. Jahrhundert. In Archiv für Diplomatik, 2009, roč. 55, s. 175 – 190.
- SOLYMOSSI, László. Az egri káptalan dékánválasztási statútumai a XV. századból. In Léveltári Közlemények, 1992, roč. 63, č. 1 – 2, s. 137 – 161.

Počet znakov vrátane medzier: 76 747

Počet slov: 10 607

MILITARY VIOLENCE IN TOWNS DURING THE THIRTY YEARS' WAR – THE CZECH AND CENTRAL EUROPEAN CONTEXT

Jan KILIÁN

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta
Katedra pomocných věd historických a archivnictví
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové
Česká republika
jankilian@email.cz

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.1.79-103

KILIÁN, Jan. *Násilí páchané vojáky ve městech za třicetileté války – český a středoevropský kontext.* Na rozdíl od historiografie německé nepatří téma raně novověkého vojenského násilí na civilistech v českém prostředí právě k příliš reflektovaným – chybí dokonce i kategorizace násilných projevů a jejich celková analýza, a to navzdory tomu, že české země skýtají k problematice bohatou pramennou základnu. Autor studie nabízí kategorizaci následující: fyzická agrese (vraždění a zabíjení), újmy na zdraví a fyzické insultace, znásilnění, psychický nátlak (zvláště hrozba násilím), dehonestace, násilné útoky proti civilnímu majetku (plenění, žhářství, loupeže) a devastace majetku. Vše uvedené se pochopitelně velmi často kombinovalo, a to jako velmi účinný protředek k obohacení se a k ukolení vlastních fyzických potřeb. U všech kategorií je však nutno za války odlišovat násilí skupinové, tj. masové, a individuální. Konflikt mezi vojáky a městským obyvatelstvem byl ve válečných letech připraven vypuknout v podstatě kdykoli. Jedním z hlavních spouštěcích mechanismů byl nicméně alkohol, důležitou roli sehrávala davová anonymita, jazykové bariéry, stejně jako potřeba vybití agrese, frustrace a sexuálních tužeb. Otázkou k dalšímu výzkumu je přitom kupříkladu potenciální vzájemná nevraživost odlišných sociálních vrstev (vojáci se totiž rekrutovali ze všech společenských skupin).

Klíčová slova: dějiny vojenství; násilí; znásilnění; třicetiletá válka; střední Evropa; Čechy; urbánní historie;

Keywords: Army; Violence; Rape; Thirty Years' War; Central Europe; Bohemia; The History of Towns;

The history of violence in historiography is hardly a new topic, having already been considered by Friedrich Engels¹ in the 19th century, yet this theme has risen

¹ ENGELS, Bedřich. Úloha násilí v dějinách [ENGELS, Friedrich. The Role of Violence in History]. Praha: Svoboda, 1976.

to prominence again in recent years, especially in the context of modern historiographical methods, mainly the burgeoning study of historical anthropology. The World Health Organization (WHO) has defined violence as the intentional use of physical force or power, threatened or actual, against oneself, another person, or against a group or community, that either results in or has a high likelihood of resulting in injury, death, psychological harm, maldevelopment, or deprivation. Also contemporary, particularly legal literature, offers definitions of violence, for example Kristián Koldín of Koldín considered it, together with injustice, as arch-enemies of justice, the law viewing all ruffians with equal displeasure.² This issue, which remains delicate even today, was mooted in the early-modern age particularly in Anglophone³ and Germanophone⁴ socio-historical literature, although it does so often in the context of individual violence, rather than within a broader history of crime.⁵ In the absence of many comprehensive and general studies of the subject, there remains insufficient consideration of the reflection of the dynamics of early modern relationships and the violent interactions between two major social divisions: soldiers and civilians, urban and rural.⁶ In Germany,

² MALÝ, Karel – SLAVÍČKOVÁ, Pavla – SOUKUP, Ladislav – SKŘEJKOVÁ, Petra – ŠOUŠA, Jiří – ŠOUŠA, Jiří ml. – VOJTIŠKOVÁ, Jana – WOITSCHOVÁ, Klára (eds.). *Práva městská Království českého*. Edice s komentářem [Rights of towns of the Czech Kingdom. Edition with commentary]. Praha: Karolinum, 2013, pp. 280–281.

³ Compare newest SHAGAN, Ethan A. *The Rule of Moderation. Violence, Religion and Politics in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011 or NORTH, Douglass Cecil – John Joseph WALLIS, John Joseph – WEINGAST, Barry R. *Violence and social orders. A conceptual framework for interpreting Recorded human history*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

⁴ See MEUMANN, Markus – NIEFANGER, Dirk (eds.). *Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert*. Göttingen: Wallstein, 1997; MEUMANN, Markus. The experience of violence and the expectation of the end of the world in seventeenth century Europe. In CANNING, Joseph – LEHMANN, Hartmut – WINTER, Jay (eds.). *Power, Violence and Mass-death in Pre-modern and Modern Times*. Aldershot: Ashgate, 2004, pp. 141–159; or more recently: BURSCHEL, Peter – MARX, Christoph (eds.). *Gewalterfahrung und Prophetie*. Cologne – Weimar – Wien: Böhlau, 2013.

⁵ Probably most helpful, in the historical-anthropological concept and further references to literature ČECHURA Jaroslav. *Kriminalita a každodennost v raném novověku* [Crime and Everyday Life in Early Modern Times]. Praha: Argo, 2013. Continuous research of Jindřich Francek should also be taken into account and also the edition of so called Pitch books (e.g. PÁNEK, Jaroslav (ed.). *Smolná kniha městečka Divišova* [Pitch book of town Divišov]). Praha: Historický ústav, 1977).

⁶ ĎURČANSKÝ, Marek. *Zkušenosti Nymburských s vojáky za třicetileté války*. Sonda do problematiky obrazu vojáka v českém prostředí [Experience of Nymburk with troops during the Thirty Years' War. A probe into the issue of the image of a soldier in Czech lands]. In Kuděj, 1999, no. 1, pp. 22–38; ŠULC, Jaroslav. *Třicetiletá válka a všední den venkovské společnosti* (se zřetellem k situaci na komorních panstvích a ve středním Polabí) [Thirty Years' War and everyday rural society (with respect to the situation in the chamber manors and along the middle of river Elbe)]. In Časopis Národního muzea, 2006, vol. 175, no. 1–2, pp. 41–78; KILIÁN, Jan. "Gott wird sie straffen...". Vojáci v pamětech Michela Stülera z Krupky (1629–1649) ["Gott wird sie straffen...". Soldiers in the memories of Michel Stüeler from Krupka (1629–1649)]. In Historie – Otázky – Problémy, 2011, vol. 3, no. 1, pp. 115–122 and KILIÁN, Jan. *Na kvartýře. K aspektům soužití mezi vojáky a měšťany za třicetileté války* [In Lodgings. The aspects of coexistence of troops and townspeople during the Thirty Years' War]. In Historie a vojenství, 2014, vol. LXIII, no. 1, pp. 20–34.

this subject was recently explored by Maren Lorenz, using the example of local northern regions in the second half of the seventeenth century. In the context of physical violence, she distinguished military violence against civilians, violence amongst soldiers and the violence of civilians towards soldiers. In discussing military violence, she focused on the differences between allied and hostile soldiers, violence during stays and campaigns, as well as military seizures, forced recruitment and sexual violence.⁷ This division can be partially accommodated in the present study, but it limits itself to outlining only military violence against civilians, in a clearly defined time period of the Thirty Years' War (1618–1648). It also tries to answer some key questions in this field of study such as: what were the actual triggers for soldier's aggression towards burghers? What concrete forms did it take? And what role did the rapes (of which sources are stubbornly silent) play?

General conditions – troops in Bohemia

If we accept the frequently made assertion that the Thirty Years' War began and ended in the Czech lands, it is not surprising that they (considering the strength of its population and economics) were confronted with frequent, military activities for the duration of the conflict, albeit of varying intensity.⁸ At the time of the Estates Uprising the battlefields were mainly in Southern Bohemia, but the West also experienced warfare, one episode was the penetration of auxiliary corps of Ernst of Mansfeld and his occupation of catholic Pilsen, which brought consequences for the entire region.⁹ Many Bohemian towns led by their representatives were also actively involved in anti-Habsburg activity and paid for this when financial penalties and loss of property were imposed after the Battle of White Mountain; some of the Royal towns (Tachov, Slaný, Vodňany) were demoted to the status of mere tributary town. This was in addition to the onerous duty to accommodate and nourish various large imperial units, or to at least contribute to their support. At this point in history the army also served as a powerful instrument of violent re-catholisation – so called Dragonnades becoming a notorious phenomenon which brought extraordinary fame to colonel Don Martin de Hoeff-Huerta.¹⁰

⁷ LORENZ, Maren. Das Rad der Gewalt. Militär und Zivilbevölkerung in Norddeutschland nach dem Dreißigjährigen Krieg (1650–1700). Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2007.

⁸ Compare especially POLIŠENSKÝ, Josef. Třicetiletá válka a český národ [Thirty Years' War and the Czech nation]. Praha: Naše vojsko, 1970 and MATĚJEK, František. Morava za třicetileté války [Moravia during the Thirty Years' War]. Praha: Historický ústav, 1992.

⁹ Closer DOUŠA, Jaroslav. Plzeň v letech 1618–1621. K postavení a vývoji města v době českého stavovského povstání [Pilsen in 1618–1621. The status and development of the city during the Czech Estate Uprising]. In *Folia Historica Bohemica*, 1985, vol. 8, pp. 157–209. About Mansfeld monographically KRÜSSMANN, Walter. Ernst von Mansfeld (1580–1626). Grafensohn, Söldnerführer, Kriegsunternehmer gegen Habsburg im Dreißigjährigen Krieg. Berlin: Duncker & Humblot, 2010.

¹⁰ Compare for example HANZAL, Josef. Rekatolizace v Čechách – její historický smysl a význam [Re-catholization in Czech – its historical significance and meaning]. In *Sborník historický*, 1990, vol. 37, pp. 37–91, and about Huerta: ROEDL, Bohumír. Huertova mise v Lounech [Huerta's mission in Louny]. In FRANCEK, Jindřich (ed.). Rekatolizace v českých zemích [Recatholization in the Czech lands]. Pardubice: Historický klub, 1995, pp. 111–117.

The economic potential of Czech cities was already severely undermined during the second decade of the 17th century, and in the following two decades: a fatal blow was struck when Imperial army lodgings within the city walls were destroyed after repeated incursions of the enemy, all accompanied by the introduction of contagious diseases to the cities through by the military camps, where plague was the major threat, of course. On provincial roads, savvy groups of soldiers (so-called *Marauders*)¹¹ attacked groups of pilgrims. The Saxon invasion of 1631–1632 was still relatively merciful (with respect to the Emperor and the exiles within the army), moreover, it affected just the Northwest of the country, and Prague and its surroundings.¹² The joint Saxon-Swedish attack in 1634 had much more serious consequences and left a trail of murder and mayhem through many Czech cities. The situation in Nymburk was comparable with that in Magdeburg.¹³ Swedish armies subsequently became the terror of the Czech countryside, and their generals, Banér, Torstensson and Königsmarck, seemed unstoppable. Banér's strike in 1639 left physical scars on the face of many Czech towns that were visible even decades later. In the 1640s the Czech lands saw many great battles such as those of Jankov¹⁴ and Třebel,¹⁵ as well as becoming the refuge for failed imperial campaigners (i.e Breitenfeld in 1642 and Gallas's Danish campaign of 1644), and also the location of the last Swedish attempt at Congress to obtain the best outcome from the Peace of Westphalia. Not only Prague, where the battles of the Thirty Years' War had ended, but also other parts of the country were affected as Königsmarck's troops began plundering.¹⁶ It is worth noting that

¹¹ See especially BRÖCKLING, Ulrich – SIKORA, Michael (eds.). *Armeen und ihre Deserteure. Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

¹² REZEK, Antonín. *Dějiny saského vpádu do Čech (1631–2) a návrat emigrace* [History of the Saxon invasion in Bohemia (1631–2) and the return of emigration]. Praha: I. L. Kober, 1889 and more recently KORTUS, Oldřich. *Praha za saského vpádu v letech 1631 a 1632* [Prague in the Saxon invasion in 1631 and 1632]. In *Pražský sborník historický*, 2008, vol. 36, pp. 105–184. The situation of Pilsen DOUŠA, Jaroslav. *Plzeň za saského vpádu v letech 1631–1632* [Pilsen in the Saxon invasion in the years 1631–1632]. In *Minulostí Západočeského kraje*, 1995, vol. 30, pp. 22–71.

¹³ Magdeburg was destroyed in 1631 by Tilly's league force. The Nymburk events ODLOŽILÍK, Otakar. *Zkáza Nymburka za třicetileté války* [Destruction of Nymburk during the Thirty Years' War]. Nymburk: Musejný spolek, 1934.

¹⁴ BRANDL, Zdeněk – PETRÁŇ, Josef (eds.). *K 350. výročí bitvy u Jankova 1645–1995* [The 350th anniversary of the Battle of Jankov 1645–1995]. (= *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 35). Benešov, 1995.

¹⁵ MATOUŠEK, Václav. *Třebel. Obraz krajiny s bitvou* [Landscape image with a battle]. Praha: Academia, 2006.

¹⁶ LÍVA, Václav. *Bouře nad Prahou aneb Švédové před Prahou a v Praze* [Storm over Prague or the Swedes in front of Prague and in Prague]. Praha: Vladimír Žikeš, 1948; HOJDA, Zdeněk. *Boj o Prahu a závěr třicetileté války v Čechách* [Fight for Prague and the conclusion of the Thirty Years' War in Bohemia]. In *Dějiny a současnost*, 1998, vol. 20, no. 5, pp. 11–18. See also BERÁNEK, Karel (ed.). *Zprávy o bojích se Švédy... 1648 v diáři kolej sv. Klimenta* [Reports of fighting with the Swedes ... 1648 in the diary of St. Clement College]. Praha: Koniasch Latin Press, 2002 and ŽUPANIČ, Jan – Michal FIALA, Praha 1648. *Nobilitační listiny pro obránce pražských měst roku 1648* [Prague 1648. Nobilitation instruments for the defense of Prague towns in 1648]. Praha: VR Atelier, 2001.

even by 1648 Czech towns still had military responsibilities; however, the level if not the intensity of the violence was reduced.

Physical aggression – 1. Murders and killings

The most drastic consequence of physical aggression is, of course, murder or manslaughter, whether it is committed by an enemy or an allied soldier. Both terms refer to the killing of a person by another person, the general difference lying in question of intention: a murder is a deliberate or even planned killing, while manslaughter is more likely caused by the interplay of circumstances and unfortunate coincidences. Here, manslaughter could also apply to a death in a battle, whether individual or collective (e.g. in an attack on a city), while the slaughter of defeated, fleeing, and often unarmed town civilians already amounted to murder. Even from this rather simplistic definition it is clear that the murder of civilians was much more pronounced when hostile troops were involved; feral from a long war conflict, driven by impunity and motivated by their own gain.¹⁷ Any city which had resisted an assault could expect virtually no mercy from the soldiers and mass-murder occurred as a characteristic accompanying phenomenon. Reflecting this reality, it is also easy to understand why smaller and weaker fortified cities in particular surrendered rather quickly and agreed with the attacker on some of the different forms of surrender, though even that might not always protect them from military aggression completely.

Prague and also Southern Bohemian towns faced an enemy attack during the invasion of Passau in 1611 after long years of peace,¹⁸ South Bohemia, was heavily attacked during the *Estates Uprising* when local towns represented enemy footholds for the imperials. Sadly, in this regard Prachatice and Písek were particularly notable, the latter being besieged by a Bavarian-imperial unit and conquered partly due to the neglect of its witless defenders while the surrender negotiations were already under way. The imperials *not to mention all soldiers, of which there were 500 infantry and 40 cavalry, were all slain, but also most front, middle and rearmost burghers, having begun by Royal reeve Jan Jandas, town-councilor Zikmund Švantle, Václav Vrouteký and other councilors, almost all of them beaten by sword without any pity, all sought after on roofs and in gutters like dogs or cats, so that the blood of the beaten flowed from the gutters like rain water. And then it was searched with care, that no more males were kept alive in the city, except for only 12 or 18 people.*¹⁹ Although the author of the quote, the evangelic Skála, clearly and tendentiously

¹⁷ Compare also MALÝ – SLAVÍČKOVÁ – SOUKUP – SKŘEJKOVÁ – ŠOUŠA – ŠOUŠA – VOJTIŠKOVÁ – WOITSCHOVÁ (eds.), ref. 2; particularly paragraphs on “hurry, fight and attack” on pp. 281–296.

¹⁸ Compare NOVÁK, Jan Bedřich. Rudolf II. a jeho pád [Rudolf II. and his fall]. Praha: Český zemský výbor, 1935, and more recently KOLDINSKÁ, Marie. Vpád Pasovských a soudobé české myšlení [Invasion of Passau troops and Czech contemporary thinking]. In Dějiny a současnost, 1991, 13, no. 6, pp. 15–20. Modern and detailed evaluation of the issues, with a focus on events in the affected areas is however sorely missing.

¹⁹ JANÁČEK, Josef (ed.). Pavel Skála ze Zhoře. Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře [Pavel Skála of Zhoř. Czech history. Defenestration to the White Mountain]. Praha: Svoboda, 1984, pp. 288–289.

exaggerated the numbers of men slaughtered in Písek, the deliberate killing of the male population of urban communities by an enemy became standard practice and intensified in the Czech Republic reaching its highest levels in the 30^s and 40^s of the 17th century. Additionally, a case from the time of the “rebellion” in the West Bohemian town of Horažďovice illustrates the reality of the most brutal military violence: *Those who could, fled, or hid, while some fell into the hands of the enemy, who didn't spare them, but beat and killed them, and tried to get out of them, where they have hidden money. Saying, Czech, give money!*²⁰

Plunder was the priority usually, but there were certainly individuals who killed civilians on a whim or for pleasure. One cannot forget the fact that the common soldiery came from many dubious backgrounds, frequently having changing military service for previous stay in jail, as well as so-called *lowered people*,²¹ and that scruples and principles were no brake on shameful deeds when dulled by alcohol or the anonymity of the crowd. In some cases, soldiers only followed their orders, especially when the destiny of the slaughtered cities was to serve as a warning to other potential defensive forts, or globally to all enemy camps.²² Many iconographic sources show the brutality of such actions and confirm that the soldiers used weapons designed for hand to hand combat.²³ It is indeed natural, considering the slow process of charging firearms in the time of the Thirty Years’ War. It is also no coincidence that the most prominent section of the city’s population, its economic and administrative elite, was killed during these offensive raids (see for example the Písek case outlined above). Immediately after breaching a city’s walls the soldiery primarily focused on the most ostentatious city houses in the square and its vicinity where they could expect lucrative booty. Therefore, among the first murder victims were often (albeit officers often preferred to kidnap them for ransom) municipal officials, reeves, councilors and burgomasters, often also local clergy against whom the hatred of the aggressors could be multiplied for confessional reasons. This explains the murder of a Catholic chaplain in Rokycany, despite the fact that he was sick and helpless.²⁴

²⁰ Státní okresní archiv [State district archive of] Klatovy (hereinafter referred to as SOKA), Archiv města [Archiv of town of] Horažďovice (hereinafter referred to as AM), acts, inv. no. 333, carton N3 – description of the conquest of Horažďovice June 22, 1619 from the pen of a burgher Daniel Azaš (this is but a copy from the 19th century).

²¹ SOKA Klatovy, AM Horažďovice, acts, inv. No. 1339, carton N13 – reverse of certain Matěj (“magistrate messenger, reduced man”), who served in the regiment of Maximilian Pechler in Hungary years ago. He admits that he betrayed and deserted, according to a military order deserved execution. He fled to Horažďovice, where a captain from that regiment saw him at magistrate Jan Žižka, recognized him and immediately struck him, was going to put him to death. Reeve, councilor, mayor and other leading citizens, however, pleaded for him and the captain dropped from the penalty saying he will leave Matěj and his family, as lesser people as hereditary subjects.

²² Compare PUHLE, Matthias (ed.). „... gantz verheeret“. Magdeburg und der Dreissigjährige Krieg. Magdeburg: Mitteldeutscher Verlag, 1998.

²³ See e.g. LANGER, Herbert. Hortus Bellicus. Der Dreissigjährige Krieg. Eine Kulturgeschichte. Leipzig: Verlag Edition Leipzig, 1978 and on the armor KLUČINA, Petr. Třicetiletá válka. Obraz doby 1618–1648 [Thirty Years’ War. Image of the period 1618–1648]. Praha – Litomyšl: Paseka, 2000.

²⁴ HRACHOVÁ, Hana et al. Rokycany. Praha: NLN, 2011, p. 84.

Still, one cannot imagine that the aim of enemy armies was to systematically slaughter the population of Czech towns. In fact, they could be a very useful resource for vital contributions for troops. There was a significant transformation of the Swedish diversionary actions taken initially by Banér and then Torstensson and Königsmarck. While Banér practiced a scorched earth policy, his followers were often content with threats and receiving favorable contracts. For example, both contemporary sources and modern historians agree that it was Banér, who caused the hardest blow of the whole war to Rokycany in the autumn of 1639. His men *hideously killed and slaughtered quite a few people... they beat people extinguishing fires, they ripped them naked and expelled them from the city, so there was no-one who would help, two females burned so cruelly and painfully and the city was burned and lay in dust, almost four houses weren't left compact, the people driven out of the city like wild animals, not knowing where to go, where to find a shelter there and everywhere on all sides was fear and terror, mother crying for her child, child looking for his mother, running in the woods...*²⁵ Less than a year and a half had passed and people in Klatovy mourned their dead after the Swedish attacks too. In contrast in Klatovy in February 1645, Torstensson kept his forces at bay and settled for protection money of 10,000 golden florins and rations. Although he originally demanded three times more, the locals managed to knock the price down, which also happened three years later, in Königsmarck's case.²⁶

Besides the mass killings, soldiers also committed individual murders of urban residents. Most often, it was a robbery with murder,²⁷ but there were also plenty resulting from conflicts or simple petty animosity. The largest category however was that of murders committed by the enemy. Enemy soldiers expected either impunity, or at least the indulgence of their superiors. By contrast, Imperial soldiers mostly had to expect to suffer the judicial consequences of their actions. When in 1622, one of them killed a young Krupka townsman under cover of night and tossed his body into a field of oats, he was subsequently apprehended, convicted and hanged on the gallows, set up only recently in the city's square.²⁸ Of course, the culprits were not always caught and punished, often it was impossible to even identify them, and their officers perhaps also lacked the will to do so. The murder of two subjects in Kašperské Hory committed by troops was met with only superficial regret by the appropriate supervisor.²⁹ The enemy could murder for no apparent cause and without any particular pretext in the country under occupation or assault and was viewed and recorded by their contemporaries. However, in most cases the motive was simple robbery (though gratuitous murder cannot be ruled out either), and the loot was often just a piece of clothing, shoes or objects of daily use. During 1646 the Swedes killed three men from Niklasberg/Mikulov

²⁵ IBID., p. 83.

²⁶ SÝKOROVÁ, Lenka et al. Klatovy. Praha: NLN, 2010, pp. 209–210.

²⁷ E.g. in 1642 a miller of the mill under Mělník was killed by one soldier of the Colloredo Regiment. LÍVA, Václav (ed.). Prameny k dějinám třicetileté války [Sources for the History of the Thirty Years' War] VI. Praha: Naše vojsko, 1955, pp. 261, 262 and 264.

²⁸ SOkA Teplice, AM Krupka, books, inv. no. 56 – Commemorative Book 1426–1853, fol. 20.

²⁹ SOkA Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 3828, carton N39 – January 28, 1624 from Rejštejn Hans Stainechler to Kašperské Hory.

and its surroundings, one evidently for money, as they were trying to find where it was hidden.³⁰ Sometimes it is difficult to decide, on the basis of preserved testimony, whether it was a case of murder or manslaughter. Even at present, the act of examination often requires lengthy judicial proceedings. One example was an incident where a prominent Krupka townsman was thrown from a cliff above town houses by an Imperial soldier, the specific circumstances remain unknown but it is clear that it resulted in the townsman death.³¹

Many of the male population of Czech towns of the Thirty Years' War were killed in hand to hand fighting with the enemy, often alongside the regular garrison. These cases undeniably belong in the category of homicide. Czech citizens and members of the urban social classes were already dying in defense of their homes during the Estates Uprising. In the 1720s they enjoyed a short period of respite but in the next two decades they were forced to defend their loved ones and their possessions against the enemy on the city walls again. One famous episode from the beginning of the war was the conquest of the West Bohemian city of Pilsen by the mercenary commander Mansfeld.³² The catholic city of Pilsen, "semper fidelis", did not join the side of the rebellious estates and refused to surrender even to the powerful forces of Mansfeld. They could not however resist his concentrated attack and had to pay for it with the lives of more than six dozen of their inhabitants.³³

Obviously not every attack had to end in the domination of a city; many were able to defend themselves but often with the cost of loss of life. In 1619 the small Western Bohemian town of Kašperské Hory succeeded in defending themselves against an Imperial squad, however, the experience of death, wounding, capture as well as dramatic threats were very traumatic.³⁴ Swedish invasions claimed the most victims, for example the Banér's one (1639): *Martin Palma, otherwise known as Rozsypálek died in Mělník from a head cut-wound obtained from the Swedish captain Gartner, the citizen and councilor is to be buried the 16th June this year. Item Jilíj Sekler died from a wound to the right hand, injured in a fight when he opened a door to the enemies in his house, which was also joined by other pain died and was buried on Saturday 4th June. Item Kašpar Šolc, Daniel Louis killed by 24 bashes.*³⁵ Also George Senický, being a human of insufficient health and his health very distressed, left this world wretched and lost everything when defending the city from the Swedish, anno 1639.³⁶ This list from Mělník is merely selective. Only a bare few cities were able to find commitment to an armed defense with advancing years.

³⁰ Státní oblastní archiv [State regional archive of] Litoměřice (hereinafter referred to as SOA), ŘKFÚ [Roman-catholic parish office of] Moldava, register of births and deaths, sign. 117/1 (1608–1665), fol. 498.

³¹ SOkA Teplice, AM Krupka, books, inv. no. 56 – Commemorative Book 1426–1853, fol. 52.

³² See KRÜSSMANN, ref. 9.

³³ JANÁČEK (ed.), ref. 19, pp. 101–109. The events in detail DOUŠA, ref. 9.

³⁴ SOkA Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 3562, carton N37 – Estates officers and troops in Sušice and Sušice councilor to Kašperské Hory July 23, 1619.

³⁵ SOkA Mělník, AM Mělník, books, inv. no. 49a, fol. 48.

³⁶ Národní archiv [National archive of] Praha (hereinafter referred to as NA), SM [Old manipulation], inv. no. 662, sign. C 215 M 5, carton 434, fol. D – Sheet of imperial magistrate David Prušek of Prušov in November 29, 1647 to the Czech Chamber.

The categories of unintentional or partially intentional homicide often discussed in legal circles today were the result of the aggressive behavior of soldiers against civilians. It is possible that there are cases of death by misadventure, but such cases can be at this point omitted. Rather than on the streets and public places these killings occurred in private homes or in common areas or places of entertainment, especially in pubs. Quarrels or rivalries between soldiers and civilians could quickly escalate into physical aggression ending in fatal injuries. Alcohol also played an essential role here. The stress caused by the long-term residence of undisciplined troops also almost inevitably ended in aggression. In Mělník the Taxis's Imperial unit was the cause of a lot of worries for the townspeople, when the commander refused to leave the city despite reminders from his superiors. Several clashes took place there when some of the locals were killed by soldiers, others were only slowly recovering from severe injuries and many other men and women were traumatized. On the other hand, one example of killing due to personal animosity may be a case from Mělník in which one prominent Mělník burgher, Melichar Šolc, a Catholic, became the target of indiscriminate attacks by exiles apparently returning to the city during the Saxon invasion. He eventually succumbed to severe injuries. Untold numbers of townsmen escaped murder by the soldiery by a whisker, some of them choosing to report it personally later. One report speaks of a resident stripped of his clothes by soldiers during the Swedish invasion, who was beaten, and if it hadn't been for his wife who knocked aside the epée of the attacker, he would have been killed on the spot.³⁷ Likewise, the writer of the remarkable Krupka history, Michel Stüeler, escaped with his life when a soldier fired his gun and he saved himself by quickly jumping aside.³⁸

Physical aggression – 2. personal injury and physical assaults

Although physical aggression by soldiers against civilians during the Thirty Years' War resulted in much killing and murder, it mostly took the form of injury to health, whether we understand it as permanent mutilation, torture, disfigurement or "just" beating or other milder forms of physical assault (we leave out damage or injury caused in combat, where violence was committed on both sides). We can even assume that such behavior was experienced by the vast majority of the Czech urban population during this long war, the more so because the monarch and the government accepted military violence as a disciplinary component of the process of re-catholisation, as part of the so-called *Dragon-nades*. This was accepted by both the monarch and the government.³⁹ Soldiers, not known for their high moral principles, became a constant presence in cities

³⁷ KILIÁN, Jan. Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648 [City at war, war in the city. Mělník 1618–1648]. České Budějovice: Veduta, 2013, pp. 171–172.

³⁸ KILIÁN, Jan (ed.). Paměti krupského měšťana Michela Stüelera (1629–1649) [Memories of Krupka townsman Michel Stüeler (1629–1649)]. Teplice – Dolní Břežany: Regionální muzeum v Teplicích – Scriptorium, 2013, p. 147.

³⁹ Compare ROEDL, ref. 10. Huerta then declared that if the townspeople don't concede, he will allow soldiers to beat them, unruly will put in prisoner and will let them suffer from plague, hunger and thirst (p. 116).

from the 1720's and did not meet civilians only in public spaces and public facilities, but directly in their most intimate sphere, in their homes.⁴⁰ They were accommodated there, often with their partners or their whole family, who had perhaps a completely different life and family values from the host, so that conflict was never far away.⁴¹ The more so because they shared domestic utensils and equipment, they met in the kitchen, at the table, there would have been a language barrier between them, which resulted in mutual misunderstandings, and the civilian might have felt that the soldier demands too much, while the soldier had a completely opposite opinion.⁴² All this in an atmosphere of permanent insecurity and danger and accompanied by increased alcohol consumption. In addition, a soldier was routinely stealing in the house of his host. Violence, including torture, committed by hostile soldiers completely without scruples was either caused by arbitrariness or more often to force the victim to state where their valuables are hidden. Physical assault also represented a form of personal disgrace and often the most important of townspeople and local government members representing the whole community in their office faced it repeatedly. One burgher of Pilsen witnessed in Strakonice how the Imperial soldiers (Hungarians) accommodated there beat the burgomaster and the Primate and threw them into a fountain.⁴³

Klement Král, burgher of Kašperské Hory portrayed vividly his experience with military violence, when he went on work trip to Horažďovice and intended to refresh himself at the local town hall: *As I came to the town hall for lunch and was getting ready, the soldiers from young master of Wallenstein, namely the regional soldiers, attacked me powerfully with ugly words and they forced me to take a wide thaler, which I didn't want to accept from them. They let me know that if I didn't take it, I would have to go with them. The thaler they pressed to me with great power, although I did not want to have it, as I'm a neighbor from Pergkrejchenštějn, so I asked them to leave me alone and stop arguing about it and I prayed to God many times. These were people defeated by drink, who reached at me powerfully, always shoving the thaler into my pocket, but I didn't want to have it at all. Furthermore, they said haughtily that I defamed the H.I.M.⁴⁴ coin. They accused me, beat me for no reason and wrestled with me until I bled. Afterwards they falsely reported to Mr. Lieutenant then had me in handcuffs immediately and with a chain I was made to walk, in which a chain I remain until now.⁴⁵* Král's story did not end⁴⁶ with the forced payment of fifteen thalers for his release from prison,

⁴⁰ Particularly PRÖVE, Ralf. Der Soldat in der „guten Bürgerstube“. Das frühneuzeitliche Einquartierungssystem und die sozioökonomischen Folgen. In KROENTER, Bernhard – PRÖVE, Ralf (eds.). Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft der frühen Neuzeit. Paderborn: Schöningh, 1996, pp. 191–219.

⁴¹ Compare LORENZ, ref. 7, p. 176.

⁴² Detailed KILIÁN, Na kvartýře, ref. 6.

⁴³ Archiv města Plzně [Archive of the city of Pilsen], RMR I 1, inv. no. IX f 11/29 – August 11, 1635 Jiří Vojtěch Velenovský wrote to his father.

⁴⁴ =His Imperial Majesty.

⁴⁵ SOkA Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 6143, carton N56 – December 21, 1643 Klement Král to Kašperské Hory councilors.

⁴⁶ A later document tells us that Král lost everything during the war and he could not do his profession, so he earned living as a carrier. Over time, his arm, legs and back got lame, and had to be live on alms and for dwelling he had a dark and stinking sty at a certain municipal school in

shows several typical aspects of contemporary military practices. If the burgher from Kašperské Hory had accepted the thalers from the soldiers, it would be tantamount to acceptance of military practices in their eyes. Král understood this very well, but rejection of the coins didn't protect him from dangerous situations either. He was accused of contempt for the Imperial currency and beaten bloody by the attackers, who formed a large drunken group. The helplessness of civilians against military elements is illustrated and highlighted by the false account of events from the aggressors to their supervisor and the resulting punishment for someone who was in fact a mere victim.

Civilians soon realized that the soldiers could not be trifled with, and that in case of any conflict they would bear the consequences. A certain burgher from Mělník realized this when visiting a pub where provoked into an épée duel with a soldier which he won, he then had to pay the officer for the harm he had caused. Similarly, a townsman of the same city, who defended his wife against a drunken young soldier was forced to pay compensation for knife wounds the would-be assailant inflicted upon himself when he stumbled while fleeing⁴⁷ Behind both these cases and many others besides, we see the influence of alcohol again, the most common engine of conflict at that time even despite its shortage among the troops – which they naturally wanted to rectify immediately. Klatovy's citizens complained that the soldiers *climb to their homes on ladders, conquer their cellars, rob shops, draw blood fighting with people, beat, chop, and come at night with others...*⁴⁸ A wide variety of injuries due to these conflicts is reported by contemporary sources – wounds from cutting and stabbing, broken heads, fractures, punched eyes (and teeth to an even greater extent) and severed limbs. Limbs could be also damaged so seriously that they had to be amputated immediately, which was often fatal for the patient.⁴⁹ Beating and slapping, from which even the landlord's family and his staff weren't spared,⁵⁰ were under these circumstances one of the mildest forms of physical violence from soldiers even though they were humiliating for the members of the emancipated members of the burgher class.

However, it did not stop there and these soldiers weren't averse to torturing their victims, as they believed that would force them to confess where they had hidden their valuables. Particularly "resourceful" in this regard were the Swedish mercenaries who were tightening ropes around their prisoner's heads so hard that blood flowed from the nose and ears. Václav Zálužský was *clubbed over his shoulders and had a rope around his head tightened for money*,⁵¹ during the infamous plunder of Nymburk by Saxon-Swedish forces in 1634.⁵² This is the origin

Kašperské Hory. (SOkA Klatovy, AM Kašperské Hory, inv. no. 1990, carton N20 – Marie Lango-vá, Král's daughter, to Kašperské Hory councilor, probably in January 1673). Král's case becomes a picture of an individual human tragedy of a man affected by the Thirty Years' War.

⁴⁷ KILIÁN, ref. 37, pp. 185–186.

⁴⁸ SÝKOROVÁ et al., ref. 26, p. 207.

⁴⁹ KILIÁN (ed.), ref. 38, p. 155.

⁵⁰ At a certain Mělník citizen there were soldiers fighting with his staff. SOkA Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 1820 (undated, after 1632) – Jan Janáček to the councilors.

⁵¹ SOkA Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 4003 (October 19, 1634).

⁵² This ODLOŽILÍK, ref. 13; see also ĎURČANSKÝ, ref. 6.

of the term *Swedish drink*, which was mostly slurry, possibly combined with other waste which soldiers poured by force into the mouths of tied-up victims. Such actions were also fatal for some victims. Brutal military practices included dragging people behind horses, which was painful as well as demeaning.⁵³ The sources also indicate that the soldiers in the 17th century also used standard instruments of torture (such as thumbscrews and boots), whether they brought their own, or borrowed them temporarily in the towns. However, torture is most often mentioned in contemporary documents without further elaboration – as in the case of Andreas Büttner, a wheel maker from Mikulov who was dragged into woods in late 1646 during a hostile plundering of the Ore mountains (Krušné hory) town and subjected to violent practices, after which he eventually died.⁵⁴ It is well-known that the councilors of Rokycany were also tortured after they refused to pay the Swedes a huge ransom.⁵⁵

Physical aggression – 3. Rape

The most difficult form of military violence during the Thirty Years' War to document was rape, for obvious reasons.⁵⁶ In theory it was a capital offense,⁵⁷ but there was a stark contrast between times of war and peace and soldiers' violent behavior towards women became a welcome erotic adventure for the troops, during a protracted and ongoing armed conflict. Maren Lorenz, also finds it surprising that such a small number of rapes were recorded (registered) and even fewer sentences given, due to the resolute silence of participants. This highlights the problem with the very definition of rape in the 17th century which is very different from the current definition, when it is assumed that, for the fulfillment of the elementary act all that is required is vaginal penetration with subsequent ejaculation.⁵⁸ Cases where women became prey of the aggressors are also clearly problematic, some soldiers eventually taking their victims as wives or partners while others simply dismissed them after using them for sex. Peter Hagendorf, the author of a unique mercenary diary, didn't behave any differently, when he captured successively two young girls in conquered German cities in a short time.⁵⁹ As Lorenz observes again, the chance of a free sex slave has been an attractive bonus for victorious armies since ancient times and the motif of raping

⁵³ SOkA Klatovy, AM Horažďovice, acts, inv. no. 333, carton N3 – description of the conquest of Horažďovice June 22, 1619 from a pen of a burgher Daniel Azaš.

⁵⁴ SOA Litoměřice, ŘKFÚ Moldava, register of births and deaths, sign. 117/1 (1608–1665), fol. 498.

⁵⁵ HRACHOVÁ et al., ref. 24, p. 84.

⁵⁶ Compare JANSSON, Karin. Soldaten und Vergewaltigung im Schweden des 17. Jahrhunderts. In MEDICK, Hans – von KRUSENSTJERN, Benigna (eds.). Zwischen Alltag und Katastrophe. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, pp. 195–225.

⁵⁷ MALÝ – SLAVÍČKOVÁ – SOUKUP – SKŘEPKOVÁ – ŠOUŠA – ŠOUŠA jr. – VOJTÍŠKOVÁ – WOITSCHOVÁ (eds.), ref. 2, p. 275: "Therefore whoever reached a maid or an honest widow with power, touched her or took her captive, and then forced her, each such rapist should be punished by sword, and if there were any light persons, then have to be woven into the wheel."

⁵⁸ LORENZ, ref. 7, pp. 207–209.

⁵⁹ PETERS, Jan (ed.). Peter Hagendorf – Tagebuch eines Söldners aus dem Dreißigjährigen Krieg. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012, pp. 109 and 110.

a young girl even makes it into folk songs which have been sung in Germany for centuries.⁶⁰

In principle, it is necessary to distinguish between individual and mass rape. The latter belonged to the interbellum period (and not only in the early modern period) with typical accompanying phenomena, it was almost a commonplace that no one questioned, but also didn't discuss. Czech towns were subjected to group rape again especially during the *Estates Uprising 1618–1620* and invasions of the 30s and 40s of the 17th century. However, Contemporary informants speak only in general (such as that the Swedes committed shameful deeds on the females of cities after the conquest)⁶¹ or indications, as with Hrušková, a burgheress of Mělník, who testified that soldiers grabbed her and dragged her, together with other women, to some location,⁶² the purpose being fairly clearly implied. The same fate was probably suffered by women in Klatovy, Horažďovice, Rokycany and other towns in Western Bohemia after their homes were raided by the enemy. One pertinent question concerns whether the male relatives of the rape victims (husbands, fathers, brothers...) were sometimes forced to witness it. Besides satisfying their own sexual needs the soldiers were intent on causing humiliation and shame. It seems clear that this did indeed occur and according to Lorenz there was no offense which symbolized the aggressors' power more than rape in the enemy land, even though at that time it certainly was not a targeted political weapon of war. Anyway, it can be understood as *a transhistorical and transcultural element of the implementation of patriarchal power relations and as an endemic event during wars.*⁶³

In contrast, individual rapes occurred in the cities in times of at least relative peace and the guilty individuals were exposed to common judicial practice. The punishment for rape was the death penalty, but as these deeds occurred usually in private, proving them in the 17th century was extremely difficult, and usually a case of one person's word against another's. Even when there were witnesses available, the culprit often was not punished. In the German town of Rüthen, a mercenary soldier raped a seventeen years old girl in front of her parents so brutally that she died of her injuries, but his superior dismissed him unpunished, with regret, that the girl had died but that little more could be done.⁶⁴ Many attempted rapes remained so only because of the timely intervention of other parties. In Krupka, a young bourgeois daughter was saved at the last moment by a local parish priest from violence assault by an Imperial standard bearer that was staying there on *Salva Guardia*.⁶⁵ Mariana Zahrádková from Pilsen escaped rape,

⁶⁰ LORENZ, ref. 7, pp. 208 and 211.

⁶¹ "... grabbing females, treated them improperly so poor mothers fled, with fear threw children from away from their breasts...", wrote, for example, Jiří Kryštof Aulický of Plešnice and Aulice and Jan Kryštof Wolfingar of Wolfspach on Prostiboř about the Swedish invasion in Rokycany in October 1639. SOKA Rokycany, AM Rokycany, acts, inv. no. B III / 4 carton 336.

⁶² Barbora Hrušková testimony from November 13, 1640 – SOKA Mělník, Mělník AM, files-Militaire, fol. 4290.

⁶³ LORENZ, ref. 7, pp. 207 and 211.

⁶⁴ MEDICK, Hans – MARSCHKE, Benjamin (eds.). *Experiencing the Thirty Years' War. A Brief History with Documents*. Boston – New York: Bedford/St. Martin's, 2013, pp. 80–81.

⁶⁵ KILIÁN (ed.), ref. 38, p. 503.

when the stable master Colonel John de la Cron set his sights on her – but when he could not manage the deed, he still dismissed her with the title of *whore*.⁶⁶ Such conduct was common and women had to endure much from soldiers, including obscene gossiping and innuendo.⁶⁷

Psychological pressure

Of course, military violence included a psychological element during the Thirty Years' War, beginning with threats of violence, and ending with humiliation. The purpose of this was usually quite clear – to achieve the satisfaction of one's own (financial, logistical, political, confessional, etc.) needs and goals. These threats of violence appeared very useful to soldiers, in particular their officers. Threats towards the civilian urban population were also made in an attempt to force the surrender of fortified urban settlements and to get them to open their gates. Soldiers were increasingly more valuable as the war dragged on, so officers didn't want to risk the losses which could be expected during the conquest of a city. On the other hand, citizens had plenty of negative experiences with the military and knew that such threats were not idle. Therefore, they began the practice of signing written, codified agreements designed to secure protection against violence on condition of payment of protection money (i.e. *Ranzion*). This could be further enhanced by providing a *Salva Guardia* (also drawn from native troops), whether physical or in writing, for which the city also naturally had to pay. Deputy Commander of one of this imperial regiment left his cavalry officer in Kašperské Hory, and the city had to pay the steep protection levy of one hundred imperial thalers for an unknown time period.⁶⁸ The soldier was subsequently captured by the Swedes, but he managed to escape, although without a horse, and get back. His officer immediately turned to the city with demand for delivery of the agreed money and with orders to provide the horseless rider a good horse with equipment, saddle and pistols at their expense. If Kašperské Hory failed to do so, he further threatened to come and get the desired items himself and added that he wouldn't hesitate to apply a military execution to meet the default.⁶⁹

The threat of military executions meant a forcible requisition of property with military assistance from the Czech cities practiced both by the enemy (emphasizing the potential of violence using "fire" and "sword")⁷⁰ and the Imperials. Here

⁶⁶ Archiv města Plzně, RMR I 1, inv. no. IX f 15/71 – June 1, 1648, in Pilsen. Burgheress Markéta Altkrotová gives the city council her opposition to the action of Mariana Zahrádková to her accuser.

⁶⁷ SOkA Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 3990 – February 19, 1634 Metuzalém Polák to coun-cilors of Mělník. Author of obscenities against Polák's wife was supposedly some military servant.

⁶⁸ E.g. town of Kašperské Hory got salva guardia among others from Karel Bonaventura Buquoy (September 1619), Maximilian of Bavaria (October 1620), Ferdinand II. (December 1624), Archduke Leopold Wilhelm (November 1642 and later), Ferdinand III. (September 1641, December 1642) and Matthias Gallas (April 1643 and later). SOkA Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 88–125, cartons N2 and N3.

⁶⁹ IBID., inv. no. 4180, carton N41 – June 11, 1648 the lieutenant von Prettach to Kašperské Hory.

⁷⁰ E.g. 4 October 1648 a Swedish captain Martin Hüttmacher threatened Horažďovice citizens with fire and sword, if they don't bring the Swedes required contributions and other things in Horšovský Týn immediately. SOkA Klatovy, AM Horažďovice, acts, inv. no. 1369, carton N14.

is the source of the claim that because of the effects on them, civilians quickly saw little difference between "home" and enemy forces. However this is not quite a completely true assertion, especially as the Swedes provoked more fear as the example of Mělník, already mentioned, indicated - there the locals tried to meet the requirements of the enemy straight away, while in the case of the Imperials they were significantly slower.⁷¹ In addition, soldiers often used other reliable ways to obtain the desired money or rations - they kidnapped inhabitants or took hostages often prominent city representatives and favored clerics. In Duchcov and Krupka, during their incursion into Bohemia, the Saxons got hold of the local parish priest, the dean and two other priests who they deported and imprisoned, and then demanded three hundred ducats from the respective cities for their release. However, at least in the case of Krupka, they miscalculated as the citizens of Krupka refused to pay for the release of their churchmen.⁷² The Swedish general Königsmarck took several burghers in Klatovy to guarantee that his money would eventually be paid after he failed to receive his ransom in the required amount.⁷³

However, there were also numerous cases of threats, when troops that were supposed to protect the local population behaved completely arbitrarily. This was the experience of Kašperské Hory during the *Estates Uprising* with the Hungarian captain of the dragoons who ordered the populace to *send people straight away and also, if we don't want the wives and children to be slaughtered with us and also for the town to be burnt down completely...*⁷⁴ Councilors therefore sent several people from their midst, *desiring to learn what new they wanted*, to which the soldiers replied that they wanted three thousand golden florins. The representatives were horrified and apologized that such a large amount cannot be found in the city, asked for mercy and pointed at some regulation, but the soldiers did not take anything into account. They seized the representatives, tied them up and wanted them to deport them somewhere. If the councilors wanted to liberate them, they had to deliver eight hundred golden florins to the captain and his men immediately. They did so, and the soldiers had to promise them that they would not do any harm to them or their subjects. However, the next day they took their subjects' cattle, and carried away a number of other things with them and also took the miller, who had to redeem his freedom for another eighty golden florins.⁷⁵

Threats of violence weren't limited to officers in charge of divisions; individual soldiers were just as capable in this field. Threats to landlords in cities where they

⁷¹ KILIÁN, ref. 37, especially pp. 183–186.

⁷² KILIÁN (ed.), ref. 38, p. 159.

⁷³ ASCHENBRENNER, Vít. Pokus o vydání některých pramenů k třicetileté válce na Klatovsku [Attempt to publish some sources on the Thirty Years' War in the Klatovy region]. Unpublished work, Klatovy, 1994 (stored in SOkA Klatovy), p. 29.

⁷⁴ SOkA Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 5858, carton N55 – July 17, 1619 Kašperské Hory citizens to Jáchym Novohradský of Kolovrat.

⁷⁵ SOkA Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 1663: At a Mělník burgheress Nedvědová a handful of soldiers managed to drink a whole barrel of white wine in the value of seventy gold in a short time. In her words, the soldiers asked for wine day and night, and if they were not served immediately, they threatened her by destroying her stove, breaking windows and smashing tables.

found accommodation were an almost daily occurrence. The aim was to achieve better provisions, selected delicacies and of course, large quantities of alcohol.⁷⁶

In the Thirty Years' War, especially in the first phase of re-catholisation after the battle of White Mountain, soldiers served as a powerful executive persuasive instrument. Pressure on non-Catholic subjects who suddenly had to provide for a larger number of troops was considerable, many suffered from undermined both their psyche (which led to withdrawals as well as suicides) and religious commitment. Indeed, they could get rid of unwanted guests in case of their conversion. The Imperial colonel Huerta later even boasted that he turned more souls to the Catholic faith than Christ himself with all his apostles.⁷⁷ Colonel Breuner gained a similar reputation in the dowry cities of the Czech queens. His men were also accommodated by non-Catholic townspeople about the same time as Huerta's, and in double or even triple the numbers, particularly in locales with *obstinate heretics*.⁷⁸

Defamation and humiliation had a similar role in achieving military objectives and satisfying their needs in various cities. Although, some of them aroused simple distaste, shook the psyche of civilians and were met with resentment of superiors. This was perhaps the case with the violence against the relics of the deceased Klatovy Primate Daniel Beads from Cieszyn, whose coffin was pried open by Imperial soldiers and the corpse robbed of a massive gold chain and other objects. Following the intervention of a senior they lost their plunder and were threatened with severe punishment,⁷⁹ but Klatovy in 1624 saw clearly that such soldiers won't be stopped by anything and practically nothing is sacred to them, not even a temple of God with its graveyard. Representatives of local elites, especially municipal dignitaries and clerics were prime targets of humiliation. Soldiers were intentionally venting their, often socially conditioned, desires on them. Sons of peasants and former members of the lower urban classes gained a power advantage over people from higher social strata covered by military service during the war. They exposed them not only to steal clothes, they even dragged them behind their horses and had them running like dogs behind, invented various humiliating spectacles to involve them in. An aged dean of Rokycany was put on an old horse by Swedish soldiers, who put a miter on his head and paraded him around the city to much laughter.⁸⁰ Honor and reputation were important capital in early modern times and soldiers targeted their attacks at these, knowing that they caused similar distress to physical aggression.

⁷⁶ ROEDL, ref. 10, p. 116.

⁷⁷ KILIÁN, ref. 37, pp. 150–151.

⁷⁸ SÝKOROVÁ et al., ref. 26, p. 205.

⁷⁹ HRACHOVÁ et al., ref. 24, p. 83.

⁸⁰ Compare e.g. SCHWALLEROVÁ, Jana. "Život a dobrá čest jedním krokem krácejí". Čest a každodennost ve Veselí nad Lužnicí v 17. a 18. století ["Life and honor walk together." Honor and everyday life in Veselí nad Lužnicí in the 17th and 18th century]. In Kuděj, 2006, vol. 8, no. 1, pp. 26–45.

Looting, arson, robbery and damage to property

Looting, arson, robbery and damage to property were criminalized offenses in peacetime but belonged to perhaps the most common and most documented incidents of military violence against civilians. Theft was equally common; violence was not used, but often the result of lack of attention, carelessness or simple opportunism, e.g. accommodation of soldiers in a townhouse.⁸¹ The view of one citizen on a soldier during the Thirty Years' War is aptly characterized in the words of Jiří Senický from Mělník: *Although soldiers are dull headed beasts, yet they took what they could get their hands on*,⁸² Albrecht Chválenšký from Volyně expressed his view on one section of Imperial dragoons: *I hear about them, that they are proper thieves.*⁸³

The symbols of the Thirty Years' War were its looted and vandalized cities; the prospect of seizing the booty in them was a motivation of many men who had enlisted in the army. Under the applicable laws of war, a simple soldier was entitled to a completely legitimate share of the loot (the more so because their pay was often not forthcoming for months on end), mostly in the form of various estates.⁸⁴ Commanders profited from the loot the most, reserving major treasures of the occupied city,⁸⁵ which in practice meant that they placed a reliable guard on the property they were after. That could also apply to some other buildings that were to be saved for various reasons (important persons, collaborators etc.).⁸⁶ Commanders also ruled on individual shares. Even in contemporary legislation, especially with regard to "looting" (Plünderung), there was a distinction between criminal violence (Violentia) and violence tolerated, and sometimes directly ordered (potestas) from on high.⁸⁷

Every city, which decided to resist an attacker, had to reckon with the possibility that in case of failure they would then be left at their mercy. Looting was then permitted over various time periods, determined by the commanders of

⁸¹ Soldiers stole virtually anything, from unripe fruit on the trees, over oversize things to live cattle. E.g. one soldier stole a glove from a table in house of Michel Stüeler (KILIÁN (ed.), ref. 38, p. 471); in the house in Police nad Metují, belonging to Lukáš Šadimský, removed military servants three locks in order to sell them (SOkA Náchod, AM Náchod, acts, inv. no. 1568, without a sign., carton 35 – Lukáš Šadimský of Šadim, private files) and in Pilsen, in a house of Jan Karel Višňovský, two imperial soldiers stole about 40 pounds of wool in "thieving manner" (Archiv města Plzně, RMR I 1, inv. no. IX f 14/83 – June 22, 1646 Jan Karel Višňovský to the city council).

⁸² SOkA Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 4545 – Jiří Senický to Jakub Žamberský (date not obvious).

⁸³ SOkA Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 6083, carton N56 – April 25, 1639 Albrecht Chválenšký to Kašperské Hory.

⁸⁴ Compare PETERS (ed.), ref. 59.

⁸⁵ Gallas and Aldringen's plunder in Mantua was renowned – among others REBITSCH, Robert. Matthias Gallas (1588–1647). Generalleutnant des Kaisers zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Eine Militärische Biographie. Münster: Aschendorff, 2006, pp. 46–59.

⁸⁶ Compare KILIÁN, Jan. Kauza mělnických zrádců v době švédského vpádu v roce 1639 [The case traitors of Mělník during the Swedish invasion in 1639]. In Confluens, 2007, pp. 123–134. Sparing the house of Mělník citizen Purkyně by the Swedes was seen as the main evidence of his alleged collaboration with the enemy.

⁸⁷ This by PRÖVE, Ralf. Violentia und Potestas. Perzeptionsprobleme von Gewalt in Söldner-gebücher des 17. Jahrhunderts. In MEUMANN – NIEFANGER (eds.), ref. 4, pp. 4–42.

besieging divisions, sometimes being limited to just a few hours,⁸⁸ sometimes days. Part of looting was murder and rape addressed above, the main goal being booty. Therefore, the biggest temptations were elegant homes, town halls, and of course churches, as the townsfolk often hid their valuables there in the false belief that they would be safe there. In Horažďovice, the marauding soldiers allegedly stole several hundred golden florins secreted in the church, including hidden bourgeois property. They took eight vestments, two large gilt silver chalices, a silver-gilt monstrance and silver-gilt box for sacramental bread.⁸⁹

The same happened in Rokycany, where through the torture of locals the Swedes managed to establish where their valuables were hidden under the floor of the church.⁹⁰ Looting of the conquered area also involved members of the military camp -soldiers' partners and military maids, searching for items usable in the camp home or marketable at another location. Some goods were much sought after: large brewing pans or tanning vats. There are also documented cases when a city was not looted by the enemy but their own or allied troops. In early 1641, Rokycany, which was still traumatized by the appalling behavior of the Swedes eighteen months previously, refused to open their gates for two regiments of the imperial cuirassiers fleeing the enemy. Irritated soldiers then forcibly "cut out" one of the gates broke into the city and proceeded to go on the rampage.⁹¹

After being plundered, or even during the plundering, many cities were intentionally set ablaze by the soldiers, and there were dozens of such cases among Czech cities. In the early modern urban community, fire represented a fatal catastrophe, a disaster which was difficult to cope with successfully even in times of peace, let alone during war, when soldiers often deliberately obstructed the efforts of people to put fires out.⁹² The suffering in Rokycany after the Swedes set the city on fire has already been referred to but the same happened in 1619 after an attack of the Imperial army in Horažďovice, where fire was started in the suburbs and in Zářečí. The fire intensified so much that it easily spread to the city because it was already tinder dry after a long drought - apparently rain did not fall for several weeks and the sun was hot. In an hour, all was on fire - towers, the tower clock, the bells of the church, two gateways, a gate, the bridge, municipal mill, brewery, malt house, two hospitals, the town hall with its entire hidden trove, such as books and records, weapons and firefighting utensils. The Fire eventually reached such proportions that it drove the invaders themselves

⁸⁸ In Klatovy 1641 the Swedes were looting the city for four hours. SÝKOROVÁ, Lenka. Třicetiletá válka v Horažďovicích – Od požáru k plenění [Thirty Years' War in Horažďovice – From fire to looting]. In WASKOVÁ, Marie (ed.). Sborník k poctě Evy a Karla Waskových, západoceských archivářů [Compilation in honor of Eva and Karel Waska, West Bohemian archivists]. Plzeň: M. Wasková, 2011, p. 120.

⁸⁹ SOKA Klatovy, AM Horažďovice, acts, inv. no. 333, carton N3 – description of the conquest of Horažďovice (June 22, 1619) from the pen of a burgher Daniel Azaš.

⁹⁰ HRACHOVÁ et al., ref. 24, p. 83.

⁹¹ LÍVA (ed.), ref. 27, p. 148 – February 1, 1641 Jan Kolenec of Kolno, governor of Zbiroh, to the Czech chamber.

⁹² See e.g. the case of fire in Mělník 1621. KILIÁN, ref. 37, p. 146. The reason, why the Imperials did not want to allow the Mělník people to put the fire out, is not clear.

out of the city.⁹³ Setting a city on fire, especially its suburbs, was also practiced as a defensive measure by its garrison of defensive officers, as the buildings in the suburbs could be a hiding place for the enemy. The eviction of the relevant population from affected properties often had to be violent here too. In addition, such a task could become completely counterproductive, as the commanding imperial officer in Bautzen discovered, after the fire spread from the suburbs over the walls, destroyed many of the defenders there as well as residents and resulted in the city's surrender to the enemy.⁹⁴

Robbery, the seizure of the property of another by force or under threat of violence, covers both an offense against property and against human rights and dignity. Soldiers robbed to such a degree that the scope of it in this period is not even quantifiable. Additionally, you cannot forget the so-called marauders, robbing deserters (especially on main roads, sometimes individually, but mostly in groups), who sometimes formed complete troops of robbers, including the famous group *Petrovsti*, who, by the end of the Thirty Years' War threatened even regular military actions of the imperial army.⁹⁵ Roads were so dangerous due to these soldiers that middle-class merchants often resigned from business and relied on the safety of their inner city walls.⁹⁶ Michel Stüeler from Krupka met with two such groups on just one return trip from Prague. But he and his escort were lucky, unlike four Prague Jews, who he said were robbed of about fifty golden florins.⁹⁷ "Military rabble", as he put it, robbed also a local burgher Jan Stayndl on his return from Pilsen to Všeruby in the spring of 1635.⁹⁸

Basically, all soldiers whom traveling civilians met were frightening. In 1628 Jan Hlavsa from the West Bohemian town of Mutěnín reported to the Pilsen people, about the de-mobbed troops who were causing great harm to trespassers at various locations in the county.⁹⁹ An expedition from Mělník led by the primate and the royal magistrate had to barricade themselves in one of the municipal courts against an imperial corporal and his soldiers, who then proceeded to take bottles from their abandoned cart and later robbed another officer from a neighboring estate of a hat and a gun.¹⁰⁰

The goods most frequently stolen by soldiers were undoubtedly horses. Lamentations and requests for the return of stolen animals and entire recorded lawsuits are found across a range of sources of urban origin. Soldiers stole horses

⁹³ SOkA Klatovy, AM Horažďovice, acts, inv. no. 333, carton N3 – description of the conquest of Horažďovice (June 22, 1619) from the pen of a burgher Daniel Azaš.

⁹⁴ ZEIDLER, Johann. Tabeera Budissinae. Budissinische Brandstelle. Das ist: Was vor, in und nach der erbärmlichen ruin und einäscherung der Alten Volckreichen und Nahrhaftigen Hauptstadt Budissin vorgangen. Dresden 1647.

⁹⁵ SOA Praha, RA Valdštejnů [Archive of the family of Waldstein], inv. no. 1654, sign. A/II-141 – November 10, 1648 Martin Maximilian of Goltz to an unknown earl addressee.

⁹⁶ Due to the fear of dangers on the roads they did not go from Pilsen to Louny in October 1631. Archiv města Plzně, RMR I 1, inv. no. IX f 10/5.

⁹⁷ KILIÁN (ed.), ref. 38, p. 139.

⁹⁸ Archiv města Plzně, RMR I 1, inv. no. IX f 10/93 – April 24, 1635 Jan Stayndl to Pilsen.

⁹⁹ Archiv města Plzně, RMR I 1, inv. no. IX f 8/82 – October 5, 1628 Jan Hlavsa to Pilsen.

¹⁰⁰ SOkA Mělník, AM Mělník, books, no. 138, fol. 201–202 – April 21, 1622 Mělník councilors to Colonel Jan Slach of Hřivice.

from stables or stole them from their owners on the road and then sold them at markets in near and more distant towns.¹⁰¹ It is actually remarkable how often the original owners were able to find their lost property and this was similar in the case of oxen and cows. Soldiers looted almost anything they could lay their hands on as can be seen from the foregoing. The traffickers of these stolen goods were often Jews, but it was also done by otherwise honest and upright citizens. While the soldiers had virtual immunity, civilians could end up being lawfully and severely punished. Voršila Bajerová a burgheress from Náchod was punished for such trafficking not only by imprisonment but also was given a suspended death sentence if she knowingly committed a similar offence in the future;¹⁰² Adam Švehla, a tailor from Kašperské Hory, likewise.¹⁰³ But authorities were far more benevolent elsewhere, and there were cases when the townsman made a considerable profit from trafficking.¹⁰⁴

What could not be stolen or plundered could certainly be at least broken up or otherwise destroyed. Intentional damage to property by soldiers in thirty years of armed conflict was also commonplace. Again, enemy soldiers played the main role: while the Swedes took all the valuables during their attack on Kašperské Hory, they destroyed everything they couldn't transport. Witnesses *saw and watched how all their wardrobes, trunks, doors, nice and decent works and masterpieces were chopped and smashed, all the things scattered about the room. Similarly, in the cellar opposite the same councilor's dormitory many trunks, large and small, also kegs and skewers were broken and smashed.*¹⁰⁵ In this case of violence against property it could just as much have been the consequence of alcohol consumption, as it was frustration caused by unsatisfactory amounts of loot and a certain malicious joy experienced by soldiers on leaving the affected population in despair. Besides furniture and stoves, they also enjoyed smashing windows and doors,¹⁰⁶ dishes they couldn't use, beer and wine barrels in town cellars after emptying them, and despoiling city books and documents at the town halls. After military visits, the once prosperous burgher homes became in many places just pathetic ghettos.

¹⁰¹ Compare Archiv města Plzně, RMR I 1, inv. no. IX f 13/23 (a matter of returning a mare which was stolen by soldiers to one neighbor, and which was then sold to another merchant, year 1640); inv. no. IX f 6/11 (Zelená Hora estate officer asked the Pilsen city council in August 1619 for an intercession at Mansfeld that a widow could have her two "jades" returned); inv. no. IX f 7/31 (July 27, 1624 asked the Chotěšov provost the Pilsen councilors for the return of a mare that had been stolen by soldiers and identified by a Pilsner citizen to a Chotěšov subject) or inv. no. IX f 2/13 (December 20, 1629 Governor Ziegelmeyer to Pilsner council that his horse was taken near Pilsen).

¹⁰² ČESÁKOVÁ, Markéta. Rychtářské manuály města Náchoda. Prameny k dějinám náchodské městské správy 1. poloviny 17. století [Reeves manuals of the town Náchod. Sources for the History Náchod's town administration of first half of the 17th century]. Praha: Karolinum, 2013, p. 56.

¹⁰³ SOKA Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 5917, carton N55.

¹⁰⁴ Michel Stüeler from Krupka pointed to the origin of the wealth of his relative, a copper smiths Gorge Janich. KILIÁN (ed.), ref. 38, p. 433.

¹⁰⁵ SOKA Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. A5, carton N1 - May 9, 1641 Heřman Cíl of Svojšice and Beneš Fremut of Stropčice witnessed the city's status.

¹⁰⁶ See for example, ibid., inv. No. 5883, carton N55 – August 15, 1620 councilors of Kašperské Hory to captain Ferdinand Lažanský of Buková: "... what kind of disorder commences here from some soldiers, expelling neighbors from their houses, beat them, break rooms, chests and wardrobes..." .

To summarize all the foregoing, we can militarily categorize aggression directed against civilians to slaughter and killing, bodily harm and physical assault, rape, psychological coercion in the form of threats of violence, intimidation and violent attacks against civilian property in the form of looting, arson, robbery and devastation of estate property or movable assets. All these violent events, in which it is necessary to distinguish between the "home" aggressors and the enemy, could be of course combined, which very often happened. The aim, for which military violence including even brutal torture became an effective means, was primarily to gain property and profit. Likewise, it could also serve to promote political and confessional intentions to accelerate fiscal requirements, as well as disgracing opponents. Virtually all listed categories can be divided into group (mass) and individual violence. Conflict leading to violence between the military and the urban population was basically permanently hidden in the explosive environment of the Thirty Years' War and its social uncertainties. In particular, the soldier was propelled into the intimate realms of middle-class households which had different values from his own. The triggering mechanisms were primarily alcohol, whether excess or lack, and similarly the lack of other provisions, that the soldiers should be entitled to. The anonymity of the crowd played an important role together with the relative impunity of soldiers, but also the language barrier between soldiers and civilians, leading to numerous misunderstandings. However, the need to discharge aggression was also noticeable, alongside frustration and erotic desire.

Sources and literature:

Archive sources:

- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 2/13.
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 6/11.
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 7/31.
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 8/82.
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 10/5.
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 10/93.
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 11/29.
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 13/23.
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 14/83
- Archive of the city of Pilsen, RMR I 1, inv. no. IX f 15/71.
- National archive of Praha, SM [Old manipulation], inv. no. 662, sign. C 215 M 5, carton 434.
- State regional archive of Litoměřice, ŘKFÚ [Roman-catholic parish office of] Moldava,
register of births and deaths, sign. 117/1 (1608–1665).
- State regional archive of Praha, RA Valdštejnů [Archive of the family of Waldstein],
inv. no. 1654, sign. A/II-141.
- State district archive of Klatovy, AM [Archiv of town of] Horažďovice, acts, inv. no. 333,
carton N3.
- State district archive of Klatovy, AM Horažďovice, acts, inv. no. 1339, carton N13.
- State district archive of Klatovy, AM Horažďovice, acts, inv. no. 1369, carton N14.
- State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. A5, carton N1.
- State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 88–125, cartons N2
and N3.

State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, inv. no. 1990, carton N20.
State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 3562, carton N37.
State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 3828, carton N39.
State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 4180, carton N41.
State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 5858, carton N55.
State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 5883, carton N55.
State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 5917, carton N55.
State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 6083, carton N56.
State district archive of Klatovy, AM Kašperské Hory, acts, inv. no. 6143, carton N56.
State district archive of Mělník, AM Mělník, books, no. 49a.
State district archive of Mělník, AM Mělník, books, no. 138.
State district archive of Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 1663.
State district archive of Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 1820.
State district archive of Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 3990.
State district archive of Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 4003.
State district archive of Mělník, AM Mělník, files-militare, fol. 4545.
State district archive of Mělník, Mělník AM, files-Militare, fol. 4290.
State district archive of Náchod, AM Náchod, acts, inv. no. 1568, without a sign., carton 35.
State district archive of Rokycany, AM Rokycany, acts, inv. no. B III / 4 carton 336.
State district archive of Teplice, AM Krupka, books, inv. no. 56 – Commemorative Book
1426–1853.

Old prints:

ZEIDLER, Johann. Tabeera Budissinae. Budissinische Brandstelle. Das ist: Was vor, in und nach der erbärmlichen ruin und einäscherung der Alten Volckreichen und Nahrhaftigen Hauptstadt Budissin vorgangen. Dresden 1647.

Editions of Sources:

BERÁNEK, Karel (ed.). Zprávy o bojích se Švédy... 1648 v diáři koleje sv. Klimenta [Reports of fighting with the Swedes ... 1648 in the diary of St. Clement College]. Praha: Koniasch Latin Press, 2002.

JANÁČEK, Josef (ed.). Pavel Skála ze Zhoře. Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře [Pavel Skála of Zhoř. Czech history. Defenestration to the White Mountain]. Praha: Svoboda 1984.

KILIÁN, Jan (ed.). Paměti krupského měšťana Michela Stülera (1629–1649) [Memories of Krupka townsman Michel Stüeler (1629–1649)]. Teplice – Dolní Břežany: Regionální muzeum v Teplicích – Scriptorium, 2013.

LÍVA, Václav (ed.). Prameny k dějinám třicetileté války [Sources for the History of the Thirty Years' War] VI. Praha: Naše vojsko, 1955.

MALÝ, Karel – SLAVÍČKOVÁ, Pavla – SOUKUP, Ladislav – SKŘEJKOVÁ, Petra – ŠOUŠA, Jiří – ŠOUŠA, Jiří ml. – VOJTÍŠKOVÁ, Jana – WOITSCHOVÁ, Klára (eds.). Práva městská Království českého. Edice s komentářem [Rights of towns of the Czech Kingdom. Edition with commentary]. Praha: Karolinum, 2013.

MEDICK, Hans – MARSCHKE, Benjamin (eds.). Experiencing the Thirty Years' War. A Brief History with Documents. Boston – New York: Bedford/St. Martin's 2013.

PÁNEK, Jaroslav (ed.). Smolná kniha městečka Divišova [Pitch book of town Divišov]. Praha: Historický ústav, 1977.

PETERS, Jan (ed.). Peter Hagendorf – Tagebuch eines Söldners aus dem Dreißigjährigen Krieg. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.

Monographs and Collections:

- ASCHENBRENNER, Vít. Pokus o vydání některých pramenů k třicetileté válce na Klatovsku [Attempt to publish some sources on the Thirty Years' War in the Klatovy region]. Unpublished work, Klatovy, 1994 (stored in SOkA Klatovy).
- BRANDL, Zdeněk – PETRÁŇ, Josef (eds.). K 350. výročí bitvy u Jankova 1645–1995 [The 350th anniversary of the Battle of Jankov 1645–1995]. (= Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 35). Benešov 1995.
- BRÖCKLING, Ulrich – SIKORA, Michael (eds.). Armeen und ihre Deserteure. Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.
- BURSCHEL, Peter – MARX, Christoph (eds.). Gewalterfahrung und Prophetie. Cologne – Weimar – Wien: Böhlau, 2013.
- ČECHURA Jaroslav. Kriminalita a každodennost v raném novověku [Crime and Everyday Life in Early Modern Times]. Praha: Argo, 2013.
- ČESÁKOVÁ, Markéta. Rychtářské manuály města Náchoda. Prameny k dějinám náchodské městské správy 1. poloviny 17. století [Reeves manuals of the town Náchod. Sources for the History Náchod's town administration of first half of the 17th century]. Praha: Karolinum, 2013.
- ENGELS, Bedřich. Úloha násilí v dějinách [ENGELS, Friedrich. The Role of Violence in History]. Praha: Svoboda, 1976.
- HRACHOVÁ, Hana et al. Rokycany. Praha: NLN, 2011.
- KILIÁN, Jan. Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648 [City at war, war in the city. Mělník 1618–1648]. České Budějovice: Veduta, 2013.
- KLUCINA, Petr. Třicetiletá válka. Obraz doby 1618–1648 [Thirty Years' War. Image of the period 1618–1648]. Praha – Litomyšl: Paseka, 2000.
- KRÜSSMANN, Walter. Ernst von Mansfeld (1580–1626). Grafensohn, Söldnerführer, Kriegsunternehmer gegen Habsburg im Dreißigjährigen Krieg. Berlin: Duncker & Humblot, 2010.
- LANGER, Herbert. Hortus Bellicus. Der Dreissigjährige Krieg. Eine Kulturgeschichte. Leipzig: Verlag Edition Leipzig, 1978.
- LÍVA, Václav. Bouře nad Prahou aneb Švédové před Prahou a v Praze [Storm over Prague or the Swedes in front of Prague and in Prague]. Praha: Vladimír Žikeš, 1948.
- LORENZ, Maren. Das Rad der Gewalt. Militär und Zivilbevölkerung in Norddeutschland nach dem Dreißigjährigen Krieg (1650–1700). Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2007.
- MATĚJEK, František. Morava za třicetileté války [Moravia during the Thirty Years' War]. Praha: Historický ústav, 1992.
- MATOUŠEK, Václav. Třebel. Obraz krajiny s bitvou [Landscape image with a battle]. Praha: Academia, 2006.
- MEUMANN, Markus – NIEFANGER, Dirk (eds.). Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert. Göttingen: Wallstein, 1997.
- NORTH, Douglass Cecil – John Joseph WALLIS, John Joseph – WEINGAST, Barry R. Violence and social orders. A conceptual framework for interpreting Recorded human history. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- NOVÁK, Jan Bedřich. Rudolf II. a jeho pád [Rudolf II. and his fall]. Praha: Český zemský výbor, 1935.
- ODLOŽILÍK, Otakar. Zkáza Nymburka za třicetileté války [Destruction of Nymburk during the Thirty Years' War]. Nymburk: Musejní spolek, 1934.
- POLIŠENSKÝ, Josef. Třicetiletá válka a český národ [Thirty Years' War and the Czech nation]. Praha: Naše vojsko, 1970.

- PUHLE, Matthias (ed.). „.... gantz verheeret“. Magdeburg und der Dreissigjährige Krieg. Magdeburg: Mitteldeutscher Verlag, 1998.
- REBITSCH, Robert. Matthias Gallas (1588–1647). Generalleutnant des Kaisers zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Eine Militärische Biographie. Münster: Aschendorff, 2006.
- REZEK, Antonín. Dějiny saského vpádu do Čech (1631–2) a návrat emigrace [History of the Saxon invasion in Bohemia (1631–2) and the return of emigration]. Praha: I. L. Kober, 1889.
- SHAGAN, Ethan, A. The Rule of Moderation. Violence, Religion and Politics in Early Modern England. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- SÝKOROVÁ, Lenka et al. Klatovy. Praha: NLN, 2010.
- ŽUPANIČ, Jan – Michal FIALA, Praha 1648. Nobilitační listiny pro obránce pražských měst roku 1648 [Prague 1648. Nobilitation instruments for the defense of Prague towns in 1648]. Praha: VR Atelier, 2001.

Studies and Journal Articles:

- DOUŠA, Jaroslav. Plzeň v letech 1618–1621. K postavení a vývoji města v době českého stavovského povstání [Pilsen in 1618–1621. The status and development of the city during the Czech Estate Uprising]. In *Folia Historica Bohemica*, 1985, vol. 8, pp. 157–209.
- DOUŠA, Jaroslav. Plzeň za saského vpádu v letech 1631–1632 [Pilsen in the Saxon invasion in the years 1631–1632]. In *Minulostí Západočeského kraje*, 1995, vol. 30, pp. 22–71.
- ĎURČANSKÝ, Marek. Zkušenosti Nymburských s vojáky za třicetileté války. Sonda do problematiky obrazu vojáka v českém prostředí [Experience of Nymburk with troops during the Thirty Years' War. A probe into the issue of the image of a soldier in Czech lands]. In *Kuděj*, 1999, no. 1, pp. 22–38.
- HANZAL, Josef. Rekatolizace v Čechách – její historický smysl a význam [Re-catholization in Czech – its historical significance and meaning]. In *Sborník historický*, 1990, vol. 37, pp. 37–91.
- HOJDA, Zdeněk. Boj o Prahu a závěr třicetileté války v Čechách [Fight for Prague and the conclusion of the Thirty Years' War in Bohemia]. In *Děiiny a současnost*, 1998, vol. 20, no. 5, pp. 11–18.
- JANSSON, Karin. Soldaten und Vergewaltigung im Schweden des 17. Jahrhunderts. In MEDICK, Hans – von KRUSENSTJERN, Benigna (eds.). Zwischen Alltag und Katastrophe. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, pp. 195–225.
- KILIÁN, Jan. „Gott wird sie straffen...“. Vojáci v pamětech Michela Stülera z Krupky (1629–1649) [“Gott wird sie straffen...“. Soldiers in the memories of Michel Stüeler from Krupka (1629–1649)]. In *Historie – Otázky – Problémy*, 2011, vol. 3, no. 1, pp. 115–122.
- KILIÁN, Jan. Kauza mělnických zrádců v době švédského vpádu v roce 1639 [The case traitors of Mělník during the Swedish invasion in 1639]. In *Confluens*, 2007, pp. 123–134.
- KILIÁN, Jan. Na kvartýře. K aspektům soužití mezi vojáky a měšťany za třicetileté války [In Lodgings. The aspects of coexistence of troops and townspeople during the Thirty Years' War]. In *Historie a vojenství*, 2014, vol. LXIII, no. 1, pp. 20–34.
- KOLDINSKÁ, Marie. Vpád Pasovských a soudobé české myšlení [Invasion of Passau troops and Czech contemporary thinking]. In *Dějiny a současnost*, 1991, vol. 13, no. 6, pp. 15–20.
- KORTUS, Oldřich. Praha za saského vpádu v letech 1631 a 1632 [Prague in the Saxon invasion in 1631 and 1632]. In *Pražský sborník historický*, 2008, vol. 36, pp. 105–184.
- MEUMANN, Markus. The experience of violence and the expectation of the end of the world in seventeenth century Europe. In CANNING, Joseph – LEHMANN, Hartmut –

- WINTER, Jay (eds.). Power, Violence and Mass-death in Pre-modern and Modern Times. Aldershot: Ashgate, 2004, pp. 141–159.
- PRÖVE, Ralf. Der Soldat in der „guten Bürgerstube“. Das frühneuzeitliche Einquartierungssystem und die sozioökonomischen Folgen. In KROENER, Bernhard – PRÖVE, Ralf (eds.). Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft der frühen Neuzeit. Paderborn: Schöningh, 1996, pp. 191–219.
- PRÖVE, Ralf. Violentia und Potestas. Perzeptionsprobleme von Gewalt in Söldnerträgebücher des 17. Jahrhunderts. In MEUMANN, Markus – NIEFANGER, Dirk (eds.). Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert. Göttingen: Wallstein, 1997, pp. 4–42.
- ROEDL, Bohumír. Huertova mise v Lounech [Huerta's mission in Louny]. In FRANCEK, Jindřich (ed.), Rekatolizace v českých zemích [Recatholization in the Czech lands]. Pardubice: Historický klub, 1995, pp. 111–117.
- SCHWALLEROVÁ, Jana. „Život a dobrá čest jedním krokem kráčeji“. Čest a každodenost ve Veselí nad Lužnicí v 17. a 18. století [“Life and honor walk together.” Honor and everyday life in Veselí nad Lužnicí in the 17th and 18th century]. In Kuděj, 2006, vol. 8, no. 1, pp. 26–45.
- SÝKOROVÁ, Lenka. Třicetiletá válka v Horažďovicích – Od požáru k plenění [Thirty Years' War in Horažďovice – From fire to looting]. In WASKOVÁ, Marie (ed.). Sborník k poctě Evy a Karla Waskových, západočeských archivářů [Compilation in honor of Eva and Karel Waska, West Bohemian archivists]. Plzeň: M. Wasková, 2011, pp. 114–124.
- ŠULC, Jaroslav. Třicetiletá válka a všední den venkovské společnosti (se zřetelem k situaci na komorních panstvích a ve středním Polabí) [Thirty Years' War and every-day rural society (with respect to the situation in the chamber manors and along the middle of river Elbe)]. In Časopis Národního muzea, 2006, vol. 175, no. 1–2, pp. 41–78.

Characters: 63 809

Words: 10 155

SOCIALISTICKÝ MODEL POPULAČNEJ POLITIKY A REPRODUKČNÉ SPRÁVANIE NA SLOVENSKU

Branislav ŠPROCHA - Pavol TIŠLIAR - Pavol ĎURČEK

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV
Šancová 56
811 05 Bratislava
INFOSTAT – Výskumné demografické centrum
Leškova 16
817 95 Bratislava
branislav.sprocha@gmail.com

Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského v Bratislave
Gondova 2, P.O.BOX 32
814 99 Bratislava
pavol.tisliar@uniba.sk

Katedra humánnej geografie a demografie
Prírodovedecká fakulta
Univerzita Komenského v Bratislave
Ilkovičova 6, Mlynská dolina
842 15 Bratislava
pavol.durcek@uniba.sk

DOI: 10.17846/SRN.2018.22.1.104-131

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ĎURČEK, Pavol. *Socialist model of population policy and reproductive behaviour in Slovakia.* The study examines the development of population policy in socialist Slovakia in connection to reproductive behaviour between 1948 and 1989. The paper analyses the nature and gradual spreading of various types of population measures aimed at pregnant women, the period of childbirth and postnatal care, interruptions, the life of families with children, as well as the entry into the marriage and its legislative extinction. As our contribution has shown during the Socialist regime, a complex system of different forms of population measures was gradually developed. They represented an important part of the overall complex of external factors influencing the intensity, timing and character of the reproductive and family behaviour of the socialist Slovakia.

Kľúčové slová: populačná politika; pronatalitné opatrenia; rodinné a reprodukčné správanie; socialistické Slovensko;

Keywords: Population Policy; Pro-natalist Measures; Family and Reproductive Behaviour; Socialist Slovakia;

1. Úvod

Obdobie¹ minulého politického režimu sa na viac ako štyri desaťročia výraznou mierou podpísalo pod špecifický charakter demografickej reprodukcie a s ňou spojenú dynamiku populačného vývoja. Práve v tomto období sme svedkami historicky nebývalej rýchlosťi, s akou rástol počet obyvateľov Slovenska. Kým podľa prvého povojnového sčítania ľudu v roku 1950 bolo na jeho území sčítaných približne 3,4 mil. osôb, v cene z roku 1991 to bolo už takmer 5,3 mil. V rokoch 1950 – 1989 sa objem celkových populačných prírastkov dostał na úroveň 1,74 mil. osôb, a to pri nepretržitých migračných stratách, ktoré podľa oficiálnych údajov v tomto období dosiahli približne 226 tis. osôb.² Takýto nárast počtu obyvateľov populácia Slovenska nikdy predtým nezažila a s najväčšou pravdepodobnosťou ani v dohľadnej dobe tak skoro nezaeviduje. Práve špecifické spoločenské, ekonomické, ako aj normatívne podmienky, ktoré sa formovali počas reálneho socializmu, viedli v európskom priestore okrem iného aj k vzniku dvoch reprodukčne odlišne sa správajúcich blokov.³ Tie súce do značnej miery nadvázovali na historicky vyprofilované diferencie medzi populáciami nachádzajúcimi sa na západ a východ od Hajnalovej línie⁴, no od 50. rokov sa postupne hlavnou diferencujúcou hranicou stala železná opona. Slovensko spolu s ďalšími európskymi socialistickými krajinami zostało vo viacerých aspektoch imúnne⁵ voči transformačným zmenám, ku ktorým z pohľadu demografickej reprodukcie začalo dochádzať v kapitalistickom bloku zhruba od konca 60. rokov. Pretrvávanie navonok stabilného modelu reprodukcie bolo vysvetľované koexistenciou a vzájomnou kombináciou viacerých inštitucionálnych a kultúrnych faktorov, ktoré režim upevňoval a prehlboval. Sobotka⁶ v tomto kontexte píše o tzv. socialistickom skleníku, ktorého základom boli domény ako vzdelenie⁷, kariéra a ro-

¹ Práca vznikla ako čiastkový výstup z projektu MŠVVaŠ SR: VEGA 1/0113/17 Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí.

² Vypočítané z údajov publikovaných v ALEŠ, Milan et al. Demografická příručka. Praha: Český statistický úřad, 1996, s. 165-166 a 175.

³ Bližšie pozri napr. MONNIER, Alain – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. The division of Europe into East and West. In Population: An English Selection, 1992, č. 4, s. 129-160; NÍ BROLCHAÍN, Máire. East-West marriage contrasts, old and new. In BLUM, Alain – RALLU, Jean-Louis (eds.). European Population II. Demographic dynamics. Paris: John Libey – INED, 1993, s. 461-479.

⁴ NÍ BROLCHAÍN, ref. 3, s. 463.

⁵ SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989. Collapse and Gradual Recovery. In Historical Social Research 2011, roč. 36, č. 2, s. 258.

⁶ SOBOTKA, Tomáš. Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries: Evidence and interpretation. In Working Paper Series 02-1, July 2002, Groningen: Population Research Centre, 2002, s. 41.

⁷ Pozri napr. GABZDILOVÁ, Soňa. Nové úlohy učiteľov na Slovensku v období vrcholiaceho stalinizmu (1948 – 1953). In Studia Historica Nitriensis 2017, roč. 21, č. 1, s. 137-154.

dina, prepojené na vonkajšie prvky systému tvorené sociálnym zabezpečením a populačnou politikou. Práve posledný menovaný faktor v spojitosti s vývojom rodinného a reprodukčného správania bude predmetom našej analýzy.

Ako píše Vaňo⁸, populačná politika v komunistickom Československu sa často považuje za vzor pre populačné politiky. Dodnes sa jej pripisuje veľká zásluha na vysokej plodnosti na Slovensku v 70. a 80. rokoch 20. storočia, pričom absencia niektorých opatrení z týchto čias je v súčasnosti vnímaná ako dôležitá príčina nízkej plodnosti.⁹

Hlavným cieľom predloženého príspevku je v základných rysoch analyzovať charakter socialistického modelu populačnej politiky v Československu najmä z pohľadu opatrení smerujúcich do oblasti rodinného a reprodukčného správania, ktoré sa postupne rozvíjali od uchopenia moci komunistickou stranou až do konca 80. rokov, a tiež poukázať na niektoré možné vplyvy z pohľadu populačného vývoja Slovenska od roku 1948 do roku 1989.

2. Všeobecný charakter socialistického modelu populačnej politiky

Populačná politika je súčasťou už prekonaný koncept a čoraz väčšia pozornosť je venovaná rodinnej politike, no v období minulého politického režimu hrala v Československu svoju nezastupiteľnú úlohu a postupne sa rozvíjala do pomerne komplexnej podoby svetového formátu. Samotný pojem populačná politika je možné vymedziť užšie ako cielené opatrenia priaté spoločnosťou výhradne na účely pôsobenia na populačný vývoj, populačnú reprodukciu, rozmiestnenie obyvateľstva a jeho migračné pohyby. V širšom koncepte predstavuje populačná politika všetky opatrenia, ktoré majú v konečnom dôsledku nejaký populačný efekt.¹⁰

Vo všeobecnosti je možné o populačnej politike socialistického Československa hovoriť ako o propopulačne a pronatalitne orientovanej.¹¹ Nešlo pritom ani tak o demografickú alebo sociálnu motiváciu, ale o to, že snahy o vysoké populačné prírastky boli výsledkom ekonomickej nutnosti v dôsledku extenzívneho využívania pracovných sôl, ako i politickej propagandy zameriavajúcej sa na preukázanie vitálnosti socialistickej spoločnosti v komparácii s kapitalistickými krajinami. Predovšetkým komplexný systém priyatý na začiatku obdobia normalizácie bol pozitívne vnímaný aj mimo východného bloku.¹² Do popredia sa okrem samotnej

⁸ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In BLEHA, Branislav et al. Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí: kontinuita či nová éra? Bratislava: Geografia, 2009, s. 298.

⁹ VAŇO, ref. 8, s. 298.

¹⁰ PAVLÍK, Zdeněk – ŠUBRTOVÁ, Alena – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Základy demografie. Praha: Academia, 1986, s. 630.

¹¹ Bližšie k problematike populačnej politiky v bývalom Československu pozri napr. KOUBEK, Josef. Populační politika Československé republiky v letech 1945 – 1980. In Demografie, 1981, roč. 23, č. 1, s. 32-50; KUČERA, Milan. Populace České republiky 1918 – 1991. In Acta Demographic XII. Praha: Česká demografická společnost – Sociologický ústav Akademie věd ČR, 1992, s. 60-67; VAŇO, ref. 8, s. 297-313.

¹² Pozri napr. RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 72; HÖHN, Charlotte – SCHUBNELL, Hermann. Bevölkerungspolitische Massnahmen und

úspešnosti (nárastu pôrodnosti a plodnosti) dávali najmä niektoré ďalšie aspekty. Vzhľadom na nedemokratické prostredie, v ktorom sa tento komplex vyvíjal, bola pozitívne hodnotená neexistencia explicitne stanovených kvantitatívnych cieľov, nepoužívanie donucovacích alebo represívnych nástrojov na jej presadenie a predovšetkým využívanie materiálnych opatrení na vyrovnanie rozdielov medzi rodinami s deťmi a bez deťí, ako aj komplexný program výchovy k rodičovstvu so zapojením škôl a médií s cieľom pôsobiť aj na verejnú mienku.¹³ Medzi prijímanými opatreniami prevládali najmä nástroje zamerané na stimulovanie pôrodnosti, a to predovšetkým materiálnej povahy.¹⁴

Na území Slovenska však takéto opatrenia nie sú len otázkou obdobia po roku 1948, ale majú oveľa hlbšiu história¹⁵, pričom socialistický režim na ne v mnohých smeroch nadväzoval a rozširoval ich. V každom prípade socialistické obdobie prinieslo oproti predchádzajúcim časom zmenený prístup, ktorý sa vyznačoval priamym zasahovaním štátu do reprodukčného a rodinného správania obyvateľstva a vnášaním propagandy a ideológie do populačnej politiky.¹⁶ Tá sa stala súčasťou socialistickej starostlivosti o človeka, pričom sa prijal celý rad opatrení, ktoré mali za cieľ zvýšiť životnú úroveň rodín s deťmi, životnú úroveň a sociálne istoty starých ľudí a zlepšiť zdravotný stav obyvateľstva.¹⁷

V podstate až do polovice 50. rokov prijímané opatrenia nemali primárne za cieľ pôsobiť na populačný vývoj a intenzitu reprodukcie, keďže toto obdobie sa ešte stále vyznačovalo pomerne vysokou plodnosťou a pôrodnosťou, rýchlo klesajúcou úmrtnosťou, a teda aj vysokými populačnými prírastkami. Väčšina opatrení mala materiálnu povahu a nasmerované boli na potlačenie rozdielov v životnej úrovni medzi rodinami s rôznym počtom detí a na zvýšenie životnej a kultúrnej úrovne obyvateľstva.¹⁸ Druhá polovica 50. rokov však priniesla obrat v priaznivom populačnom vývoji (pozri nižšie), na čo s určitým odstupom začína reagovať aj oficiálna verejná politika štátu. Ako uvádzá Koubek, socialistická spoločnosť sa snažila čeliť nepriaznivým tendenciám v populačnom vývoji (najmä klesajúcej pôrodnosti) rôznymi spôsobmi, z ktorých napokon získali prevahu najmä tie, ktoré boli založené na materiálnej stimulácii pôrodnosti, a to jednak v podobe priamych investičných dávok obyvateľstvu, ako aj v podobe zvýšenej úrovne spoločenskej spotreby (dotácie na detské zariadenia, školské vzdelanie

ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1986, roč. 12, č. 1, s. 3-50.

¹³ BOLZ, Robert - SCHMID, Josef. Die Bevölkerungspolitik der Tschechoslowakei. In Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1980, roč. 5, č. 1, s. 108-125.

¹⁴ KOUBEK, ref. 11, s. 32; ULAŠINOVÁ-BYSTRIANSKA, Lenka. Tradičná stavebná kultúra ako súčasť revitalizácie vidieckych sídel. In Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017, roč. 5, č. 2, s. 93-106.

¹⁵ Pozri napr. KOUBEK, Josef. Populační politika v právnych předpisech Československé republiky v letech 1918 – 1938. In Demografie, 1980, roč. 22, č. 2, s. 126-136; TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In TIŠLIAR, Pavol et al. Populačné štúdie Slovenska I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90; JANTO, Juraj. Slovenské bryndziarstvo a vagačovská výrobňa v Detve k 230. výročiu vzniku prvej bryndziarne. In Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017, roč. 5, č. 2, s. 51-59.

¹⁶ VAŇO, ref. 8, s. 298.

¹⁷ KOUBEK, ref. 11, s. 32.

¹⁸ KOUBEK, ref. 11, s. 32.

a pod.). Najmä na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov 20. storočia bol prijatý komplex progresívnych, propopulačne a pronatalitne zameraných opatrení s cieľom oživiť demografickú reprodukciu obyvateľstva Československa.

Celkovo je možné opatrenia socialistickej populačnej politiky rozdeliť do niekoľkých veľkých skupín podľa oblasti ich smerovania. V našom príspevku sa zameriame na opatrenia súvisiace s tehotenstvom a pôrodom, ďalej opatrenia súvisiace so vznikom a zánikom manželstva, ako aj so životom v manželstve s maloletými deťmi v kontexte samotného vývoja pôrodnosti a potratovosti, ako aj sobášnosti spolu s rozvodovosťou.

3. Opatrenia súvisiace s tehotenstvom a pôrodom

Od roku 1924 až do roku 1948 platil zákon o poistení zamestnancov pre prípad choroby, invalidity a staroby č. 221/1924, ktorý poistenej žene určoval peňažnú dávku vo výške nemocenského poistenia šesť týždňov pred pôrodom a šesť týždňov po pôrade. V prípade, že ženy dieťa samy dojčili, mali ešte nárok na peňažnú dávku vo výške polovice nemocenského poistenia do 12 týždňov od pôrodu. V roku 1948 zákon o národnom poistení č. 99/1948 predĺžil platenú materskú dovolenkou poistených žien na 18 týždňov. V druhej polovici 50. rokov došlo k zvýšeniu dávok poberaných počas materskej dovolenky, pričom tieto záviseli od dĺžky zamestnania u jedného zamestnávateľa. V prípade, že žena pracovala menej ako dva roky (ale aspoň 270 dní v posledných dvoch rokoch), dávky predstavovali 75 % z priemernej dennej mzdy. Pri dĺžke zamestnania od dvoch do piatich rokov to bolo 80 % a nad päť rokov 90 % z priemernej čistej mzdy. V roku 1964 bola platená materská dovolenka predĺžená na 22 týždňov, pričom nevydaté ženy získali nárok na 26 týždňov a ženy, ktorým sa narodili súčasne dve a viac detí, dokonca 35 týždňov platenej materskej dovolenky. Došlo tiež k úprave výšky materskej dávky. Do 18. týždňa zostala odstupňovaná rovnako, ako to určil zákon č. 54/1956 Zb. o nemocenskom poistení zamestnancov, no od 19. týždňa sa výška dávky riadila poradím dieťaťa: u prvého predstavovala 40 %, u druhého 50 % a u tretieho a ďalšieho 60 % priemernej čistej mzdy. Posledná úprava materskej dovolenky pochádzala z roku 1968, keď sa vydatým ženám priznal nárok na 26 týždňov platenej materskej dovolenky, nevydatým 35 týždňov, rovnako aj ženám, ktorým sa súčasne narodili dve a viac detí. Peňažná pomoc v materstve sa stanovila jednotne na 90 % z priemernej čistej mzdy a bola vyplácaná po celú dobu trvania materskej dovolenky. Postupne tiež došlo k rozširovaniu nároku na materskú dovolenkou. Okrem zamestnaných žien s nemocenským poistením pribudli v roku 1956 členky priemyselných výrobných družstiev, v roku 1962 členky poľnohospodárskych družstiev a v roku 1968 aj slobodné umelkyne.

Ako je zrejmé z uvedeného prehľadu, materská dovolenka bola spočiatku veľmi krátka a nárok na ňu mali len určité skupiny žien. So zvyšujúcim sa zapájaním žien do pracovného procesu a nepostačujúcimi službami starostlivosti o najmenšie deti rástli tlaky na jej predĺženie, ako aj sprístupnenie ďalším skupinám žien. To súviselo aj s vnímaním meniacej sa funkcie žien v socialistickej spoločnosti, keď postupne došlo k renesancii obrazu ženy – matky a osoby starajúcej sa o blaho a chod domácnosti.

Tieto aspekty prispeli k vzniku novej formy opatrení v podobe tzv. ďalšej (spôsobu neplatenej) materskej dovolenky (dnes známej ako rodičovská dovolenka). Tá bola zavedená v roku 1964 na prehľbenie starostlivosti o dieťa do jedného roku jeho života a nadvázovala priamo na materskú dovolenkú. Podľa zisťovania v priemysle ju však využívala len asi polovica robotníčok.¹⁹ Hlavným dôvodom, prečo ženy nastupovali do práce hneď po ukončení materskej dovolenky, boli finančné pomery ich rodín.²⁰ V roku 1969 bola preto ďalšia materská dovolenka predĺžená na dva roky a v roku 1970 nadobudol platnosť zákon č. 154/1969 Zb. o materskom príspevku. Išlo o peňažnú dávku poberanú počas ďalšej materskej dovolenky ženami starajúcimi sa aspoň o dve maloleté deti, z ktorých staršie bolo vo veku do začiatku povinej školskej dochádzky a mladšie do jedného roku. Ďalej ženy museli spĺňať podmienku ekonomickej činnosti a nemocenského alebo dôchodkového poistenia aspoň 270 dní v posledných dvoch rokoch pred pôrodom mladšieho dieťaťa.²¹ O rok neskôr došlo k predĺženiu čerpania príspevku na dva roky. Pri zavedení materského príspevku sa očakávalo, že väčšina žien zostane s deťmi doma do troch rokov ich veku.²² Okrem toho cieľom bolo tiež oživenie reprodukcie a zvýšenie početnosti populácie, zlepšenie starostlivosti o najmenšie deti a tiež zníženie zamestnanosti ich matiek, ktorá bola vnímaná ako nepriaznivo vysoká.²³ Ako uvádzajú Rákosník a Šustová²⁴, išlo tiež o definitívny ústup od pôvodnej kolektivistickej doktríny, keďže príspevkom bola mlčky uznaná výchovná funkcia rodiny, čo sa tiež prejavilo v poklese záujmu o ústavnú výchovu v podobe jasli. Ďalšou zmenu (v roku 1982) sa zaviedla odstupňovaná výška materského príspevku podľa počtu a veku detí. Vyplácal sa aj v prípadoch, keď sa žena starala len o jedno dieťa.²⁵ Posledná úprava z roku 1989 predĺžila materskú dovolenku do troch rokov veku dieťaťa.

Do skupiny jednorazových finančných kompenzačných dávok patrila podpora pri narodení dieťaťa. Úprava z roku 1947 ju stanovila na 500 Kčs na každé narodené dieťa. V roku 1956 došlo k jej zvýšeniu na 650 Kčs a v roku 1968 na 1 000 Kčs. O tri roky neskôr sa podpora zdvojnásobila a nárok na ňu už mali všetky ženy.²⁶ Od roku 1959 bola tiež zavedená zvláštne podpora pri narodení trojčiat. Podmienkou bolo, aby sa všetky tri deti dožili 28. dňa života. Išlo o peňažnú pomoc vo výške 3 000 Kčs a hmotnú pomoc vo výške 4 000 Kčs v podobe výbavičky. Od roku 1969 bola hmotná pomoc zvýšená na 6 000 Kčs. Vzhľadom na to, že na podporu pri narodení mali do roku 1971 nárok i rodinné príslušníčky poistených osôb a od tohto roku všetky ženy, podpora mala charakter univerzálnej plošnej dávky.²⁷

¹⁹ RÁKOSNÍK, ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 64.

²⁰ JANDEROVÁ, Miroslava – NENTVICHOVÁ, Božena. Mateřský příspěvek a výrobní problémy. In Zprávy populační komise 9, 1970, č. 1, s. 17.

²¹ Detailnejšie pozri KOUBEK, ref. 11, s. 36 a 37.

²² RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 64.

²³ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 64.

²⁴ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 64.

²⁵ VAŇO, ref. 8, s. 303.

²⁶ KOUBEK, ref. 11, s. 35.

²⁷ KOUBEK, ref. 11, s. 64.

Veľmi dôležitým faktorom reprodukcie a samotného poklesu plodnosti populácie Slovenska a ďalších krajín bývalého východného bloku po druhej svetovej vojne v období reálneho socializmu²⁸ sa postupne stala liberalizácia interrupcií a možnosť ženy požiadať o umelé prerušenie tehotenstva z iných ako zdravotných dôvodov. Jednu z hlavných príčin liberalizácie interrupcií predstavovali nelegálne potraty. Napríklad podľa štatistiky ministerstva zdravotníctva ešte v polovici 50. rokov v Československu pripadalo na 100 pôrodov takmer 13 zistených nelegálnych interrupcií.²⁹ Ešte vyššie čísla priniesol Výzkum o rodičovství z roku 1956, ktorý predpokladal, že štvrtina až tretina tehotenstiev žien sa končila nelegálnym potratom.³⁰ Zásadný zlom v tejto oblasti priniesol zákon č. 68/1957 Zb. o umelom prerušení tehotnosti (účinný od 30. 12. 1957 do 1. 1. 1987). Ten umožňoval ženám podstúpiť v zdravotníckych zariadeniach interrupciu aj z iných ako zdravotných dôvodov. Povolenie na tento zákrok udeľovala tehotnej žene na jej žiadosť určená komisia. Dôvody uvádzané v žiadostiach však rýchlo odhalili, že ženy k tejto možnosti pristupovali nie zo zdravotných, ale predovšetkým zo sociálnych príčin.

Umelé ukončenie tehotenstva sa na Slovensku od roku 1958 pri široko definovaných sociálnych dôvodoch bez predchádzajúcej vedeckej i spoločenskej diskusie v podmienkach, keď účinná hormonálna či vnútromaternicová antikoncepcia neboli vôbec dostupné, v kombinácii s len veľmi málo efektívnym spôsobom plánovania rodičovstva stalo jedným z najdôležitejších faktorov reprodukcie a spôsobov, ako regulovať veľkosť rodiny. Niektoré výskumy z 50. rokov ukázali, že ženy vo veľkej miere nepoužívali žiadnu antikoncepciu, resp. ak áno, boli odkázané predovšetkým na tradičné a nie vždy spoľahlivé kontracepčné metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní).³¹ S výrobou hormonálnej antikoncepcie a vnútromaternicových teliesok sa v Československu začalo až od roku 1966.³² Antigest však mohol byť podľa predstaviteľov ministerstva zdravotníctva na začiatku 70. rokov vzhľadom na problematický dovoz potrebných surovín zo západného bloku dostupný len pre 2 – 4 % žien v reprodukčnom veku.³³ Navyše modernejšie antikoncepčné prostriedky poistovňa nepreplácala, boli len na lekársky predpis a ich cena bola relatívne vysoká. Okrem toho viacerí lekári k nim pristupovali s nedôverou a aj medzi laickou verejnosťou boli diskutované viaceré vedľajšie účinky.³⁴ V mnohých prípadoch dokonca gynekológovia odmietali predpísanie antikoncepciu mladým bezdetným ženám alebo

²⁸ Bližšie k vzťahu medzi liberalizáciou interrupcií a plodnosťou v krajinách východného bloku pozri FREJKA, Tomas. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. In Population and Development Review, 1983, roč. 9, č. 3, s. 494-520.

²⁹ RÁKOSNÍK - ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 174.

³⁰ SRB, Vladimír - KUČERA, Milan. Výzkum o rodičovství. Praha 1956, s. 107.

³¹ Pozri napr. SRB, Vladimír - KUČERA, Milan - VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepcie a potratů (1959). In Demografie, 1961, roč. 3, č. 3, s. 209-222.

³² SOBOTKA, Tomáš. Potratovosť. In PAVLÍK, Zdeněk (ed.). Populační vývoj České republiky 1990 – 2002. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 2002, s. 49.

³³ RÁKOSNÍK - ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 179.

³⁴ STLOUKAL, Libor. Potratovosť. In PAVLÍK, Zdeněk (ed.) Populační vývoj České republiky 1996. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 1997, s. 37.

ženám s jedným dieťaťom, pričom k tomuto kroku pristupovali až u vydatých žien s viacerými deťmi. V podobnom duchu sa niesli aj inštrukcie ministerstva zdravotníctva, ktoré kládli dôraz na to, aby Antigest bol poskytovaný len ženám, ktoré mali najmenej dve deti.³⁵ Prvoradým kritériom pre gynekológov v spojitosťi s mladými a bezdetnými ženami bolo poskytnúť im len takú antikoncepciu, ktorá by neohrozovala ich plodnosť. Preto najúčinnejšie moderné antikoncepcné prostriedky (tabletky, teliesko) neboli považované za vhodný nástroj na reguláciu časovania materstva pre mladé slobodné bezdetné ženy.³⁶ Odporúčanými sa stali jednak tradičné prirodzené metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní) alebo zdravotne bezpečné metódy (najmä kondóm a pesar).³⁷ V súvislosti s kondómami je však potrebné povedať, že tieto mali dlhodobo veľmi zlú kvalitu a navyše ich bol na trhu nedostatok.³⁸ Samotná tuzemská výroba antikoncepcie dlhodobo viazla. V podmienkach centrálneho plánovania ekonomiky bol zdravotnícky výskum a zdravotnícky priemysel ako celok chronicky finančne poddimenzovaný. Import zo zahraničia bol v podstate nemysliteľný predovšetkým pre nedostatok devíz.³⁹ Situácia sa však výraznejšie nezmenila ani v 70. a 80. rokoch, a to aj napriek určitým krokom, ktoré mali viesť k zaisteniu lepšej dostupnosti antikoncepcie. Potvrdili to napríklad niektoré výskumy: *Šetrení plodnosti* (1977)⁴⁰, *Výzkum reprodukcie* (1981)⁴¹ a *Průzkum plánování rodičovství* (1985)⁴². Podľa prvého z nich len približne 28 % žien bolo na Slovensku pred vstupom do manželstva poučených o nejakej forme antikoncepcie. Jednoznačne najčastejšie používanou antikoncepciou metódou zostávala prerušovaná súlož (viac ako 48 % respondentiek), pričom moderné formy (tabletky, IUD) uviedla len necelá štvrtina opýtaných.⁴³ Podobne aj prieskum z polovice 80. rokov odhalil, že stále pretrvávali problémy s dostupnosťou niektorých druhov antikoncepcie (najmä hormonálnej), ako aj s možnosťami jej aplikácie predovšetkým u mladých žien.⁴⁴

Podľa oficiálnych štatistik až do polovice 80. rokov moderné formy antikoncepcie (hormonálna a vnútromaternicová) využívalo len niečo viac ako 13 % žien v reprodukčnom veku. Ani bezplatné poskytovanie hormonálnej a vnútromaternicovej antikoncepcie po roku 1986 túto nepriaznivú situáciu výraznejšie

³⁵ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 180.

³⁶ POTANČOKOVÁ Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. In Gender, rovné příležitosti, 2007, roč. 8, č. 2, s. 30.

³⁷ POTANČOKOVÁ, ref. 36, s. 30.

³⁸ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 179.

³⁹ RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 179.

⁴⁰ Podrobne boli výsledky publikované v štyroch príspevkoch v časopise Demografie: SRB, Vladimír. Šetrení plodnosti (1977) (1. čiast). In Demografie, 1979, roč. 21, č. 1, s. 4-14; SRB, Vladimír. Šetrení plodnosti (1977) (2. čiast). In Demografie, 1979, roč. 21, č. 2, s. 97-106; SRB, Vladimír. Šetrení plodnosti (1977) (3. čiast). In Demografie, 1979, roč. 21, č. 3, s. 205-213; SRB, Vladimír. Šetrení plodnosti (1977) (Dokončení). In Demografie, 1979, roč. 21, č. 4, s. 302-310.

⁴¹ Základné výsledky boli publikované v DVOŘÁK, Josef – SRB, Vladimír – ALEŠ, Milan. Výzkum reprodukce (1981). In Demografie, 1983, roč. 25, č. 1, s. 19-33.

⁴² Bližšie k výsledkom pozri KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – I. In Demografie, 1987, roč. 29, č. 1, s. 23-33 a KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II. In Demografie, 1987, roč. 29, č. 2, s. 107-113.

⁴³ SRB, ref. 40, s. 304.

⁴⁴ KRAUS, ref. 42, s.108.

nezmenilo (v rokoch 1987 a 1988 iba viac ako 14 %). Príčiny veľmi nízkeho počtu a podielu žien užívajúcich moderné metódy antikoncepcie v reprodukčnom veku okrem vyššie uvedených dôvodov spočívali tiež vo veľmi slabých vedomostiach a celkovom nedostatku spoľahlivých informácií o moderných kontracepčných metódach. Svedčia o tom aj oficiálne zistenia ministerstva zdravotníctva (napr. materiál *Informace o dnešním stavu antikoncepce ve světě a perspektivy*), v ktorom sa uvádza, že „stav antikoncepcie v ČSSR není dobrý a ve srovnání s vyspělými zeměmi zůstáváme v mnoha ohledech velmi pozadu“ a že „výchova na školách je v tomto smere minimální či žádná“⁴⁵.

Pomerne ľahký prístup k interrupcii pri dlhodobých problémoch s dostupnosťou moderných foriem antikoncepcie do značnej miery utlmoval záujem o iné formy regulácie plodnosti.⁴⁶ V súvislosti s tým viacerí autori hovoria dokonca o vzniku potratovej kultúry⁴⁷, keď interrupcie boli všeobecne prijímané ako akási dodatočná antikoncepcia (ex post).⁴⁸ Interrupcie boli prostriedkom na ukončenie nechceného tehotenstva, čo sa odzrkadlilo nielen v priamom poklesu intenzity plodnosti, resp. počtu narodených detí, ale aj v podceňovaní a zanedbávaní významu plánovaného rodičovstva a antikoncepcie. Interrupcie sa tak stali akousi divnou metódou plánovania rodičovstva, pričom samotný zákon bol niektorými ženami prijatý ako zníženie maloobchodných cien.⁴⁹ Situácia v 80. rokoch po zavedení miniinterrupcií zašla až tak ďaleko, že niektoré ženy tieto zákroky považovali za akúsi reguláciu menštruačie.⁵⁰ V roku 1987 navyše vstúpil do platnosti nový zákon č. 73/1986 Zb. o umelom prerušení tehotenstva, ktorý zrušil interrupčné komisie. Žena podávajúca žiadosť o interrupciu už nemusela svoje rozhodnutie vôbec zdôvodňovať. Tým sa v podstate odstránila aj posledná prekážka a ženy tak mohli začať slobodne rozhodovať o svojom tehotenstve.

4. Vznik a zánik manželstva a opatrenia súvisiace so životom v manželstve s maloletými deťmi

Značná pozornosť socialistického Československa bola venovaná najmä ochrane manželskej rodiny a detí. Išlo nielen o materiálnu podporu, ale aj rôzne formy morálnej podpory. Prvé kroky mladých ľudí po vstupe do manželstva malo uľahčiť zavedenie tzv. výbavného v roku 1947. Poskytovalo sa vo výške 1 000 Kčs, čo predstavovalo približne sumu o niečo nižšiu, ako bol priemerný mesačný prí-

⁴⁵ Pozri RÁKOSNÍK, – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 179.

⁴⁶ STLOUKAL, ref. 34, s. 37.

⁴⁷ Pozri napr. STLOUKAL, Libor. Understanding the ‘abortion culture’ in Central and Eastern Europe. In DAVID, Henry Philip – SKILOGIANIS, Joanna (eds.) From Abortion to Contraception. A Resource to Public Policies and Reproductive Behaviour in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999, s. 23-37; FREJKA, Tomas. Overview Chapter 3. Birth regulation in Europe. Completing the contraceptive revolution. In FREJKA, Tomas et al. Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. Demographic Research, 2008, roč. 19, č. 5, s. 79; KUČERA, Milan – FIALOVÁ, Ludmila. Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989. Working Papers, WP 96:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1996.

⁴⁸ KUČERA, ref. 11, s. 120.

⁴⁹ KUČERA, ref. 11, s. 120.

⁵⁰ KUČERA, ref. 11, s. 120.

jem. Nárok naň mali len poistenci, ktorí boli poistení minimálne 4 roky, pričom v prípade, že si ho mohli uplatniť obaja novomanželia, priznávalo sa manželke.⁵¹ Zánik výbavného v roku 1956 bol odôvodnený snahami zvýšiť dôraz na starostlivosť štátu priamo o rodinu s deťmi prostredníctvom prídavkov na deti.

Snahy o stabilizáciu povojnej situácie rodín s deťmi v Československu viedli k zavedeniu prídavkov na dieťa (rok 1945) v súvislosti s menovou reformou a s ňou spojenou úpravou platov. Predstavovali v podstate vedľajší produkt vyrovnavania cenovej hladiny životných potrieb a miezd. Primárne tak boli zamierané na ovplyvňovanie životnej úrovne rodín s deťmi.⁵² Na každé dieťa bez ohľadu na poradie, počet detí či platové podmienky rodič dostával mesačne 30 Kčs v podobe príspevku na výchovu a výživu. V roku 1947 bolo zavedené progresívne vyplácanie prídavkov podľa počtu detí.⁵³ Po menovej reforme v roku 1953 došlo takmer k zdvojnásobeniu prídavkov na dieťa. Ich nárast, avšak v menšej miere, priniesla aj zmena v roku 1957. Od roku 1959 boli prídavky viazané na výšku príjmu rodičov. Rok 1968 priniesol zrušenie tohto prístupu a prídavky sa takmer zdvojnásobili. K ďalším zvyšovaniam prídavkov následne došlo aj v rokoch 1973, 1979 a 1985.⁵⁴ Celkovo je však potrebné povedať, že prídavky na deti neodzrkadľovali výšku nákladov na výživu a výchovu, nevytvárali motiváciu k narodeniu ďalšieho dieťaťa a často skôr plnili funkciu sociálnej dávky, a to najmä v prípade nízkoprijmových skupín obyvateľstva.⁵⁵

Pomoc mladým manželským rodinám s deťmi nadobúdala rôzne ďalšie formy. Napríklad podľa metodického pokynu ministerstva vnútra z roku 1973 mali byť do poradovníka na pridelovanie bytov prednostne zaradovaní mladí manželia s tromi a viac deťmi, resp. rodiny, ktorým sa narodilo tretie dieťa a v oblastiach s menšou bytovou tiesňou druhé dieťa. Prednostne boli do poradovníka zaradovaní aj mladí manželia, ktorým sa narodilo dieťa alebo tehotenstvo bolo lekársky preukázané.⁵⁶

Do komplexu opatrení na podporu rodín s deťmi je možné zahrnúť aj daňové úľavy. Prvýkrát boli zavedené v roku 1952, keď pri daňových odvodoch zvýhodňovali rodiny s deťmi. Daňová sadzba živiteľa sa znižovala podľa počtu závislých detí.⁵⁷ V roku 1968 sa daňové stimuly zmenili na postupy pre tých, ktorí nemali deti alebo nežili v manželstve. Ak daňovník nevyživoval žiadnu osobu alebo len jednu, ktorá nebola dieťaťom, zvýšila sa mu sadzba dane v závislosti od veku, pohlavia a rodinného stavu.⁵⁸

Dôležitá bola aj nepriama pomoc rodinám s deťmi sústredujúca sa na zľavy a dotácie na poplatky za deti v jasliach, materských školách, družinách a školských stravovacích zariadeniach. Okrem toho výrazne dotované boli aj ceny

⁵¹ KOUBEK, ref. 11, s. 40.

⁵² KOUBEK, ref. 11, s. 49.

⁵³ Kým do roku 1947 na 5 detí poberali rodičia 150 Kčs, od roku 1947 to bolo 250 Kčs (bližšie pozri KOUBEK, ref. 11, s. 37, tab. 1).

⁵⁴ Pozri VAŇO, ref. 8, s. 304.

⁵⁵ KUČERA, ref. 11, s. 63 a 64.

⁵⁶ KUČERA, ref. 11, s. 10, s. 64.

⁵⁷ KOUBEK, ref. 11, s. 39.

⁵⁸ KOUBEK, ref. 11, s. 39.

potravín, detského oblečenia a obuvi (do roku 1979), existovala zľava na nájomné v štátnych bytoch odstupňovaná podľa počtu narodených detí a pod. Tým sa vytvárali pre rodiny s deťmi určité sociálne istoty, ktoré boli len výnimočne rušené.⁵⁹

V súvislosti so vstupom do manželstva je potrebné spomenúť tiež zniženie veku plnoletosti v roku 1949 v prípade oboch pohlaví z 21 rokov na 18, pričom manželstvo zo závažných dôvodov (najmä tehotenstvo partnerky) povoľoval súd už od 16 rokov. Veľmi dôležitými zmenami prešla aj rozvodová legislatíva. V podstate od uhorského zákonného článku XXXI/1894 o manželskom práve (manželský zákon) platil na území Slovenska dvojstupňový prístup k rozvodu manželstva. Separácia manželov od stola a lôžka rušila povinnosť spoločného manželského života, no neumožňovala jeho legislatívny zánik. Až rozluka manželstva znamenala právny zánik manželstva za života oboch manželov.⁶⁰ S novým zákonom o rodine č. 256/1949 Zb. s účinnosťou od 1. januára 1950 došlo k značnému zjednodušeniu prístupu k právnemu zániku manželstva. Zrušená bola dovtedajšia dvojstupňová konštrukcia rozvodu a definovaný bol len rozvod manželstva. Súdne rozhodnutie o rozvode manželstva tak predstavovalo jediný spôsob zániku manželstva právnou cestou za života manželov. Okrem toho na miesto taxatívneho vymedzovania dôvodov rozluky (resp. rozvodu) manželstva bola zavedená len jedna objektívna príčina: hlboký a trvalý rozvrat vzájomných vzťahov medzi manželmi. Princíp prevažnej viny na rozvrate zistovaný do roku 1949 bol nahradený princípom výlučnej viny.⁶¹ V praxi to znamenalo, že o rozvod nemohol požiadať manžel, ktorý rozvrat zavinil. Súd tak nemohol manželstvo rozvíť proti vôli výlučne nevinného manžela. Výrok o vine ako súčasť rozsudku pritom súd uviesť nemusel, ak o to požiadali obaja manželia. Táto zábrana sa v praxi ukázala ako pomerne veľká komplikácia. Výrok o vine pritom mal predovšetkým majetkovoprávne dôsledky. Rozvedený manžel bez možnosti uspokojiť vlastné potreby mal nárok vo vzťahu k bývalému manželovi, aby mu na ich úhradu prispieval podľa svojich možností. Rovnako sa na túto skutočnosť prihliadal pri delení majetku. Okrem toho však výrok o vine sledoval aj psychologický efekt, keďže mal znamenať odsudzujúci postoj verejnosti voči vinnému manželovi.⁶² Legislatíva tiež úzko dbala na záujmy maloletých detí. Manželstvo tak nemohlo byť rozvedené v prípade, že to bolo v rozpore s ich záujmami. Súčasťou rozvodového konania sa preto stalo pojednávanie o výchove a výžive detí v období po rozvode. Súdna prax veľmi rýchlo zistila, že pomerne prísne rozvodové predpisy brzdia súčasťou vystup počtu rozvodov, no v realite dochádza k hromadeniu tzv. mŕtvych manželstiev.⁶³ Preto zákonné opatrenie pred-

⁵⁹ KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické dôsledky v socialistickém Československu. In Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Praha: CEFRES, 2001, s. 57. Pozri KUČERA, ref. 11, s. 62.

⁶⁰ LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. Pramene práva na území Slovenska II. 1790 – 1918. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012, s. 305-308.

⁶¹ TUTTEROVÁ, Jitka – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy rozvodovosti po roce 1950 v ČSR a SSR v kontextu legislatívnych změn. In Demografie, 1989, roč. 31, č. 3, s. 201 a 202.

⁶² TUTTEROVÁ – RYCHTAŘÍKOVÁ, ref. 61, s. 202.

⁶³ Ide o manželské zväzky, ktoré neplnili svoju spoločenskú funkciu. Manželia často spolu ani nežili, prípadne si dokonca našli nových partnerov, s ktorými žili vo faktickom manželstve.

sedníctva Národného zhromaždenia č. 61/1955 Zb. (účinné od 1. januára 1956) situáciu zmenilo tak, že vo všeobecnosti sice nebolo naďalej možné vyhovieť návrhu na rozvod manželstva podávanému výlučne vinným manželom bez súhlasu nevinného, ale vo výnimcoch, ak to vyžadoval záujem spoločnosti a za podmienky, že manželia už dlhú dobu nežili spolu⁶⁴, mohol súd rozvod povoliť aj proti vôle nevinného z manželov. Nová koncepcia sledovala predovšetkým cieľ umožniť zánik veľkého počtu mŕtvyh manželstiev, a to predovšetkým takých, kde manželia nielenže dlhšie spolu nežili, ale už nadviazali aj nové partnerské vzťahy.⁶⁵ Najvyšší súd tiež prostredníctvom zákonného článku 66/1952 Zb. o organizácii súdov nariadil, aby sa pri prvom súdnom pojednávaní pokúsili o zmierenie manželov. Cieľom bolo oboznámiť sa s pomermi, zistiť pohnutky, ktoré viedli k podaniu návrhu na rozvod, predstrieť dôvody, ktoré by mohli viesť k uzmiereniu, a predložiť konkrétné odporúčania. Približne o desať rokov neskôr bol vydaný pokyn, aby súdy pri zmierovaní spolupracovali s národnými výbormi, spoločenskými orgánmi a organizáciami, no v praxi zostal bez príslušného ohlasu.⁶⁶ Obligatórne zmierovacie konanie bolo od 1. apríla 1964 jednou z procesných podmienok rozvodového konania, no novelou občianskeho súdneho poriadku č. 49/1973 Zb. (s účinnosťou od 1. 7. 1973) bolo zrušené a nahradené povinnosťou súdu viesť manželov priamo v rozvodovom konaní k odstráneniu príčin rozvratu a k ich uzmiereniu. Pristúpilo sa k tomu na základe praktických skúseností, keď sudcovia pre nedostatok potrebných podkladov nemohli dať manželom konkrétné odporúčania na odstránenie príčin rozvratu, pričom samotné zmierovacie konania sa ukázali ako veľmi neefektívne.⁶⁷

Nová ústava z roku 1960 podmienila rekodifikáciu rodinného práva zákonom o rodine č. 94/1963 Zb. (účinný od 1. apríla 1964). Rozvod naďalej zostal jedinou formou právneho zániku manželstva. Pri rozvodovom konaní súd sice naďalej zisťoval príčiny rozvratu manželstva, ale upustilo sa od formálneho výroku o vine. Subjektívne hľadisko princípu viny na rozvode bolo nahradené objektívnym hľadiskom. Súd tak mohol na návrh jedného z manželov manželstvo ukončiť, ak vzťahy medzi manželmi boli tak vážne rozvrátené, že manželstvo ďalej nemohlo plniť svoj spoločenský účel. Pri rozhodovaní o rozvode pritom súd musel prihliadať najmä na záujmy maloletých detí.

Veľmi dôležitými nástrojmi socialistickej populačnej politiky smerom k mladým manželským rodinám sa stali zvýhodnené alebo prednostné pôžičky. Prvú povojnovú formu mladomanželských pôžičiek priniesol zákon č. 56/1948 Zb. o štátnej podpore novomanželom. Mladé rodiny do 35. roku veku každého z manželov, od ktorých svadby neuplynuli viac ako dva roky, si mohli požičať 36 tis. Kčs pri zvýhodnenej úrokovej sadzbe 3,5 %. Narodením dieťaťa sa pôžička stala bezúročnou a odpísala sa šestina z nej. Ďalšia šestina bola odpísaná pri narodení druhého a každého ďalšieho dieťaťa. Podávanie žiadostí však bolo

⁶⁴ V praxi sa uplatnila hranica troch rokov, pričom z výnimky sa veľmi rýchlo stalo pravidlo. Bližšie pozri KUČERA, ref. 11, s. 96.

⁶⁵ TUTTEROVÁ – RYCHTAŘÍKOVÁ, ref. 61, s. 202.

⁶⁶ TUTTEROVÁ – RYCHTAŘÍKOVÁ, ref. 61, s. 203.

⁶⁷ KUČERA, ref. 11, s. 96.

značne komplikované a aj administratívne spracovanie bolo zdĺhavé. Okrem toho pôžička slúžila len na nákup vybavenia do domácností a potrieb pre deti, čo bol pri značne obmedzenej ponuke a dostupnosti spotrebného tovaru problém.⁶⁸ Širšiemu presadeniu novomanželských pôžičiek v tomto období zabránila aj menová reforma z roku 1953. Príčinou bolo, že právna úprava sa adekvátne nezmenila v smere nového pomeru medzi cenami a mzdami. Preto sa novomanželské pôžičky stali pre priemerných novomanželov takmer nedostupné.⁶⁹ K významnej zmene tohto opatrenia došlo až v roku 1973 zákonom č. 14/1973 Zb., ktorý umožnil poskytovať pôžičky so štátnym príspevkom mladým manželom na obstaranie bytu alebo na nákup bytového zariadenia. Výška pôžičky mohla v tomto období dosiahnuť maximálne 30 tis. Kčs pri úročení 1 % na obstaranie bytu a 2,5 % pri nákupe zariadenia do bytu s dobowou splatnosťou 10 rokov. Ak sa občanovi, ktorý uzavrel pôžičku, narodilo dieťa, vznikol mu nárok na štátny príspevok vyplácaný štátou sporiteľňou. Ten predstavoval 2 000 Kčs pri prvom dieťati, 4 000 Kčs pri druhom a každom ďalšom dieťati, pričom sa použil ako mimoriadna splátka novomanželskej pôžičky. Okrem toho štátna sporiteľňa mohla na žiadosť manželov (občana) pri narodení každého dieťaťa povoliť odklad splácania až na jeden rok. Pôžičky súce neboli univerzálné, ale hranica celkového mesačného príjmu oboch manželov bola stanovená veľmi priaznivo na 5 000 Kčs. Odhaduje sa, že mladomanželské pôžičky čerpali takmer 3/4 rodín majúcich na ne nárok. Väčšinou boli žiadane na vybavenie domácností⁷⁰, pričom maximálna suma v tej dobe predstavovala približne 1,5-ročný príjem.⁷¹ Výhodnosť novomanželských pôžičiek dokumentuje aj miera zaťaženia domácností splátkami, ktorá sa pohybovala pod hranicou 10 % z domáceho rozpočtu.⁷² V dôsledku inflácie však požičaný objem peňazí strácal na hodnote, preto sa v roku 1987 pristúpilo k úprave. Zvýšila sa horná hranica poskytnutej pôžičky na 50 tis. Kčs, predĺžila sa doba splatnosti na 15 rokov a tiež došlo k zvýšeniu stropu priemernej mesačnej mzdy žiadateľa na 6 tis. Kčs. Rozpad socialistického bloku a postupný prechod na trhové hospodárstvo v kontexte ďalších spoločenských a ekonomických zmien prispeli k zrušeniu novomanželských pôžičiek v danej podobe, a to od 1. 1. 1991.

5. Ďalšie aspekty rodinného a reprodukčného správania v období minulého režimu

Okrem priamych vplyvov opatrení populačnej politiky na charakter a intenzitu reprodukčného správania obyvateľstva socialistického Slovenska pôsobili i viačeré ďalšie vonkajšie faktory, ktoré dotvárali celkový obraz špecifických podmienok, v ktorých sa realizovali manželské a reprodukčné zámery mladých ľudí. Vplyv jednotlivých opatrení a úprav na úroveň reprodukcie a populačný vývoj

⁶⁸ RÁKOSNÍK - ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 50.

⁶⁹ RÁKOSNÍK - ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 51.

⁷⁰ PELIKÁN, Josef. Pět let existence půjček se státním příspěvkem mladým manželům. In Demografie, 1978, roč. 20, č. 4, s. 331 a 332.

⁷¹ RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes. In Demografie, 1995, roč. 37, č. 3, s. 159.

⁷² PELIKÁN, ref. 70, s. 336.

je pritom len ľažko možné empiricky priamo hodnotiť bez znalostí týchto externých podmienenosťí.

Jedným z dôležitých aspektov vplývajúcich aj na charakter populačnej politiky a realizovaných opatrení bolo vnímanie úlohy rodiny a starostlivosti o maloleté deti v rodine. Kým v prvých rokoch po uchopení moci komunistickým režimom vznikali často až utopické predstavy o budúcej existencii rodiny, pričom jej úlohu pri starostlivosti o deti mali prevziať štátne inštitúcie⁷³, od druhej polovice 60. rokov pozorujeme úplnú zmenu a opäťovnú renesanciu úplnej rodiny aj v oficiálnej komunistickej doktríne. Na sklonku 40. a v 50. rokoch sa pre-dovšetkým zdôrazňovala aktívna úloha ženy v pracovnom procese, jej zapojenie do spoločenského diania, ktoré bolo často prezentované ako oslobodenie sa žien od uzavretia v rodine a domácnosti a naplnenie ich práva na sebarealizáciu mimo rodinu. V skutočnosti išlo o nutný prvok naplnenia pracovných súl v extenzívnom socialistickom hospodárstve v období povojskovej dynamickej industrializácie a odlitu mužov zo sektora služieb a ľahkého priemyslu do preferovaných odvetví (napr. chemický a ľažký priemysel, baníctvo a pod.). „*Zenám byla jejich pracovní mobilizace predložena ako dosažení rovnosti, ako cesta jejich emancipacie: rovná šance na zaměstnání a rozsáhlý, energicky realizovaný program na osvobození ženy od handicapu mateřství výstavbou sítě školek a jeslí, jež přijímaly dítě od tří měsíců (kdy tedy končila mateřská dovolená) a nabízely i celotýdenní péče. [...] ... na medicínský předpis průmyslově vyráběné sušené mléko bylo shledáno zdravějším než mléko mateřské. [...] ... dětský kolektiv v jeslích, vedený školenou pečovatelkou, stimuluje rozvoj dítěte lépe než diletaantsky vedená péče v rodině; jak by mohla matka vědět, co dítě potřebuje, když na to nemá odborné školení?*“⁷⁴ Postupne však oficiálna politika začala tento program opúšťať, pretože matky malých detí chronicky absentovali vo výrobnom procese v dôsledku častých ochorení svojich detí. A čo bolo ešte horšie, ukazovalo sa, že náklady na jedno miesto v jasliach boli vyššie ako kapitalizovaná nadhodnota z práce zamestnaných žien.⁷⁵ Opäťovný návrat žien do domácností a prechod na jednoprijmový systém však už vzhľadom na pokračujúcu platovú nivelizáciu a celkovo nízke platové ohodnotenie mužov neboli možné, pretože základná životná úroveň sa dala udržať len v prípade zamestnania oboch rodičov.⁷⁶ Sociálna situácia v rodine tak mladé ženy v podstate donutila k druhému príjmu, pretože aj keby si muž zvýšil kvalifikáciu a intenzitu práce, nebol by finančný efekt ani zďaleka taký významný, ako keď žena (aj nekvalifikovaná) nastúpila do zamestnania.⁷⁷ Určitým východiskom z tejto situácie sa napokon ukázala úprava dĺžky materskej dovolenky a následne zavedenie jej platenej formy (pozri vyššie).⁷⁸

⁷³ Pozri KUČERA, ref. 11, s. 62; HAMPLOVÁ, Dana. Stručné poznámky o ideo-výchách priebehu k rodine v období socialismu. In Česko-francouzskej dialog o dejinách evropskej rodiny. Praha: CEFRES, 2001, s. 109.

⁷⁴ MOŽNÝ, Ivo. Sociologie rodiny. Praha: SLON, 1999, s. 155.

⁷⁵ MOŽNÝ, ref. 74, s. 155.

⁷⁶ MOŽNÝ, ref. 74, s. 155.

⁷⁷ MOŽNÝ, ref. 74, s. 155.

⁷⁸ Celkovo je potrebné povedať, že aj keď podiel detí umiestnených v jasliach z celkového počtu detí príslušnej vekovej skupiny postupne rásstol (z 3 % v 50. rokoch na 15 - 18 % v prvej polovici 80. rokov), na Slovensku bolo bežným javom, že sa o malé dieťa po návrate žien do práce staral

Súčasne je však tiež potrebné pripomenúť, že naďalej pretrvávalo tradičné rozdelenie úloh muža a ženy pri starostlivosti o deti a domácnosť.⁷⁹ Takéto dvojnásobné zaťaženie platenou a neplatenou prácou bolo ženami vnímané ako obzvlášť namáhavé.⁸⁰ Aj keď sa postupne rozširovala sieť a kapacita zariadení pre najmenšie deti a deti v predškolskom veku, tento nárast nezodpovedal dynamickému vzostupu miery zamestnanosti mladých žien. Okrem toho treba tiež povedať, že tieto služby neboli dostupné pre všetky ženy s malými deťmi, pričom problematická situácia bola najmä v malých vidieckych obciach.⁸¹ Rovnako problematické zostávalo aj poskytovanie ďalších služieb pre mladé rodiny s deťmi vrátane zásobovania.⁸²

Ako sme uviedli vyššie, v priebehu 60. rokov a najmä v období normalizácie sa situácia obracia a čoraz viac sa zdôrazňuje materské a výchovné pôsobenie žien, ich návrat k rodine a domácnosti. Spoločnosť vysoko oceňuje materstvo a rodičovstvo a ich nenahraditeľnosť i pozitívne spoločenské a ekonomicke dôsledky.⁸³ Významným faktorom úspešnosti prijímaného komplexu pronatalitných opatrení v tomto období bol aj špecifický charakter vtedajšej spoločenskej klímy. Po vpáde vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968 prevládalo v populácii rozčarovanie, skepsa a výsledkom tak okrem iného bola aj rezignácia na politické a spoločenské dianie a „stiahnutie“ sa do súkromnej sféry vlastných rodín.

Do roku 1953 bolo v Československu zavedené prídelové hospodárstvo, ktoré dokázalo v posledných rokoch svojej existencie už pomerne dobre pokrývať hlavné potreby domácností. Realizovaná menová reforma v roku 1953 priniesla nielen to, že značná časť obyvateľstva v podstate prišla o svoje úspory, ale došlo i k zrušeniu prídelového hospodárstva a nasadeniu sice voľných, ale v porovnaní s predchádzajúcim obdobím relatívne vysokých cien potravín a priemyselného tovaru. Postupne sice došlo k ich zníženiu, no tieto zmeny významou mierou zhoršili životnú situáciu mladých rodín s deťmi v 50. rokoch. Celkovo je možné povedať, že priemerné mzdy pracujúcich rástli len veľmi pomaly a odvýiali sa od hospodárskej činnosti. Súčasne sa tiež udržiaval aj relatívne nízke a štátom čoraz viac dotované ceny potravín. Tie spolu so spomínanou platovou nivelizáciou a plnou zamestnanosťou nenútili k vlastnej aktivite; zaručovali pohodlné, aj keď pomerne obmedzené sociálne istoty.⁸⁴

Centrálna riadená ekonomika okrem výroby plánovala aj výstupy vzdelávacieho systému pomocou smerných čísel (kvót), ktoré určovali počty absolventov nielen jednotlivých stupňov vzdelávacieho systému, ale aj jednotlivých odborov

---

niekto z rodiny. Údaje tiež naznačujú, že inštitút ďalšej materskej dovolenky využívali častejšie menej vzdelané ženy ako vysokoškoláčky. Bližšie pozri RÁKOSNÍK – ŠUSTROVÁ, ref. 12, s. 68.

⁷⁹ HEINEN, Jacqueline. Public/private: Gender – Social and Political Citizenship in Eastern Europe. In Theory and Society, 1997, roč. 26, s. 597.

⁸⁰ SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In Journal of Comparative Policy Analysis, 2006, roč. 8, č. 2, s. 185.

⁸¹ KUČERA, ref. 11, s. 63.

⁸² KUČERA, ref. 11, s. 63.

⁸³ KOUBEK, ref. 11, s. 107-118.

⁸⁴ KUČERA, ref. 11, s. 56 a 58.

a špecializácií.⁸⁵ Vo všeobecnosti prevládal názor o nedostatku manuálnych povolaní, a preto sa vyvíjal predovšetkým tlak na plnenie smerných čísel na učňovských školách. Naopak, v prípade terciárneho vzdelávania panovali obavy z „nadprodukcie“ vysokoškolsky vzdelaných osôb, ktoré by nebolo možné umiestniť na pracovné miesta.⁸⁶ Ako uvádza Simonová⁸⁷, dosiahnutie vysokého vzdelania a kvalifikácie nebolo v socialistickej spoločnosti spájané so zodpovedajúcou spoločenskou pozíciovou a už vôbec nezarúčovalo vysokú životnú úroveň. Napríklad Petr Matějů vo svojej analýze údajov z druhej polovice 70. rokov dokázal, že variácia príjmov súvisela s dosiahnutým vzdelaním len minimálne.⁸⁸ Centrálnie zásahy plánovaného hospodárstva tiež výrazne deformovali trh práce. Išlo v prvom rade o degradáciu duševnej a tvorivej práce, ktorá vyžadovala vyššie vzdelanie, vlastnú iniciatívu a investície do ľudského kapitálu zo strany jednotlivca. Na druhej strane dochádzalo k vyzdvihovaniu a zvýhodňovaniu zamestnancov vykonávajúcich manuálne (často rutinné) práce. Preto ich mzdové ohodnotenie bolo často vyššie ako v prípade osôb s vysokoškolským vzdelaním.⁸⁹ Podľa niektorých výpočtov⁹⁰ sa absolvent vysokej školy na Slovensku svojou kumulovanou mzdou vyrovnal osobe so základným vzdelaním vo veku 30 – 34 rokov a osobe so stredoškolským vzdelaním dokonca až po dovršení 40. roku života. Vzhľadom na uvedené aspekty vznikol model, v ktorom boli vzdelanostné dráhy ukončované skoro, u mužov najčastejšie na učňovských školách a u žien stredoškolským vzdelaním s maturitou.

Proces industrializácie a s tým spojené budovanie novej hospodárskej infraštruktúry na Slovensku po druhej svetovej vojne neumožňovali do značnej miery presunúť materiálne, finančné a ľudské kapacity na výstavbu nového bytového fondu. Navyše prevládalo iluzórne presvedčenie, že bytov je dostatok, a preto plánovaná bytová výstavba bola v prvých povojnových desaťročiach veľmi nízka.⁹¹ Situácia sa začala zlepšovať až v 70. rokoch, keď sa popri družstevnej výstavbe výrazne zvýšil aj počet bytov dokončených v rámci komunálnej a čiastočne i podnikovej výstavby. Voľný trh s bytmi neexistoval a štát v rámci hromadnej bytovej výstavby byty prideľoval. Vo všeobecnosti existoval nedostatok bytov, ktorý bol navyše značne priestorovo diferencovaný. Postihoval predovšetkým mestské prostredie, pričom najviac trpeli mladé manželské páry, a to najmä v takom prípade, keď obaja manželia pracovali v nevýrobnej sfére.⁹² Prideľovanie bytov sa opieralo predovšetkým o sociálne triedny prístup a často sa vyznačovalo dlhou čakacou dobou. Určité zvýhodnenie bolo možné pozorovať

⁸⁵ DŽAMBAZOVIČ, Roman. Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007, s. 29.

⁸⁶ DŽAMBAZOVIČ, ref. 85, s. 29.

⁸⁷ DŽAMBAZOVIČ, ref. 85, s. 65.

⁸⁸ MATĚJŮ, Petr. Vzdelení - mzda - životná úroveň. In Sociologický časopis, 1986, roč. 22, č. 6, s. 599-614.

⁸⁹ DŽAMBAZOVIČ, ref. 85, s. 37.

⁹⁰ Pozri LONDÁKOVÁ, Elena. Pochybné rovnostárstvo. Ženy za socializmu. In História revue, 2004, roč. 4, č. 9-10, s. 33-36; KALÍNOVÁ, Lenka. Sociální vývoj Československa 1969 - 1989. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.

⁹¹ KUČERA, ref. 11, s. 65.

⁹² KUČERA, ref. 11, s. 65.

v prípade manželských dvojíc s deťmi.⁹³ Ďalšou negatívnou stránkou problematiky bývania bolo, že propagandistická prax „bývania pre každého za dostupnú cenu“ sa napĺňala prostredníctvom nízkej kvality bývania a nevhodnej štruktúry bytov v hromadnej výstavbe.⁹⁴ Ako uvádza Kučera⁹⁵, dlhodobý nedostatok bytov, ktorý najviac pociťovali mladé manželské páry, v kombinácii s nízkou úrovňou bývania predstavovali jeden z dôležitých faktorov limitujúcich reprodukciu a veľkosť rodiny. Vlastný byt získala značná časť mladých neskoro, často až po narodení posledného plánovaného dieťaťa. Plne to preukázali výsledky sčítania ľudu (1961) po zavedení konceptu cenzovej domácnosti, keď bolo možné jasne rozlísiť početné nútené spolužitia mladých párov po narodení dieťaťa (detí) so svojimi rodičmi v jednej domácnosti. Kvantifikácia bytovej núdze sa opierala o názor, že každá cenzová domácnosť by mala mať svoj vlastný byt.⁹⁶ Na začiatku 60. rokov bola vyčíslená na približne 200 tis. bytov. V ďalších dvoch sčítaniach sa počet domácností bývajúcich s ďalšou cenzovou domácnosťou zvyšoval až na viac ako 450 tis.⁹⁷ Znamenalo to, že len necelé tri štvrtiny cenzových domácností bývali samostatne.⁹⁸ Posledné československé sčítanie z roku 1991 prinieslo určité zníženie núteného spolužitia na približne 400 tis. cenzových domácností. Najčastejšie išlo o prípady, keď užívateľ bytu žil spoločne s domácnosťami svojho zaťa alebo nevesty, resp. o súžitie so svojimi rodičmi či prarodičmi.⁹⁹ Samostatne tak tesne po skončení minulého režimu bývalo takmer osem z desiatich domácností.¹⁰⁰

Systém extenzívnej a egalitárnej sociálnej starostlivosti sprevádzajúci ľudí „od kolísky až po hrob“ limitoval alternatívne možnosti mladých ľudí, súčasne však znižoval náklady spojené s materstvom a rodičovstvom.¹⁰¹ Okrem toho pomáhal spoluvtvárať podmienky pre relatívne ľahko predvídateľné reprodukčné a rodinné správanie mladých ľudí, nezačažené takmer žiadnou dávkou neistoty. Na druhej strane autoritatívny režim do značnej miery limitoval rozsah možností sebarealizácie mimo rodiny.¹⁰²

Existujúce špecifické podmienky minulého režimu nevytvárali v odkladaní materských a rodičovských dráh atraktívnu alternatívu. Na druhej strane

⁹³ SOBOTKA, ref. 5, s. 259.

⁹⁴ VAŇO, ref. 8, s. 305.

⁹⁵ KUČERA, ref. 11, s. 66.

⁹⁶ VOLKO, Viliam. K objektivizácii potreby a zdrojov bytového fondu. In Demografie, 1980, roč. 22, č. 3, s. 226.

⁹⁷ Údaje prevzaté z VÝVOJ společnosti ČSSR (podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů). Textová časť. Praha: FSÚ, 1985, s. 173.

⁹⁸ VÝVOJ, ref. 97, s. 173.

⁹⁹ VÝVOJ, ref. 97, s. 167.

¹⁰⁰ Zostavené z údajov publikovaných v SČÍTANIE ľudu, domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Slovenská republika. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1992, s. 166.

¹⁰¹ SČÍTANIE, ref. 100, s. 166.

¹⁰² FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions. Childbearing Trends and Policies in Europe. In FREJKA, Tomas et al. Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. In Demographic Research, 2008, roč. 19, č. 1, s. 8.

rodina a rodinné väzby predstavovali veľmi dôležitý zdroj sociálneho kapitálu. Vzájomná pomoc príbuzných a priateľov pri starostlivosti o deti, drobných opravách, renováciach, získavaní tovaru a služieb na „čiernom trhu“ alebo „podpultovom predaji“ nahrádzala poddimenzovaný, zle fungujúci sektor služieb.¹⁰³ Táto zvláštna forma podriadenia záujmov a potrieb jednotlivých členov rodine viedla k veľmi silnej normativite života v rodine s deťmi. Môžeme to chápať ako reakciu na slabé možnosti sebarealizácie, a to s ohľadom na voľnočasové aktivity (limitované možnosti cestovania do zahraničia, nedostatok konzumného tovaru, slabé možnosti na neoficiálnu dobrovoľnícku činnosť), ako aj kariérne vyhliadky (nízka návratnosť vzdelania, limitované možnosti súkromného podnikania a kariérneho rastu, často viac podmieneného členstvom v strane ako vlastnými schopnosťami a vzdelaním).¹⁰⁴

6. Vývoj rodinného a reprodukčného správania na Slovensku na pozadí socialistickej populačnej politiky

Z pohľadu rodinného a reprodukčného správania bol pre Slovensko charakteristický veľmi silný príklon ku skorému materstvu a rodičovstvu, k takmer univerzálnnej a skorej sobášnosti slobodných, k dvojdetnému modelu rodiny a nízkej bezdetnosti.¹⁰⁵ Celkom bežným javom sa stalo mať dve deti skoro po sebe v mladom veku (20 – 25 rokov) a po dvoch až troch rokoch začať pracovať alebo nastúpiť opäť do zamestnania.¹⁰⁶ Skracovanie intervalu medzi narodením prvého a druhého dieťaťa bolo výsledkom snáh manželských párov súbežne využiť materskú dovolenku a materský príspevok.¹⁰⁷ Výsledkom prevládajúceho preťaženia žien kombináciou pracovných, rodičovských povinností a povinností vyplývajúcich zo starostlivosti o domácnosť bola tiež redukcia reprodukčných plánov a čoraz častejší príklon k dvojdetnému modelu rodiny.¹⁰⁸ Okrem toho dôležitou súčasťou reprodukčnej biografie mnohých žien sa stalo využívanie interrupcií ako antikoncepcie ex post. Životné dráhy rôznych sociálnych skupín v populácii sa vďaka pôsobeniu špecifických podmienok minulého režimu približovali a boli v mnohých ohľadoch veľmi podobné svojím nastavením, ako aj obsahom jednotlivých prechodov.¹⁰⁹

Z pohľadu procesu sobášnosti môžeme obdobie po druhej svetovej vojne až do konca 80. rokov rozdeliť do niekoľkých etáp, ktorých charakteristické črty úzko súviseli nielen so socioekonomickými podmienkami, ale aj s niektorými vyššie spomínanými opatreniami rodinnej politiky. Prvé povojnové roky sa niesli v znamení vysokej sobášnosti podmienenej predovšetkým kompenzačnou fázou.

¹⁰³ SOBOTKA, ref. 5, s. 258.

¹⁰⁴ SOBOTKA, ref. 6, s. 258 a 259.

¹⁰⁵ Bližšie pozri napr. ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti žien na Slovensku v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017.

¹⁰⁶ SOBOTKA, Tomáš. Understanding lower and later fertility in Central and Eastern Europe. In KOTOWSKA, Irena – JÓZWIAK, Janina. Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 698.

¹⁰⁷ KUČERA, ref. 59, s. 64. Pozri KUČERA, ref. 11, s. 62.

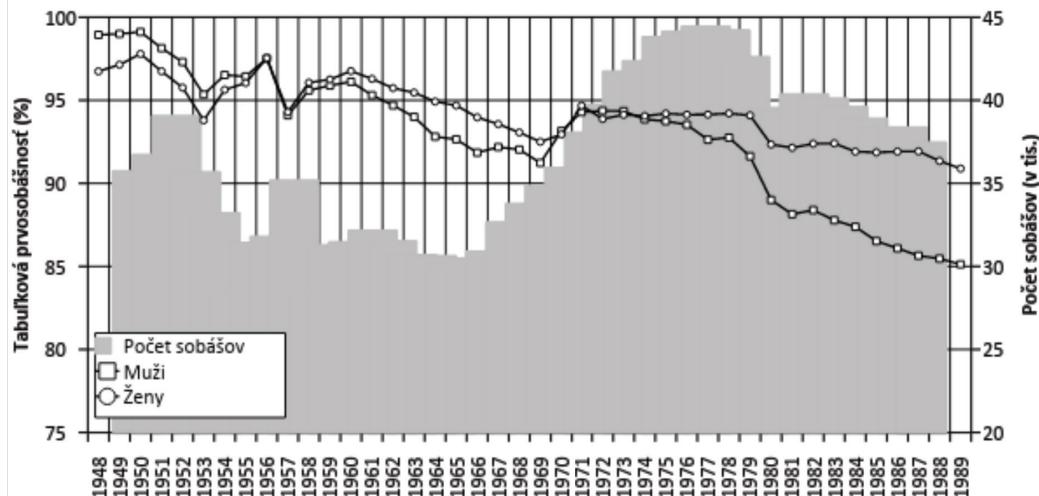
¹⁰⁸ KUČERA, ref. 11, s. 65.

¹⁰⁹ SOBOTKA, ref. 5, s. 251.

Okrem toho k tomu prispelo aj zníženie veku plnoletosti na 18 rokov a priaznivý vplyv môžeme nájsť aj v zavedení výbavného v 1947 a novomanželských pôžičiek o rok neskôr. Počty sobášov sa pohybovali nad hranicou 35 tis., pričom tabuľková prvosobášnosť sa v prípade oboch pohlaví dostala výrazne nad úroveň 95 %. Pri zachovaní sobášnosti slobodných mužov z tohto obdobia by do manželstva vstúpilo aspoň raz takmer 98 – 99 % osôb a v prípade slobodných žien by to bolo 96 – 97 %. Postupné vyčerpanie kompenzačnej fázy, ako aj zhoršenie životnej úrovne, zrušenie prídelového systému, ako aj realizácia menovej reformy v roku 1953 prispeli k výraznému prepadu sobášnosti a počtu sobášov (pozri obr. 1). Ďalším dôležitým miľníkom vo vývoji sobášnosti bolo obdobie druhej polovice 50. rokov. Najprv v roku 1956 sme boli svedkami nárastu počtu sobášov, ako aj intenzity sobášnosti slobodných osôb. Tento vývoj bol podmienený ohlasovaným zrušením výbavného od januára 1957. Nahromadenie sobášov spolu s negatívne vnímaným zrušením pomoci novomanželom sa odrazilo v prepade počtu sobášov, ako aj intenzite sobášnosti v roku 1957 (obr. 1).

V priebehu nasledujúceho viac ako desaťročia sa situácia v sobášnosti viac-menej stabilizovala a hlavnou črtou sa stal mierny kontinuálny pokles prvosobášnosti u mužov i žien. Aj napriek tomu naďalej platilo, že pri zachovaní úrovne sobášnosti slobodných do prvého manželstva vstupovalo stále viac ako 90 % slobodných osôb. Pokles bol pritom o niečo rýchlejší v mužskej časti populácie, a tak došlo k prehĺbeniu rozdielov v intenzite vstupovania do prvého manželstva v prospech žien. V pozadí týchto zmien stáli tiež posuny v časovaní prvých sobášov. Po búrlivých 50. rokoch, keď vyššie spomínané negatívne faktory (zhoršenie životnej úrovne, menová reforma, zrušenie výbavného) priniesli nárast priemerného veku vstupu do prvého manželstva u oboch pohlaví, došlo najprv k určitému poklesu. Ten u mužov najmä v druhej polovici 60. rokov pokračoval so zrýchleným tempom a priemerný vek pri prvom sobáši sa následne stabilizoval na úrovni 24,5 – 25,0 r. U žien bol vývoj opačný, keď od začiatku 60. rokov sledujeme pomerne stabilný nárast až k hranici 22,5 r. Prijímanie komplexu pronatalitných opatrení na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov (1968 – 1973) prinieslo jednoznačne oživenie sobášnosti slobodných a v kombinácii s presunmi početných generácií mladých osôb z konca 40. a najmä 50. rokov do veku najvyššej sobášnosti aj výrazný nárast počtu uzavretých manželstiev (nad 40 tis. ročne) (obr. 1). Súčasne s tým došlo k stabilizácii sobášného veku u slobodných mužov na úrovni približne 24,5 r. a u žien k miernemu poklesu k hranici 22 r. Zaujímavosťou je, že dynamika nárastu sobášnosti bola v mužskej populácii o niečo výraznejšia, a preto tabuľková prvosobášnosť u oboch pohlaví sa v prvej polovici 70. rokov vyravnala na úrovni 94 – 95 % (obr. 1). Ako je zrejmé z obr. 1, pozitívny efekt propopulačných opatrení na proces sobášnosti sa pomerne rýchlo vyčerpal. Intenzita sobášnosti slobodných začala o niečo skôr a pomerne dynamicky klesať najprv u mužov, a to už približne od začiatku druhej polovice 70. rokov. Určitú úlohu v tomto procese zohralo aj mierne zvyšovanie priemerného veku pri prvom sobáši, ktorý sa dostal na hranicu 25 r. Znižovanie úrovne prvosobášnosti pokračovalo aj počas celých 80. rokov, a preto sa na konci sledovaného obdobia tabuľková sobášnosť slobodných mužov dostala už na hranicu 85 %. U žien

začiatok poklesu sobášnosti zaznamenávame o niečo neskôr, približne od konca 70. rokov. Po počiatočnom pomerne rýchлом znížení došlo k určitej stabilizácii; až druhá polovica 80. rokov sa opäťovne niesla v znamení ďalšieho poklesu až na úroveň necelých 91 %. S týmto vývojom úzko súviselo aj celkové znižovanie počtu sobášov (obr. 1).

Obr. 1: Vývoj počtu sobášov a tabuľkovej sobášnosti slobodných mužov a žien na Slovensku v rokoch 1948 – 1989¹¹⁰

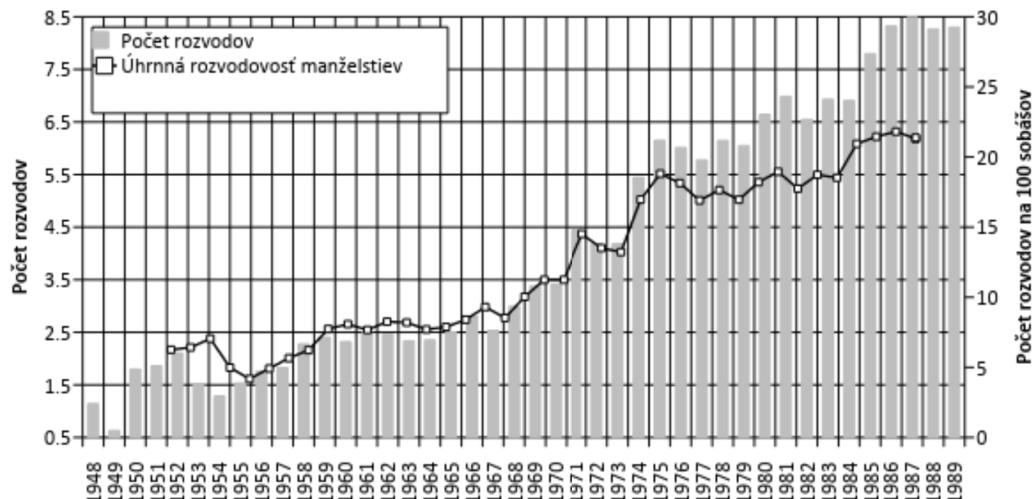
Počet rozvodov, ako aj intenzita rozvodovosti dosahovali v medzivojnovom období pomerne nízku úroveň.¹¹¹ Legislatívna úprava platná od roku 1950 však prispela k ich určitému nárastu, keď počet rozvodov prekročil hranicu 1,5 tis. a zo 100 manželstiev by sa pri zachovaní intenzity rozvedlo 6. V rokoch 1953 a 1954 rastúci trend zabrzdilo stanovisko najvyššieho súdu a zisťovania kontrolného systému, ktoré prispeli k dočasnému zníženiu počtu rozvodov, ako aj intenzity rozvodovosti. V praxi došlo k predĺžovaniu rozvodových konaní a viačeré rozhodnutia boli odsúvané na neskôr. Právne úpravy z polovice 50. rokov a 60. rokov prispeli len k miernemu nárastu počtu rozvodov a intenzity rozvodovosti (obr. 2). Tento vývoj bol ešte medziročne (1966 – 1967) prerušený určitým poklesom, ktorý zapríčinilo očakávanie súdov v súvislosti s vykonávaním a publikovaním niektorých stanovísk najvyššieho súdu v rozboroch a dozorných materiáloch.¹¹² Počet rozvodov sa nad hranicu 3 tis. udalostí ročne dostal až ku koncu 60. rokov. Rovnako aj úhrnná rozvodovosť manželstiev presiahla hodnotu 10 % až v roku 1968. Začiatok 70. rokov priniesol prvý výraznejší nárast počtu rozvodov a intenzity rozvodovosti. Nasledovala dvojročná stabilizácia, no

¹¹⁰ Zostavené z výpočtov autorov. Zdroje údajov: pohyby obyvateľstva v príslušných rokoch 1948 – 1989; Věkové složení obyvateľstva v letech 1920 – 1937 a 1945 – 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). In Česká statistika, sv. 27. Praha: Český statistický úřad, 1981; interné údaje INFOSTATu – Výskumného demografického centra.

¹¹¹ Pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. Storočie populárnego vývoja Slovenska I. Demografické procesy. Bratislava: INFOSTAT, 2016, s. 43.

¹¹² K podobnej situácii došlo aj v druhej polovici 60. a 70. rokov. Pozri obr. 2.

tá netrvala dlho. Najmä v dôsledku liberalizácie legislatívy, keď boli v roku 1973 zrušené obligatórne zmierovacie komisie, došlo k ďalšiemu prudkému nárastu. Počet rozvodov prekročil hranicu 6 tis. a na tejto úrovni sa udržal približne až do konca 70. rokov. V prípade zachovania intenzity rozvodovosti z rokov 1974 – 1984 by sa rozviedlo približne 17 – 19 % manželstiev. Začiatok a prvá polovica 80. rokov priniesli prudký nárast rozvodovosti; potom nasledovala dočasná stabilizácia. Od roku 1986 počet rozvodov prekračoval hranicu 8 tis. udalostí ročne a zo 100 manželstiev by sa pri zachovaní intenzity rozvádzalo už viac ako 20 %.

Obr. 2: Vývoj počtu rozvodov a úhrnejnej rozvodovosti manželstiev podľa dĺžky trvania manželstva na Slovensku v rokoch 1948 – 1989¹¹³

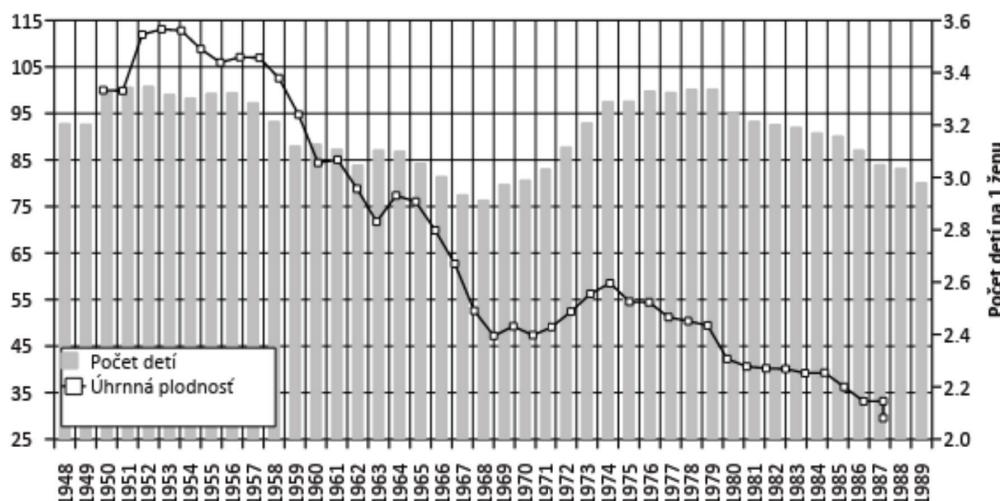
Nepriaznivý trend vo vývoji rozvodovosti na Slovensku v období špecifických podmienok reálneho socializmu v sebe odzrkadloval vplyvy viacerých faktorov. Predovšetkým to bola spomínaná postupná liberalizácia rozvodovej legislatívy len s ojedinelými pokusmi o mierne sprísnenie, ktoré však v realite mali len krát-kodobý efekt. Veľmi dôležité bolo pretrvávanie vysokej intenzity sobášnosti, keď do manželstva často vstupovali aj tie osoby, ktoré by v iných podmienkach zostávali trvalo slobodné. S tým bol úzko spojený aj veľmi nízky vek snúbencov. Často sa pritom stávalo, že vstup do manželstva bol vynútený tehotenstvom snúbenice, prípadne k nemu došlo po ľahkovážnych rozhodnutiach po krátkej známosti a pod., čo nielenže spoločnosť tolerovala, ale v mnohých aspektoch takéto nastavenie sobášnych dráh aj podporovala. Nemenej dôležitá bola absencia, prípadne nepostačujúca výchova k zodpovednému manželstvu a rodičovstvu.¹¹⁴ Okrem toho je tiež potrebné spomenúť problémy s rezidenčnou samostatnosťou mladých manželských párov, ktoré často v prvých fázach manželstva vyústili do núteneho viacgeneračného spolužitia. Veľmi často sa tiež ako príčina rastúcej rozvodovosti spomína zvyšovanie participácie žien v pracovnej sfére, zvyšovanie ich vzdelanostnej úrovne, individualizácia, samostatnosť, príklon k budova-

¹¹³ Zdroje údajov: pozri ref. 110.

¹¹⁴ KUČERA, ref. 11, s. 96.

niu kariéry a pod. Nemenej dôležité sú aj normatívne faktory, keď spoločnosť postupne akceptovala rozvod ako riešenie situácie v rozvrátených a nefunkčných manželstvách.

Československú populačnú politiku v socialistickom období môžeme jednoznačne označiť za pronatalitne zameranú, no ku komplexnejšiemu prístupu so snahou oživiť plodnosť došlo až na konci 60. a začiatku 70. rokov. V prípade Slovenska na to ani dlho neboli dôvod, keďže druhá polovica 40. rokov a začiatok 50. rokov sa niesli v znamení nárastu a stabilizácie plodnosti a počtu narodených detí, a to na vysokých hodnotách. Napríklad na začiatku 50. rokov sa rodilo približne 100 tis. detí ročne a priemerný počet detí na jednu ženu prekračoval hranicu 3,5 dieťaťa (obr. 3). Vyprchanie povojnovej kompenzačnej fázy, pokles sobášnosti, ako aj viackrát spomínané zhorenie životnej situácie rodín s malými deťmi priniesli postupné znižovanie intenzity plodnosti, ako aj počtu narodených detí. Okrem toho musíme podotknúť, že v povojnovom období dochádzalo k zavŕšaniu historickej premeny reprodukčného správania nesúcej označenie demografická revolúcia. Tá sa okrem iného vyznačovala aj vedomým obmedzovaním veľkosti rodiny a tým aj poklesom realizovanej plodnosti. Súčasne s tým nepriaznivo začal pôsobiť efekt dvojitého zaťaženia žien, ktoré sa prehlbovalo s rastúcou mierou ich zamestnanosti bez adekvátnej podpory v oblasti starostlivosti o maloleté deti. To viedlo k ďalším snahám o znižovanie počtu narodených detí.

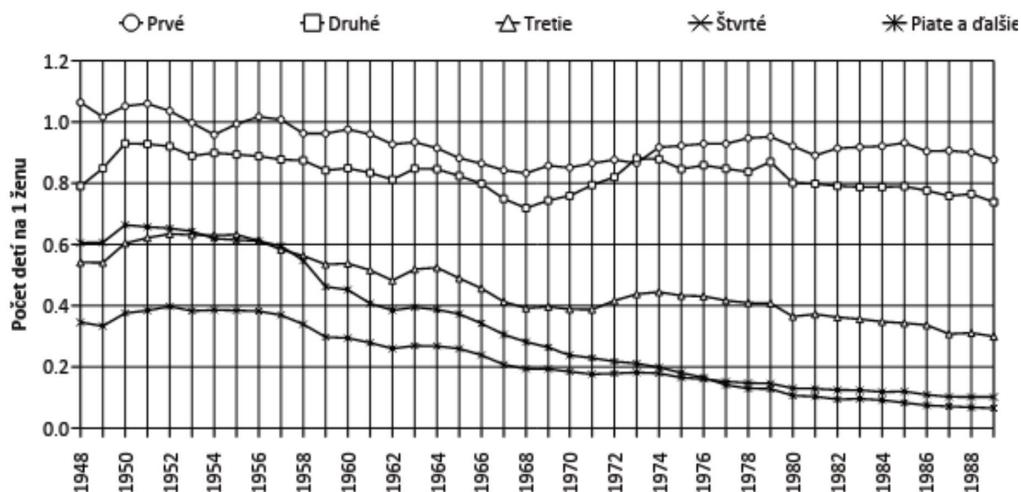
Obr. 3: Vývoj počtu narodených detí a úhrnnnej plodnosti žien na Slovensku v rokoch 1948 – 1989¹¹⁵

Práve pokles intenzity rodenia detí vyšších poradí (pozri obr. 4 a 5) sa výraznou mierou podpísal pod celkové zniženie hodnôt úhrnnnej plodnosti od konca 50. rokov. Veľmi dôležitým faktorom vo vývoji pôrodnosti a plodnosti sa stalo prijatie zákona o umelom prerušení tehotenstva v roku 1957. Už prvé roky platnosti tohto zákona priniesli dramatický prepad počtu narodených detí (o viac ako 9 tis.),

¹¹⁵ Zdroje údajov: pozri ref. 110.

ako aj úhrnej plodnosti (o 0,33 dieťaťa na ženu). Nepriaznivý vývoj v intenzite plodnosti nedokázalo zvrátiť ani zvyšovanie počtu žien v reprodukčnom veku v 60. rokoch. Určité zastavenie poklesu počtu narodených detí, ba dokonca aj mierny nárast v prvej polovici 60. rokov môžeme dať do súvisu s predĺžením materskej dovolenky. Priaznivý efekt tohto čiastkového opatrenia sa však rýchlo vyčerpal a v podstate až do roku 1968 identifikujeme stabilný a pomerne rýchly pokles pôrodnosti a plodnosti. Ten už bol výsledkom nielen zníženia intenzity rodenia piatych a ďalších detí, ale klesala aj úroveň rodenia štvrtých a čiastočne aj tretích detí (obr. 4). Na sklonku 60. rokov sa počet narodených detí dostał už pod hranicu 80 tis. (76 – 77 tis.), pričom úhrnná plodnosť dosahovala len približne 2,4 dieťaťa na ženu.

Ako ukazuje obr. 3, prijatie komplexu pronatalitných populačných opatrení v rokoch 1968 – 1973 prispelo k dočasnému zastaveniu poklesu, ba dokonca k určitému oživeniu plodnosti. Hodnota úhrnej plodnosti sa v rokoch 1973 – 1976 dostala nad hranicu 2,5 dieťaťa na ženu (maximum 2,6 v roku 1974). Z obr. 4 je zrejmé, že k tomuto vývoju prispel predovšetkým nárast intenzity rodenia detí druhého poradia a čiastočne aj tretieho poradia. Na pôrod prvých detí, ako ani na štvrté a ďalšie deti pronatalitné opatrenia v podstate nemali žiadny vplyv.¹¹⁶

Obr. 4: Vývoj úhrnej plodnosti žien podľa poradia narodeného dieťaťa na Slovensku v rokoch 1948 – 1989¹¹⁷

Pozitívny efekt týchto opatrení však bol len krátkodobý, pretože už na konci 70. rokov bola intenzita plodnosti takmer na rovnakej úrovni ako pred ich zavedením. Oveľa výraznejší vplyv malo prijatie pronatalitných opatrení na pôrodnosť. Počty narodených detí sa zo spomínaných približne 76,4 tis. v roku 1968 vyšplhali až k hranici 100 tis., na ktorej sa udržiavali v období rokov 1976 – 1979.

¹¹⁶ K rovnakému záveru dospela aj analýza KOUBEK, Josef. Vliv populačnej politiky na plodnosť v Československu. In Demografie, 1990, roč. 32, č. 3, s. 193-203.

¹¹⁷ Zdroje údajov: pozri ref. 110.

Vytvorenie takej výraznej demografickej vlny¹¹⁸ bolo výsledkom dvoch koexistujúcich, na pôrodnosť pozitívne pôsobiacich skutočností. Prvou bolo spomínané oživenie plodnosti a druhou nechcené načasovanie prijímania opatrení práve v období, keď do veku najvyššej plodnosti vstupovali alebo sa v ňom nachádzali početné generácie žien narodených v druhej polovici 40. a na začiatku 50. rokov.

Keďže pronatalitné opatrenia neboli ďalej rozvíjané a ich pomerne široká dostupnosť sa stala integrálnou súčasťou životných biografií väčšiny mladých ľudí, prestali byť stimulom pre ďalší rast alebo aspoň udržanie plodnosti na dosiahnutej úrovni. Z pohľadu intenzity plodnosti sa ich účinok vyčerpal v podstate už na konci 70. a začiatku 80. rokov, keď úhrnná plodnosť opäť klesla k hranici 2,4 dieťaťa. Posledná dekáda existencie reálneho socializmu sa tak niesla v znamení pokračovania nastúpeného trendu znižovania pôrodnosti a plodnosti. V roku 1989 počet narodených detí klesol na hranicu 80 tis. (15 %) a úhrnná plodnosť už nedosahovala ani 2,1 dieťaťa na ženu (2,08 dieťaťa). K určitému zrýchleniu týchto trendov v druhej polovici 80. rokov prispela aj liberalizácia zákona o interrupciách zrušením interrupčných komisií (v roku 1986).

Záver

Populačná politika socialistického Československa v širšom kontexte sociálnych opatrení prispievala k formovaniu špecifických podmienok rodinného a reprodukčného správania. Na Slovensku došlo k upevneniu takmer univerzálnej a v podstate vo veľmi mladom veku realizovanej sobášnosti a plodnosti. Pre mladých ľudí vstup do materstva a rodičovstva pri centrálnom riadení a paternalistickom vzťahu štátu k svojim obyvateľom často znamenal prvý samostatný krok v ich živote. Na druhej strane nutnosť vysokej miery zapojenia žien do pracovného trhu, obmedzené možnosti starostlivosti o najmenšie deti najmä v prvých desaťročiach po uchopení moci komunistickou stranou spolu s tradičným modelom rozdelenia úloh medzi mužmi a ženami vytvárali pre matky malých detí problematickú situáciu dvojitého zaťaženia. Finančná nutnosť druhého zárobku pri značnej platovej nivelizácií znamenala snahu o skorý návrat do zamestnania. Až s prijatím ďalšej platenej materskej dovolenky a zlepšením dostupnosti jasľí a predškolských zariadení sa situácia zlepšila. To však bolo tiež výsledkom zmeny vnímania postavenia a úloh žien v socialistickej spoločnosti. Kým na konci 40. a v 50. rokoch prevládali snahy o ich čo najväčšie zapojenie na trhu práce a vymenanie sa z povinností týkajúcich sa starostlivosti o deti a domácnosť, od 60. rokov sa uprednostňuje postavenie ženy-matky starajúcej sa o deti a domácnosť. Značným problémom bola dlhodobá (ne)dostupnosť bývania, s ktorou súviselo pomerne časté nútené viacgeneračné spolužitie. Aj napriek dotovaným cenám potravín a dlho aj detského oblečenia a ďalších komodít sa ukázalo, že výpadok druhej mzdy spolu s nízkymi prídavkami pri viac ako dvoch deťoch znamenali

¹¹⁸ Veľmi často sú tieto generácie označované ako „Husákové deti“. Je pritom paradoxné, že spomínaný komplex opatrení vznikol ešte v rokoch 1964 – 1967 za Antonína Novotného, no pre nedostatok finančných prostriedkov neboli aplikované. V nezmenenej podobe ich použilo až vedenie Gustáva Husáka, a to najmä v záujme upokojenia spoločenskej a vnútropolitickej situácie po udalostiach v auguste roku 1968. Bližšie pozri KUČERA, ref. 11, s. 59.

zhoršovanie životnej úrovne mladých rodín. Okrem toho pre veľkú časť z nich boli obmedzením aj bytové podmienky, keďže okrem celkovej problematickej dostupnosti bývania neposkytovali byty stavané v rámci hromadnej bytovej výstavby možnosti na uspokojivé bývanie početnejších rodín. Aj to viedlo k postupnej preferencii dvojdetného modelu rodiny a k celkovému poklesu plodnosti. Ten sa snažili zabrziť politickí predstavitelia už v 60. rokoch; načasovanie prijímania pronatalitných opatrení na sklonku tejto a v prvej polovici nasledujúcej dekády prinieslo vznik jednej z najpočetnejších demografických vln modernej histórie Slovenska. Je možné povedať, že prijatie komplexu pronatalitných opatrení v rokoch 1968 – 1973 sa odrazilo v priaznivej populácej klíme, oživení sobášnosti, čo prinieslo nielen mierny nárast plodnosti, ale predovšetkým – v kombinácii so zväčšujúcou sa reprodukčnou základňou (početné generácie žien narodených v 40. a 50. rokoch) – následne prispelo k narodeniu vysokého počtu detí. Ďalší vývoj však priniesol zhoršovanie populácej klímy, čo podmienilo aj vyčerpanie priaznivého efektu spomínaných opatrení. Nové mladé generácie žien prijali predchádzajúce pronatalitné nástroje ako samozrejmosť, k prijatiu nových už nedošlo a sociálna situácia rodín s deťmi sa postupne ďalej zhoršovala.¹¹⁹

Určitú rozporuplnosť pri hodnotení pronatalitného zamerania socialistickej populácej politiky prinieslo prijatie interrupčného zákona a liberalizácia potratovej legislatívy. Pri slabej dostupnosti moderných kontracepčných prostriedkov, nedostatočnej informovanosti prameniacej najmä z absencie sexuálnej výchovy, ako aj pretrvávaní viacerých stereotypov v oblasti reprodukcie a postavenia žien umožnil prístup k interrupciám početným skupinám žien odvrátiť narodenie neželaného dieťaťa. Interrupcie sa tak stali v podstate jedným z mála dostupných nástrojov regulácie počtu detí v rodine, čo sa následne odrážalo aj na samotnom poklese intenzity plodnosti.

Zoznam prameňov a literatúry:

Pramene a edície:

Interné údaje INFOSTATU – Výskumného demografického centra.

Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Slovenská republika. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1992.

Věkové složení obyvatelstva v letech 1920 – 1937 a 1945 – 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). In Česká statistika, sv. 27. Praha: Český statistický úřad, 1981.

Vývoj společnosti ČSSR (podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů). Textová časť. Praha: FSÚ, 1985, s. 173.

Monografie a zborníky:

ALEŠ, Milan et al. Demografická příručka. Praha: Český statistický úřad, 1996.

DŽAMBAZOVIČ, Roman. Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislavе, 2007.

HAMPLOVÁ, Dana. Stručné poznámky o ideových pŕístupech k rodinē v období socialismu. In Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Praha: CEFRES, 2001, s. 107-118.

¹¹⁹ Pozri napr. KUČERA, ref. 11, s. 127; KUČERA, ref. 59, s. 63.

- KALINOVÁ, Lenka. Sociální vývoj Československa 1969 – 1989. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.
- KUČERA, Milan – FIALOVÁ, Ludmila. Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989. Working Papers, WP 96:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1996.
- KUČERA, Milan. Populace České republiky 1918 – 1991. In Acta Demographica XII. Praha: Česká demografická společnost – Sociologický ústav Akademie věd ČR, 1992, s. 60-67.
- KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické důsledky v socialistickém Československu. In Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny. Praha: CEFRES, 2001, s. 53-68.
- LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. Pramene práva na území Slovenska II. 1790 – 1918. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012.
- NÍ BROCHAÍN, Máire. East-West marriage contrasts, old and new. In BLUM, Alain – RALLU, Jean-Louis (eds.). European Population II. Demographic dynamics. Paris: John Libey – INED, 1993, s. 461-479.
- PAVLÍK, Zdeněk – ŠUBROVÁ, Alena – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Základy demografie. Praha: Academia, 1986.
- RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- SOBOTKA, Tomáš. Potratovost'. In PAVLÍK, Zdeněk (ed.). Populační vývoj České republiky 1990 – 2002. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 2002, s. 49-56.
- SOBOTKA, Tomáš. Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation. In Working Paper Series 02-1, July 2002. Groningen: Population Research Centre, 2002, s. 1-86.
- SOBOTKA, Tomáš. Understanding lower and later fertility in Central and Eastern Europe. In KOTOWSKA, Irena – JÓZWIAK, Janina. Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. Výzkum o rodičovství. Praha 1956.
- STLOUKAL, Libor. Understanding the 'abortion culture' in Central and Eastern Europe. In DAVID, Henry Philip – SKILOGIANIS, Joanna (eds.). From Abortion to Contraception. A Resource to Public Policies and Reproductive Behaviour in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999, s. 23-37.
- STLOUKAL, Libor. Potratovost'. In PAVLÍK, Zdeněk (ed.). Populační vývoj České republiky 1996. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 1997, s. 37-44.
- ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. Storočie populačného vývoja Slovenska I. Demografické procesy. Bratislava: INFOSTAT, 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti žien na Slovensku v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2017.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In TIŠLIAR, Pavol et al. Populačné štúdie Slovenska I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 19-90.
- VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In BLEHA, Branislav et al. Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí: kontinuita či nová éra? Bratislava: Geografika, 2009, s. 297-312.

Články v časopisoch:

- BOLZ, Robert – SCHMID, Josef. Die Bevölkerungspolitik der Tschechoslowakei. In *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1980, roč. 5, č. 1, s. 108-125.
- DVOŘÁK, Jozef – SRB, Vladimír – ALEŠ, Milan. Výzkum reprodukce (1981). In *Demografie*, 1983, roč. 25, č. 1, s. 19-33.
- FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions. Childbearing Trends and Policies in Europe. In FREJKA, Tomas et al. Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. In *Demographic Research*, 2008, roč. 19, č. 1, s. 5-17.
- FREJKA, Tomas. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. In *Population and Development Review*, 1983, roč. 9, č. 3, s. 494-520.
- FREJKA, Tomas. Overview Chapter 3. Birth regulation in Europe. Completing the contraceptive revolution. In FREJKA, Tomas et al. Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. In *Demographic Research*, 2008, roč. 19, č. 5, s. 73-84.
- GABZDILOVÁ, Soňa. Nové úlohy učiteľov na Slovensku v období vrcholiaceho stalinizmu (1948 – 1953). In *Studia Historica Nitriensia* 2017, roč. 21, č. 1, s. 137-154.
- HEINEN, Jacqueline. Public/private: Gender – Social and Political Citizenship in Eastern Europe. In *Theory and Society*, 1997, roč. 26, s. 577-597.
- HÖHN, Charlotte-SCHUBNELL, Hermann. Bevölkerungspolitische Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1986, roč. 12, č. 1, s. 3-50.
- JANDEROVÁ, Miroslava – NENTVICHOVÁ, Božena. Mateřský příspěvek a výrobní problémy. In *Zprávy populační komise* 9, 1970, č. 1, s. 17.
- JANTO, Juraj. Slovenské bryndziarstvo a vagačovská výrobňa v Detve k 230. výročiu vzniku prvej bryndziarne. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2017, roč. 5, č. 2, s. 51-59.
- KOUBEK, Josef. Populační politika Československé republiky v letech 1945 – 1980. In *Demografie*, 1981, roč. 23, č. 1, s. 32-50.
- KOUBEK, Josef. Vliv populační politiky na plodnost v Československu. In *Demografie*, 1990, roč. 32, č. 3, s. 193-203.
- KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – I. In *Demografie*, 1987, roč. 29, č. 1, s. 23-33.
- KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II. In *Demografie*, 1987, roč. 29, č. 2, s. 107-113.
- LONDÁKOVÁ, Elena. Pochybné rovnostárstvo. Ženy za socializmu. In *História revue*, 2004, roč. 4, č. 9-10, s. 33-36.
- MATEJÚ, Petr. Vzdělání – mzda – životní úroveň. In *Sociologický časopis*, 1986, roč. 22, č. 6, s. 599-614.
- MONNIER, Alain – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. The division of Europe into East and West. In *Population: An English Selection*, 1992, č. 4, s. 129-160.
- PELIKÁN, Josef. Pět let existence půjček se státním příspěvkem mladým manželům. In *Demografie*, 1978, roč. 20, č. 4, s. 331-337.
- POTANČOKOVÁ Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. In *Gender, rovné příležitosti*, 2007, roč. 8, č. 2, s. 27-33.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes. In *Demografie*, 1995, roč. 37, č. 3, s. 157-172.
- SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989. Collapse and Gradual Recovery. In *Historical Social Research*, 2011, roč. 36, č. 2, s. 246-296.

- SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2006, roč. 8, č. 2, s. 185-202.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, anti-koncepce a potratů (1959). In *Demografie*, 1961, roč. 3, č. 3, s. 209-222.
- SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977) (1. část). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 1, s. 4-14.
- SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977) (2. část). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 2, s. 97-106.
- SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977) (3. část). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 3, s. 205-213.
- SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977) (Dokončení). In *Demografie*, 1979, roč. 21, č. 4, s. 302-310.
- TUTTEROVÁ, Jitka – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Vývojové trendy rozvodovosti po roce 1950 v ČSR a SSR v kontextu legislativních změn. In *Demografie*, 1989, roč. 31, č. 3, s. 200-219.
- ULAŠINOVÁ-BYSTRIANSKA, Lenka. Tradičná stavebná kultúra ako súčasť revitalizácie vidieckych sídel. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2017, roč. 5, č. 2, s. 93-106.
- VOLKO, Viliam. K objektivizácii potreby a zdrojov bytového fondu. In *Demografie*, 1980, roč. 22, č. 3, s. 223-232.

Počet znakov vrátane medzier: 82 835

Počet slov: 11 936

ŽÍT SE CTÍ ANEB ÚČAST VĚRY BĚHALOVÉ NA CÍRKEVNÍM PROCESU BÁRTA A SPOL. NA POČÁTKU 50. LET 20. STOLETÍ

Kamil RODAN

Slezské zemské muzeum
Nádražní okruh 31
746 01 Opava
Česká republika
rodan@szm.cz

DOI: 10.17846/SHN.2018.22.1.132-154

RODAN, Kamil. *The honorable life: The trial of Věra Běhalová in the religious discrimination lawsuit to Barta and company in the early 1950's.* Religious discrimination lawsuits of the late 1940s and early 1950s are one of the darkest chapters of Czechoslovak history. In the largest of these (Bárta and Comp.), the late art historian Věra Běhalová (1922–2010) was sentenced to treason and spying at the beginning of November 1952, Věra Běhalová conscientious Catholic and female employee of the French Embassy, at the request of Charles University professor Růžena Vacková, was instructed to deliver a secret correspondence and send it by diplomatic post to the capitalist countries. The seven-year sentence was served by Věra Běhalová in full across a number of Czechoslovakian prisons, including in famous Želiezovce near Nitra in Slovakia. The desire to study forced Věra Běhalová, to emigrate in October 1969 to Austria where she studied at the University of Vienna and became famous in her field. Thanks to her unfortunate fate, she worked for the Czech diaspora abroad and helped Czech students and scientists altruistically.

Klíčová slova: Věra Běhalová; Bárta a spol.; 20. století; diskriminace; procesy; církev;

Keywords: Věra Běhalová; Bárta and Company; 20th Century; Discrimination; Lawsuit; Church;

Únorový¹ převrat osmačtyřicátého roku a převzetí moci komunisty znamenal přelomové období v dějinách Československa a jeho obyvatel. Nastupující politická garnitura se ve snaze upevnit vedoucí postavení komunistické strany v československé poválečné společnosti a uplatnit monopol moci v řídících orgánech, státních a hospodářských institucích včetně zájmových a masových organizací rozhodla v rámci zostřujícího se třídního boje definovat odpůrce právě se etablu-

---

¹ Předložená studie vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Slezské zemské muzeum (DKRVO, MK000100595), interní grantový projekt SZM č. IGS201608/2016.

jícího režimu a pomocí vnitřních stranických mechanismů a zahraniční sovětské pomoci je také zlikvidovat. Hlavní překážkou na Stalinem proklamované a Gottwaldem převzaté cestě od kapitalismu k socialismu se pak československým straníkům staly především privilegované společenské vrstvy první republiky nesoucí odkaz prezidentů osvoboditele a budovatele. Demokratičtí politikové, vojenští činitelé, církevní hodnostáři, podnikatelé a představitelé inteligence se v nově nastolených podmínkách po únoru 1948 stali v očích komunistů nežádoucími parazity, jejichž osud měl být co nevidět zpečetěn.²

S předválečným stylem života se po únoru 1948 loučila také zlatá mládež, k jejímž představitelkám patřila také studentka Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze Věra Běhalová.³ Dceři dobře situovaného prostějovského městského úředníka Bedřicha Běhala, nebylo vzhledem k vrozené vadě⁴ umožněno sdílet tradiční zábavy prostějovské omladiny, jakými byly např. společenský tanec nebo sokolská cvičení. Věra Běhalová se proto upnula ke knihám a svůj život zasvětila vzdělání. Věčná studentka, jak se jí v rodném Prostějově mezi spolužákami a kamarádkami přezdívalo, vychodila s přehledem obecnou školu a na počátku června 1941 složila maturitu na elitním Dívčím reálném gymnáziu v Prostějově.⁵

Žačka akademického malíře a pozdějšího docenta katedry výtvarné výchovy olomoucké univerzity Jaroslava Pacáka⁶ si přála po maturitě studovat dějiny umění. Svůj dívčí sen však musela Věra Běhalová vzhledem k uzavření vysokých škol po listopadových událostech roku 1939 odložit až na léto roku 1945, kdy se zapsala na Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy ke studiu hudební vědy a dějin výtvarného umění.⁷

² K únoru 1948 blíže např. KOCIÁN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (ed.) 1948: únor 1948 v Československu: nástup komunistické totality a proměny společnosti. Praha 2011; KAPLAN, Karel. Pět kapitol o únoru. Praha 1997; KAPLAN, Karel. Československo v letech 1945-1948. 2. část, Praha 1991 ad.

³ Historička umění Věra Běhalová se narodila 31. července 1922 v moravském Prostějově, zemřela 6. ledna 2010 v rakouském hlavním městě Vídni. In: Kolektiv autorů. Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů. Praha 2016, sv. 1, s. 81-82.

⁴ Věra Běhalová trpěla luxací neboli oboustranným vykloubením nohou.

⁵ Státní okresní archiv Prostějov, fond Dívčí reálné gymnázium Prostějov 1919-1949, inv. č. 81 – Hlavní protokol o zkouškách dospělosti 1940-1941, třída VIIIa.

⁶ Na prostějovském Dívčím reálném gymnáziu vyučoval Jaroslav Pacák Věru Běhalovou a její spolužačky matematiku a fyziku. Své hodiny však věnoval především přednáškám z dějin umění a svěřenou látku z matematiky a fyziky dívčáků vysvětlil až během přestávek. Zaznamenáno na základě vzpomínek Věry spolužačky Leopoldiny Rodanové roz. Peřinové (1922-2004), osobní archiv autora.

⁷ Bezprostředně po složení zkoušky z dospělosti se Věra Běhalová odstěhovala k příbuzným do Prahy, kde se přihlásila do kurzu pro sekretárky s důrazem na studium cizích jazyků. Kurz vzhledem k totálnímu nasazení u Českomoravské společnosti labské v Praze nedokončila (Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů, Praha 2016, sv. 1 na s. 81 u Věry Běhalové uvádí před rokem 1945 studium na Švehlově jazykové škole a učitelské zkoušky z francouzštiny a italštiny). Od roku 1943 pracovala v pražské stavitelské firmě inženýra Mrhy (Slovník historiků umění, viz. výše, zmiňuje Věru Běhalovou po roce 1945 jako pracovnici švýcarského Červeného kříže v Praze a před rokem 1948 půlroční studium na Università per gli stranieri v italské Perugii).

Pozorná posluchačka přednášek Antonína Matějčka, Jana Květa, Jaroslava Pešiny, Jaromíra Pečírky, Václava Mencla a dalších vědeckých kapacit, se na univerzitě setkala také s všeobecně uznávanou autoritou, profesorkou Růženou Vackovou.⁸

Historička umění, divadelní kritička a profesorka klasické archeologie se jako bytostná demokratka a věřící katolička nedokázala díky svým předchozím zkušenostem s nacistickou totalitou vyrovnat se strukturálními a kvalitativními proměnami české společnosti po únorovém převratu⁹ a společně s kněžími Otou Mádrem, Josefem Zvěřinou a dalšími duchovními praktiky si v prostředí nastupujícího politického ateismu uvědomovala bezpodmínečnou nutnost oživení křesťanské tradice v československé poválečné společnosti. Jako prostředek k dosažení kýženého cíle zvolila profesorka Vacková se svými přáteli z církevních

---

Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), spis V691 MV Bárta a spol., Osobní spis státně-bezpečnostního vyšetřování proti Věře Běhalové, vlastní životopis jako příloha výslechu ze dne 24. 7. 1952.

⁸ Růžena Vacková (23. 4. 1901-14. 12. 1982) se po gymnaziálních studiích ve Vyškově a Brně zapsala na filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, kde v roce 1925 složila rigorózní zkoušku a získala titul doktorky filozofie, v roce 1930 se habilitovala v oboru klasické archeologie. Během okupace se zapojila do protinacistického odboje. V únoru 1945 byla zatčena, převezena do pankrácké věznice a odsouzena k trestu smrti, který nakonec nebyl vykonán. V roce 1947 byla jmenovaná mimořádnou profesorkou. V poválečných podmínkách se tvrdě postavila proti komunismu, zastávala se vylučovaných studentů, a jako jediná z profesorského sboru se v únoru 1948 účastnila studentského pochodu na Hrad. Odvetou za tyto akce byla v zimním semestru 1950/1951 zbavena možnosti přednášet. V únoru 1952 byla Státní bezpečností zatkнутa a ve vykonstruovaném procesu s velezádnou skupinou Oto Mádr a spol. odsouzena k odnětí svobody v délce 22 let. Ve věznicích si odpykala 15 let, propuštěna byla jako jedna z posledních v roce 1967. Ve vězení přednášela a podnítila mnohé mladší vězenkyň k dalšímu studiu, vysloužila si přezdívku doctissima Růženka. Zapojila se do činnosti Spolku politických vězňů K231 a stala se jednou z prvních signatářek Charty 77. BLÁHOVÁ, Anna - BLAŽEK, Lukáš - BOŠTÍK, Martin - STARÁ Tereza. Jméinem republiky. Osm případů zvůle komunistické justice. Praha 2005, s. 122-124; životní příběh Růženy Vackové je zaznamenán také v českém překladu knihy polského autora Mariusze Surosze Ach, ty Češky (SUROSZ, Mariusz. Ach, ty Češky! Praha 2017) a nově také v románové podobě (ŠTRÁFELDOVÁ, Milena. Trestankyně: Příběh Růženy Vackové. Praha 2016). Přestože životopisné heslo Věra Běhalová ve Slovníku historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů na s. 81 uvádí, že byla Věra Běhalová na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v letech 1945-1949 studentkou archeologie u profesorky Vackové (Kolektiv autorů, Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů, Praha 2016, sv. 1, s. 81-82, autorem hesla je Lubomír Slavíček), z podrobného studia katalogů posluchačů Filozofické fakulty Univerzity Karlovy ve zmiňovaných letech vyplývá, že tomu tak ve skutečnosti nebylo (Archiv Univerzity Karlovy, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Katalogy posluchačů FF UK, letní semestr 1945-zimní semestr 1948-1949, inv. č. 234, 242, 252, 262, 270, 278, 286 a 295.).

⁹ V dotazníku z počátku února 1952 Růžena Vacková uvedla: „Jsem věřící katoličkou a jsem přesvědčena, že nejhlibší kořeny světové krize tkví v odklonu od křesťanského rádu života. S mnohými kněžími, řeholníky, řeholnicemi a pracovníky katolickými přijímali jsme zprvu kladně jak lidově demokratické zřízení, tak společenskou revoluci i příklon k SSSR. Od konfinace biskupů, založení Katolické akce proti Katolické akci vatikánské bylo však zřejmé, že s katolickou církví je pronásledován křesťanský rád vůbec. A tu bylo nutné, aby uvědomělý katolík hájil s katolickou církví základ života vůbec.“ Národní archiv (dále NA), fond Správa Sboru nápravné výchovy: Osobní spis Vacková Růžena, dotazník ze dne 7. 2. 1952.

kruhů intenzivní výchovu katolické mládeže ve vysokoškolských kroužcích¹⁰ Katolické akce.¹¹

Netrvalo dlouho a do jednoho z těchto kroužků, pořádaného v soukromí bytu profesorky Vackové, byla pozvaná také Věra Běhalová. O jeho existenci a svém působení v něm vypověděla později vedena perem vyšetřovatele a přesně v duchu, který jí přítomní podsouvali a který od ní v duchu dobové propagandy chtěli slyšet následující: „Důvod, proč jsem se zapojila do protistátní činnosti, byl ten, že jsem se stýkala s osobami reakčně zaměřenými proti dnešnímu zřízení, od nichž jsem přejímala názory na lidově-demokratické zřízení v republice. Toto moje nazírání datovalo se již částečně před únorem 1948, kdy jsem byla ve styku s profesorkou Vackovou, a proto jsem byla jako Vacková z vysoké školy vyloučena. Vacková po únorových událostech z vlastní iniciativy vytvořila ilegální kroužek katolické mládeže a pořádala ilegální schůzky ve svém bytě. Těchto schůzek jsem se zúčastnila někdy i já. Na těchto schůzkách v debatě, které bylo vedeno na téma náboženské, Vacková přítomné utvrdzovala v odporu k dnešnímu zřízení, Sovětskému svazu a lidovým demokraciím. Vacková se však neomezila jen na tuto činnost, ale jak jsem se později sama přesvědčila, prováděla i špionáž, do které mě také zapojila.“¹²

Přestože se Věra Běhalová ve snaze zmírnit případné následky svého jednání podřídila při výslechu přání vyšetřujících je v dobových souvislostech více než zřejmé, že se nejednalo o kroužky založené výhradně na „společné modlitbě v přátelském kruhu, sebevzdělávání, udržování vědomé živé víry a službě lásky k bližnímu“,¹³ nýbrž že se tyto kroužky díky občanským postojům a protirežimnímu zaměření jejich organizátorů stávaly také diskusními fóry o soudobé politické krizi a o východiscích z ní.

¹⁰ Tradice církevních kroužků se do českých zemí dostala po druhé světové válce a byla inspirována činností chorvatského jezuity Tomislava Kolakoviče, působícího od podzimu 1943 na Slovensku. Kolakovičovi se na Slovensku podařilo během druhé světové války vybudovat po vzoru belgicko-francouzského hnutí Jeunesse ouvrière chrétienne (JOC – Dělnická křesťanská mládež) a Jeunesse étudiante chrétienne (JEC – Studentská křesťanská mládež) rozsáhlou síť kroužků Katolické akce. Podstatou tohoto laického hnutí nazývaného podle svého západního vzoru jocismus (čti žosismus) byla intenzivní výchova osobnosti člověka k citlivému vnímání světa kolem sebe a činnostem vedoucím ke zlepšení společnosti, v níž žijeme. Ve vedení každého kroužku stál průkopník vzdělávající šesti až desetičlennou skupinu svých následovníků tak, aby se každý z nich mohl stát průkopníkem nově vzniklého kroužku. Aktivními členy kroužků, nazývaných v českých zemích souhrnným názvem Rodina, patřili zejména vysokoškoláci, intelektuálové různých profesí a členové církví, zejména pak kněží a řeholníci. K nejznámějším osobnostem pražské Rodiny patřili duchovní Alexander Heidler, Josef Zvěřina a Oto Mádr, a profesorka Růžena Vacková, orientující se především na vysokoškolské studenty. VAŠKO, Václav. Procesy s Katolickou akcí. In Kolektiv autorů. Církevní procesy padesátých let. Praha 2002, s. 39–41.

¹¹ Katolická akce byla sdružením katolických kněží a laiků, které v Československu soustředilo velkou část veřejných aktivit katolických laiků. Jednalo se o standardní součást celosvětové Katolické akce. V červnu 1949 byla násilně rozpuštěna a její majetek byl předán organizaci stejného jména založené na popud komunistické strany a za účasti tzv. vlasteneckých kněží. Představitelé skutečné katolické akce byli vystaveni těžkým perzekucím ze strany státu. VAŠKO, Václav. Dům na skále (1): Církev zkoušená: 1945 – začátek 1950. Kostelní Vydří 2004, s. 132–159.

¹² ABS, spis V691 MV Bárta a spol., Osobní spis státně-bezpečnostního vyšetřování proti Věře Běhalové, protokol z výslechu Věry Běhalové ze dne 24. 7. 1952.

¹³ VAŠKO, ref. 10, s. 40–41.

Věra Běhalová se s Růženou Vackovou stýkala před, během i po únorové krizi 1948. Zvláště nebezpečné se však pro nadějnou studentku ukázaly být schůzky s uznávanou profesorkou v době čistek na vysokých školách, prováděných akčními výbory bezprostředně po únorových událostech. První vlnu represí, při kterých muselo vysoké školy opustit na čtyři a půl tisíce studentů, Věra Běhalová ještě bez úhony přestála, při studentských prověrkách na počátku roku 1949 však již neobstála a jako neprověřené reakční studentce jí bylo, mimo jiné díky kontaktům s profesorkou Vackovou, stejně jako dalším více než deseti tisícům studentů, rozhodnutím prověrkové komise studium ukončeno.

Po nuceném odchodu z vysoké školy využila Věra Běhalová kontaktu své privátní učitelky francouzštiny madame Heringové a v únoru 1949 přijala místo vychovatelky u dětí francouzského vicekonzula Leleuxe na francouzském velvyslanectví v Praze.¹⁴

Nástup Věry Běhalové na francouzské velvyslanectví se časově shoduje s dobou, kdy se výrazně přiostřila politika českých komunistů vůči katolické církvi a jejím představitelům. Jmenováním Miroslava Housky do funkce konzistorního zmocnence pražského arcibiskupství v červnu 1949 a ustanovení státní Katolické akce s tzv. pokrokovými kněžími v jejím čele v témež měsíci začaly přímé zásahy státu do vnitřních záležitostí katolické církve. Napětí mezi komunistickým režimem a církví pak nabralo na intenzitě ve druhé polovině roku 1949, kdy museli kněží přisahat věrnost republice a podle nového církevního zákona se také stali jejími zaměstnanci. Napětí nesmiřitelných soupeřů pak vyvrcholilo v samotném závěru roku 1949, kdy byla vydána kniha s názvem *Spiknutí proti republice*, ve které byla církev s jasným kompromitačním cílem vylíčena jako stoupenkyně kapitalismu, fašismu, nacismu a imperialismu.¹⁵

Profesorka Vacková se svými příznivkyněmi a přáteli z církevních kruhů sledovala na přelomu března a dubna 1950 se znepokojením, pohrdáním a vzdorem proces s představiteli řeholních řádů a jejich internaci v želivském klášteře o měsíc později. Vacková, které bylo od zimního semestru 1950/51 znemožněno přednášet a byla závislá na finanční pomoci generální představitelky řádu boromejek Žofie Langrové, udržovala přátelské kontakty také s Marií Jadrnou, zaměstnankyní České katolické charity v litoměřické diecézi, která ji z pozice ošetřovatelky biskupa Štěpána Trochty předávala důležité informace z nejvyšších církevních kruhů a biskupova okolí.

Ve snaze dostat tyto pro církev existenčně důležité zprávy ven z republiky, hledala profesorka Vacková poté, co společně s knězem Zvěřinou odmítli spolupráci s uprchlým duchovním a Zvěřinovým žákem Svatoplukem Schütznerem, protože nesouhlasili s tím, aby se kněz zaobíral špiónažní činností, jiné možnosti. Jednu z nabízených variant a spolehlivou cestu, jak se s problémem se ctí vyrovnat, představovala pro Vackovou, jak se ostatně brzy ukázalo, Věra Běhalová a informační kanál směřující přes francouzskou ambasádu.

¹⁴ Na francouzském velvyslanectví pracovala Běhalová do srpna 1951, místo vychovatelky později vyměnila za práci telefonistky.

¹⁵ NOVOTNÝ, Vojtěch. *Odvaha být církví. Josef Zvěřina v letech 1913–1967*. Praha 2013, s. 207–209 a 212.

Neudržitelnost československé státní politiky vůči katolické církvi a jejím představitelům vyprovokovala v Růženě Vackové neodvratnou potřebu informovat zahraničí o bezvýchodné situaci katolické církve v Čechách. Na jaře roku 1951 proto kontaktovala svou někdejší známou Věru Běhalovou, jejichž přátelských kontaktů s vicekonzulem Leleuxem a dalšími pracovníky francouzského vyslanectví hodlala pro svůj účel využít. Hluboce věřící katolička Věra Běhalová volání své někdejší profesorky vyslyšela, promluvila s vicekonzulem, a ten jí přislíbil pomoc při zprostředkování styku se zahraničím a při odesílání problematické korespondence diplomatickou cestou ven z republiky. Prověření informačního kanálu proběhlo přes Marii Veselou, přítelkyni Běhalové žijící v emigraci, která své kamarádce sehnala adresu na hlasatele Svobodné Evropy v Mnichově doktora Heidlera. Do nezalepeného dopisu profesorky Vackové s popisem církevně politické situace v Čechách a mučednického života řeholníků připsala Běhalová podle pokynů Vackové poznámku, aby doktor Heidler neposílal do republiky další agenty, protože je to ve stávající situaci nebezpečné. Heidlerova odpověď i zpráva od matky Veselé, kterou Běhalová rovněž přes vicekonzula kontaktovala, prokázala spolehlivou funkčnost informačního kanálu.

Do konce roku 1951 odešlo přes Běhalovou a vicekonzula Leleuxe do zahraniční deset až dvanáct dopisů. Vedle dopisů profesorky Vackové s informacemi o mírovém sjezdu duchovenstva a o kritických názorech známých katolíků na tento sjezd a církevní problematiku v Československu, odešel touto cestou do zahraničí také dopis představené kláštera boromejek v Praze Žofie Langrové, dopisy biskupa Štěpána Trochty, pátera Oty Mádra a dalších. Úlohu Věry Běhalové v celém procesu dokumentuje vzpomínka kněze Josefa Zvěřiny, který se s utajenou spojkou setkal několikrát v bytě profesorky Vackové: „Růžena Vacková mi v prosinci 1951 nabídla možnost doručení dopisů pro dr. Heidlera, který byl tehdy hlasatelem Svobodné Evropy, a pro dr. Olšra, který bydlel v Římě. Dr. Heidlera jsem znal jako spolužáka... odeslal jsem dva dopisy prostřednictvím prof. Růženy Vackové oběma výše uvedeným kněžím. Jejich obsahem byla církevně politická situace, jak jsem ji z osobního hlediska tehdy viděl a zažil. Domnívám se, že obsah dopisu nebyl porušením státního tajemství. Jsem si vědom toho, že jsem použitím nabídnuté cesty, pokud by využívala diplomatické cesty francouzského vyslanectví v Praze, mohl vzbudit podezření u státních orgánů. Já jsem však nevěděl přesně, že mé dopisy budou zaslány přes francouzské vyslanectví. S Růženou Vackovou jsme v přátelském vztahu, ale ona mi prohlásila, že mi neřekne, kdo bude doručovat dopisy, protože, jak podotkla, „kdyby se to vyzradilo, na mne jako na ženu tak nepůjdou, jako na muže a kněze.“ Napsal jsem pouze dva dopisy, jeden pro dr. Heidlera a druhý pro dr. Olšra.“¹⁶

Kontakt se zahraničím a veřejně i tajně proklamovaná obrana církve před státní mocí představovala na prahu padesátých let značné riziko pro všechny zúčastněné. Období sledování, zatýkání a politických procesů totiž neskončilo exemplárními příklady ze samého počátku 50. let, ale pokračovalo i v letech následujících. Hlavním cílem komunistické moci a jejích čelných představitelů byla

¹⁶ NA, fond Generální prokuratura Praha, spis T 707/52, nezpracováno, výpověď Josefa Zvěřiny ze dne 14. 6. 1965.

diskreditace církve v očích veřejnosti a omezení jejího vlivu. Prostředkem k dosažení tohoto cíle bylo dokázat spojení katolické církve s imperialistickou cizinou a usvědčit ji ze špionáže a vyzvědačství ve prospěch Vatikánu. Československé veřejnosti byly proto denně předkládány zprávy o rozsáhlé špionážní síti světských organizací,¹⁷ o armádě kněží a mnichů podřízených papeži, o kazatelnách plných jedu a zneužívání náboženství k reakcionářským politickým cílům.

V souvislosti s vykonstruovaným procesem s olomouckým pomocným biskupem Stanislavem Zelou,¹⁸ Antonínem Mandlem¹⁹ a dalšími duchovními z přelomu listopadu a prosince 1950 se do hledáčku Státní bezpečnosti dostali také Oto Mádr, Růžena Vacková, Žofie Langrová a další osoby podezřelé z protistátní povratnické činnosti a kontakty se zahraničím. Na základě informací, sesbíraných během roku 1951, byla Státní bezpečností uměle vytvořena desetičlenná skupina, do jejíhož čela byl postaven římskokatolický kněz Oto Mádr.²⁰ Představitelům skupiny, zatčených postupně v období od června 1951 do února 1952, bylo kladenou za vinu, že podle plánu Antonína Mandla organizovali ilegální kroužky mládeže, jejichž pomocí prováděli špionáž ve prospěch Vatikánu. Profesorka Vacková, se kterou přicházela Věra Běhalová od zahájení svého vysokoškolského studia permanentně do styku, byla v červnu 1952 odsouzena pro trestné činy velezrady a vyzvědačství k 22 letům těžkého žaláře, konfiskaci veškerého majetku a k odňtí občanských práv na dobu deseti let. Podle obžaloby „vychovávala svedené mladé lidi v nenávisti k lidově demokratickému zřízení a v oddanosti Vatikánu. Této činnosti také zneužívala k tomu, že jejich prostřednictvím vybudovala cestu, kterou přes cizí zastupitelské úřady byly odesílány špionážní zprávy do zahraničí.“²¹

¹⁷ Míněna je Katolická akce a kroužek Rodina.

¹⁸ Stanislav Zela (1893-1969), katolický kněz a pomocný biskup olomoucký, zvolený v roce 1947 správcem olomoucké arcidiecéze, tj. kapitulním vikářem, a v říjnu 1948 generálním vikářem olomoucké arcidiecéze. V prosinci 1950 byl ve vykonstruovaném procesu Žela a spol. odsouzen za zločiny velezrady, vyzvědačství, podvodu a veřejného násilí zlomyslným konáním za okolnosti zvláště nebezpečných k 25 letům těžkého žaláře, peněžitému trestu 100 000 korun, konfiskaci veškerého majetku a odňtí občanských práv na dobu deseti let. In <http://www.ustrcr.cz/cs/zela-a-spol>.

¹⁹ Antonín Mandl (1917-1972), katolický duchovní pověřený arcibiskupem Josefem Beranem v březnu 1948 vedením Katolické akce v pražské diecézi. Během svého působení ve Francii na počátku roku 1948 se podrobne seznámil s křesťanským dělnickým hnutím JOC (Jeunesse Ouvrière Chrétienne), jehož metody se snažil aplikovat v činnosti Katolické akce. V červnu 1949 byl zatčen a po osmnáctiměsíční vazbě byl ve vykonstruovaném procesu Žela a spol., nazývaného též proces s pomocníky biskupů, odsouzen v závěru roku 1950 za velezradu a vyzvědačství k 25 letům těžkého žaláře, peněžitému trestu 20 000 korun, konfiskaci majetku a odňtí občanských práv na deset let. In <https://www.ustrcr.cz/uvod/skupina-vyzkumu/mandl-antonin-27-3-1917/>.

²⁰ Oto Mádr (1917-2011), římskokatolický kněz a jeden z čelných organizátorů kroužků Katolické akce, inspirovaných belgicko-francouzským hnutím dělnické křesťanské mládeže JOC a hnutím studentské křesťanské mládeže JEC. Ve vykonstruovaném procesu Mádr a spol. obviněn z povratné protistátní činnosti, kterou organizoval pomocí kroužků. Vzhledem k označení za agenta-rezidenta by v červnu 1952 odsouzen pro trestné činy velezrady a vyzvědačství k doživotnímu žaláři, konfiskaci veškerého majetku a odňtí občanských práv navždy. In <http://www.ustrcr.cz/cs/madr-oto-15-2-1917>

²¹ In BLÁHOVÁ - BLAŽEK - BOŠTÍK - STARÁ, ref. 8, s. 132.

Odkrytím cesty pro odesílání informací do zahraničí přes francouzské a italské velvyslanectví do Vatikánu a do Mnichova, ale zejména výpověď profesorky Vackové krátce po jejím zatčení v únoru 1952, dostala do nezáviděnýchodné situace také Věru Běhalovou. Vyšetřující pracovník Státní bezpečnosti poručík Kropáček totiž došel po prozkoumání protokolů Růženy Vackové k závěru, že se Věra Běhalová kontaktem s Vackovou zapojila do protistátní činnosti, spočívající v jejím případě v odesílání špiónážních zpráv církevně-politického charakteru do ciziny. Na základě zjištěného a pro důvodné podezření, že by Běhalová mohla v případě, že by zůstala na svobodě uprchnout, navrhl poručík Kropáček 13. února 1952 zatčení Běhalové, provedení domovní prohlídky v jejím bytě na Antonínské ulici 424/8 v Praze VII. a po zatčení doporučil její dodání do věznice Ministerstva národní bezpečnosti v Praze-Ruzyni. Poručík rovněž požadoval, aby bylo proti keramičce Věre Běhalové²² v zájmu objasnění její zločinné činnosti zahájeno vyšetřování.²³

Schválení Kropáčkova návrhu velitelem sektoru se ukázalo být pouhou formalitou. Na jeho základě byla Věra Běhalová následujícího dne, ve čtvrtek 14. února 1952, po nezbytné domovní prohlídce, při které jí byly odňaty osobní doklady (občanský a pracovní průkaz), klíče, korespondence (22 dopisů, 26 pohlednic), poznámky různé druhu (7 zápisníků a útržky dokumentů), fotografie a růženec v podobě ozubeného kola s křížem, zajištěna a převezena na velitelství Státní bezpečnosti v Praze-Ruzyni. Do vazby nastoupila Věra Běhalová v osmnáct hodin třicet minut večer.²⁴

Po vstupním informačním výslechu shledali příslušníci Státní bezpečnosti zajištění Věry Běhalové i skutkovou podstatu věci, tedy zprostředkování odesílání

²² Práci na francouzském velvyslanectví ukončila Věra Běhalová na konci srpna 1951, od 1. 1. 1952 nastoupila na místo kreslířky v Keramoprojektu (zaměstnání Věry Běhalové od září do prosince 1951 se nepodařilo doložit).

²³ ABS, spis V691 MV Bárta a spol., Osobní spis státně-bezpečnostního vyšetřování proti Věře Běhalové, návrh na zatčení ze dne 13.2.1952.

²⁴ O vězeňských praktikách obecně: KÝR, Aleš. Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955. Opava 2002. Vzpomínky na život obviněného v ruzyňské věznici z doby, kdy se tam nacházela i Věra Běhalová, popsal např. v knize rozhovorů s Marií Rút Křížkovou katolický kněz Josef Zvěřina, souzený ve stejném procesu jako Věra Běhalová. „V Ruzyni mě čekala běžná procedura, svléct se donaha, osprchovat, vyfasoval jsem spodky, košíli a bačkory. A dostal jsem číslo s upozorněním, že nikomu nesmím říct své jméno. Nařídili mi zavázat oči, přivedli mě tuším někam do druhého poschodi nebo kam, do velké světlé místnosti ve staré budově. Zařízen bylo jednoduché, stolek a dvě sedadla, při zdi slammík, vodovod s umyvadlem a pod ním takzvaný francouzský záchod. Podlaha byla dřevěná... V Ruzyni panoval režim přesně podle sovětského vzoru, na chodbách mrtvolné ticho, strážci se pochybovali téměř neslyšně a každé dvě minuty se dívali kukátkem, co vyšetřovanec dělá. Nesmělo se spát ani zavřít oči, to se ozvalo hned: „Nespěte!“, a když to bylo víckrát, tak přišel trest.“ KŘÍŽKOVÁ, Marie Rút. Žít jako znamení: Rozhovory s Josefem Zvěřinou. Praha 1995, s. 52–53. Ve svých pamětech s názvem V zápasech za boží věc se o situaci v ruzyňské věznici zmínil také katolický duchovní Oto Mádr, postavený do čela procesu, ve kterém byla souzena i profesorka Věry Běhalové Růžena Vacková. Dozvídáme se z nich, že režim v ruzyňské věznici byl ostrý. Vyšetřovaný byl v prostorné cele sám. Cela byla permanentně osvětlená prudkým světlem. I v největší zimě musel mít zadržený ruce na příkrývce. Neustálý křík a příkazy znemožňovaly spánek. Během dne bylo nařízeno neustále chodit. Neuposlechnutí rozkazu znamenalo přeložení do temnice. Nebyly povoleny návštěvy ani balíky z domova, stejně jako čtení a psaní. MÁDR, Oto. V západech za Boží věc. Praha 2007, s. 27–28.

špionážních zpráv do zahraničí, jako odůvodněné. Neprodleně proto požádali Státní prokuraturu o schválení tříměsíční vazby pro zadrženou, čemuž Státní prokuratura bez námitek vyhověla.²⁵

Důvodné podezření Věry Běhalové z trestného činu, na jehož základě jí hrozilo propadnutí veškerého majetku, a také z důvodu, že by tento majetek do doby odsouzení mohla zpronevěřit, se stalo 25. března 1952 příčinou rozhodnutí státního prokurátora o zajištění majetku obviněné a o jeho uložení na finančním referátu místně příslušného Obvodního národního výboru.²⁶

K objasňujícímu výslechu byla zadržená Věra Běhalová, vedená nyní pod číslem 19490, přizvána až po více než pětiměsíčním čekání ve vyšetřovací vazbě. Ve výpovědním protokolu popsala své seznámení s profesorkou Vackovou a účel jejich společných setkání. Potvrdila, že se na přání Vackové uvolila zprostředkovat odesílání korespondence do zahraničí a na předložených fotografiích identifikovala pracovníky francouzského velvyslanectví. V závěru vyšetřovacího protokolu s ohledem na případné sankce kajícně poznamenala: „Chtěla bych však dodat, že dnes vidím, že moje náboženské cítění bylo zneužito pro Vatikán k protistátní činnosti.“²⁷

Na základě zjištěných údajů a zadrženého apoštolského listu papeže Pia XII. vybízejícího k zachování křesťanských hodnot a utvrzujícího kněží i věřící ve vídě a boji proti zlu, které postihlo české země,²⁸ byla Věra Běhalová z rozhodnutí vyšetřovatelů dne 22. srpna 1952 usvědčena z trestného činu špionáže a o pět dnů později ve středu 27. srpna 1952 eskortovaná do věznice Státního soudu Prahy XIV. na Pankráci.

Převoz Věry Běhalové do pankrácké věznice na konci srpna 1952 probíhal v závěrečné fázi přípravy procesu,²⁹ který měl do historie vstoupit jako jeden z největších proticírkevních procesů vůbec.

²⁵ Navržená tříměsíční vazba (do 14. května 1952) byla v případě Věry Běhalové ještě dvakrát, nejprve z důvodu zjištění nových závažných skutečností, které při vyšetřování jmenovaná neuvědla, a později vzhledem k velkému rozsahu případu, prodloužena, nejprve na dobu dvou měsíců do 14. července 1952 a později o další měsíc do 17. srpna 1952 (původní plánované datum 14. října 1952 bylo přeškrtnuto).

²⁶ ABS, spis V691 MV Bárta a spol., Osobní spis státně-bezpečnostního vyšetřování proti Věře Běhalové, usnesení státního prokurátora ze dne 25. 3. 1952.

²⁷ ABS, spis V691 MV Bárta a spol., Osobní spis státně-bezpečnostního vyšetřování proti Věře Běhalové, protokol o výpovědi obviněné ze dne 24. 7. 1952.

²⁸ Apoštolský list papeže Pia XII. z 27.10.1951 se obrací k těm, „kdož žijí v hořkých a sklicujících poměrech pro obzvláště pevnou víru a horoucí lásku k Božskému Spasiteli a k Církvi jím založené“ a klade jím na důrazně na paměť: „... lidé vám mohou odejmout svobodu, mohou vás mučit, veřejně vyhlásit za nehodné, uvrhnouti vás do žaláře nebo i mohou na vás spáchat vraždu; nemohou však vyrvati z vašich duší katolickou víru ani poskvrniti vaše svědomí“. Současně papež žádá, že „vší silou je třeba se snažit, aby mládež dorůstala zdravá a v mravech neporušená a aby byla horlivě vzdělávána v těch křesťanských zásadách, které jediné ji mohou ochránit neřestí a vyburcovat k následování ctnosti.“ ABS, spis V691 MV Bárta a spol., Osobní spis státně-bezpečnostního vyšetřování proti Věře Běhalové, český překlad apoštolského listu papeže Pia XII., nedatováno.

²⁹ Politické procesy měly zvláštní organizaci a byly vedeny od úvah při jejich realizaci na ÚV KSC, přes vyšetřovací orgány StB, kterým přináležel úkol usvědčení, přípravu obžaloby a soud až po samotný výkon trestu. Vedle prokurátora, jehož úkolem bylo přesvědčit o spravedlivém

Krajské velitelství Státní bezpečnosti v Praze se ve snaze „vyrobit“ další ze série monstrprocesů k zastrašení církve a veřejnosti rozhodlo již 18. srpna 1952 sloučit vyšetřování třinácti osob zadržených mezi dubnem 1951 a červnem 1952. Jako důvod svého jednání uvedl podporučík Václav Šmidberger, že všichni jmenovaní, tedy Josef Bárta, Josef Zvěřina, Jiří Holub, Miroslav Tomek, Františka Rybenská, Jiřina Krejčíková, Anna Gubová, Božena Kratochvílová, Marie Jadrná, Elena Pellerová, Věra Běhalová, Marie Vašková a Josef Kerhart, mají společného jmenovatele, a to trestnou činnost sdružování proti státu a špiónáž.³⁰

Spojení jednotlivých členů účelově vytvořené skupiny však bylo více než volné. Rozhodně se nejednalo o vnitřně provázanou skupinu a organizovanou konspirační síť, jak se ji snažila Státní bezpečnost soudu a veřejnosti představit.³¹ Josef Bárta, po kterém byla skupina nazývána a který byl také postaven do jejího čela, později uvedl, že složení skupiny zrežírovaly bez ohledu na reálné vazby obviněných orgány Státní bezpečnosti v Ruzyni. Z původně čtyř obžalovaných, se kterými měl Bárta v říjnu 1951 předstoupit před soud, tak byla nakonec do října 1952 sestavena skupina jednatřiceti osob, jejíž členové se z velké většiny vůbec neznali.³²

Sestavení třináctičlenné skupiny a definování zločinné činnosti jednotlivých jejích článků včetně Věry Běhalové se pro Krajské velitelství Státní bezpečnosti v Praze stalo ve čtvrtek 21. srpna 1952 důvodem k podání trestního oznámení na pražskou Státní prokuraturu. Společný předmět trestné činnosti všech zadržených představovalo sdružování proti státu, vyzvědačství a zneužití náboženské funkce.³³

Státní bezpečnost se v souladu s názory představitelů komunistické strany a v duchu připravovaného procesu snažila ve zdůvodnění svého podnětu včlenit trestnou činnost zadržených do širšího kontextu mezinárodní politiky. Podle

rozsudku nejen obviněného, ale i přítomné, připravovala procesy od 2. února 1950 na základě pokynů ÚV KSCČ pracovní skupina na ministerstvu spravedlnosti, tzv. koordinacní komise (K), v níž byli zastoupeni funkcionáři ministerstev spravedlnosti a národní bezpečnosti, Státní prokuratury a Státního úřadu pro věci církevní. Svou roli v přípravě procesů hrálo i oddělení církve s referátem 50 – římskokatolická církev, které se zformovalo v rámci 2. sektoru Státní bezpečnosti, oddělení IV. na Státní prokuratuře a samostatný senát pro církevní procesy při Státním soudu. RÁZEK, Adolf. Scénář církevních procesů. In Kolektiv autorů: Církevní procesy padesátých let. Praha 2002, s.85-87.

³⁰ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), rozhodnutí o sloučení spisu státně-bezpečnostního vyšetřování ze dne 18. 8. 1952.

³¹ Josef Bárta spolupracoval při vedení kroužků mládeže s Otou Mádrem. Zvěřinu, Jadrnou, Krejčíkovou a Běhalovou spojovaly dopisy biskupa Trochty a jejich odesílání spolu s dalšími zprávami pomocí profesorky Vackové přes francouzské velvyslanectví. Tomka a Krejčíkovou spojovalo odesílání Mádrových zpráv přes italské velvyslanectví. Zvěřina, Holub, Tomek, Rybenská a Kratochvílová se sešli s agentem Schütznerem. Holub se s ním setkal v bytě u Vaškové, která jej propůjčovala ke schůzkám katolické mládeže pod vedením Mádra a Holuba; těm se také pokusila pomoci v útěku za hranice. K útěku Holuba se chtěly připojit i Rybenská, Kratochvílová a Gubová. Jadrná se s pomocí Kerharta snažila zajistit útěk pro biskupa Trochtu, později se přes Kerharta snažila utéci sama. Pellerová byla k ostatním připojena jen proto, že pomáhala při předávání zpráv mezi Mádrem a Juklem. NOVOTNÝ, ref. 15, s. 252-253.

³² NA, fond Státní soud Praha 6 Ts I 84/52, nezpracováno, žádost Josefa Bárty o revizi rozsudku ze dne 11. 6. 1965.

³³ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), trestní oznámení ze dne 21. 8. 1952.

vyšetřovatelů se členové skupiny pod rouškou náboženské výchovy v ilegálních kroužcích katolické mládeže, vybudovaných nižšími duchovními a zainteresovanými laiky, propůjčili k široce koncipované a důmyslně propracované špiónážní činnosti ve prospěch Vatikánu s cílem svrhnut lidově demokratické zřízení a nahradit je tuhou klerofašistickou diktaturou. Po odhalení a exemplárním potrestání hlavního organizátora této činnosti Antonína Mandla však nedošlo k likvidaci Mandlem vybudované sítě a jeho nástupci, Oto Mádr, Růžena Vacková, Josef Zvěřina, Josef Bárta a Jiří Holub, nadále katolické kroužky organizovali a „získávali pak celou řadu mladých lidí jak z řad studentů, tak i dělníků, a využívali jejich náboženského cítění k provádění špiónážní činnosti. Špiónážní zprávy, které jednak sami a jednak za pomoci těchto mladých svedených lidí získávali, odesílali do Vatikánu nejrůznějšími cestami. Především to byly cesty prostřednictvím cizích západních zastupitelských úřadů v ČSR a to přes Italské a Francouzské velvyslanectví v Praze. Z Vatikánu pak přijímal pokyny ke své zločinecké činnosti a štvavé papežské listy, které rozšírovali mezi členy svých ilegálních kroužků.“³⁴

Věře Běhalové bylo kladeno za vinu, že se vzhledem k přísné náboženské výchově, které se jí v rodině dostalo, nechala Vackovou zmanipulovat k zasílání špiónážních zpráv do Vatikánu a že k tomu účelu neváhala využít svých důvěrných kontaktů s pracovníky francouzského velvyslanectví, konzula Leleuxe a úředníka Ormiera, a diplomatické pošty. Současně však vyšetřovatelé jako polehčující okolnost uznali, že „Běhalová, která je tělesně vadná sama, od sebe by se bývala do protistátní činnosti nezapojila, kdyby nebyla ve styku s Vackovou, která z pokynů Mádra jí k této činnosti vedla.“³⁵ Na Běhalovou proto vyšetřovatelé navrhovali pohlížet jako na osobu svedenou.

O měsíc později, v pondělí 29. září 1952, podal zástupce státního prokurátora doktor Antonín Mykiska na skupinu Josef Bárta a spol. žalobu ke Státnímu soudu v Praze. Oproti původním třinácti obviněným se však v průběhu září 1952 skupina lidí, jejichž trestná činnost spolu podle zástupce Státní prokuratury souvisela a navazovala na sebe, rozrostla sloučením čtyř nezávislých skupin na celkový počet jedenácti osob. K pražské skupině Josef Bárta a spol. (Josef Bárta, Josef Zvěřina, Jiří Holub, Miroslav Tomek, Františka Rybenská, Jiřina Krejčíková, Anna Gubová, Božena Kratochvílová, Marie Jadrná, Elena Pellerová, Věra Běhalová, Marie Vašková a Josef Kerhart) byly přičleněny tři skupiny brněnské: Bohumil Němcanský a spol. (Bohumil Němcanský, Jaroslav Řihák, Václav Lacina, Jan Valášek, František Kulhánek a Jiří Kotulán), Josef Soukup a spol. (Josef Soukup, Josef Šoltés, Olga Stavělová ml., Olga Stavělová st., Marie Cyprisová, Oldřich Holáň, Vladimír Karásek a Jana Velíková) a Josef Ondok a spol. (Josef Ondok, Josefa Zemanová a Terezie Procházková), a k nim na návrh doktora Mykisky v závěru i případ Josefa Tutteho.³⁶ Přestože si byla Státní prokuratura vědoma nesourodosti trestních činů obviněných³⁷ a upozorňovala na fakt, že souvislosti

³⁴ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), trestní oznámení ze dne 21. 8. 1952.

³⁵ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), trestní oznámení ze dne 21. 8. 1952.

³⁶ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), žaloba ze dne 29. 9. 1952.

³⁷ Zbylé tři skupiny se pohybovaly a působily na jižní Moravě a zabývali se výchovou mladých katolíků v kroužcích mládeže, šířily pastýřské listy a další tiskoviny a zprávy, obstarávali falešné doklady, organizovali a pomáhali lidem při útěku do ciziny a informovali zahraničí o církev-

vyplynou teprve při společném projednávání případu v hlavním líčení, iniciovala v rámci přípravy monstrprocesu sama z vlastního popudu³⁸ sloučení vytypovaných čtyř skupin a jejich projednávání v jednom případu.³⁹

Zástupce státního prokurátora doktor Mykiska shrnul v žalobě napojení obviněných na Vatikán a poukázal na velezrádnou činnost vysokých církevních hodnostářů, kteří se pomocí oddaných nižších kleriků neštítili masového „štvaní z kazatelen pomocí pastýřských listů a nakonec i pohrůžkami exkomunikace poštovat věřící proti vládě, vyprovokovat náboženské bouře a pak za pomocí vojenského útoku amerických imperialistů naše země zotročit.“⁴⁰ Věry Běhalové se týkal zejména žalobcův poukaz na práci církevních hodnostářů a vytypovaných laiků s katolickou mládeží v kroužcích přesunutých postupně po únoru 1948 do illegality. Toto „ilegální a rozvratné jocistické hnutí, které soustřeďuje pod vedením zvláště vyškolených agentů-kněží, Vatikánu oddané laiky, a to právě jednotlivě svedené mladé lidi, ze kterých jsou pak tvořeny ilegální skupiny, a to od děleně, jednak mezi mládeží studentskou, jednak dělnickou, a tyto skupinky pak jsou vychovávány v nenávisti k lidově demokratickému zřízení a jednotliví jejich členové získávání jako agenti-spojky pro Vatikánem provozovanou špiónáž.“⁴¹

Věra Běhalová prošla podle slov obžaloby „maloměšťáckou výchovou a zejména vlivem již potrestané Růženy Vackové se stala členkou ilegálního kroužku. V roce 1949 pak podle pokynů Vackové dělala spojku mezi Vackovou a francouzským velvyslanectvím a předala pak na to velvyslanectví řadu špiónážních zpráv církevně politického obsahu, které obdržela od Vackové.“⁴² Svou trestnou činnost Věra Běhalová pod tíhou svědecké výpovědi Růženy Vackové v plném rozsahu doznala,⁴³ čímž se podle žalobce dopustila trestných činů velezradu a vyzvědačství.

Příprava vlastního procesu byla dokončena v polovině října 1952. Za předsedu tribunálu byl vybrán soudce Státního soudu Jaroslav Novák, známý svou účastí na procesech s pomocníky biskupů, skupinou Mádr a spol. nebo Slánský a spol., sekundovat mu měli předsedící profesní soudci Vladimír Siegl a Jan Chvojka, doplnění soudci z lidu František Doušek a Annou Součkovou. Státní prokurátoru zastupoval Karel Čížek specializující se na církevní procesy.⁴⁴

---

ních a jiných záležitostech v Československu. Josef Tutte předával zprávy Vackové. NOVOTNÝ, ref. 15, s. 259.

³⁸ Za běžných okolností rozhodoval o sloučení výhradně Politický sekretariát ÚV KSČ.

³⁹ NOVOTNÝ, ref. 15, s. 255.

⁴⁰ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), žaloba ze dne 29. 9. 1952.

⁴¹ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), žaloba ze dne 29. 9. 1952.

⁴² Tamtéž.

⁴³ Svědecká výpověď Růženy Vackové posloužila vyšetřovatelům jako přímý důkaz proti Běhalové, o jejíž činnosti však již byli s ohledem na soustavné sledování vyslanectví západních států předem informováni.

⁴⁴ Karel Čížek (1913–1991), soudní prokurátor, známý svým podílem na komunistických procesech vedených v 50. letech 20. století proti katolické církvi. Státní prokurátoru zastupoval v proticírkevních procesech Zela a spol. (1950), Machalka a spol. (1950), Valena a spol. (1951), Mádr a spol. (1952) a Bárta a spol. (1952). U soudu vynikal právním amatérismem a vulgaritou. In: Václav VAŠKO, Dům na skále (2): Církev bojující: 1950–květen 1960. Kostelní Vydří 2007; Vác-

Doktor Novák nařídil hlavní líčení na 28.-31. října 1952. Vzhledem k tomu, že se míra společenské nebezpečnosti při soudu se „čtyřmi skupinami osob vedených vysokou církevní hierarchií, které utvořily protistátní rozvratnické kroužky, jež využívaly k protistátní rozvratnické a špionážní činnosti“ ukázala být značně vysoká, „neboť obvinění kněží jakožto snaživí přisluhovači Vatikánu a jeho politiky zakládali tzv. Katolické kroužky mládeže, kdež pod rouškou náboženské činnosti působili na mladé lidi ve směru protistátním a využívali mládeže k sbírání špionážních zpráv všeho druhu pro Vatikán“, rozhodl předseda soudu, že se hlavní líčení bude konat i s ohledem na vysoce postaveného církevního hodnostáře⁴⁵ s vyloučením veřejnosti.⁴⁶ Předporada zúčastněných byla předsedou soudu stanovena hodinu před zahájením hlavního líčení, tedy na 8. hodinu ranní 28. října 1952.⁴⁷

Na počátku října 1952 doručila matka Věry Běhalové Terezie Státnímu soudu zmocnění JUDr. Josefa Civína z advokátní poradny v Ječné ulici na Praze II. o zastupování své dcery.⁴⁸

V pondělí 20. října 1952 byla Věra Běhalová předvedena před soudce Nováka, který ji seznámil s obžalobou a termínem hlavního líčení. Před podepsáním předloženého dokumentu obžalovaná poznamenala, že protokol sepsaný na Státní bezpečnosti je v pořádku až na drobný detail, že dopisy nepředávala již v roce 1949, jak je v něm uvedeno, ale až od roku 1951.⁴⁹

Soudní tribunál v případu Josef Bárta a spol. zahájil svou činnost v úterý 28. října 1952. Po nezbytných procedurách spojených s ověřením totožnosti obžalovaných a svědků, předstoupil před přítomné státní prokurátor Karel Čížek, aby ve své plamenné řeči představil auditoriu „třetí špionážní garnituru Vatikánu na našem území.“⁵⁰ Ústy prokurátora Čížka se charakterově různorodá a spekulativním způsobem vytvořená skupina obžalovaných změnila v hustě propletenou organizovanou špionážní síť usilující s pomocí Vatikánu o svržení stávajícího lidově demokratického zřízení v Československu, a to i přesto, že hlava skupiny kněz Josef Bárta „ve Vatikánu nikdy nebyl, s nikým za hranicemi styk neměl, o žádné špionážní činnosti nevěděl, a tedy logicky ani ze špionáže obžalován

---

lav VAŠKO, Dům na skále (3): Církev vězněná:1950–1960. Kostelní Vydří 2008, s. 77, 81, 84, 93, 98–99, 110.

⁴⁵ Mírněn je biskup Štěpán Trochta (1905–1974).

⁴⁶ O vlastním průběhu procesu nebyl informován ani tisk. Stránky celostátních deníků o procesu zaryté mlčely a raději informovaly o 7. výročí dne znárodnění, vlasteneckém soutěžení ostravských havířů a dalších akcích.

⁴⁷ NA, f. Státní soud Praha (Bárta a spol.)6 Ts I 84/52, nezpracováno, nařízení hlavního líčení ze dne 18.10.1952.

⁴⁸ JUDr. Civín zastupoval v případu Bárta a spol. kromě Věry Běhalové ještě čtyři mandanty, jednu dívku na základě plné moci (Annu Gubovou) a dvě dívky a jednoho muže ex offo (Olgu Stavělovou ml., Marii Ciprysovou a Oldřicha Holáně) NA, f. Státní soud Praha (Bárta a spol.) 6 Ts I 84/52, nezpracováno, zvolení obhájce ze dne 4.10.1952 a předložení plné moci ze dne 10. 10. 1952.

⁴⁹ NA, f. Státní soud Praha (Bárta a spol.)6 Ts I 84/52, nezpracováno, výslech obviněného ze dne 20. 10. 1952.

⁵⁰ NA, f. Státní soud Praha 6 Ts I 84/52, nezpracováno, žádost Josefa Bárty o revizi rozsudku ze dne 11. 6. 1965.

nebyl. V rozporu s pravdou byl charakter skupiny nadnesený a v očích senátu tím byla veliká většina obžalovaných neobjektivně kvalifikována.“⁵¹

„Teprve při poukazech pana prokurátora na evidentní důsledky naší náboženské činnosti mezi mládeží jsem pochopil smysl naší narežirované skupiny: kvantita pomohla vytvořit kvalitu; čistě náboženská činnost byla bez jakéhokoli reálného podkladu propojena se špiónáží, pokusy o únos apod... zřejmě soudit několik chlapců a děvčat, kteří při občasném setkání v zájmové partě hovořili o náboženství a povzbuzovali se ke zbožnému životu, neumožnilo by panu prokurátorovi charakterizovat skupinu ani žádat pro její vedoucí tresty kolem 20 let.“⁵²

Po úvodní řeči prokurátora Čížka předstupovali před soudní tribunál odděleně jednotliví obžalovaní. Předseda soudu je vyzval, aby se k žalobě podrobně vyjádřili, souvisle vylíčili skutečnosti, které jsou předmětem žaloby, uvedli okolnosti, které zeslabují nebo vyvracejí podezření vůči nim, mluvili pravdu a upozornil je na polehčující okolnost doznání.⁵³

Pozornosti žádného z obžalovaných neuteklo, že „vedle pana prokurátora několik dní seděl dokonce vedoucí vyšetřující referent z Ruzyně a radil mu, dokonce přes něho poslal několik lístečků panu předsedovi soudu. Jeho přítomnost v této souvislosti nelze vyložit jinak než tím, že i u soudu potřeboval psychicky tlačit na obžalované a ucpávat trhliny, které se občas objevovaly v jednotlivosti skupiny.“⁵⁴

Věra Běhalová měla společně s ostatními možnost během čekání na chodbě slyšet argumentačně bohaté obhajoby Josefa Bárty, Josefa Zvěřiny a dalších, kteří se snažili vyvrátit Čížkem předkládaná nepodložená a smýšlená fakta.

Běhalová se před tribunál dostala až třetí den procesu, ve čtvrtek 30. října 1952 v osm hodin třicet minut ráno. Při samotném slyšení pod tlakem okolností a v očekávání nižšího trestu uvedla, že „žalobě rozuměla a cítí se vinna“.⁵⁵ Při popisu své „velezrádné, vyzvědačské a špiónážní“ činnosti v katolických kroužcích a na francouzském velyvyslanectví zřejmě na radu svého obhájce vypověděla: „Nebyla jsem si vědoma, že se jedná o ilegální kroužky. Považovala jsem tyto kroužky za přátelské schůzky. Vackovou jsem znala ze svého vysokoškolského studia. Asi na jaře 1951 jsem k ní začala chodit, chodila jsem k ní asi do konce roku. Na podzim 1951 jsem byla požádána Vackovou o předání dopisu pro Heidlera do Mnichova. Dopis nemohl jít poštou pro svůj obsah. Do dopisu jsem Heidlerovi připsala, aby sem neposílal další lidi, že je to nebezpečné. Dopisy šly přes francouzské vyslanectví. Celkem jsem odeslala touto cestou asi deset dopisů, byly to dopisy pro Heidlera a Olšera. Od Vackové jsem věděla, kdo ti dva jsou. Koncem roku 1951 přestalo odesílání dopisů.“ K dotazu obhajoby, poznamenala, „Neměla

⁵¹ Tamtéž.

⁵² Tamtéž.

⁵³ NA, f. Státní soud Praha, spis 6 Ts I 84/56, nezpracováno, protokol o hlavním líčení z 28. 10.-1. 11. 1952.

⁵⁴ NA, f. Státní soud Praha, spis 6 Ts I 84/56, nezpracováno, Žádost Josefa Bárty o revizi rozsudku ze dne 11. 6. 1965.

⁵⁵ O pravosti tohoto výroku lze pochybovat, neboť podle svědectví pamětníků např. Josefa Zvěřiny, se zápisu v protokolu z hlavního líčení zcela neshodovaly s pronesenými výroky. Konkrétně Josef Zvěřina později zaklínací formulí „žalobě jsem rozuměl a cítím se vinen“ vyvracel s tím, že se neshoduje s pravdou. NOVOTNÝ, ref. 15, s. 261.

jsem osobní zájem na doručování dopisů. Vše jsem dělala kvůli Vackové, které jsem si vážila.“⁵⁶

Ve čtvrtek 31. října byli před soud v osobách Oty Mádra, Růženy Vackové, Vladimíra Jukla, Marie Vintrové a Bohumily Langrové předvedeni k objasňujícím výpovědím také svědci. Jejich výpovědi však nepřinesly nic nového, pouze se v nich opakovaly starší, již dříve vyslovené, věci.⁵⁷

Téměř na samý závěr procesu předstoupil před soudní tribunál znalec, který přednesl svůj posudek ze státně bezpečnostního oboru. „Odborníkovo“ jméno zůstalo obžalovaným utajeno a do soudního spisu bylo založeno v pečlivě zalepené obálce.⁵⁸ Ve více než třináctistránkovém úvodu autor osvětloval „historicou i současnou úlohu Vatikánu“, založenou na hromadění hmotného majetku církve a její snahu po ovládnutí světa. Při obšírném líčení výčtu příkladů tohoto mamonářství od středověku do současnosti zmínil znalec také propojení katholické církve s reakčními kruhy v období první republiky a okupace u nás a na Slovensku a nastínil její neprátelstvý postoj vůči lidově demokratickému zřízení. „Vatikán, který se vměšoval do vnitřních věcí Československa, se stal iniciátorem politických kázání kněží proti lidově demokratickému zřízení. Naléhavě nutil církev, aby pracovala pro zájmy imperialistických mocností a zrádců, kteří ze země utekli.“ Vatikán také slovy znalce podporoval vznik špiónažní sítě na území Československa a vysílal na ně vyškolené agenty. Konspirační úlohy v Československu se pak ujaly vytvořené kroužky „Rodina, Pastorační kroužky a tzv. kroužky Nové pracující mládeže. V těchto kroužcích byli shromázděni mladí lidé nábožensky založeni, taktickým způsobem měli si navenek prohlubovat své náboženské vědomosti, avšak ve skutečnosti šlo o to, aby jim byly vštěpovány zásady oddanosti Vatikánu a nenávist proti lidově demokratickému zřízení. V podstatě se měli odrodit zcela svému národu a dělnické třídě a měli zastávat zájmy cizí, které se jim měly státi bližšími než zájmy vlastního národa. Tyto kroužky měly však ještě jiný účel, který sledovalo jejich zakládání církevními činiteli, agenty-špiony Kolakovičem, Schütznerem, Mádrem, Bártou, Zvěřinou a Holubem a dalšími. Členové těchto kroužků byli postupně zapojeni do opatřování různých zpráv, které bylo nutno zasílati do Vatikánu. Jednalo se o zprávy špiónažního charakteru. Tento charakter však nemohli prováděti a plnit ihned všichni členové kroužku, nýbrž pouze ti, o kterých bylo známo, že jsou Vatikánu zcela oddáni a kteří poskytují záruku, že jejich činnost nebude vyzrazena. Je třeba konstatovati, že takováto činnost obviněnými vyvíjena byla a že různé zprávy nábožensko-politického charakteru, které tvořily státní tajemství,

⁵⁶ NA, f. Státní soud Praha, spis 6 Ts I 84/56, nezpracováno, protokol o hlavním líčení z 28. 10.-1. 11. 1952, výpověď Věry Běhalové ze dne 30.10.1952.

⁵⁷ Růžena Vacková ve svědecké výpovědi z 28.10.1952 i při svém vystoupení před soudem potvrdila, že zná Věru Běhalovou a že ji přiměla k doručování zpráv na francouzské velvyslanectví. ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), svědecká výpověď Růženy Vackové ze dne 28. 10. 1952 a NA, f. Státní soud Praha, spis 6 Ts I 84/56, nezpracováno, protokol o hlavním líčení z 28. 10.-1. 11. 1952, svědecká výpověď Růženy Vackové ze dne 31. 10. 1952.

⁵⁸ Obálka se znalcovým jménem se v soudním spisu nedochovala, srovnávací expertízou podpisového vzoru s relevantními dokumenty však bylo prokázáno, že se jednalo o důstojníka StB Karla Sirotka. NOVOTNÝ, ref. 15, s. 262.

byly konspirativním způsobem odesílány do zahraničí. K odesílání zpráv bylo používáno i cizích zastupitelských úřadů v Praze, a to zejména italského a francouzského vyslanectví... Na schůzích kroužků měly být probírány různé otázky z prostředí členů kroužků jako např. druh zaměstnání, pracoviště, vedoucí, politická příslušnost zaměstnanců, jejich počet, pracovní poměry, pracovní doba, stav strojů, výroba... poměry v okolí bydliště jednotlivých členů kroužku, jako politické rozvrstvení obyvatelstva, jména bydlících osob... Z programu těchto kroužků je nejlépe zřejmé, že se jednalo o konspirativní provádění špionážní činnosti pod rouškou řešení nábožensko-sociálních problémů. Z činnosti těchto kroužků je jasné, že se jedná o organizované provádění špionážní činnosti, nemluvě o samozřejmě činnosti velezrádné, která v tomto směru tkví právě v organizovaném získávání osob, zejména ve věku od 15 do 25 let, které pod rouškou náboženské výchovy mají tuto činnost prováděti. Členům těchto kroužků je vštěpováno idealistické teologické učení jako protiváha učení dialektického a historického materialismu, na jehož základě buduje československý pracující lid nový, socialistický rád. V rámci výchovy v kroužcích jest takto mládež vychovávána v duchu oddanosti Vatikánu a nepřátelství k lidově demokratickému zřízení. Jest zřejmé, že takto vychovávaná mládež by velmi neblaze působila při budování socialismu, že by se stala brzdou a rozvratným živlem, pátem kolonou v budování i v obraně vlasti. Rozvratnou činností i špionážní činností těchto kroužků, tedy i obviněných, byly způsobeny lidově demokratickému zřízení značné škody⁵⁹

Záměrem posudku bylo vylíčit Vatikán jako kapitalistickou, se západními imperialisty spojenou mocnost, která se stavěla nepřátelsky vůči Československu a lidově demokratickému zřízení a za účelem jeho zničení proto prováděla vysoce organizovanou špionážní činnost. Obžalovaní byli představeni jako přísluhovači Vatikánu a jeho politiky a jako takoví si také za svou podvratnou činnost zasloužili spravedlivý trest.

Při čtení závěrečných řečí žádal prokurátor Čížek odsouzení obviněných dle písemné obžaloby, naopak obhájci žádali pro své mandanty snížené tresty. Zastávali se zejména mladých dívek, které vykreslovali jako osoby svedené. Byly to však právě dívky a lze se domnívat, že mezi nimi byla i Věra Běhalová, které vehementně tvrdily, že svedeny nebyly, ba právě naopak naléhaly na své kněze, aby byli s ohledem na své povolání apoštolsky horliví.⁶⁰

Následně se soudní tribunál odebral k závěrečné poradě, na které byly dle poradního protokolu předem připravené tresty jednohlasně přijaty.⁶¹

Vzhledem k časové tísni, způsobené zdlouhavými výslechy svědků (mohl to však být také záměr, snažící se vyhlášení rozsudku nasměrovat na církevní svátek Všech svatých), bylo líčení 31. října 1952 ve 21.45 přerušeno. Čtení rozsudku bylo odloženo na 1. listopadu 1952 na půl desátou dopoledne. Podle písemného rozsudku byla naprostá většina členů velezrádné skupiny Bárta a spol. odsouzena za trestné činy velezrady a vyzvědačství. Trestného činu velezrady se měli

⁵⁹ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), znalecký posudek z oboru státně-bezpečnostního a politického zpravodajství ze dne 31. 10. 1952.

⁶⁰ VAŠKO, ref. 10, s. 49.

⁶¹ NA, f. Státní soud Praha, spis 6 Ts I 84/52, nezpracováno, Poradní protokol ze dne 1. 11. 1952

odsouzení (27 osob včetně Běhalové) podle rozsudku dopustit „jednak tím, že se stali členy či organizátory různých ilegálních kroužků, jejichž účelem bylo zneužívat náboženského cítění prostých lidí, tyto štvát k odporu proti vládě a lidově demokratickému státnímu zřízení, a vyhledávat mezi nimi vhodné osoby pro rozvratné cíle Vatikánu, tím, že rozšiřovali masově rozvratnou protistátní literaturu ať již vydávanou vysokou církevní hierarchií, nebo později vedením kroužku, tím, že plánovali, připravovali a zprostředkovávali útěky reakčním kněžím i jiným osobám do zahraničí, aby tím tito mohli ve službách Vatikánu nebo západních imperialistů dále rozvrajet lidově demokratické státní zřízení v Československu, spolčili se jednak navzájem, jednak s osobami jinými a to postupně k pokusu o zničení nebo rozvracení lidově demokratického státního zřízení a společenského řádu republiky, které jsou zaručeny ústavou.“⁶² Vyzvědačství se měli odsouzení (14 osob včetně Věry Běhalové) dopustit „jednak tím, že někteří z nich zprostředkovávali úkryt vatikánskému agentu Svatopluku Schütznerovi, tomu to slibovali podávání špiónažních zpráv a případně zprostředkovali ilegální útěk do zahraničí, ..., spolčili se postupně jednak navzájem, jednak s jinými osobami, pokud se týče, vešli ve styk s agentem Svatoplukem Schütznerem k vyzvídání státního tajemství v úmyslu vyzraditi je cizí moci.“⁶³

Věra Běhalová spáchala podle § 78 odst. 1c, 2a trestního zákona č.86/1950 Sb. trest čin velezrady jako ten, kdo se pokusil „zničit nebo rozvrátit lidově demokratické státní zřízení nebo společenský řád republiky, které jsou zaručeny ústavou, a s někým se k tomu spolčil“, a vyzvědačství podle § 86 odst.1, 2a trestního zákona jako ten, „kdo vyzvídá státní tajemství v úmyslu je vyzradit cizí moci, nebo kdo státní tajemství úmyslně cizí státní moci vyzradí a s někým se k tomu spolčil“ se zřetelem na §22 odst. 1 trestního zákona⁶⁴ a na § 12 a 18 trestního zákona⁶⁵ a za použití § 30 trestního zákona⁶⁶ k trestu odnětí svobody v délce trvání sedmi let. Podle §47 trestního zákona rovněž k propadnutí celého jmění.⁶⁷

Při stanovení výše trestu Věry Běhalové přihlídl soud k faktu, že se ke svým činům plně doznaла a upřímně jich litovala. Soudní tribunál proto v jejím případě použil mimořádného práva zmírňovacího a pouze s ohledem na přitěžující konkurenci trestních činů ji odsoudil na sedm let odnětí svobody. Uložený trest se jevil soudu jako úměrný její vině i možnosti nápravy.⁶⁸

Všichni obvinění až na Oldřicha Holáně a Olgu Stavělovou ml. se vzdali odvolání, trest přijali a ihned jej nastoupili. Líčení skončilo 1. listopadu 1952 v 11. hodin dopoledne.⁶⁹

⁶² ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), rozsudek ze dne 1. 11. 1952.

⁶³ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), rozsudek ze dne 1. 11. 1952.

⁶⁴ U úhrnného trestu při více trestních činech, u nichž jsou horní hranice trestních sazeb stejné, platilo, že se horní hranice zvyšuje o čtvrtinu.

⁶⁵ Trestná činnost se posuzovala podle zákona platného v době, kdy byl čin spáchán za systematickovaného stanovení hlavních trestů.

⁶⁶ Soud mohl snížit trest odnětí svobody pod dolní hranici trestní sazby, jen odůvodňují-li to poměry pachatele nebo závažnost polehujících okolností.

⁶⁷ http://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0472_01.htm

⁶⁸ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), rozsudek ze dne 1. 11. 1952 (celkově byly skupině přiděleny tresty ve výši 330 let a 8 měsíců).

⁶⁹ NA, f. Státní soud Praha, spis 6 Ts I84/56, nezpracováno, protokol o hlavním líčení z 28. 10.-1. 11. 1952.

Tři dny po vynesení rozsudku nabylo rozhodnutí Státního soudu ve čtvrtek 4. listopadu 1952 právní moci. Věra Běhalová se tak po odpykání 263 dnů vyšetřovací vazby, které se jí započetly do celkové výše trestu, stala z rozhodnutí komunistické justice oficiálně vězněm.

Prvním působištěm Věry Běhalové při její cestě po komunistických vězeních a lágrech se stalo Hostinné nad Labem, kde byla pracovně zařazena do útvaru nápravného zařízení Technolen spadajícího pod velitelství pracovního útvaru Texlen. S ohledem na dceřin zdravotní stav⁷⁰ a také proto, aby mohla řádně vykonávat svěřenou práci, požádala v té době Věřina matka Terezie Běhalová státního prokurátora pro Prahu XIV., aby povolil vyjmutí několika položek nezbytně nutného prádla z dceřina propadlého majetku.⁷¹ Žádosti Terezie Běhalové státní prokurátor bez problému vyhověl. Ostatní majetek Věry Běhalové byl na příkaz Krajské prokuratury v Praze svěřen do péče finančního referátu Obvodního národního výboru na Praze VII., kde měla odsouzená poslední bydliště. Místně příslušný referát byl také pověřen přípravou vlastní realizace propadlého majetku, tedy jeho prodejem. Během pobytu v Hostinném nad Labem musela Věra Běhalová odevzdat také poslední cennosti, které jí zůstaly a které měla při sobě,⁷² a odeslat je do Prahy.

V květnu 1953 byla Věra Běhalová přemístěna z Hostinného nad Labem do pracovního útvaru Tuněchody (útvar výkonu vazby Chrudim), odkud byla na konci srpna 1953 odeslána k útvaru nápravných prací do Jičína. Ani tam však nepobyla dlouho a v listopadu 1953 byla převezena do útvaru nápravných zařízení v Mladé Boleslavě.⁷³

Terezie Běhalová, která se nedokázala smířit s dceřiným odsouzením, požádala na počátku roku 1954 Krajský soud v Praze, aby milostí prezidenta republiky prominul či zmírnil dceřin trest. Žádost Terezie Běhalové byla v dubnu 1954 Krajským soudem zamítnuta, neboť tento neshledal žádné okolnosti hodné zvláštního zřetele ke kladnému vyřízení žádosti a tvrdil, že „odsouzená odpykala si jen malou část trestu a z jejího chování vyplývá, že trest po stránce převýchovy dosud u ní nesplnil svůj účel.“⁷⁴ Zároveň ponechal matce naději v tom, že „jestliže však odsouzená v dalším výkonu trestu prokáže, že se chce státi řádnou občankou našeho lidově demokratického státu, nebude pak vyloučená možnost kladného vyřízení případné další žádosti za milost.“⁷⁵

⁷⁰ Ve všeobecném dotazníku sepsaném krátce po příchodu do Hostinného Věra Běhalová uvedla, že trpí oboustranným vykloubením kyčlí, kloubním revmatismem a svalovou ochablostí, špatným krevním oběhem, žaludeční nervózou a celkovou slabostí. NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, osobní dotazník ze dne 14. 2. 1953.

⁷¹ Terezie Běhalová pro dceru požadovala teplé denní a noční ženské prádlo, tepláky s bundou, vlněné podkolenky a ponožky, na míru šité bokovky pro udržování pohyblivých kloubů, podprsenky, ručně šité ortopedické semišové boty, svetr s dlouhými rukávy, vlněný pulovr, teplé vlněné šály na hlavu a krk a vlněné šály s dlouhými rukávy. NA, f. Státní soud Praha, 6 Ts I 84/52, nezpracováno, žádost Terezie Běhalové státnímu prokurátorovi ze dne 1. 12. 1952.

⁷² Jednalo se o prsten z bílého kovu, zlatý žlutý řetízek a šroubovací náušnice s perličkou v celkové hodnotě 2241,60 Kč. ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), zpráva o odeslání cenností z Hostinného na Státní prokuraturu ze dne 10. 5. 1953.

⁷³ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), vyrozumění o propuštění nebo přemístění vězně ze dne 21. 5. 1953, 31. 8. 1953 a 18. 11. 1953.

⁷⁴ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), usnesení Krajského soudu v Praze ze dne 22. 4. 1954.

⁷⁵ Tamtéž.

Na konci dubna 1954 putovala Věra Běhalová z Mladé Boleslavi do útvaru výkonu vazby v Liberci, kam byla přidělena pro pracovní útvar Minkovice. Jednalo se však pouze o přechodné řešení, neboť již na počátku září téhož roku se Věra Běhalová vrátila zpět do Mladé Boleslavi a odtud byla na počátku března 1955 odeslána do nápravně pracovního tábora v Želiezovcích u města Levice na Slovensku, kde zůstala až do července 1958.⁷⁶

Před odjezdem dcery na Slovensko požádala Terezie Běhalová opětně Krajský soud v Praze, aby milostí prezidenta republiky prominul zbytek dceřina trestu. V dubnu 1955 se však dočkala opětovného zamítnutí, neboť ani po roce nebyl Krajský soud přesvědčen o tom, že by trest v případě Věry Běhalové splnil svůj výchovný charakter.⁷⁷ Podotkl ale, že „záleží na odsouzené, aby ve výkonu trestu zřetelným způsobem projevila nápravu a připravila si tak příznivé podmínky k případnému řízení ohledně podmíněného propuštění z trestu po odpykání poloviny trestu odňtí svobody, eventuálně k pozdějšímu řízení o žádosti za milost.“⁷⁸

Pobyt ve slovenských Želiezovcích představoval pro Věru Běhalovou skutečnou životní zkoušku. Život na bývalém zemědělském statku, sparťanské ubytování v neupravených ovčínech, ale zejména těžká práce na poli, to všechno znamenalo pro nemocnou ženu neřešitelný problém.⁷⁹ Náročnou polní práci za každého počasí zvládala Věra Běhalová pouze díky solidaritě spoluvězenkyň, které za ni i ve vlastním zájmu, aby nebyly společně potrestány, plnily denní pracovní normu. Věře Běhalové se paradoxně ulevilo teprve poté, co na počátku roku 1956 prodělala obrnu, na jejímž základě jí byla vzhledem k ochrnutí a zkrácení nohy změněna zdravotní schopnost z druhého na třetí stupeň, což mimo jiné znamenalo její přeřazení na lehčí kancelářskou práci.⁸⁰

Přestože by se dalo očekávat, že se životní podmínky v Želiezovcích podepisou na charakterových vlastnostech odsouzené, po celou dobu jejího pobytu na Slovensku se tomu tak nestalo. Věra Běhalová se odmítla před komunistickým režimem pokořit, striktně se držela svých životních zásad a odmítla z nich slevit. V posudku zpracovaném vedením tábora v březnu 1958 z důvodu další žádosti o prezidentskou milost stojí, že její chování v táboře je možné charakterizovat jako neuspokojivé. „Jej povaha až priliš ulizna voči predstaveným v priamich povohorech je neuprimna ba možno povedat ako visvita z jej fanatiského naboženského založenia, že sa niekedy citi biť urazená, keď jej je umožnené presvedčiť“

⁷⁶ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), vyrozumění o propuštění nebo přemístění vězně ze dne 30. 4. 1954, 8. 9. 1954 a 3. 3. 1955.

⁷⁷ Krajský soud měl k dispozici posudek náčelníka mladoboleslavské věznice, který v něm píše, že Běhalová „je povahy sobecké, rozmazená... spätne chápe socialistické všeňství a myslí, že je jí ubližováno, což projevuje velmi opatrne-skryté. ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), usnesení Krajského soudu v Praze ze dne 20. 4. 1955 a NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní všeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, posudek ze dne 22. 9. 1954.

⁷⁸ ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.). ABS, spis V691 MV (Bárta a spol.), usnesení Krajského soudu v Praze ze dne 20. 4. 1955.

⁷⁹ Více o pobytu v Želiezovcích na Slovensku např. ŠIMKOVÁ, Dagmar. Byly jsme tam taky, Praha 2015.

⁸⁰ NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní všeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, posudek na udělení milosti ze dne 19. 3. 1958 a Rozhovor Kamila Rodana s Jitkou Malíkovou, spoluvšeňkyní a přítelkyní Věry Běhalové, Praha 14. 4. 2016.

sa v jej nespravných nazoroch. Povahy je zátvrdlivej a vyhľadava spoločnosť medzi spolu odsudenýma u ktorých výkon trestu hlavne po stránke moralnej neplní v dostatočnej miere prevýchovný účel. V predošлом utvare bola try krat kazenský trestaná a to za utajovanie preizivok na predstavených a poškodenie inventarných vecí.⁸¹ Přestože si prý odsouzená byla vedoma rozsahu své trestné činnosti, k trestu jako takovému se stavěla záporně. Autor posudku se proto domníval, že má v případě Běhalové co dočinění s osobou, u které je pro převýchovu nutná delší doba, především pak proto, aby byla záruka, že stejný trestný čin nespáchá znova. Udělení milosti rozhodně nedoporučil a trval na odpykání celého trestu.⁸²

Véra Běhalová nebyla propuštěna při žádosti o podmínečné propuštění v létě 1955, ani při amnestiích prezidenta republiky 8. května 1955 a 1. prosince 1957, ani při dalších příležitostech.⁸³ V červenci 1958 byla převezena do ženské věznice v Pardubicích, kde byla zaměstnána jako účetní v pracovním provoze podniku Tesla.⁸⁴ K době pardubického pobytu Věry Běhalové se váže také jedna příhoda, dokazující, že si vězenkyně zachovala kromě vzpurné povahy také humor. Dokazuje to především hlášení ke kázeňskému řízení, řešenému s odsouzenou v listopadu 1958. „Jmenovaná přišla na pracoviště, bavila se s odsouzenou Kloubkovou. Když jsem se tázal, co tam dělá, kdo ji sem pustil, řekla pan velitel na Václaváku. Chtěl jsem vědět který, cestou se přiznala, že lhala.“⁸⁵ Za svou prostřekost a lhaní byla Věra Běhalová odsouzená k měsíčnímu odnětí vězeňských výhrad v podobě vycházk, návštěv apod.⁸⁶

Vrata pardubické věznice se za Věrou Běhalovou zavřela 14. února 1959. V den svého propuštění musela podepsat prohlášení, že o svém trestu zachová naprostou mlčenlivost, protože se jednalo o státní tajemství, za jehož vyzrazení hrozil bývalému vězni opětovný trest.⁸⁷

Po propuštění z vězení se Věra Běhalová ocitla absolutně bez prostředků. Veškerý majetek, který před svým zatčením vlastnila, propadl po vynesení rozsudku státu⁸⁸

⁸¹ Trestaná byla Věra Běhalová za rozbití jídelní kameninové misky, narušování klidu a zatajování přezdívek příslušníků ministerstva vnitra. Cena rozbité misky jí byla stržena z konta, za ostatní přečiny jí byly zaraženy tradiční výhody vězně. NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, hlášení ke kázeňskému řízení ze dne 20. 4. 1954, určení ke kázeňskému řízení ze dne 12. 12. 1953 /doslový přepis/.

⁸² NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, posudek na udělení milosti ze dne 19. 3. 1958.

⁸³ NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, posudek na odsouzeného z důvodu podmínečného propuštění ze dne 4. 8. 1955, rozhodnutí o amnestii ze dne 8. 5. 1955 a 1. 12. 1957.

⁸⁴ NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, přemístění, zaměstnání ve věznici a NTP, přebal osobního spisu.

⁸⁵ NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, hlášení ke kázeňskému řízení ze dne 17. 11. 1958.

⁸⁶ NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, hlášení ke kázeňskému řízení ze dne 17. 11. 1958.

⁸⁷ NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, prohlášení ze dne 14. 2. 1959.

⁸⁸ Podle zprávy finančního odboru rady Obvodního národního výboru v Praze 7 z 8. listopadu 1955 činila čistá hodnota majetku Věry Běhalové ve staré měně 25 253,60 Kčs (tzv. prodej

a peníze, které si ve vězení vydělala, odešly formou srážek na umoření nákladů spojených s její vazbou a vězením.⁸⁹

Bezprostředně po propuštění odešla do rodného Prostějova, kde se ubytovala u rodičů. Díky neutěšenému zdravotnímu stavu však byla nucena strávit ihned po návratu čtyři měsíce v nemocničním ošetření a pobírala pouze nemocenské dávky ve výši 200 korun. Prostředí maloměstského Prostějova, které Věře Běhalové neposkytovalo po návratu do běžného života dostatek potřebné anonymity, jí však brzy přinutilo vrátit se zpět do hlavního města. Od ledna 1960 pobírala Věra Běhalová sociální podporu, neměla téměř žádné ošacení ani bytové zařízení. Poté, co se jí podařilo vyměnit práci výtahárky v Bílé labuti za práci pomocné dělnice v lidovém družstvu invalidů Drutěva na Praze I., požádala o prominutí nedoplatku 1 900 korun váznoucího z doby jejího zatčení a vazby. Vzhledem k tomu, že se vedení Drutěvy vyjádřilo v její prospěch a soudu napsalo, že Věra Běhalová „vykonává svěřené práce s naprostou pečlivostí a svědomitostí, ráda pomáhá ostatním pracovníkům bez ohledu na pracovní dobu a svým pracovním elánem přispívá k úspěchu celého pracovního kolektivu a je schopná zastupovat i korespondentky, pokladní apod.“⁹⁰ jí byl nedoplatek rozhodnutím krajského soudu v Praze z května 1961 prominut.

Ve druhé polovině 60. let se Věře Běhalové podařilo díky znalostem a eminentnímu zájmu o výtvarné umění navázat spolupráci s galeriemi a muzei plzeňského kraje.⁹¹ S nadšením a elánem bádala na dokumentaci interiérů vil předního architekta Adolfa Loose v Plzni a na dalších projektech.

V létě 1969 využila nabídky rodinného známého a na jeho vyzvání odjela do Vídně, kde se přihlásila na tamní univerzitu ke studiu dějin umění. Nedostatek

---

svršků vynesl 20 552 Kčs, prodej knih 3 300 Kčs, předměty-šperky zasláné z Hostinného vynesly 2 241,60 Kčs), v nové méně pak pouhých 168,46 Kčs. Majetek odsouzené tvořilo podle přiloženého seznamu zařízení bytu a příslušenství (např. trídlná dubová skříň, kulatý stolek, gauč, regál na knihy, stolek na květiny, lampa, elektrický vařič, žehlička a kuchyňské nádobí), oblečení a doplňky (kabelky, kabáty, kostýmky, sukňa, halenky a prádlo) a nezbytné knihy (převážnou většinu tvořily knihy náboženského, historického a uměleckého charakteru. NA, f. Státní soud Praha, 6 Ts I 84/52, výkaz realizace majetku ze dne 8. 11. 1955 a soupis zajištěných svršků a knih, nedatováno).

⁸⁹ Usnesením Krajské prokuratury v Praze ze dne 15. září 1953 měla Věra Běhalová uhradit státu částku 3 292,04 Kč (vyčíslené náklady tvořily tři položky: 1/náklady trestního řízení, zahrnující odměnu soudcům z lidu, znalečného a poštovného v celkové výši 40,04 Kč, 2/náklady vyšetřovací vazby 3 156 Kč a 3/náklady trestní vazby 96 Kčs. Do června 1957 se odsouzené podařilo uhradit pouze 250 korun, zbylá částka 3 042,04 Kč jí byla pravidelně srážena ze mzdy. V říjnu 1954 musela Věra Běhalová uhradit také částku 157,19 Kč. Komunálnímu podniku – bytovému podniku hlavního města Prahy za neuhraný otop spotřebovaný během zimní sezóny 1951/1952. NA, f. Státní soud Praha, 6 Ts I 84/52, usnesení o náhradě ze dne 15. 9. 1953, NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, doklad o vymáhaní pohledávky ze dne 31. 5. 1957 a NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy, osobní vězeňský spis Věra Běhalová, nezpracováno, vyčíslení škod komunálního podniku ze dne 25. 10. 1954.

⁹⁰ NA, f. Státní soud Praha, 6 Ts I 84/52, zpráva Krajského soudu v Praze ze dne 21. 12. 1960.

⁹¹ V 60. letech pracovala Věra Běhalová jako pracovnice Galerie výtvarného umění v Chebu a na Památkovém úřadu v Plzni. In Kolektiv autorů. Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů. Praha 2016, sv. 1, s. 81–82.

finančních prostředků na úhradu školného a tlak normalizátorů ji však v říjnu 1969 přinutily vrátit se zpět do republiky. Neutěšené poměry na domácí scéně a touha studovat však byly silnější. Den po vynuceném návratu domů se 20. října 1969 rozhodla odejít z rodné vlasti a žít trvale v cizině.⁹² V Rakousku se oka-mžitě po svém příjezdu přihlásila ke studiu dějin umění a archeologie na vídeňské univerzitě. Studium ukončila v květnu 1974 odbornou zkouškou a obhajobou práce o vile Karma architekta Adolfa Loose,⁹³ na jejichž základě byla na počátku prosince 1974 promovaná doktorkou filozofie.⁹⁴

Po celou dobu svého pobytu za hranicemi Československa Věra Běhalová pomáhala nezištěně českým studentům a vědcům, které ochotně ubytovávala a provázela je po uměleckých památkách Rakouska a Itálie. Díky své houževnatosti se historička umění Věra Běhalová prosadila v oboru⁹⁵ a roku 1981 vydala úspěšnou knihu o secesním nábytku.⁹⁶ Jako neúnavná organizátorka na kulturním poli se stala v roce 1978 společně s Ivanem Binarem, Vilémem Hejlem, Luborem Karlíkem a Jiřím Skolkou spoluzakladatelkou a dlouholetou předsedkyní rakouské (vídeňské) pobočky americké (washingtonské) Společnosti pro vědu a umění (SVU), jejímž úkolem bylo vedle sdružování českých a slovenských emigrantů pořádat přednášky, hudební a společenské večery a další kulturně-osvětové akce.⁹⁷

V prosinci 1990 byla Věra Běhalová zproštěna všech obvinění a plně reabilitována. Podílela se na řadě výstavních projektů v českých zemích, např. na Plečnikovské výstavě na Pražském Hradě. Její přání vrátit se zpět do České republiky zůstalo vzhledem k porevolučním poměrům a také díky povaze Věry Běhalové, která se nedokázala odpoutat od svého bytu v rakouském hlavním městě, nesplněno. Život Věry Běhalové se uzavřel na počátku ledna 2010 ve Vídni. Pohřbena je v rodinném hrobě na hřbitově v rodném Prostějově.

Životní příběh Věry Běhalové je jen jedním z mnoha příběhů lidí, kteří díky svému přesvědčení zažili přímou perzekuci komunistického režimu. Lidí, kteří se stali obětmi bezpráví první poloviny 50. let a osudových chyb tehdejších mocipánů. Její příběh je jen jedním z kamínků mozaiky, která nám svým výsledným obrazem nastavuje zrcadlo jednoho z nejexponovanějších období našich dějin.

⁹² ABS, evidenční karta emigrace – Věra Běhalová, 1969.

⁹³ http://search.obvsg.at/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=UWI&docId=UWI_aleph_acc000595616&fn=permalink.

⁹⁴ Lubomír Slavíček: Za PhDr. Věrou Běhalovou (31.7.1922 Prostějov–6.1.2010 Vídeň). In: Bulletin Umělecko-historické společnosti v českých zemích 1/2010, s. 19–20.

⁹⁵ Věra Běhalová je autorkou řady odborných článků z tématiky dějin výtvarného umění (podrobný výčet In Kolektiv autorů. Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů. Praha 2016, sv. 1, s. 82) a držitelkou studijních stipendií (např. 1972–1976 pracovní stipendium Nadace Fritze Thyssena v Kolíně nad Rýnem).

⁹⁶ BEHAL Vera J. Mōbel des Jugendstils. Sammlung des Österreichischen Museums für angewandte Kunst, Wien 1981.

⁹⁷ BĚHALOVÁ, Věra. Společnost pro vědy a umění (SVU). In Die Wiener Tschechen 1945–2005 (Zur Geschichte einer Volksgruppe)–Vídeňští Češi 1945–2005 (K dějinám národnostní menšiny), Wien/Vídeň 2006, Band/svazek I., s. 364–366 (předsedkyní společnosti byla Věra Běhalová do ledna 1989, kdy bylo zvoleno nové vedení, společnost ukončila činnost v roce 1990).

Zoznam prameňov a literatúry:

Archivy:

Archiv bezpečnostních složek: Osobní spis státně-bezpečnostního vyšetřování proti Věře Běhalové.

Archiv Univerzity Karlovy: Katalogy posluchačů FF UK, letní semestr 1945-zimní semestr 1948–1949.

Národní archiv: fondy: Správa Sboru nápravné výchovy: Osobní spis Vacková Růžena; Generální prokuratura Praha; Státní soud Praha.

Státní okresní archiv Prostějov: fond Dívčí reálné gymnázium Prostějov 1919–1949.

Monografie a sborníky:

BEHAL, Vera J. Móbel des Jugendstils. Sammlung des Österreichischen Museums für angewandte Kunst, Wien 1981.

BĚHALOVÁ, Věra. Společnost pro vědy a umění (SVU). In Die Wiener Tschechen 1945–2005 (Zur Geschichte einer Volksgruppe)–Vídeňští Češi 1945–2005 (K dějinám národnostní menšiny), Wien/Vídeň 2006, Band/svazek I., s. 364–366.

BLÁHOVÁ, Anna – BLAŽEK, Lukáš – BOŠTÍK, Martin – STARÁ Tereza. Jména republiky. Osm případů zvýše komunistické justice. Praha 2005.

KAPLAN, Karel. Československo v letech 1945–1948. 2. část, Praha 1991.

KAPLAN, Karel. Pět kapitol o únoru. Praha 1997.

KOCIÁN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (ed.) 1948 : únor 1948 v Československu: nástup komunistické totality a proměny společnosti. Praha 2011.

Kolektiv autorů. Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů. Praha 2016, sv. 1.

KŘÍŽKOVÁ, Marie Rút. Žít jako znamení: Rozhovory s Josefem Zvěřinou. Praha 1995.

KÝR, Aleš. Způsoby zacházení s vězni v ČSR v letech 1945–1955. Opava 2002.

MÁDR, Oto. V západech za Boží věc. Praha 2007.

NOVOTNÝ, Vojtěch. Odvaha být církví. Josef Zvěřina v letech 1913–1967. Praha 2013.

RÁZEK, Adolf. Scénář církevních procesů. In Kolektiv autorů. Církevní procesy padesátých let. Praha 2002, s. 85–87.

SUROSZ, Mariusz. Ach, ty Češky! Praha 2017.

ŠIMKOVÁ, Dagmar. Byly jsme tam taky. Praha 2015.

ŠTRÁFELDOVÁ, Milena. Trestankyně: Příběh Růženy Vackové. Praha 2016.

VAŠKO, Václav. Procesy s Katolickou akcí. In: Kolektiv autorů. Církevní procesy padesátých let, Praha 2002, s. 39–41.

VAŠKO, Václav. Dům na skále (1): Církev zkoušená: 1945–začátek 1950. Kostelní Vydří 2004.

VAŠKO, Václav. Dům na skále (2): Církev bojující: 1950–květen 1960. Kostelní Vydří 2007.

VAŠKO, Václav. Dům na skále (3): Církev vězněná: 1950–1960. Kostelní Vydří 2008.

Internetové zdroje:

<http://www.ustrcr.cz/cs/zela-a-spol>.

<https://www.ustrcr.cz/uvod/skupina-vyzkumu/mandl-antonin-27-3-1917/>.

<http://www.ustrcr.cz/cs/madr-oto-15-2-1917>

http://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0472_01.htm

http://search.obvsg.at/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=UWI&docId=UWI_aleph_acc000595616&fn=permalink.

Počet znakov vrátane medzier: 80 014

Počet slov: 11 541

BUDOVANIE ZDRAVOTNÍCKYCH A ZDRAVIU PROSPEŠNÝCH ZARIADENÍ V TRNAVE V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ

Linda OSYKOVÁ

Historický ústav Slovenskej akadémie vied
Klemensova 2522/19
811 09 Bratislava
linda.osykova@savba.sk

DOI: 10.17846/SNH.2018.22.1.155-173

OSYKOVÁ, Lida. *The building health and health benefits institutions in Trnava in the inter-war period.* The study focuses on the construction of the two most important health institutions in Trnava, the Hospital and the District Sickness Insurance Company and the construction of City Steam Baths to make a significant contribution to improving health and hygiene conditions in Trnava. Archival research is connected with the development of healthcare in the territory of Slovakia and the transformation of the City of Trnava during the Period of the 1st Czechoslovak Republic. The building of health and health benefits institutions in Trnava during the Inter-War Period was supported mainly by active directors at the head of medical facilities, the founders of these organizations, the supreme state authorities, which also decided on state aid in the construction of generally useful facilities. The leaders of the Czechoslovak Republic supported this development by adopting building laws and financial support.

Kľúčové slová: Československá republika; Slovensko a Trnava v medzivojnovom období; zdravotníctvo; výstavba;

Keywords: First Czechoslovak Republic; Slovakia and Trnava during the Inter-War Period; Health Service; Construction;

V období vzniku Československej republiky (ČSR) sa ukázali naliehavé problémy v oblasti zdravotníctva, s ktorými sa muselo popasovať ministerstvo verejného zdravotníctva a telesnej výchovy. Patrili k nim aj rekonštrukcia a výstavba nemocní a zdravotníckych zariadení. V roku 1918 majoritná časť nemocní sídlila v starých, chátrajúcich, zdravotne nevyhovujúcich budovách. Nemocnice nestihali poskytnúť potrebnú starostlivosť veľkému množstvu pacientov, vybavenie liečebných ústavov nezodpovedalo požiadavkám lekárskej vedy. Nemocnice a liečebné inštitúcie poznačila vojna, po jej ukončení sa šíril vysoký počet

infekčných chorôb. Zdravotníckym zariadeniam chýbala regionálna proporcionalita.¹ Nové liečebné pavilóny vznikli napr. v Ružomberku, Liptovskom Mikuláši, Žiline, Trnave.

Zdravotnícke inštitúcie sa členili na dve základné kategórie: verejné nemocnice (štátne a neštátne) a neverejné, teda súkromné nemocnice. Štátne nemocnice zriaďoval štát a mohol ovplyvňovať ich činnosť.² Neštátne verejné nemocnice spravovali väčšinou župy (neskôr spadali pod krajinské zriadenie), okresné, mestské a obecné úrady a pod.³ K tomuto typu nemocnice, teda župnej (neskôr krajinskej), patrila aj nemocnica v Trnave. Zároveň sa radila k väčším nemocniciam na Slovensku podobne ako napr. župné nemocnice v Martine, Nitre, Trenčíne. Štatút verejnosti nemocniciam prideľovala a odnímala vláda ČSR na návrh ministerstva verejného zdravotníctva a telesnej výchovy.⁴ Ministerstvo zdravotníctva počas trvania 1. ČSR investovalo nemalé finančné prostriedky na rekonštrukciu a dobudovanie mnohých zdravotníckych zariadení na Slovensku.⁵

Popri verejných nemocniacích pôsobili na Slovensku súkromné liečebné ústavy, nemocnice, sanatóriá. Finančne ich zabezpečoval vlastník, časť rozpočtu mohla byť hradená z verejných prostriedkov. Súkromné liečebné ústavy nemali povinnosť ošetriť nemajetných chorých s výnimkou prvej pomoci. Medzi ich majiteľov patrili najmä nemocenské poistovne, bratské pokladnice, spolky, inštitúcie, odborní lekári a iné súkromné osoby.⁶

V roku 1918 žilo v Trnave cca 15 000 obyvateľov. Postupne sa Trnava stala ôsmym najväčším mestom na území Slovenska. Pri sčítaní ľudu v roku 1921 počet obyvateľov v meste narástol takmer na 17 500 a Trnava postúpila na štvrté miesto. V roku 1930 sčítanie ľudu uvádzalo takmer 24 000 obyvateľov, čím sa mesto stalo tretím najväčším na Slovensku. Počas desaťročia od roku 1920 do roku 1930 sa počet obyvateľov mesta zvýšil o 8 000 občanov.⁷ Predstavitelia mesta sa snažili otázku rozvoja Trnavy riešiť komplexne. Mesto najskôr poverilo zostavením územného a regulačného plánu mestského pracovníka Jána Dundačku, neskôr však využilo ponuku brnianskeho odborníka Iva Beneša, ktorý v roku 1921 vypracoval generálny plán rozvoja mesta na 50 rokov. Zahrnul do neho očakávaný rast obyvateľov na 70 000. Plán počítał s rozdelením mesta na štyri štvrtle, zaoberal sa osobnou, nákladnou i hromadnou dopravou, zachovaním zelene v centre mesta, priemyselnou zónou na južnom okraji. K dôležitým zámerom patrila tiež regulácia potoka Trnávka a výstavba vodovodu a kanalizácie.⁸ Vysoké finančné

¹ FALISOVÁ, Anna. Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období. Bratislava: Veda, 1999, s. 119-120.

² FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové zmeny v zdravotníctve. In FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan (eds.). Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918 – 1939. Bratislava: Veda, 2012, s. 113-114.

³ FALISOVÁ, ref. 2, s. 384-385.

⁴ FALISOVÁ, ref. 1, s. 122.

⁵ FALISOVÁ, ref. 2, s. 384-390.

⁶ FALISOVÁ, ref. 1, s. 125.

⁷ POLAKOVIČ, Jaroslav. Trnava v období kapitalizmu. In ŠIMONČIČ, Jozef – WATZKA, Jozef (eds.). Dejiny Trnavy. Bratislava: Vydavateľstvo Obzor, 1988, s. 147.

⁸ POLAKOVIČ, ref. 7, s. 147. DOBROTKOVÁ, Marta. Trnava v rokoch 1848 – 1938. In ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Dejiny Trnavy. Zväzok prvý. Trnava: Mesto Trnava, 2010, s. 307.

sumy muselo mesto investovať do vybudovania vodovodnej a kanalizačnej siete, podarilo sa to až v rokoch 1939 – 1944. Zároveň sa reguloval potok Trnávka. V rokoch 1942 – 1943 mesto vynaložilo na stavbu vodovodnej siete 3 000 000 korún. Postupne sa na mestský vodovod pripájali domy a firmy. Vojnový stav zabránil úplnému dokončeniu vodovodnej siete a provizórne ju otvorili na jeseň 1944.⁹ Po vzniku ČSR vznikali v Trnave nové úrady a školy, narastala priemyselná produkcia. Z nárastu obyvateľov jasne vyplývajú potrebné zmeny v zdravotnej starostlivosti, teda aj výstavba nových alebo aspoň rekonštrukcia starších liečebných ústavov.

Štúdia sa zameriava na výstavbu dvoch najvýznamnejších zdravotníckych inštitúcií v Trnave, nemocnice a okresnej nemocenskej poisťovne, a vybudovanie mestských parných kúpeľov, ktoré mali významne prispieť k zlepšeniu zdravotných a hygienických podmienok v meste.

Okresná nemocenská poisťovňa zabezpečovala občanom Trnavského okresu dostupnú zdravotnú starostlivosť. Do roku 1934 mala tzv. krankasa svoje sídlo v jednom z domov bývalej Ostrihomskej kapituly, a to na rohu dnešnej Haulíkovej ulice a Námestia sv. Mikuláša.¹⁰ Kapacitne a funkčne však už dom nespĺňal potreby poisťovne, nachádzal sa v zlom technickom stave a rozlohou nepostačoval pribúdajúcim pacientom. Trnava sa stala sídlom viacerých okresných úradov, stúpol počet štátnych zamestnancov, vzrástla aj priemyselná výroba v meste, teda zvyšoval sa počet robotníkov, a tak musela byť zabezpečená zdravotná starostlivosť pre vyšší počet obyvateľov mesta a príahlých obcí.

Problematiku výstavby novej budovy, určenej pre nemocenskú poisťovňu, začali úrady riešiť už v roku 1927. Detailné architektonické plány vznikli v marci 1927 v Bratislave. Mesto Trnava ich dostalo k dispozícii v júli 1927.¹¹ Okresný úrad v Trnave vzápäť v auguste 1927 rozhodol vo veci výstavby budovy Okresnej nemocenskej poisťovne v Trnave na vtedajšej Slnečnej ulici (dnešnej Rázusovej). Príslušní úradníci okresného úradu udelili stavebné povolenie Zemskej úradovni pre poistenie robotníkov v Bratislave s podmienkou, že sa presne dodržia všetky požiadavky stavebnej komisie vyplývajúce zo stavebných stanov, uvedené v zápisnici z kontroly na mieste budúcej stavby.¹² Výstavba sa mala uskutočniť presne podľa úradom schváleného architektonického návrhu. Okrem toho museli byť dodržané ďalšie podmienky: vybudovanie biologickej čistiacej stanice s predložením príslušných plánov technickému oddeleniu okresného úradu, inštalácia vodných splachovacích toaliet, výstavba vlastného vodovodu, oplotenie

⁹ POLAKOVIČ, ref. 7, s. 156.

¹⁰ JURČOVÁ, Simona. Znovuobjavené čaro Kapitulskej ulice. In Novinky z radnice, život a kultúra Trnavy, 2014, roč. XXV, č. 7, august/september. Dostupné na internete: <http://nzs.trnava.sk/?q=node/1515>.

¹¹ Štátny archív v Trnave (ďalej ŠA v TT), fond (ďalej f.) Okresný úrad v Trnave (ďalej OÚ v TT), kartón (ďalej k.) 204, č. j. 12969/1927. Plánovaná výstavba Okresnej nemocenskej poisťovne.

¹² ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 204, č. j. 12969/1927. Plánovaná výstavba Okresnej nemocenskej poisťovne. Úrad oznámi svoje rozhodnutie inštitúciám a osobám, ktorých sa daná vec týkala: Zemskej úradovni pre poistenie robotníkov v Bratislave, staviteľovi, mestskému úradu, štátному bernému úradu, Okresnej robotníkov poisťujúcej pokladnici v Trnave, Priemyselnému inšpektorátu v Bratislave a susedovi Stanislavovi Pazourkovi.

pozemku vyhovujúce stavebným štatútom a postavenie stavby zodpovedným staviteľom. Proti výstavbe novej budovy sa nevzniesli žiadne výhrady. Po dokončení stavby musel staviteľ požiadať okresný úrad o užívanie povolenie.

Budovanie nového sídla Okresnej nemocenskej poisťovne v Trnave sa však v roku 1927 nezačalo. Výstavba sa začala až v roku 1931 podľa nového architektonického návrhu. Zemská úradovňa pre poisťovanie robotníkov na Slovensku v Bratislave požiadala Okresný úrad v Trnave o stavebné povolenie na výstavbu nemocenskej poisťovne v júli 1931. Budovu postavila firma Rudolf Stern, úradne oprávnený staviteľ v Malackách. Okresnú nemocenskú poisťovňu začali stavať 10. septembra 1931 a stavbu ukončili 10. septembra 1933. Výstavba teda trvala presne dva roky, čo je krátke obdobie, ak uvážime inovatívnosť i zložitosť stavby a jej vnútorného zariadenia. Užívanie právo najskôr získali s výnimkou pre suterén, byt kuriča a domovníka, celú budovu odovzdali do užívania až po udelení užívacieho povolenia, o ktoré požiadala bratislavská Zemská úradovňa pre poisťovanie robotníkov na Slovensku Okresný úrad v Trnave v januári 1934. Kolaudácia sa uskutočnila ešte v tom istom mesiaci, teda v januári 1934. Osobne sa na nej zúčastnil jeden z autorov návrhu, významný český architekt Evžen Linhart, riaditeľ okresnej nemocenskej poisťovne Adolf Pakosta a za firmu Rudolf Stern z Malaciek novostavbu odovzdával staviteľ František Osyka. Kolaudačná komisia stavbu detailne prezrela a skonštovala, že budova vznikla presne podľa plánov schválených výmerom Okresného úradu v Trnave.¹³ Uvedené termíny výstavby, úradmi vytyčené dátumy v zákonnej lehote, týkajúce sa povolení alebo dňa kolaudácie, dokazujú snahu poisťovne i príslušných úradov o urýchlené zabezpečenie modernej zdravotnej starostlivosti pre obyvateľov mesta i okresu.

Sídelnú budovu okresnej nemocenskej poisťovne tvorila dvojpodlažná vstupná časť, štvorpodlažné západné krídlo a trojpodlažné východné krídlo, vymedzené pre liečebný ústav, v ktorom sa nachádzali okrem ordinácií praktických lekárov i odborné ambulancie takmer všetkých odborov vtedajšej lekárskej vedy. V úsilí zabezpečiť pacientom hodnotné a účinné liečenie poisťovňa nešetrila na technickom štandarde ambulancií a vybavila ich potrebnými zariadeniami a prístrojmi. V službách poisťovne pracovalo 44 lekárov a 16 z nich ordinovalo v liečebnom ústave v Trnave denne.¹⁴

Stavba sídla okresnej nemocenskej poisťovne dosiahla pozitívne hodnotenia vtedajších i súčasných odborníkov: „*Budova, ktorá vyhovuje modernej architektúre po každej stránke, kde ide v prvom rade o účelnosť, je treba menovať Okresnú nemocenskú poisťovňu. Projektoval ju arch. Jaroslav Linhart a arch. Faulhammer a stavaná bola v roku 1931-32 pod vedením tunajšieho staviteľa Františka Osyku. Zvláštnosťou budovy je skленená (strecha) veža, ktorá dominuje a osvetľuje výborne chodby. Vnútorné riešenie charakterizuje racionálne usporiadanie kancelárií vo vyššom ľavom trakte a ordinačných miestností v pravom nižšom trakte. Je najmodernejšou stavbou v Trnave a je prevedená*

¹³ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 269, č. j. 2400/934. Stavba Okresnej nemocenskej poisťovne. Na kolaudácii zastupovali Okresný úrad v Trnave Jozef Rusnák, Oldřich Komárek, Šalamon Čenek. Záujmy mesta Trnava hajili Jozef Bayer, Jozef Viržík, Daniel Belluš.

¹⁴ ROTH-TRNAVČAN, Eugen. Vývoj soc.-zdravot. činnosti v Trnave. In Trnava 1238 – 1938. Trnava: Rada mesta Trnavy, 1938, s. 423-424.

zo železobetónovej konštrukcie s výplňou zdiva z dutých tehál. Na podlahy, dlažby a obklady bolo použité najlepšieho materiálu, ktorý zodpovedá tak používanej budove. Architekt Linhart prispôsobil sa v situačnom riešení okolia, takže stavba vyníma sa a je tak okrasou mesta Trnavy.¹⁵ Autori Registra modernej architektúry Slovenska z Ústavu stavebníctva a architektúry Slovenskej akadémie vied charakterizujú stavbu slovami: „Budova bývalej okresnej nemocenskej poisťovne patrí k najlepším dielam moderného hnutia v meste. Stojí na okraji historického jadra, na rožnej parcele. Symetrický pôdorys tvaru písmena U je koncipovaný ako dispozičný trojtrakt. Z výtvárneho hľadiska dominantný presklený kubus zabezpečuje osvetlenie stredného chodbového traktu. Obe krídla budovy sú spojené presklenou chodbou nad vstupným dvojpodlažným krídlom. Hmotová výstavba objektu odráža jeho vnútorné členenie na zdravotnícku a administratívnu funkciu. Zo vstupného priestoru vedú dve schodiskové ramená do ústrednej haly. Z haly viedli dve chodby do výsetrovní lekárov a na likvidátoru poistných udalostí.“¹⁶ Budova, v ktorej v súčasnosti sídli Právnická fakulta Trnavskej univerzity, sa stala v roku 2002 národnou kultúrnou pamiatkou. Architekt Evžen Linhart patril medzi významné osobnosti československej funkcionalistickej architektúry.¹⁷ Architektonický návrh budovy trnavskej poisťovne vytvoril spolu s českým architektom Františkom Faulhamerom, ktorý spolupracoval napr. s Dušanom Jurkovičom na tvorbe Mohyly M. R. Štefánika (1928), navrhhol tiež budovy Okresnej nemocenskej poisťovne v Nitre (1939) a Ružomberku (1940).

Pre mesto Trnava a okolie garantovala podstatnú časť zdravotnej starostlivosti župná (krajinská) nemocnica. V roku 1918, v čase vzniku 1. ČSR, mala nemocnica len 282 lôžok a tvoril ju chirurgický pavilón, budovy pre interné choroby (1824), budovy pre pohlavné a kožné choroby (1903), malý infekčný pavilón, malá hospodárska budova, maštaľ a byt pre riaditeľa (1912). V roku 1924 pribudli hygienické zariadenia na kožné oddelenie. V roku 1925 postavili jedno poschodie pre infekčný pavilón a začala sa výstavba centrálnej kuchyne s príslušnými skladmi, na poschodí s bytom pre správcu, kontrolóra a personál. Stavbu dokončili v apríli 1927.¹⁸

V rovnakom roku sa podarilo zvýšiť počet lôžok na 365, v nemocnici sa liečilo 5 623 chorých. V roku 1929 nadstavbou zväčsili hospodársku budovu. Prestavali sa aj technické pracoviská, vybudovali sa dva rodinné byty pre zamestnancov. O rok neskôr pribudol domček pre vrátnika, vrátnica pri hlavnom vchode. V roku 1931 dala nemocnica postaviť komplex 12 bytov pre zamestnancov. Taktiež sa začala výstavba infekčného pavilónu s jedným poschodím a 40 lôžkami. V roku

¹⁵ MANDEL, Juraj. Umenie po prevrate. In Trnava 1238 – 1938. Trnava: Rada mesta Trnavy, 1938, s. 313-314.

¹⁶ Register modernej architektúry Slovenska, Ústav stavebníctva a architektúry Slovenskej akadémie vied. Dostupné na internete: <http://www.register.ustarch.sav.sk/index.php/sk/objekty/584-okresn%C3%A1-nemocensk%C3%A1-pois%C5%A5ov%C5%88a.html>.

ŠLACHTA, Štefan. Moderná architektúra na Slovensku. Bratislava: SAS, 1991, s. 26.; DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta (eds.). Architektúra Slovenska v 20. storočí. Bratislava: Slovart, 2002, s. 364.

¹⁷ ŠLACHTA, Štefan. Okresná nemocenská poisťovňa v Trnave. Dostupné na internete: <http://www.asb.sk/architektura/stavby/nadcasova-architektura/okresna-nemocenska-poistovna-vtrnave>.

¹⁸ ROTH-TRNAVČAN, ref. 14, s. 426.

1932 nemocnica prikúpila nové pozemky s budovou, ktorú prestavala na byty pre zamestnancov, a v rodinnom dome dostal byt primár. V auguste 1933 sa začala výstavba interného pavilónu, prebiehala v dvoch etapách. Zároveň sa budovala administratívna budova pri hlavnom vchode do nemocnice, ktorú pracovníci využívali od roku 1934. Prvá etapa výstavby interného oddelenia sa skončila v roku 1934 a druhá v januári 1936. V budove umiestnili 250 postelí, špeciálny röntgen, elektroliečbu, laboratóriá a ďalšie moderné zariadenia. V pavilóne sídlil primár a odborný personál detského oddelenia so 45 lôžkami. Detské oddelenie bolo v danom čase prvé na Slovensku. Od januára 1937 fungovalo ďalšie nové oddelenie pre choroby nosné, ušné, krčné. V roku 1937 sa v nemocnici liečilo už 10 022 pacientov.¹⁹ Nemocnica disponovala vlastným vodovodom, vo všetkých budovách sa nachádzalo ústredné kúrenie, rozvody tepľej i studenej vody. Išlo o dôležité technické a hygienické zázemie, pretože mesto Trnava mohlo investovať do výstavby mestskej vodovodnej a kanalizačnej siete až v rokoch 1939 – 1944. Značnú pozornosť venovali udržiavaniu rozsiahleho parku, predovšetkým stálym vysádzaním stromov, kríkov a kvetov, čo nemocnica vnímala ako súčasť liečebného procesu pacientov. Post riaditeľa trnavskej nemocnice v rokoch 1920 – 1934 zastával Karol Krčmér, ktorý sa zaslúžil o vyšše uvedenú rozsiahlu výstavbu a významný rozvoj nemocnice. Po jeho tragickej smrti v roku 1934 sa stal riaditeľom nemocnice Alois Pecháň.

Priebeh vzniku nového interného pavilónu patril k zložitejším procesom. Navzdory tomu však dostupné archívne materiály ukazujú, že sa novostavbou aktívne zaoberali všetky dotknuté strany. Stavebný výbor, ktorý riešil výstavbu interného pavilónu župnej nemocnice, sa prvý raz zišiel v máji 1927 na Župnom úrade v Bratislave. Župný technický referent Anton Fürbeck upozornil na dovtedajšie postupné, ale nekonceptné rozširovanie nemocnice o jednotlivé stavby. Navrhoval, aby sa na základe stavebného programu, ktorý malo pripraviť riaditeľstvo župnej nemocnice, vypísala súťaž na ideový návrh budúceho rozšírenia celej nemocnice, podľa ktorého by sa vybralo najvhodnejšie umiestnenie pavilónu pre interné choroby. Prítomní členovia stavebného výboru sa nevedeli zhodnúť na podobe interného pavilónu, aby sa čo najvhodnejšie využila plocha a slnečná orientácia. Karol Krčmér, riaditeľ nemocnice, odporúčal tvar budovy do L, člen výboru Jozef Pavlát navrhoval obdĺžnikový tvar. Dohodli sa však, že v pavilóne sa nebudú nachádzať byty pre personál nemocnice.²⁰

Druhá schôdza stavebného výboru ustanoveného pre novostavbu interného pavilónu v nemocnici v Trnave sa uskutočnila v júni 1927 na Župnom úrade v Bratislave. Referent Anton Fürbeck predložil koncept ideového plánu, ktorý obsahoval všeobecné podmienky realizácie súťaže. Stavebný výbor súhlasil s konceptom, presadil však drobné zmeny, zredukoval tri finančné odmeny, sám riaditeľ nemocnice Karol Krčmér sa vzdal odmeny za účasť v porote. Výbor prijal navrhovanú zostavu poroty na posúdenie ideových plánov s pozvaním tých architektov, ktorých navrhol Klub architektov na Slovensku, s vylúčením architekta Jiřího Grossmanna, ktorý sa ako člen župnej technickej komisie nemohol

¹⁹ ROTH-TRNAVČAN, ref. 14, s. 426-430.

²⁰ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 215, č. j. 15739/1927. Výstavba v Župnej nemocnici.

zúčastniť na súťaži. Výbor súčasne predložil návrh pozvať ešte štyroch architektov, Františka Floriansa, Františka Krupku, Friedricha Weinwurma a Artura Szalatnaya.²¹

Komisia trnavskej župnej nemocnice podala v roku 1927 žiadosť, aby sa mesto Trnava podieľalo na zámere Bratislavskej župy postaviť v trnavskej nemocnici interný pavilón. Výstavba nemala presiahnuť sumu 3 milióny korún a komisia mestu Trnava navrhla prevziať garanciu do výšky 1,5 milióna korún.²² Mestský zastupiteľský zbor jednomyselne súhlasil s návrhom, ale rozhodol sa vyjadriť na základe plánu a rozpočtu, podľa ktorých chcel odhlasovať výšku podpory zo strany mesta.

Výstavba nového pavilónu pre interné choroby sa začala v roku 1928 na novom pozemku za potokom Trnávka, lenže 1. júla 1928 vzniklo krajinské zriadenie a odborní pracovníci krajinského úradu nepovolili na danom mieste takú rozsiahlu budovu, výstavbu zastavili a neskôr zrušili.²³ Krajinská nemocnica po-kračovala v budovaní až v roku 1933. Požiadala Okresný úrad v Trnave priamo o tri stavebné činnosti: o výstavbu interného pavilónu, administratívnej budovy a prestavbu chirurgického pavilónu; úrad povolil všetky žiadosti výmerom z augusta 1933. Vo výmere sa uvádza, že výstavbu zastrešoval Krajinský úrad v Bratislave a stavbu vykonávala Slovenská krajina pod dozorom štátneho personálu.²⁴ Krajinská nemocnica v zastúpení jej riaditeľa Karola Krčméryho žiadala o stavebné povolenie na novostavbu interného pavilónu a adaptáciu chirurgického pavilónu v júli 1933.²⁵ V prílohe sa nachádza 12 plánov. Prvý zachytáva celý pôdorys trnavskej nemocnice, zhотовili ho v Bratislave v januári 1933. Nasledovalo 9 architektonických plánov českého architekta Rudolfa Stockara, vypracovaných v auguste 1931 v Prahe, a 2 neautorizované návrhy, pravdepodobne od slovenského projektanta.

Rada mesta Trnava vydala v roku 1938 knihu pri príležitosti 700. výročia udeľenia výsad slobodného kráľovského mesta, kde sa nachádzajú konkrétnie mená staviteľov a architekta interného pavilónu nemocnice: „*V roku 1933-35 bola stavaná pod vedením (staviteľa) inž. Žigmunda Picka a staviteľa Osyku nová nemocnica ‘interný pavilon’, ktorej plány zaslal z Prahy dr. inž. Stockar. ‘Interný pavilon’ zodpovedá priestorovému riešeniu. Bolo využité slnečných strán v záujme chorých. Navrchu je otvorená terasa a kryté lehárne. Po stránke architektonickej zaujme monumentálne široké schodište so vstupnou halou a priestranné chodby. Zvláštnosťou sú rohové slnečné balkóny, takže priestor je slohovo a účelne využitý.*“²⁶ Český architekt Rudolf Stockar navrhol o. i.

²¹ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 215, č. j. 15739/1927. Výstavba v Župnej nemocnici.

²² ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 215, č. j. 9997/1927. Výstavba v Župnej nemocnici.

²³ ROTH-TRNAVČAN, ref. 14, s. 426.

²⁴ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 298, č. j. 7246/36. Interný pavilón nemocnice.

²⁵ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 298, č. j. 7246/36. Interný pavilón nemocnice. Popis plánov: „Trnava, kraj. ver. nemocnica“, „Interní pavillon při nemocnici v Trnavě“, priečelie severozápadné a priečelie juhovýchodné, III. poschodie a terasy, II. poschodie, I. poschodie, Trnava zemská veř. nemocnice přízemí, suterén, pohledy, řezy, „Adaptácia chirurgického pavilónu v kraj. nem. v Trnave“ a „Trnava nemocnica administratívna budova“.

²⁶ MANDEL, ref. 15, s. 314.

kúpeľnú budovu Palace²⁷ v Sliači (1925), nemocnicu v Trenčíne (1926) a nemocnicu v Levoči (1927).

Kolaudácia administratívnej budovy nemocnice sa konala v auguste 1934 v kancelárii nemocnice. Stavbu dokončili v júni 1934. Okresný úrad v Trnave zastupoval komisár Jozef Rusnák, mesto Trnava Josef Bayer, nemocnicu jej nový riaditeľ Alojz Pecháň.²⁸ Prehliadka objektu potvrdila, že novostavbu administratívnej budovy nemocnice postavili presne podľa plánov a stavebného povolenia okresného úradu, preto komisia navrhla vystaviť budove obývacie povolenie. Stavebný program mal dve časti. Najskôr sa postavila administratívna budova a východné krídlo interného pavilónu, ktoré sa dokončili v polovici roka 1934. Druhé krídlo interného pavilónu a prestavba chirurgického pavilónu sa realizovali následne do konca roka 1935.²⁹

Okresný úrad v Trnave udelil v marci 1936 užívacie povolenie novostavieb pre krajinskú nemocnicu v Trnave. Ako sa uvádza vyššie, na základe miestneho zisťovania, ktoré sa konalo v auguste 1934, novostavba administratívnej budovy krajinskej nemocnice, ktorú dokončili v júni 1934, dostala užívacie povolenie a do užívania ju nemocnica dostala tri dni od zhotovenia stavby. Na základe druhého miestneho zisťovania z marca 1936 dostala užívacie povolenie aj novostavba interného pavilónu krajinskej nemocnice s podmienkou, že do 30 dní od doručenia tohto výmeru zabezpečí zábradlie a zaistí ho drôteným pletivom. Stavbu interného pavilónu a adaptáciu chirurgického pavilónu ukončili v decembri 1935. Rozhodnutie podpísané okresným náčelníkom zaslali Mestskému úradu v Trnave, krajinskej nemocnici a bernej správe. Avšak riaditeľ nemocnice Alojz Pecháň žiadal Okresný úrad v Trnave o vydanie obývacieho povolenia pre nový interný pavilón nemocnice už 20. decembra 1935.³⁰ Z uvedených dátumov opäťovne vyplýva, že výstavba prebiehala v rýchлом tempe a príslušné úrady rozhodovali v súlade so zákonom stanovenými termínmi na vybavenie. Vidno, že výstavba mala finančnú podporu a sprevádzal ju záujem všetkých zúčastnených strán, predstaviteľov nemocnice i zodpovedných úradov.

Rozšírovanie nemocničného komplexu si vyžadovalo aj odkúpenie potrebných pozemkov určených na výstavbu od susediacich súkromných majiteľov. Krajinský úrad v Bratislave v júni 1931 oznámil Okresnému úradu v Trnave, že časť pozemkov, ktoré nemocnica nevyhnutne potrebovala na svoje rozšírenie, sa podarilo odkúpiť od ich pôvodných majiteľov, ostatné však museli byť vyvlastnené. Nezrovnalosti vznikli pri odkúpení pozemku od majiteľov domu a záhrady na vtedajšej Emmerovej ulici (dnes Ulica A. Žarnova) č. 24 Františka Wagenhoffera s manželkou Rozálou, rodenou Fencovou. Mesto Trnava vlastnilo dom a záhradu na Emmerovej ulici č. 26. Krajinský úrad už v auguste 1931 urgoval

²⁷ Register modernej architektúry Slovenska, Ústav stavebníctva a architektúry Slovenskej akadémie vied. Dostupné na internete: <http://www.register.ustarch.sav.sk/index.php/sk/objekty/370-lie%C4%8Debn%C3%BD-dom-palace.html>.

²⁸ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 298, č. j. 7246/36. Interný pavilón nemocnice.

²⁹ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 298, č. j. 7246/36. Interný pavilón nemocnice. Zápisnica spisaná 5. marca 1936 na Okresnom úrade v Trnave obsahovala podpis komisára okresného úradu Jozefa Rusnáka, stavebnú správu krajinskej nemocnice zastupoval Žigmund Pick.

³⁰ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 298, č. j. 7246/36. Interný pavilón nemocnice.

vyriešenie problému, zadal termín (polovica augusta 1931) na konečné doriešenie výkupu, resp. vyvlastnenia pozemkov, keďže s manželmi Wagenhofferovcami sa rokovalo už od marca 1931.³¹ Opäť vidno snahu (tentoraz krajinského úradu) o urýchlenie procesu výstavby potrebných zdravotníckych budov zadaním krátkych termínov na vybavenie zo zákona nevyhnutných úradných úkonov.

K ďalším problémom, ktoré muselo vyriešiť vedenie trnavskej nemocnice, patrila výstavba mosta cez potok Trnávka, ktorý pretekal pozemkom nemocnice a oddeloval tak jednotlivé budovy. Technickú správu k projektu stavby hospodárskeho mosta cez potok podal v auguste 1931 projektant Nikolaj Lupandin.³² Cez potok Trnávka postavila firma, ktorá práve odovzdala novostavbu obytného domu pre zamestnancov nemocnice, provizórny drevený most, ktorý mal byť odstránený. Na ľavom brehu potoka sa nachádzala obytná budova, hospodárske objekty, skleník, záhrada. Nový most mal byť železobetónový.

V októbri 1931 sa uskutočnilo komisionálne pokračovanie v záležitosti udeľenia stavebného povolenia na stavbu železobetónového mosta cez potok Trnávka na pôde krajinskej nemocnice. Prítomní pracovníci zodpovední za realizáciu mosta skonštatovali, že z vodoprávnej a technickej stránky nemali pripomienky. Vyslovili požiadavku týkajúcu sa prietokového profilu, ktorý mal byť prečistený na dĺžku 10 metrov, aby sa zabezpečil hladký prietok. K zápisnici je pripojených viacero plánov.³³

Orok, v októbri 1932, sa konalo ďalšie zasadnutie na Okresnom úrade v Trnave, na ktorom sa pokračovalo v riešení problému výstavby mosta v nemocnici.³⁴ Prítomní odborníci sa dohodli na bližšom preskúmaní výstavby mosta, pretože sa upravil jeho projekt; predovšetkým sa mal preskúmať prietok a prípadná regulácia potoka, aby nedošlo k vzdúvaniu. Okresnému úradu odporučili vyžiadať si od správy nemocnice novšie stavebné plány a porovnať ich s pôvodnými.

³¹ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 247, č. j. 22723/31. Vyvlastnenie pozemkov pre stavbu nemocnice. Katastrálny mernícky úrad zaslał okresnému úradu katastrálnu mapu pozemkov nemocnice až 17. augusta 1931.

³² ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 273, č. j. 8879/34. Výstavba mosta v nemocnici.

³³ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 273, č. j. 8879/34. Výstavba mosta v nemocnici. Prítomní boli Ferdinand Klinovský (hlavný komisár), Otto Holdík („zemedelský“ radca), Jozef Tvrs (hlavný radca), Nikolaj Lupandin (projektant), Jozef Hron (správca nemocnice). Plány: 4 ks „Projekt hospodárskeho mostu v Kraj. ver. nem. v Trnave“, autor sa nepodpísal, pečiatka Krajinský úrad v Bratislave, oddelenie 19, „Hospodársky most cez potok Trnávku v krajinskej verejnej nemocnici v Trnave“, oddelenie 19, „Vyúčtovací plán mostu cez Trnávku v kraj. ver. nemocnici v Trnave, Stavebný závod architekt Richard Mačkal, staviteľ, Bratislava“, „Armovací plán hospodárskeho mostu v kraj. ver. nem. v Trnave, Bratislava 26. septembra 1932“, „Projekt hospodárskeho mostu v kraj. ver. nem. v Trnave, Krajinský úrad v Bratislave, oddelenie 23 pre krajinské pozemné stavby“, „Príloha č. 1 ku projektu hospod. mostu cez Trnávku pre nemocnicu, Župná nemocnica v Trnave, jún 1927, Okresný úrad, technické oddelenie v Trnave“, „Hospodársky most cez potok Trnávku v krajinskej verejnej nemocnici v Trnave, Res mostovkou, Krajinský úrad v Bratislave, oddelenie 19“.

³⁴ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 273, 8879/34. Výstavba mosta v nemocnici. Prítomní boli: Ferdinand Klinovský (hlavný komisár politickej správy a vedúci komisie), Otto Holdík („zemedelský“ radca a vodoprávny znalec), Oldrich Komárek (hlavný technický komisár a stavebný znalec), Peter Golovčanský (stavebný správca novostavby) a Jozef Hron (správca nemocnice).

V decembri 1933 sa zistilo, že most postavili podľa podkladov generálneho projektu vypracovaného bývalým „zemedelským technickým odborom“ Župného úradu v Bratislave, v ktorom sa nepočítalo s vyústením kanalizačnej siete mesta Trnavy v uvažovanom úseku potoka Trnávka. V roku 1932 na žiadosť mesta Trnava Krajinský úrad v Bratislave vypracoval nový projekt na úpravu potoka Trnávky, ktorý vyhovoval aj požiadavkám projektu kanalizácie mesta Trnavy. Tento projekt sa posudzoval v marci 1933 na dotknutom mieste zástupcami „ministerstva zemedelstva“, krajinského úradu a mesta ako stavebníka. V decembri 1933 musel byť revidovaný, doplnený a prepracovaný a v takejto podobe ho predložili ministerstvu. Musela sa znížiť niveleta dna a hladina veľkých vód oproti pôvodnému generálnemu projektu.³⁵ V dôsledku uvedených zmien nevyhovoval postavený most novým požiadavkám úpravy Trnávky, a keďže adaptácia predmetného mosta by vyšla drahšie ako prestavba, považovali za nevyhnutné most prestavať.

V marci 1934 Krajinský úrad v Bratislave povolil výstavbu mosta cez potok Trnávka na území Krajinskej verejnej nemocnice v Trnave. Most sa mal pôvodne postaviť vo svetlosti 9.40, ale nakoniec ho postavili vo svetlosti 8.15. Odborná komisia však opäťovne vyjadriła obavy, že po zmenšení svetlej šírky mosta bude prietokový profil regulovaného koryta zmenšený a pri veľkých vodách nastane vzdúvanie.³⁶ V dostupných archívnych materiáloch z obdobia medzivojnej ČSR sa nenachádzalo vyriešenie problematiky mosta v trnavskej nemocnici. Zatiaľ sa nedá presne určiť, či ho prestavali alebo nadstavili, pravdepodobné je, že úpravy prebehli v neskoršom období.

Mesto Trnava sa snažilo zlepšiť zdravotnú a hygienickú situáciu občanov aj výstavbou mestských parných kúpeľov. Väčšina bytov a domov totiž nemala vlastnú kúpeľňu a toaletu. Prvé sčítanie obyvateľov a bytov v ČSR v roku 1921 ukázalo, že v mestách s viac ako 20 000 obyvateľmi približne 86 % bytov nemalo príslušenstvo. Na Slovensku v tom čase z celkového počtu 113 494 bytov malo kúpeľňu len 18 106 bytov, vodovod 23 800 bytov a ústredné kúrenie len približne 2 % bytov.³⁷ Sčítanie ľudí a bytov z roku 1930 deklaruje zlepšenie situácie len v celostátnom meradle, počet bytov bez príslušenstva klesol na 75 %.³⁸ Na Slovensku malo kúpeľňu len necelých 5 % bytov, ústredné kúrenie tvorilo súčasť približne 2 % bytov, čiže výstavba toho segmentu stagnovala. Spoločné sociálne zariadenia a vodovod mimo bytu, na chodbe, pavlači alebo vo dvore mala väčšina nájomných domov.³⁹ Čo sa týka mesta Trnava, staršie židovské kúpele a tzv. Šlapanského kúpeľ už nezodpovedali vtedajším hygienickým požiadavkám. Johann Šlapanský

³⁵ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 273, č. j. 8879/34. Výstavba mosta v nemocnici.

³⁶ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 273, č. j. 8879/34. Výstavba mosta v nemocnici. Odborná komisia zasadala v zložení: Ferdinand Klinovský, Otto Holdík, Oldrich Komárek, Peter Golovčanský.

³⁷ FALISOVÁ, Anna. Sféra sociálnej starostlivosti. In FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan a kol. V medzivojnovom Československu 1918 – 1939. Bratislava: Veda – Historický ústav SAV, 2012, s. 122-123.

³⁸ KÁRNÍK, Zdeněk. České země v éře První republiky (1918 – 1938). Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929). Praha: Nakladatelství Libri, 2000, s. 521.

³⁹ LIPTÁK, Ľubomír. Život na Slovensku v medzivojnovom období. In ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). Slovensko v Československu 1918 – 1939. Bratislava: Veda, 2004, s. 468.

požiadal o povolenie výstavby parnej kúpeľne na Kollárovej ulici v roku 1920.⁴⁰ Šlapanského kúpeľ bol teda predchodom mestských kúpeľov, dokonca so sídlom na tej istej ulici.

Starosta Trnavy a vedúci notár oficiálne požiadali o zriadenie mestských kúpeľov Okresný úrad v Trnave v auguste 1929. Technickému oddeleniu okresného úradu poslali architektonické plány kúpeľov a návrh rozpočtu stavby, pochádzajúce z verejnej súťaže. Podľa najlacnejšej ponuky mala výstavba kúpeľov stáť 2 297 618,20 Kč.⁴¹

Mesto sa nevyhlo odvolaniam zo strany firiem neúspešných v súťaži o výstavbu mestských kúpeľov. V januári 1930 Adolf Rosenfeld, Adolf Szukop, Ján Wallner a Štefan Hušt podali odvolanie proti konečnému rozhodnutiu Obecného zastupiteľstva v Trnave z novembra 1929, ktorým sa zadali zemné, murárske, kováčske a kamenárske práce na novostavbe mestských kúpeľov firme architekta Ottomara Pazoureka, Čeňka Bradu a M. Maceka.⁴² Odvolanie odmietol Okresný úrad v Trnave ako bezdôvodné a potvrdil pôvodné rozhodnutie. V odvolaní sa víťaznej firme vyčítalo, že si účtuje daň z obratu, ale tú si účtovala každá firma; taktiež neobstálo, že zadanie mala dostať najlacnejšia firma, ale mala ho dostať firma, ktorá zaručí, že stavbu postaví za dohodnuté ceny. Náčelník Okresného úradu v Trnave uznal v marci 1930 výmer okresného úradu z januára 1930 o zadaní novostavby mestských kúpeľov za právoplatný.

Technické oddelenie okresného úradu vypracovalo v marci 1930 rentabilný rozpočet Mestských parných kúpeľov v Trnave. Na základe informácií firiem z odboru i rôznych iných kúpeľov sa spracovali údaje potrebné na udržanie pre-vádzky, vecných a osobných výdavkov, návštevnosti a pod. K výdavkom museli započítať náklady na kúrenie, údržbu budov, strojov a zariadení, elektrinu, osvetlenie.⁴³ Ďalej sa museli pripočítať náklady spojené s platom pre personál.⁴⁴ Mesto si muselo vziať aj úver vo výške 203 000 Kč, takže spolu išlo o náklady 384 730 Kč. Príjmy sa očakávali z prenájmu za práčovňu, ďalej za návštevnosť parných kúpeľov I. triedy i za návštevnosť ľudových kúpeľov.⁴⁵ Všetky vymenované položky spolu tvorili 206 750 Kč. Mestské kúpele ešte poskytovali vaňové

⁴⁰ JURČOVÁ, Simona. O čom rokoval magistrát za prvej ČSR. Zaujímavosti zo zápisníc zasadnutí mestskej rady v Trnave (1919 – 1933). In Novinky z radnice, život a kultúra Trnavy, 2017, roč. XXVIII, č. 10, december 2017/január 2018. Dostupné na internete: <http://nzs.trnava.sk/?q=node/2547>.

⁴¹ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov.

⁴² ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov.

⁴³ Kúrenie vychádzalo ročne na 82 530 Kč, údržba budov 5 000 Kč, údržba strojov a zariadení 10 000 Kč, elektrina, osvetlenie 15 000 Kč.

⁴⁴ Predpokladané výšky platov: strojník s mesačným platom 1 200 Kč, ročne 14 400 Kč, pokladníčka s mesačným platom 900 Kč, ročne 10 800 Kč, 6 osôb na obsluhu kúpeľov s mesačným platom 650 Kč, ročne 39 000 Kč.

⁴⁵ Očakávali sa príjmy z prenájmu za práčovňu 25 000 Kč, za návštevnosť parných kúpeľov I. triedy (pri minimálnej dennej návšteve 40 osôb, teda ročne 12 000, po 11 Kč na osobu) 132 000 Kč, za návštevnosť ľudových kúpeľov s rozdielnymi cenami pre mešťanov a pre robotníkov (predpokladaná návštevnosť 20 mešťanov denne znamená ročne 6 000, 5 Kč za osobu predstavovalo 30 000 Kč; týždenne očakávali návštevnosť 150 robotníkov po 2,50 Kč za osobu, ročne teda 7500 osôb, čo znamenalo 19 750 Kč).

kúpele I. a II. triedy, pričom sa predpokladalo, že ich budú využívať žiaci, vojaci, pacienti okresnej nemocenskej poisťovne. Ďalší špeciálny typ kúpeľa tvorili rituálne kúpele. Dovtedy sa v meste Trnava nachádzali dvoje rituálne kúpele, ktoré plánovali uzavrieť. Mešťanom by slúžili nové, z ktorých by mesto získalo príjem 80 000 Kč. Všetky uvedené položky by priniesli ročne 293 550 Kč do mestskej pokladnice. Celkovo mesto očakávalo príjmy z mestských parných kúpeľov 393 550 Kč, rozdiel v príjmoch a výdavkoch znamenal zisk 8 820 Kč.⁴⁶

Na zasadnutí Mestskej rady mesta Trnava, ktoré sa konalo v auguste 1931, sa riešila správa týkajúca sa práce nad rámec rozpočtu a práce zadaných navyše pri stavbe mestských kúpeľov. Referent prednášal správu na základe interpelácie člena mestskej rady Dezidera Plechla. Pri stavebných práciach zadaných stavebnej firme vznikli neočakávané problémy, súvisiace s oporným múrom pri potochu Trnávka. Museli sa vykonať práce navyše a oproti pôvodnému rozpočtu sa cena práce zvýšila o cca 26 000 Kč. Vyššie náklady vznikli pri kopaní pivničných priestorov a stavbe múrov v pivničnom podlaží. Oproti pôvodným plánom budova už sadla a musela byť zvýšená o jedno podlažie, ktoré malo slúžiť strojovým a tepelným zariadeniam mestských kúpeľov. Práce boli zadané firme Tyrnavia, znalec Leo Hasse uviedol, že sa vykonali podľa pôvodných jednotkových cien pôvodného rozpočtu. Na nové práce sa dohodli nové ceny na základe rozboru jednotkových cien pôvodného rozpočtu. Zvýšené náklady, ktoré do daného zasadnutia mestskej rady presne nezistili, sa mali ustáliť pri konečnom pre-skúmaní všetkých účtov. Rozpočet sa zvýšil o výkop kubatúry zeme, výstavbu pivničných múrov kotolne i stropov nad pivnicou, a to vo výške cca 150 000 Kč. Ďalší pridaný prvok tvorila kotolňa na zužitkovanie odpadového tepla vo výške cca 45 000 Kč. Doplnila sa tiež železobetónová konštrukcia kupoly približne v hodnote 26 000 Kč. Bazény sa tiež odchýlili od pôvodného rozpočtu, podľa návrhu stavebného podnikateľa sa vystavali špeciálnym vodotesným cementom sicofix. Odlišnosti vznikli v bazénoch v parnom kúpeli: postavili prístupné steny bazénov a namiesto štvorcových bazénov sa postavili oválne. Náklady sa zvýšili cca o 25 000 Kč. Práce navyše vznikli tiež pri výstavbe rituálnych kúpeľov, ktoré sa postavili podľa spoločnej dohody a úpravy so židovskou náboženskou obcou; náklady tvorili približne 12 000 Kč. Ďalšie práce mimo pôvodného rozpočtu sa týkali izolácie spodnej vody, pretože hlavná kotolňa aj kotolňa mestskej plynárne boli nízko položené a stúpanie spodnej vody to potvrdilo. Realizovali sa režijné práce pri inštalácii tepelného zariadenia; založenie základov, vysekanie múrov z dôvodu rôznych zmien, murárske práce pri inštalatérskych úkonoch znamenali zvýšenie o cca 40 000 Kč. Celkové zvýšenie so všetkými prácam, aj drobnými, vychádzalo približne na 280 000 Kč. Ostatné remeselnické práce zahŕňali napr. sklenárske práce pri zasklení kupoly (26 000 Kč), elektroinštalatérske práce (zvončeky, svietidlá, diaľkové teplomery – 50 000 Kč), inštalovanie prístroja na zmäkčenie vody (46 000 Kč). Zriadenie práčovne, s ktorou sa nepočítalo v pôvodnom rozpočte, stálo 42 000 Kč, maliarske a natieračské práce 15 000 Kč. Započítať sa muselo nielen zariadenie kúpeľov, ale aj nákup bielizne. Celkové

⁴⁶ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov.

zvýšenie nákladov odhadli na 500 000 Kč.⁴⁷ Referent uviedol, že všetky zmeny sú v stavebnom denníku podrobne vyznačené. Presné náklady na novostavbu mali byť známe po preskúmaní konečných účtov. Referent navrhol, aby mestská rada zvolila kolaudátora na kvalitatívnu a kvantitatívnu kolaudáciu novostavby.

Finančná komisia mesta sa musela na svojom rokovaní v januári 1932 zaoberať problémom financovania novostavby mestských kúpeľov. Pri kontrole účtov za novostavbu sa zistilo, že rozpočet na výstavbu kúpeľov sa bude musieť zvýšiť z 2 600 000 Kč na 3 600 000 Kč. Finančná suma narásla predovšetkým preto, že išlo o neobvyklú stavbu. Stavebné práce sa zadávali prostredníctvom viacerých uznesení mestského zastupiteľského zboru, podľa návrhu mestskej rady a špeciálnej komisie zriadenej pre mestské kúpele. Počas výstavby sa realizovalo viac práce, než sa predpokladalo na jej začiatku, pribudli i práce, ktoré sa pôvodne neobjednali a ku ktorým museli byť postupne prizývaní znalci. O týchto práciach navyše rokovala špeciálna komisia a mestská rada. Podľa odhadu sa suma na dokončenie stavby kúpeľov so všetkými nákladmi – tak, aby sa mohla stavba užívať – vyšplhala zaokruhlene na 3 600 000 Kč. Oproti pôvodnému rozpočtu sa náklady zo strany stavebnej firmy, ktorá stavbu realizovala, zvýšili o 412 000 Kč. Dovtedy sa však neskúmal konečný účet za stavbu, ktorý sa nachádzal u kolaudátora stavby architekta Františka Floriansa. Pri remeselníckych prácach sa zvýšenie rozpočtu odhadovalo na 360 000 Kč oproti pôvodne zadaným prácам. Ďalšie zvýšenie stavebných nákladov zapríčinili výdavky, ktoré sa do pôvodných stavebných nákladov nezahrnuli, ako napr. výdavky spojené s projektovaním budovy, t. j. architektonické práce, ďalej práce odborného technického znalca na strojnicke zariadenie, ako i náklady spojené s čiastočným zariadením budovy, aby mohla byť sprevádzkovaná. Jeden z členov finančnej komisie navrhol, aby sa v budúcnosti nestaval nielen neziskové podniky, na ktoré sa len dopláca, aby sa (v budúcnosti) neprekročil rozpočet určený na novostavbu.⁴⁸ V tom čase sa však nedalo určiť, či budú kúpele ziskové; rozpočty na novostavby sa takmer vždy zvýšia, pretože sa obvykle objavia neočakávané výdavky. Mestská rada plánovala odsúhlasiť návrh na zvýšenie rozpočtu na novostavbu mestských kúpeľov tak, ako ho odhadlo mestské stavebné oddelenie. Finančná komisia schválila návrh mestskej rady s tým dodatkom, že mesto musí v budúcnosti vopred dbať na to, aby sa preliminované stavebné náklady na novostavby neprekročili.

Ďalšie zasadnutie mestského výboru, ktoré sa zaoberala zvýšením stavebného rozpočtu mestských kúpeľov, sa konalo vo februári 1932. Odhadlo sa zvýšenie o 1 000 000 Kč. Diskusia mala pomerne búrlivý charakter, čo je pochopiteľné vzhľadom na vysokú investíciu mesta do výstavby kúpeľov i zložitosť stavby. Členovia výboru reagovali odmietavo a podozrievavo. Dezider Plechlo nesúhlasil s rastom ceny stavby. Navrh, aby celú otázku riešila právnická a stavebná komisia, riadne ju vyšetrila a určila, kto zvýšenie výdavkov spôsobil. Dovtedy, kým sa celá situácia nevyšetrí, nesúhlasil so zvýšením. František Ondruš obvinil

⁴⁷ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov.

⁴⁸ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov. Zápisnicu zo zasadnutia podpísali Vilém Kellmann, člen finančnej komisie, Antonín Bébar, predseda finančnej komisie, a Juraj Vyskočil, starosta.

zo zvýšenia nákladov stavebné oddelenie. Jozef Paško uviedol, že je zložité odhadnúť stavebné náklady i pri menšej stavbe – nieto pri neobvyklej a komplikovanej stavbe mestských kúpeľov. Remeselníkom museli za prácu zaplatiť – plánovali ich vyplatiť po preskúmaní cien stavby. Antonín Bébar upozornil na fakt, že nárast nákladov sa neustále mestskej rade oznamoval. Stavebný dozor podal správu o interpelácii Dezidera Plechla o vyšších nákladoch. Ten navrhol, aby sa preskúmalo, či stavebný dozor svedomito skúmal stavbu, či sa nevykonali zbytočné práce, a aby zaplatenie účtov schvaľoval až po ich preskúmaní, aby sa mesto nevystavilo zbytočným súdnym sporom. Ján Wallner vyzval Dezidera Plechla, aby označil ľudí podozrivých z nesprávneho pokračovania výstavby alebo zo zavinenia nárastu výdavkov – či mysel mestskú radu alebo staviteľa Floriansa, ktorého sám Plechlo odporúčal, alebo Lea Hasseho, vedúceho stavebného a technického dozoru, prípadne mestské stavebné oddelenie. Plechlo neoznačil nikoho, odmietal však neporiadok a žiadal, aby sa úver nezvýšoval, kým nebude preskúmaný celkový účet. Po ukončení diskusie predsedajúci starosta Juraj Vyskočil položil otázku, či mestský zastupiteľský zbor súhlasí s podaným návrhom mestskej rady a finančnej komisie, aby sa stavebné náklady na novostavbu mestských kúpeľov určili podľa odhadu a schválili na 3 600 000 Kč podľa výsledku preskúmania konečných účtov s tým, že by mestskú radu poverili vyšetrením a predložením správy o tom, prečo sa náklady zvýšili. Hlasovalo sa o prijatí, resp. zamietnutí podaného návrhu. Mestský zastupiteľský zbor väčšinou hlasov prijal konečné rozhodnutie, akceptoval návrh mestskej a finančnej komisie a schválil zvýšené stavebné náklady na novostavbu mestských kúpeľov do výšky 3 600 000 Kč, ak to podľa výsledku kolaudácie a preskúmania konečných účtov bude potrebné. Zároveň poveril mestskú radu predložením vyššie uvedenej správy.⁴⁹

Architekt František Florians spísal správu o kolaudácii mestských kúpeľov v máji 1932 v Bratislave. Rozpočet a plány pripravil architekt Florians, schvaľovali ich mestský stavebný úrad a užšia stavebná komisia. Plány mal vypracovať bez inštalatérskych prác, na tie mesto vypísalo samostatnú súťaž. Florians to nevypočítal za správne riešenie zo strany mesta. Nielenže sa vypracovali plány a rozpočet bez inštalatérskych prác, ale projektant dostal zadanie, v ktorom sa mala nachádzať kotolňa mimo budovy. V plánoch teda nefigurovala ani jedna z dvoch kotolní, ani sklad, oporný mür pri potoku Trnávka, rôzne šachty a kanály. V dôsledku toho, že sa až po roku zadali inštalatérské práce, v rámci ktorých kotolňu už zakomponovali priamo v budove a nie mimo nej, sa nemohli použiť

⁴⁹ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov. Slovom „áno“ vyjadrieli súhlas: Antonín Bébar, Jozef Bachratý, Jozef Barčovský, Dr. Anton Borovanský, František Fibich, Eduard Furst, Julius Grunfeld, Salomon Gross, Martin Hudec, Michal Hrebíček, Alžbeta Jesenská, Ján Kleštinec, Ján Královič, Michal Kupčík, Pavel Liška, Augustín Řezanina, Jozef Paško, Štefan Pašek ml., Dr. Adolf Rosenfeld, Jozef Prechovský, Anna Surgošová, Ing. Anton Sedláček, Karol Grunner, Alexander Škultéty, Jozef Pretzlemayer, Vincenc Učník, Emil Winkler, Dr. Ján Wallner, Dr. Pavel Žiška – 29 hlasov. Slovom „nie“ hlasoval František Ondruš. Nehlasovali Dr. Štefan Dubravec, Imrich Schneider, Dr. František Orlický, Dr. Dezider Plechlo, Ernest Remenár, Jozef Sloboda, František Sloboda, Štefan Predmerský – spolu 8. Mestský zastupiteľský zbor upovedomil o rozhodnutí mestskú radu a mestské stavebné oddelenie. Proti tomuto záveru sa počas 15 dní odo dňa doručenia alebo vyvesenia u starostu mesta dalo ústne alebo písomne odvolať. Rozhodnutie podpísal starosta 30. januára 1932.

pôvodné architektonické plány, museli sa teda prepracovať. Podľa inštalatérskych plánov sa mala kotolňa spolu s rozvodmi vody, aparátúrou a bojlermi nachádzať na jednom poschodí. Poschodie navyše sa v pôvodnom pláne architekta nenachádzalo. Podľa pôvodných plánov a rozpočtov stavba mala 8 165,12 m² a podľa prepracovaných projektov 10 486,32 m². Stavebné náklady sa tak zvýšili o viac ako 390 000 Kč. K tejto sume sa musela ešte pripočítať cena vnútorného zariadenia, ktoré stálo vyše 30 000 Kč; novoobjednané práce tak stáli viac ako 420 000 Kč. Čo sa týka vnútorného zariadenia, cenu zvýšili sumy za prepychové časti interiéru: zariadenie kopuly, luxusné zasklenie vchodových dverí, farebné obklady bazénov, oporný mór pri potoku a pod. Najviac sa znížil rozpočet firme Brada, ktorá podala najvyššie účty, pričom cena inštalačných prác tvorila 44 % celkových nákladov stavby, čo považoval Florians pri takomto druhu stavby za bežné. Podľa zákona však o konečných cenách, ak sa nestanovili vopred, rozhodoval stavebník, teda v tomto prípade mesto. Keďže mesto ceny s podnikateľom neustálilo, musel to vykonať kolaudátor. Uviedol, že ceny sa ustálili objektívne, svedomite a prísne. Čo sa týka remeselných prác, po preskúmaní mestským stavebným úradom ich preskúmal ešte raz kolaudátor a zistil tieto odchýlky: pri práci s dlažbou zistil, že firma Diamant započítala terazzové dlažby aj pod zamurovanými vaňami, chyby sa nachádzali aj v úctoch, tehlové obklady vaní si zaúčtovala aj firma Brada, preto sa vyúčtovanie znížilo o túto sumu. Firma K. Štosek si účtovala zvýšenie sumy za špeciálny olejový náter, ktorý už zahŕňala pôvodná dohoda s mestom, kolaudátor preto zvýšenie neuznal. Pri iných remeselných prácach sa zvýšil rozpočet, pretože sa zväčšila budova a objednali sa prepychové doplnky ako zrkadlové a brúsené sklo, ľadové sklo a pod.⁵⁰

Vedúci stavebného oddelenia mesta podpísal v júli 1932 správu o konečnom zvýšení stavebných nákladov novostavby mestských kúpeľov; podklady vznikli v marci 1932. Správa obsahovala celkový zvýšený účet s podrobnými informáciami o tom, ktoré firmy aké práce vykonali, resp. porovnanie pôvodnej ceny s konečnou upravenou cenou. Na stavbe sa podieľali: stavebná firma Čeněk Brada a Ottomar Pazourek, tesárske práce Július Kazimír, zámočnícke práce Mikuláš Štefánek, pokrývačské a dláždičské práce firma Diamant, stolárske práce firma Steiger, klampiarske práce Vilem Messinger, natieračské a maliarske práce Karol Štosek, sklenárske práce Adolf Szukop, vnútorné zariadenie Štefan Mokráň, čalúnnické práce firma Kollárik, parketárske práce J. Leng. Stavebné a remeselnícke práce po kolaudácii novostavby stáli 1 958 824,90 Kč, inštalatérské práce 1 335 265,85 Kč, spolu 3 293 090,75 Kč. Navyše objednané práce: olemovanie bazénov umelým kameňom 10 000 Kč a sklenárske práce na kupole 26 000 Kč. Výdavky mali byť vyplatené Františkovi Floriansovi, Leovi Hassemu, Jozefovi Bayerovi; spolu s inventárnymi výdavkami a výdavkami súvisiacimi s prípravnými prácamí tvorili sumu 215 000 Kč. Celkové náklady na novostavbu: 3 600 000 Kč.⁵¹

⁵⁰ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov. Uvedené dve adresy: Inžinier architekt František Florians, Bratislava, Hurbanovo námestie 15, Ing. arch. Florians, pečiatka Ing. architekti G. Schreiber a F. Florians, Bratislava, Sedlárska 4.

⁵¹ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov.

Starosta a vedúci notár potvrdili v marci 1933 Okresnému úradu v Trnave zvýšenie stavebných nákladov na mestské kúpele. Predložili konečné rozhodnutie mestského zastupiteľského zboru s cieľom schválenia. Novostavbu pôvodne schválil okresný úrad v apríli 1930 s približnými nákladmi 2 300 000 Kč. Kolaudačná správa Františka Floriansa obsahovala definitívne schválenie stavebných nákladov vo výške 3 600 000 Kč.⁵²

V máji 1934 mesto Trnava požiadalo o užívací výmer pre mestské parné kúpele, postavené na Kollárovej ulici. Kontrola stavby sa konala 16. mája 1934 o 14.00 hod. na Okresnom úrade v Trnave. Okresný úrad užívací výmer potvrdil, podpísal ho okresný náčelník na základe splnených podmienok, a to hneď na druhý deň po kolaudácii novostavby, teda 17. mája 1934, a zaslal ho starostovi mesta.⁵³ Novostavba vznikala počas troch rokov, od vydania užívacieho povolenia výmerom Okresného úradu v Trnave v januári 1931 do mája 1934.⁵⁴

V Západoslovenskom múzeu v Trnave sa nachádza reklamná tabuľka mestských parných kúpeľov pravdepodobne z polovice 30. rokov 20. storočia. Poskytuje zaujímavé údaje, ktoré približujú každodenné fungovanie kúpeľov. Nachádzali sa na Kollárovej ulici č. 12, mali otvárací čas každý deň okrem stredy od 7.00 do 19.00 hod., v nedeľu od 7.00 do 12.00 hod. Parné kúpele oddeľovali ženy a mužov, pre mužov mali otvorené v utorok, piatok, sobotu a nedeľu, pre ženy v pondelok a štvrtok. Vaňové kúpele mohli návštěvníci využívať okrem stredy celý týždeň. Mestské kúpele poskytovali rôzne typy kúpeľov, napr. parné kúpele a teplovzdušné za 12 Kč, slnečné kúpele za 4 Kč, vaňové kúpele za 10 Kč, ľudové kúpele za 3 Kč, veľký bazén za 8 Kč, deti do 6 rokov sa mohli kúpať zdarma, deti od 6 do 12 rokov za polovičnú cenu, študenti s legitimáciou rovnako za polovičnú cenu, robotníci s legitimáciou mohli využiť parné kúpele za 8 Kč.⁵⁵ Z uvedených cien vyplýva, že mesto vyšlo v ústrety sociálne znevýhodneným občanom a dodržalo svoj plán, že robotníci budú mať nižšie vstupné, a navyše zvýhodnilo aj ďalšie skupiny občanov – deti a študentov.

Napriek cenovým zvýhodneniam slabších sociálnych skupín obyvateľov mesta a okolia mestské kúpele zrejme neprilákali dostatočné množstvo návštěvníkov. Novší zdroj uvádza, že nové mestské kúpele z roka na rok využívalo viac záujemcov.⁵⁶ Starší zdroj tvrdí, že kúpele vytvárali od ich otvorenia finančnú stratu.⁵⁷ Pravdepodobne mestské kúpele hospodársili s premenlivým úspechom a zaznamenali kolísavé príjmy. Súviselo to s nízkymi platmi sociálne slabších

⁵² ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov.

⁵³ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov.

⁵⁴ ŠA v TT, f. OÚ v TT, k. 251, č. j. 1353/32. Výstavba mestských kúpeľov. Výmer získalo mesto na základe § 37 stavebného štatútu mesta Trnavy z 6. augusta 1910 č. 81583/1910 a hlavy III zákona z 10. októbra 1924 č. 259 Zbierky zákonov a nariadení. Mesto Trnava dostalo užívacie povolenie výmerom Okresného úradu v Trnave zo 6. januára 1931, keďže sa pri miestnom skúmaní 16. mája 1934 zistilo, že staviteľ, teda mesto, splnil podmienky výmeru Okresného úradu v Trnave zo 6. augusta 1933.

⁵⁵ PaedDr. Simona Jurčová sprístupnila vo svojom článku reklamnú tabuľku mestských parných kúpeľov. JURČOVÁ, Simonne. Trnava – na dolnom predmestí. Dostupné na internete: <https://simonnejurcova.blog.sme.sk/c/405631/trnava-na-dolnom-predmesti.html>.

⁵⁶ DOBROTKOVÁ, ref. 8, s. 305-306.

⁵⁷ POLAKOVIČ, ref. 7, s. 150.

vrstiev, ktoré zrejme využívali voľne prístupné vodné plochy v meste. O probléme v roku 1938 diskutovali zástupcovia mestskej rady, ktorí zdôraznili, že mesto postavilo kúpele pre 85 % obyvateľov, ktorí nemali vlastnú kúpeľňu. Anketa zistila, že veľa Trnavčanov o mestských kúpeľoch vôbec nevedelo. Rozhodli sa preto znížiť ceny a kúpele spropagovať. Zaviedli spoločné kúpanie žien a mužov, parné kúpele stáli v podvečerných hodinách (po 17.30) o polovicu menej, teda 6 korún, bazény a sprchy boli dostupné za 5 korún, po 17.30 za 3 koruny, ľudové kúpele zlaceneli na 2 koruny a po 17.30 stáli len 1 korunu.⁵⁸

Budovanie liečebných a zdraviu prospešných inštitúcií v Trnave v medzivojnovom období podporili predovšetkým aktívni riaditelia na čele zdravotníckych zariadení, zriaďovatelia týchto organizácií, nadriadené štátne úrady, ktoré rozhodovali aj o štátnej pomoci pri výstavbe všeobecne užitočných zariadení. Najvyšší predstavitelia ČSR pomáhali tomuto rozvoju prijatím zákonov o stavebnom ruchu a finančnými podporami. Najväčší rozmach výstavby zaznamenala Župná (Krajinská) nemocnica v Trnave. Archívne pramene potvrdzujú, že stavebné a rekonštrukčné práce v nemocnici prebiehali každoročne v r. 1924 – 1938. Obyvatelia mesta i Trnavského okresu získali dostupnejšiu zdravotnú starostlivosť vďaka vybudovaniu okresnej nemocenskej poisťovne, ktorá im poskytla služby vyššieho počtu lekárov i modernejšie spôsoby vyšetrenia. Výstavba mestských kúpeľov pozdvihla zdravotný a hygienický štandard obyvateľov Trnavy a okolia. Archívne dokumenty dokazujú enormné úsilie niektorých lekárov, vedúcich činiteľov i úradníkov, ktorí sa snažili zlepšiť zdravotnú starostlivosť v meste i okrese. Vidno snahu dodržiavať zákonom stanovené termíny, limity, pri výskute problémov snahu o ich rýchle a najmä technicky správne vyriešenie, ktoré však narážalo predovšetkým na finančné limity. Viaceré projekty súvisiacé zo zdravím občanov, ktoré sa plánovali alebo začali v medzivojnovom období, pokračovali v neskorších rokoch (napr. regulácia potoku Trnávka, výstavba mestskej kanalizačnej a vodovodnej siete).

Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu APVV-15-0349 Individuum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese. Zodpovedný riešiteľ: PhDr. Slavomír Michálek, DrSc.

Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA Slovensko za medzivojbovej ČSR a za vojnovej Slovenskej republiky – otázky diskontinuity a kontinuity v politike, hospodárstve, spoločnosti a kultúre. Zodpovedný riešiteľ: PhDr. Jaroslava Roguľová, PhD.

Zoznam prameňov a literatúry:

Archív:

Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave

⁵⁸ JURČOVÁ, Simona. Ket sa ešte stretávali Trnafčany na švímšúle. In Novinky z radnice, život a kultúra Trnavy, 2014, roč. XXV, č. 5, jún. Dostupné na internete: <http://nzs.trnava.sk/?q=node/1452>.

Monografie:

- DOBROTKOVÁ, Marta. Trnava v rokoch 1848 – 1938. In ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). *Dejiny Trnavy*. Zväzok prvý. Trnava: Mesto Trnava, 2010.
- DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta (eds.). *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava: Slovart, 2002.
- FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové zmeny v zdravotníctve. In FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan (eds.). *Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918 – 1939*. Bratislava: Veda, 2012, s. 113-114.
- FALISOVÁ, Anna. Sféra sociálnej starostlivosti. In FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan et al. *V medzivojnovom Československu 1918 – 1939*. Bratislava: Veda – Historický ústav SAV, 2012, s. 122-123.
- FALISOVÁ, Anna. *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období*. Bratislava: Veda, 1999.
- KÁRNÍK, Zdeněk. *České země v éře První republiky (1918 – 1938)*. Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929). Praha: Nakladatelství Libri, 2000.
- LIPTÁK, Ľubomír. *Život na Slovensku v medzivojnovom období*. In ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu 1918 – 1939*. Bratislava: Veda, 2004.
- MANDEL, Juraj. *Umenie po prevrate*. In Trnava 1238 – 1938. Trnava: Rada mesta Trnavy, 1938, s. 313-314.
- POLAKOVIČ, Jaroslav. *Trnava v období kapitalizmu*. In ŠIMONČIČ, Jozef – WATZKA, Jozef (eds.). *Dejiny Trnavy*. Bratislava: Vydatelstvo Obzor, 1988.
- ROTHI-TRNAVČAN, Eugen. *Vývoj soc.-zdravot. činnosti v Trnave*. In Trnava 1238 – 1938. Trnava: Rada mesta Trnavy, 1938, s. 423-424.
- ŠIMONČIČ, Jozef – WATZKA, Jozef (eds.). *Dejiny Trnavy*. Bratislava: Vydatelstvo Obzor, 1988.
- ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). *Dejiny Trnavy. Zväzok prvý*. Trnava: Mesto Trnava, 2010.
- ŠLACHTA, Štefan. *Moderná architektúra na Slovensku*. Bratislava: SAS, 1991.
- Trnava 1238 – 1938. Trnava: Rada mesta Trnavy, 1938.

Elektronické zdroje:

- JURČOVÁ, Simona. *Ket sa ešte stretávali Trnafčany na švímšúle*. In Novinky z radnice, život a kultúra Trnavy, 2014, roč. XXV, č. 5, jún. Dostupné na internete: <http://nzs.trnava.sk/?q=node/1452>.
- JURČOVÁ, Simona. *O čom rokoval magistrát za prvej ČSR. Zaujímavosti zo zápisníc zasadnutí mestskej rady v Trnave (1919 – 1933)*. In Novinky z radnice, život a kultúra Trnavy, 2017, roč. XXVIII, č. 10, december 2017/január 2018. Dostupné na internete: <http://nzs.trnava.sk/?q=node/2547>.
- JURČOVÁ, Simona. *Znovuobjavené čaro Kapitulskej ulice*. In Novinky z radnice, život a kultúra Trnavy, 2014, roč. XXV, č. 7, august/september. Dostupné na internete: <http://nzs.trnava.sk/?q=node/1515>.
- JURČOVÁ, Simonne. *Trnava – na dolnom predmestí*. Dostupné na internete: <https://simonnejurcova.blog.sme.sk/c/405631/trnava-na-dolnom-predmesti.html>.
- Register modernej architektúry Slovenska, Ústav stavebníctva a architektúry Slovenskej akadémie vied. Dostupné na internete: <http://www.register.ustarch.sav.sk/index.php/sk/objekty/584-okresn%C3%A1-nemocensk%C3%A1-pois%C5%A5ov%C5%88a.html>.

Register modernej architektúry Slovenska, Ústav stavebníctva a architektúry Slovenskej akadémie vied. Dostupné na internete: <http://www.register.ustarch.sav.sk/index.php/sk/objekty/370-lie%C4%8Debn%C3%BD-dom-palace.html>.

ŠLACHITA, Štefan. Okresná nemocenská poisťovňa v Trnave. Dostupné na internete: <http://www.asb.sk/architektura/stavby/nadcasova-architektura/okresna-nemocenska-poistovna-vtrnave>.

Počet znakov vrátane medzier: 59 952

Počet slov: 8480

ROZHĽADY

MIESTO MRAVNEJ VÝCHOVY V DIELE TOBIASA GOTTFRIEDA SCHRÖERA

Slávka KOPČÁKOVÁ

Prešovská univerzita v Prešove
Filozofická fakulta
Inštitút estetiky a umeleckej kultúry
17. novembra č. 1
080 01 Prešov
slavka.kopcakova@unipo.sk

DOI: 10.17846/SRN.2018.22.1.174-193

KOPČÁKOVÁ, Slávka. *The role of moral education in Tobias Gottfried Schröer's works.* The present study contributes an analysis of pedagogical and aesthetic-educational ideas contained in the works (textbooks, compendia) written by an aesthetician Tobias Gottfried Schröer (1791-1850). His ideas explicitly communicate his inclination towards moral and religious education. The perspective accounting for the coexistence of the moral and aesthetic is adopted to compare Schröer's writings and ideas with those of his close contemporaries who lived and wrote in Upper Hungary in the 19th century. In the centre of attention is Andrej Vandrák's concept of ethics (as a perfect example of understanding the moral through the aesthetic aspects and through the dispositions of the human inner self), the aesthetics of Michal Greguš, Karol Kuzmány, and others. The aim of the study is, by means of comparison, to point to several solutions to the issue of the moral good that draw on at once identical and different sources in selected works of his contemporaries.

Kľúčové slová: mravná výchova; estetická výchova; náboženská výchova; kompendium; učebnica; Tobias Gottfried Schröer;

Keywords: Moral Education; Aesthetic Education; Religious Education; Compendium; Textbook; Tobias Gottfried Schröer;

Etické a estetické – výchova mrvov skrze umenie

Mravná výchova bola od antiky súčasťou pedagogických systémov, ba aj vyšších štátnych záujmov, už v tom čase sa realizovala ruka v ruke v prepojení s estetickou výchovou. Grécky starovek so svojou náukou o éthose¹ (filozofickou protiváhou pythagorejských empirických skúmaní), chápanou ako platný pokus využiť emo-

¹ Pythagorejské učenie o éthose vychádzalo z viery v to, že hudba (určité typy melódii) dokáže ovplyvniť náladu i postoje človeka, napomáhať formovať jeho charakter. Sokrates vyhranil túto

cionálnu silu umenia (najmä hudby) v prospech spoločenských potrieb a štátnej záujmov, sa ako niť inšpirácie vinula celými európskymi kultúrnymi dejinami.²

Na Sokrata nadväzujúca platońska idea dobra a idea krásy stelesnená v princípe *kalokaghatos* reprezentovala prepojenie etického a estetického ako určitej paradigmatickej jednoty. Platón sice sporadicky kritizoval umenie z morálneho hľadiska, netajil sa napríklad negatívnym postojom k niektorým jeho prejavom, v zásade ale pripúšťal, že umenie a výchova k umeniu môže mať intenzívny vplyv na myslenie, city a vôle ľudí, deformácie umeleckého tvaru a výrazu môžu byť zas prejavom povahových defektov.³ Tento vývoj dovršil Aristoteles v jeho požiadavke *katharsis*, ktorá bola prvým psychologickým vysvetlením účelu umenia. Psychologický resp. emocionálny obsah samotnej katarzie mal mať na človeka dopad predovšetkým etický a estetický. Výchova vôle a zdatnosti skrže umenie nepredstavovala v týchto koncepciách žiadny rozpor, išlo skôr o princíp komplementarity.

Antické myslenie, ako nevyčerpateľný zdroj inšpirácie, malo nielen pevné miesto v stredovekom myslení v oblasti teórie umenia (čiastočne aj v scholastike), ale svojimi večnými návratmi sa pretavilo aj do novších filozofických systémov raného novoveku, osvietenstva, napokon našlo svoje posledné výhonky i v náhladoch filozofov konca 18. a polovice 19. storočia. Tieto systémy vytvárali myšlienkovú platformu pre úvahy o spoločnosti a mieste jedinca v nej. Najmä nemecká klasická filozofia šírila sa naprieč Európou a zaznamenala na území Horného Uhorska (dnešné Slovensko) silnú myšlienkovú rezonanciu. Základy spojenia medzi umením a mravnosťou boli sice položené už v gréckom éthosse Platóna a Aristotela, dôležitým medzníkom je však zakladateľské Kantovské myslenie, ktoré je dnes chápane ako medzník medzi „*dvojmi epochami estetickej autonómnosti*“⁴ – pred Immanuelom Kantom a po ňom.

Na jednej strane sa Kantovi pripisuje výrazný podiel na jednej z ciest interpretácie umenia, ktorou je vyzdvihovanie etického momentu ako hlavného cieľa estetického skúmania, na druhej strane sa mu pripisuje „vina“ na „*vyprázdnenej etickosti umeleckej tvorby*“⁵, ako konštatuje Jana Sošková. Napriek týmto závaž-

otázku viac, keď podriadil otázky estetiky etike – preňho bola cnosť to isté ako poznanie a krása, to isté čo účelnosť a dobro.

² Spoločenstvo a štát si uvedomovali potrebu usporiadanosť verejného života, ktorú možno dosiahnuť len systematickým formovaním všetkých, najmä najmladších členov spoločnosti.

³ PLATÓN. Štát. 2. vyd. Bratislava: Kalligram, 2009, s. 125. Ušľachtilú harmóniu a rytmické usporiadanie vnímal Platón ako paralelu cnostného charakteru človeka: „A neladnosť, nerytmickosť a neharmonickosť sú sestry zlej reči a zlomyseľnosti, kým ich opak je súrodencom a napodobeňom opaku, totiž rozvážnej a dobrej povahy“.

⁴ GIURGIU, Silvia. Before and after Aesthetic Autonomy: Two Ages of Ethical Criticism and Their (Dis)Continuity. In KOPČÁKOVÁ, Slávka - KVOKAČKA, Adrián (eds.). Súradnice estetiky, umenia a kultúry III . Európske estetické myslenie a umelecká tvorba: pramene, metamorfózy a ich relevancia. Studia Aesthetica XVII. Prešov: FF PU, 2018, s. 70-71. Podľa autorky niektorí mysliteľia v Kantovej teórii umenia (vdľaka jeho „kritikám“) vidia silné dôkazy „etickej estetiky“: „Kant was indeed a source of inspiration for the autonomist movement, but not his aesthetics made him a precursor, but his ethics.“ Kant požaduje, aby umelecké diela obsahovali morálne idey a morálny obsah, a iba takto môže ich krásu ako taká uspokojovať.

⁵ SOŠKOVÁ, Jana. Immanuel Kant a súčasná estetika. Prešov: FF PU v Prešove, 2006/7, s. 52.

ným konštatovaniam, zmienená autorka dôslednou analýzou jeho „kritík“ (pozn. *Kritika praktického rozumu*, *Kritika čistého rozumu* a *Kritika súdnosti*) dokazuje, že Kant zdôvodňuje morálnu maximu práve cez spoločné črty estetického a etického (nezainteresovanosť, sloboda, eliminácia prospechu a účelu, eliminácia egoizmu atď.) ako aj cez nachádzanie etických dimenzií vo vzťahu ku kategórii vzneseného, ktoré zabezpečuje umenie „*moralny text a étos*“.⁶

Immanuel Kant sa cez prizmu, ktorou vnímal etické a morálne, síce staval napr. k zakladateľskému Baumgartenovmu poňatiu krásy polemicky, obaja však svojimi teoretickými systémami položili filozofické a intelektuálne základy toho, aby disciplína zakrátko v druhej polovici 18. storočia inkorporovala do učebných osnov univerzít v Nemecku, Rakúsku a neskôr aj v Uhorsku. Osvietení ministri pre školstvo už v tom čase dokázali oceniť dôležitosť výučby estetiky pre výchovu a kultiváciu mrvavných a vzdelených občanov. Podľa Tomáša Hlobila sa výuka dobrého vkusu stala v druhej polovici 18. storočia v monarchii doslova štátnym záujmom.⁷ Po roku 1802 vo svojich prednáškach (knižne *Filozofia umenia*) nemecký filozof Friedrich W. J. Schelling hovorí o ľudoch majúcich určitú účasť na štátnej správe, že ak sú nevnímaví či neznalí umenia, mrhajú prostriedkami na nevkus či nemrvavnosť, je to pre nich hanba: „*Lebo nič tak nectí kniežatá a vládcov, ako keď si vážia umenia, venujú pozornosť umeleckým dielam a povzbudivou štedrosťou ich napomáhajú vytvárať.*“⁸ Prechod od estetického stavu k mrvnému (od krásy k dobru a pravde) je základnou premisou aj v Schillerovej koncepcii estetickej výchovy a estetického štátu ako uvidíme neskôr. O potrebe obnovy sveta hovorí vo svojej koncepcii estetickej výchovy aj raný Georg F. Hegel, ktorý cestu vidí vo výchove širokých mäs formovaním ich občianskych citov za využitia umeleckých prostriedkov a propagáciou osvetenských ideí.⁹

Koncepcie osobnosti evanjelických kolégíí v Prešove a v Bratislave v prvej polovici 19. storočia

Modely estetickej výchovy, vytvorené estetikmi, filozofmi a pedagógmi boli od svojich začiatkov spravidla sústavou či priesčníkom nahromadeného estetickeho poznania, celospoločenského a estetického ideálu, spoločensky rámcovaného postavenia umenia a umelca. V neskorších obdobiach potom vo výraznej miere aj stavu poznania v pedagogike, psychológii, vedách o umení, etike, sociológii atď. Podľa Jany Soškovej v celostných koncepciach estetickej výchovy od Platóna a Aristotela či sv. Augustína, cez osvetencov (D. Diderot, J. J. Winckelman), nemeckých romantikov (F. Schiller, J. G. Herder) či aj v našich podmienkach tvoriačich pedagógov, estetikov a umelcov (J. A. Komenský, M. Greguš) „*nájdeme pochopenie súvislostí medzi estetickou výchovou, výchovou umením a náboženskou a mrv-*

⁶ SOŠKOVÁ, ref. 5, s. 57.

⁷ HLOBIL, Tomáš. Výuka dobrého vkusu ako státní zájem. Počátky pražské univerzitní estetiky ve středoevropských souvislostech 1763-1805. Praha: Togga, 2011, s. 11-12. „*Výuka dobrého vkusu - budeme-li parafrázovali slova strújce josefínskych univerzitních reforem Gottfrieda van Swietena - se stala státním zájmem (Nationalinteresse)*“.

⁸ SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph. Filozofia umenia. Bratislava: Kalligram, 2007, s. 638.

⁹ OVIANNIKOV, Michail Fedotovič. Dejiny estetického myslenia. Bratislava: Nakl. Pravda, 1980, 487 s.

nou výchovou" a celkovou kultiváciou človeka¹⁰. V ďalších úvahách sa zameriame na domáce myšlienkové kontexty, ktoré tieto súvislosti reflektujú, ako aj na ich inšpiračné zdroje.

Pozitívne (nasledovnícke či až epigónske) alebo aj kriticky prehodnocujúce (do určitej miery súhlasné) odozvy na kantovské myslenie o etickom a estetickom má pevné miesto v našich domácich kontextoch 19. storočia, prítomné je prakticky do súčasnosti. Malcolm Budd poukazuje na zakladateľskú úlohu Immanuela Kanta, ktorý za najvyššiu formu ľudskosti (Buddov termín „*the final end of humanity*“ resp. „*Kingdom of Ends*“) považoval až mrvnosť slobodnú a empiricky nepodmienenú (teda nevynútenú).¹¹ Kant hovoril o „estetickej forme“, prostredníctvom ktorej sa etické môže vyjaviť, rozpoznával estetické formy na etických postojoch, rozpoznával dobrý úmysel v krásnej forme.¹² Kant explicitne sformuloval, že umenie môže v mrvne nedokonalom svete pomôcť rozvíjať sa na ceste k lepšiemu životu práve cez špecifický charakter estetickej skúsenosti. Podľa Soškovej¹³, na Slovensku v 19. storočí je možné hovoriť o niekoľkých modeloch uvažovania o statuse estetiky, ktoré vznikli tvorivou transformáciou a modifikáciou kantovskej, heglovsko-herderovskej, schellingovskej-friesovskej a romanticko-mesianistickej pozície.

U našich intelektuálov a spisovateľov 1. polovice 19. storočia sa odvolávanie na fundamenti prepájajúce momenty etiky a estetiky položené v „kritikách“ Immanuela Kanta nerealizovalo priamo, ale bolo sprostredkované, a to cez modifikáciu jeho filozofie – F. Jacobi, W. T. Krug, F. Bouterwerk, J. G. Fichte a F. J. Fries. Práce týchto filozofov zaraďujeme medzi kritické reakcie na Kanta, súčasne tito myslitelia boli učiteľmi našich estetikov počas ich štúdií v Tübingene, Göttingene, Jene a pod.¹⁴ V tomto kontexte autorka hovorí o estetikoch ako o M. Greguš, F. Palacký a K. Kuzmány, u ktorých uvažovanie o statuse estetiky predstavuje kantovskú vetvu. Tá sa javí ako produktívna aj pre naše ďalšie uvažovanie (všeobecná estetika) smerujúce aj k mrvom. Heglove a Schellingove podnety sa týkajú viac konštitúcie špeciálnych estetík (to zodpovedá chápaniu estetiky ako tzv. *Kunstgeschichte*), kde sú otázky prestupovania estetického prezívania života a mrvného konania riešené len sporadicky¹⁵.

¹⁰ SOŠKOVÁ, Jana. Možnosti uplatnenia interdisciplinárneho prístupu v teórii estetickej výchovy. In SOŠKOVÁ, Jana. Estetika v horizontoch interdisciplinárnosti. Prešov: FF PU, 1999, s. 82.

¹¹ BUDD, Malcolm. Morality, Society and the Love of Art. In Estetika: The Central European Journal of Aesthetics, 2014, roč. 51 (New series roč. 7), č. 2, s. 201.

¹² SOŠKOVÁ, ref. 5, s. 58.

¹³ SOŠKOVÁ, Jana. Od teoretickej ku aplikovanej estetike (Problémy filozofie dejín estetiky na Slovensku). Prešov: FF PU v Prešove, 2001, s. 103.

¹⁴ SOŠKOVÁ, Jana. Zum Verständnis der Ästhetik bei den Philosophen des 19. Jahrhunderts in der Slowakei, die sich auf Kant Beriefen. In SOŠKOVÁ, Jana (ed.). Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku. Studia Aesthetica I. Prešov: FF PU v Prešove, 1998, s. 142.

¹⁵ Aj keď na druhej strane, napríklad u F. W. J. Schellinga v jeho Filozofii umenia nachádzame aj všeobecnejšie filozofické úvahy vo vzťahu k triáde pravda-dobro-krása, a to keď hovorí o troch potenciánoch reálneho a ideálneho sveta, ktorému zodpovedajú tri idey – pravda, dobro a krása: „prvej potencii reálneho a ideálneho osveta zodpovedá pravda, druhej potencii dobro , tretej krásu – v organizme a v umení.“ SCHELLING, ref. 8, s. 252-253.

V tomto kontexte jednu z mála výnimiek tvorí estetika Ľudovíta Štúra. Je odvodená z Heglovej estetiky a filozofie, Anna Fischerová¹⁶ pri Štúrových odkazoch na mimoestetickú problematiku poukazuje na jeho úvahy nad pojмami ako duch, história, pokrok, zdokonaľovanie, rozvoj života národov, ľudskosť, sloboda, „samochtivost“, uvedomelá vôle, čin atď.¹⁷ Rudolf Dupkala¹⁸ upozorňuje na spis *Prednášky historické*, kde Štúr intenzívne recipuje Hegelove názory na štát a občiansku spoločnosť. Štát je preňho „produktom vývoja ducha“ a „mrvným organizmom“¹⁹. V historickom vývoji ľudstva Štúr vyzdvihuje 5 etáp a opisuje, ako jednotlivé národy (grécko-rímske, románsko-germánske a slovanské) dokázali vo svojom vývoji uskutočniť ideál krásy (na citovom základe), pravdy (na rozumovom základe) a dobra (na základe spojenia citu, rozumu a vôle).²⁰

Literát, estetik a teoretik umenia, Karol Kuzmány (1806-1866) sa na podobnej myšlienkovej platforme pokúsil vytvoriť vlastný filozoficko-estetický systém. Urobil to vo veľmi koncentrovanej a úspornej podobe v spise *O Kráse* (1836). Jeho koncepcia vychádza z prednášok a filozofie Jacoba F. Friesa, z ktorých prevzal Kuzmány „teóriu tušenia ako bezprostredného citového poznania“.²¹ Je v súlade s názormi jeho starších kolegov, akými boli Michal Greguš, Ján Kolár a František Palacký. Jej podstatou je výklad triády pojmov pravdy, mrvného dobra a krásy smerujúci k výkladu ideí pravdy, mrvného dobra a krásy. Vychádza v nej z psychologického rozlíšenia troch mohutností ľudskej duše - poznávacej (predmetom jej snahy je pravda), cítiacej (predmetom jej snahy je krása) a žiadacej schopnosti (predmetom jej snahy je mrvné dobro): „*Pravdivé je to, v čom sa podstata poznáva rozumom; Krásne je to, v čom sa podstata cíti myšľou; Mrvné dobro je to, v čom sa podstata uvedomuje svedomím.*“²²

Podľa Kuzmánho duch smerujúci k dosiahnutiu triády pravda - mrvné dobro - krásu k nej smeruje skrze vedu, umenie a náboženstvo: „*veda je systém skúmania pravdy; umenie je spôsob predstavovania krásy; náboženstvo je privádzanie k povedomiu mrvného dobra*“.²³ Kuzmány kládol silný dôraz na náboženstvo, ktoré preňho predstavovalo „estetické poňatie idey boha“²⁴, ako píše v románe *Ladislav*

¹⁶ FISCHEROVÁ, Anna. Zo Štúrových estetických názorov I. In SOŠKOVÁ, Jana (ed.). Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku. Studia Aesthetica I. Prešov: FF PU v Prešove, 1998, s. 85.

¹⁷ FISCHEROVÁ, ref. 16, analyzuje Štúrovu prácu O poézii slovanskej (1845), kde sa stáva poézia nielen predmetom literárnovedných úvah, ale aj nástrojom, ktorý prináša nádej na zmenu neuteseného spoločenského stavu spoločnosti (v kontexte spisu Žaloby a ponosy Slovákov v Uhorsku (1842). Štúr (cit. podľa FISCHEROVÁ, ref. 16, s. 97) hovorí o krajinostiach spoločenského života, ktoré predstavuje „najrozprustilejšia sebevoľnosť“ a na druhej strane „najvyššia pokora“ Slovanov na ich ceste k získaniu sebavedomia a ducha.

¹⁸ DUPKALA, Rudolf. Štúrov hegelianizmus. In SOŠKOVÁ, Jana (ed.). Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku. Studia Aesthetica I. Prešov: FF PU v Prešove, 1998, s. 115.

¹⁹ DUPKALA, ref. 18, s. 116.

²⁰ DUPKALA, ref. 18, s. 119.

²¹ BOTŤÁNKOVÁ, Eva. K prameňom estetického myslenia na Slovensku. Bratislava: VEDA SAV, 1999, s. 135.

²² KUZMÁNY, Karol. O kráse. In BOTŤÁNKOVÁ, Eva (ed.). K prameňom estetického myslenia na Slovensku. Bratislava: VEDA SAV, 1999, s. 138.

²³ KUZMÁNY, ref. 22, s. 138.

²⁴ KUZMÁNY, Karol. Ladislav O štýle, O vznešenosťi, O umení. In BOTŤÁNKOVÁ, Eva (ed.). K prameňom estetického myslenia na Slovensku . Bratislava: VEDA SAV, 1999, s. 145.

(1838). Dokonca aj pojem vznešeného tu vysvetľuje do istej miery cez exemplifikáciu prírodných motívov, najväčšmi však cez opis vytrženia a obdivu náboženského charakteru (slávosti, kolosálne chrámy a pod.) Kuzmány bol vo svojej dobe zanieteným šíriteľom a propagátorom estetiky, ktorú považoval za mimo riadne významné pre rozvoj kultúry a spoločnosti.

Ak sa vrátim k ozvenám kantovskej filozofie, ale aj iným podnetom (A. W. Schlegel, K. Solger, J. Paul), nemôžeme obísť Michala Greguša (1793-1938), profesora na Prešovskom evanjelickom kolágiu a neskôr na Bratislavskom evanjelickom lúceu. Kantovo chápanie estetiky ako medzi-sveta medzi teoretickým a praktickým, medzi poznáním a konaním bolo inšpiráciou pre vedecky fundované kompendium Michala Greguša *Compendium Aestheticae* (1826), ktoré výrazne prekročilo svoj pôvodný pedagogický zámer, dnes je považované za legítimný vedecký spis o estetike. Estetiku chápe Greguš ako samostatnú teoreticko-empiriickú a filozofickú vedu, ktorej hlavným predmetom skúmania je idea krásy, prejavovaná umením, prírodou a rôznymi prechodovými estetickými javmi. V §1-§3 definuje estetiku ako vedu o krásne (*Schönheitslehre*), zahŕňajúcu systematické vedomosti, zjednotené určitou myšlienkovou. V §3 netvrdí explicitne, že je disciplínou filozofickou, ale že je k nej „príbuzná“²⁵. V poznámke k §3 sa Greguš odvoláva na filozofa Friedricha Bouterwerka, ktorý zaraduje estetiku medzi „výsledné“ filozofické disciplíny, pričom napríklad pedagogiku Bouterwerk chápe ako výsledok etiky a psychológie.²⁶

Greguš si uvedomuje nevyhnutnosť odlíšenia poznávacieho, estetického, etického, náboženského postoja, no uvažuje aj o ich syntéze, snaží sa odhaľovať súvislosti pravdy, dobra a krásy. Jana Sošková konštatuje: „[Greguš] Vidí krásu dobra a pravdy rovnako ako vidí pravdu krásy a dobra ako aj dobro pravdy a krásy. [...] Krásu môžeme podľa Greguša nielen nazerať, cítiť, ale aj poznať jej ‚pravdu‘ a vykonať jej ‚dobro‘.“²⁷ Okrem týchto všeobecných konštatovaní na základe interpretácie znalkyne Gregušovej estetiky, však vo vzťahu k otázkam mrvnej výchovy v tomto vedeckom spise nenachádzame konkrétnejšie indície. Jediný (a zároveň posledný) §82 spisu²⁸, ktorý sa v niektorých prekladoch Gregušovho kompendia (napr. v práci Evy Botčánkovej²⁹) ani len neuvádza (teda zrejme nepovažuje sa ani za relevantný z hľadiska estetiky ako vedy), nesie v sebe aj explicitný odkaz ku problematike mrvov.

Práve v tomto zmienenom paragafe Greguš ku koncu pojednania o slovesných umeniach (ktoré považuje len za „relativne krásne“) analyzuje krásne rečníctvo ako vyjadrenie snaženia cestou argumentácie (zákonitosti rečníckeho prejavu) a vyburcovania duše (psychologické znalosti). Usudzuje však, že vzhľadom na podriadenie všetkých cieľov ľudského snaženia zákonom najvyššieho

²⁵ GREGUSS [GREGUŠ], Michal. *Compendium Aestheticae* (ususi auditorum suorum edidit) Cassoiae: Typis Caroli Werfer Academiae Typographi, 1826, s. 10. Tu doslovne hovorí: „[...] sed etiam Philosophiae propriae cognatam, quatenus pulchritudinis absolutae ideam evolvit“

²⁶ GREGUSS [GREGUŠ], ref. 25, s. 10-11.

²⁷ SOŠKOVÁ, ref. 13, s. 121.

²⁸ GREGUSS [GREGUŠ], ref. 25, s. 141-144.

²⁹ Pozri bližšie BOTČÁNKOVÁ, ref. 21, s. 72.

dobra a čestnosti, je zrejmé, že základom rečníckeho umenia je etika³⁰: „*Preto sa rečnícke umenie najlepšie člení podľa etického momentu. Etika stanovuje pravidlá snáh a činov alebo absolútne, alebo relativne, raz vzhľadom na božské, inokedy vzhľadom na občiansky život človeka*“.³¹ Greguš uzatvára paragraf varovaním, aby rečníctvo dbalo na etické poučky, na mrvné city, inak bude len klamaním a zavádzaním a nebude ho možné priradiť k relatívne krásnym umeniam a následne „*Kantovu kritiku si zaslúži*“.³² Z hľadiska umeleckej kritiky, ktorá vyrástla na pôde umenovednej analýzy, boli pre Greguša autoritami J. J. Wincklemann, G. E. Lessing, W. F. Schelling a J. G. Herder.³³ Greguš vo svojich úvahách sice sporadicky polemizuje aj s Hegelom, neobchádza však ani jeho idey týkajúce sa povahy estetického sveta a jeho praktické dôsledky pre spoločnosť, národ, štát a duchovný obzor človeka.³⁴

Greguš sa okrem I. Kanta, G. E. Lessinga, F. Bouterwerka, W. T. Kruga odvoláva v kompendiu aj na Friedricha Schillera. Schiller vo viacerých filozofických dielach vyjadril svoje presvedčenie, že centrálnym bodom umenia je podľa neho zmyslové znázorňovanie (javenie sa) mrvnej autonómie človeka. Vo svojom diele *Listy o estetickej výchove* (1793) hľadá kľúč na prekonanie dezintegrácie a odcudzenia človeka modernej doby pričom vyzdvihuje etické a politické ideály, ktorými umenie pôsobí. Hovorí o rozumnom štáte³⁵, kde sa predstava rozumnosti viaže na estetický rozmer človeka, bezpodmienečne, rozvinutý estetický cit zjemuňuje mrvy a dôstojné chovanie³⁶. Schiller hovorí dokonca o tzv. estetickom štáte („*štát krásného zdáni*“)³⁷, v ktorom má byť umenie nástrojom rozumnosti. Podľa Schillera je ľahšie prejsť od estetického stavu k mrvnému a logickému (od krásy

³⁰ Greguš v tomto paragafe delí rečníctvo na etické, nábožensko-etické, politicko-etické, súdne alebo rozhodovacie.

³¹ GREGUSS [GREGUŠ], ref. 25, s. 142.

³² GREGUSS [GREGUŠ], ref. 25, s. 142.

³³ Napríklad vo Winckelmanovej teórii silne rezonuje antický model krásy a dobra. MAKKY, Lukáš. Kedy začína koniec umenia In KOPČÁKOVÁ, Slávka – KVOKAČKA, Adrián (eds.). Súradnice estetiky, umenia a kultúry III . Európske estetické myslenie a umelecká tvorba: pramene, metamorfózy a ich relevancia. Studia Aesthetica XVII. Prešov: FF PU, 2018, s. 40. Tento autor v prípade jeho náhľadov upozorňuje na jeho presvedčenie, že umenie nie je len niečo v nás (objekt, nástroj, vec), ale je bytostnou súčasťou našej existencie a to takej, ktorá nás „povznáša k lepšiemu“.

³⁴ Na etický rozmer Heglových ideí poukazuje aj tento autor: KVOKAČKA, Adrián. Za všetko môže Hegel. In KOPČÁKOVÁ, Slávka – KVOKAČKA, Adrián (eds.). Súradnice estetiky, umenia a kultúry III . Európske estetické myslenie a umelecká tvorba: pramene, metamorfózy a ich relevancia. Studia Aesthetica XVII. Prešov: FF PU, 2018, s. 34. Autor sa domnieva, že Hegel, aby dokázal vysvetliť, čo vlastne spoločnosť stráca, ak prichádza o umenie, poukazoval na funkcie, ktorými umenie disponovalo v starších kultúrach. Podľa Kvokačku umenie zohrávalo vedúcu úlohu v týchto kultúrach preto, „lebo bolo hlavným médiom reprezentácie ich náboženstva, etiky a svetonázoru“.

³⁵ SCHILLER, Friedrich. Výbor z filozofických spisov. Prel. František Dmel a Ivan Ozarčuk. Praha: Svoboda – Libertas, 1992, s. 219.

³⁶ MALÍČKOVÁ, Michaela. Hra(nie) len ako estetický fenomén. Nitra: FF UKF, 2008, s. 26. Malíčková tu konštatuje: „Schiller vníma hru a estetický stav ako podmienku rozumnosti, ktorá dovedie človeka späť k jeho morálnej výške“.

³⁷ SCHILLER, ref. 35, s. 225, 226.

k dobru a pravde) než od fyzického k estetickému³⁸. Preto podľa filozofa jedna z najzávažnejších úloh kultúry spočíva v podrobení človeka forme a umožnení dosiahnuť mu ríšu krásy, teda urobiť ho estetickým, lebo iba z estetického stavu (nie z fyzického) sa môže vyvinúť stav mravný. Schillerov generačný druh Johann F. Herbart videl podobne hlavný cieľ vyučovania v cnosti, ktorú možno docieliť aj rozvíjaním estetického záujmu.

Pod priamym vplyvom M. Greguša sa na prešovskom evanjelickom kolégiu rodilo estetické myslenie Andreja Vandráka (1807-1884). Pod vplyvom svojho učiteľa sa zoznámil s Kantovou estetikou, jej kritikou, s prácami Johanna G. Fichteho a Wilhelma T. Kruga. Počas štúdií v Jene mali naňho impozantný vplyv prednášky filozofa Jakoba F. Friesa. Vandrákovi sa sice nepodarilo zamýšľanú prácu o estetike nikdy napísat, avšak jeho estetické myslenie možno abstrahovať z jeho koncepcie filozofie a najmä z jeho etiky. Eklantantným príkladom snahy meniť spoločnosť, jej mravný a duchovný stav umením a kultiváciou človeka je práve Vandrákova „filozofia cieľov“³⁹, rozpracovaná v práci *Prvky filozofickej etiky (A philosophiae ethikai elemi)*, 1842).

Napriek určitej miere poplatnosti voči názorom nemeckých filozofov J. F. Friesa, W. T. Kruga a ď., Vandrák nedelí filozofiu na teoretickú a praktickú, ale na „filozofiu príčin“ a „filozofiu cieľov“⁴⁰. Prvá sa zaoberá poznávaním kauzálnej a druhá úcelovej súvislosti. Filozofia cieľov súvisí s praktickým životom. Vandrák ju delí na dve vedy: etiku a estetiku, teda na „vedu o skutočnej hodnote a cieľoch ľudských skutkov, vede o životnej múdrosti, pod menom etika, veda o mravnosti“ a na „vedu odhalujúcu ciele sveta, života, posvätný pôvod bytosť a ich večný poriadok, s názvom vierouka, estetika“⁴¹. Vo vede o mravnosti (filozofii mravov) sú v jeho koncepcii obsiahnuté hľadiská a otázky vedy o kráse, časť estetiky je súčasťou etiky⁴², bez poznania estetiky úplnosť poznania etiky nie je možná. Spojenie etického a estetického možno najlepšie identifikovať prostredníctvom inštinktov, sám Vandrák ich delí na rozumové, estetické a mravné⁴³. Naposledy menované stoja najvyššie, estetická dimenzia je v ich prípade vyjadriteľná nezišnosťou, vznešenosťou, nenapodobiteľnosťou⁴⁴. V špeciálnej etike (náuke o cnosti) definuje úlohu cnosti ako dobrovoľnej a v skutkoch sa prejavujúcej „mravnej dokonalosti“ resp. „skutočnej duchovnej kráse“⁴⁵.

Vplyv J. F. Friesa, v dejinách filozofie považovaného za predstaviteľa kritického návratu ku Kantovi, vo Vandrákovej etike je citeľný. Vandrák domýšľa

³⁸ OVIANNIKOV, ref. 9, s. 301.

³⁹ SOŠKOVÁ, Jana. Estetika ako filozofia cieľov v chápaní Andreja Vandráka. In SOŠKOVÁ, Jana (ed.). Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku II. Studia Aesthetica III. Prešov: FF PU v Prešove, 1999, s. 23-40.

⁴⁰ DUPKALA, Rudolf. Prešovská škola. Filozofia na evanjelickom kolégiju v Prešove. Prešov: FF PU v Prešove, 1999, s. 73.

⁴¹ VANDRÁK, Andrej. Prvky filozofickej etiky. In DUPAKALA, Rudolf - KÓNYA, Peter (eds.). Antológia z diel profesorov prešovského evanjelického kolégia. I. Filozofia. Prešov: ManaCon, 1999, s. 176.

⁴² SOŠKOVÁ, ref. 39, s. 26.

⁴³ VANDRÁK, ref. 41, s. 180.

⁴⁴ VANDRÁK, ref. 41, s. 183.

⁴⁵ VANDRÁK, ref. 41, s. 199.

Friesov pojem „odplaty večného v konečnom“ a „tušenia večného v konečnom“ prostredníctvom citu vznešena, entuziazmu a zbožnosti ako mrvnej cnosti, čo autorka Sošková označuje ako estetickú nezišťnosť⁴⁶. Tá je základom etického, kde mrvné konanie nie je dosahované len z prinútenia, ale práve zo slobodnej mysle, čo je priamy kantovský postulát. Vandrák videl zmysel pestovania estetickej sveta prakticky. Jeho kultúrny a kultivačný význam videl v neustále realizovanej estetickej výchove jednotlivca⁴⁷, ktorá má dosah na celkový spoločenský život a má význam pre zveľaďovanie náboženského života.

Evanjelickú výchovu a zároveň kvalitné vzdelanie poskytovali v Uhorsku 19. storočia evanjelické lýcea⁴⁸. Z hľadiska skúmanej problematiky som zatiaľ nacrtla situáciu na prešovskom evanjelickom kolégii. Predstavené boli spisy s vedeckou ašpiráciou a jedno kompendium⁴⁹. Vzhľadom na doterajší stav bádania konštatujeme, že v 19. storočí v oblasti estetiky vznikli na Slovensku iba dve kompendiá – už zmienené Gregušovo kompendium (*Compendium Aestheticae*, 1826), ktoré vzniklo ešte v Prešove a estetické kompendium T. G. Schröera (*Isagoge in eruditio[n]em aestheticam*, 1842), odbornej verejnosti do polovice 90. rokov 20. storočia prakticky takmer neznáme⁵⁰. Vzniklo v prostredí bratislavského evanjelického lýcea, ktoré bolo v prvej polovici 19. storočia považované za najlepšie v celom hornom Uhorsku⁵¹. Prichádzali naň študovať budúce významné osobnosti našich národných dejín a vedy, ako napr. Michal Greguš, Karol Kuzmány, Ján Kollár či František Palacký.

Veľavravný je určite fakt, že okrem Pavla Jozefa Šafárika (ktorý študoval Kežmarku), autori estetických spisov (prípadne učebníc) ako Matej Ševrlay, Matej Holko ml., Michal Greguš, Ludvig Schedius, Ján Kollár, Bohuslav Tablic, František Palacký či Karol Kuzmány boli absolventmi bratislavského lýcea⁵². Na bratislavskom evanjelickom lýceu v prvej polovici 19. storočia pôsobil skromný, bohabojný a všestranne vzdelaný profesor Tobias Gottfried Schröer (1791-1850)⁵³. Dejiny

⁴⁶ SOŠKOVÁ, ref. 39, s. 33.

⁴⁷ Estetická výchova na území Horného Uhorska ako najsevernejšej časti habsburskej monarchie bola považovaná za akési kvintesenciu či dovršenie dokonalého klasického vzdelania, čo malo dopad aj na konstituovanie osnov jej vyšších vzdelávacích inštitúcií.

⁴⁸ V tomto smere sú vyzdvihované najmä dve vzdelávacie inštitúcie, kde študovala elita našich národných buditeľov, politikov, jazykovedcov či literátov 19. storočia - bratislavské evanjelické lýceum (1606) a prešovské evanjelické kolégium (1667). DUPAKALA, Rudolf - KÓNYA, Peter (eds.). Antológia z diel profesorov prešovského evanjelického kolégia. I. Filozofia. Prešov: ManaCon, 1999, 247 s.

⁴⁹ Kompendiá prestavujú (z definície) menej vedecký a viac inštruktívny spôsob nazerania na danú vedeckú alebo duchovnú oblasť. Estetické kompendiá sa v 19. storočí objavujú omnoho zriedkavejšie ako v iných študijných disciplínach evanjelických lýceí (latinčina, gramatika, etika, literatúra a pod.).

⁵⁰ LENGOVÁ, Jana. Hudba v živote a diele Tobiasa Gottfrieda Schröera. In Slovenská hudba, 1998, roč. 24, č. 3, s. 362-387.

⁵¹ MARKUSOVSKÝ, Sámuel. A Pozsony ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban A Pozsony ág. hitv. evang. egyház multjával. Pozsony: Wigand F. K. Konyvnyomdája, 1896, 738 s.

⁵² Pozri bližšie BOTÍÁKOVÁ, ref. 21, s. 11-12.

⁵³ K životu a dielu osobnosti: SCHRÖER, Arnold - SCHRÖER, Rudolf - ZILCHERT, Robert. Chr. Oeser's - Tobias Gottfried Schröers's Lebenserinnerungen. Stuttgart: Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft, 1933. 266 s. LENGOVÁ, ref. 50, s. 362-387. KOPČÁKOVÁ, Slávka -

estetického myslenia na Slovensku doposiaľ dostatočne nepreskúmali a nedoceňovali jeho vklad a dedičstvo, ktoré zanechal. Medzi rokmi 1817–40 pôsobil ako profesor historie, archeológie a estetiky na evanjelickom lýceu v Bratislave⁵⁴. Schröerovo pedagogické pôsobenie sa popri estetickových chovnom úsilí vo výraznej miere viazalo aj na mravnú a náboženskú výchovu svojich zverencov a zverenkýň (učil paralelne aj na dievčenských evanjelických školách v Bratislave)⁵⁵.

Miesto mravnej výchovy v učebnici estetickej výchovy a v estetickom kompendiu T. G. Schröera

V priebehu 30. a 40. rokov 19. storočia vytvoril T. G. Schröer svoje najdôležitejšie zrelé diela (viaceré z nich vydal v Nemecku pod pseudonymom), týkajúce sa estetiky a estetickej výchovy. Počet jeho knižných diel, teoretických spisov a literárnych diel (drámy) predstavuje dovedna 42 diel. Schröer je autorom veľkého množstva učebníčkov, a to učebníčkov svetových dejín (určených pre ženskú mládež), učebníčkov nemeckej literatúry, učebnice latinčiny, dôležitého estetického kompendia, ale aj dvoch drám a viacerých básničiek, z ktorých niektoré preložil jeho bývalý študent a neskorší kolega, Ľudovít Štúr.

Svoje pedagogické idey sa Schröer snažil docieliť neustálym živým kontaktom s umením a za súčasnej orientácii v poznatkovej báze týkajúcej sa jeho dejín, štýlového vývoja, druhov a foriem. Zrejme najvýznamnejším a najznámejším dielom je jeho učebnica estetickej výchovy, napísaná pod pseudonymom Christian Oeser⁵⁶ s názvom [Ch. Oeser's] *Briefe an eine Jungfrau über die Hauptgegenstände der Aesthetik. Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen, denen es mit ästhetischen Bildung ernst ist* (slov. *Listy Chr. Oesera panne o podstatných veciach estetiky. Vznešený dar pre panie a mladé ženy, ktoré berú estetické vzdelávanie s vážnosťou*, 1837, 1. vyd.). Ide o estetické kompendium zacielené na problematiku vzdelávania a výchovy ženskej mládeže, ktoré medzi rokmi 1937 – 1899 vyšlo až v 26. vydaniach. Učebnica je napísaná v 19. storočí populárnu a náučnou formou listov (podľa vzoru Schillerovho diela *Listy o estetickej výchove* či diela *Levana alebo u umení vyučovania* od J. Paula Richtera) určených čitateľkám. Pôvodne pozostávala

---

ORIŇÁKOVÁ, Slávka. Estetická teória a estetická výchova v teoretickom diele Tobiasa Gottfrieda Schröera. In KOPČÁKOVÁ, Slávka (ed.). Súčasné hudobnoestetické myslenie na Slovensku v kontexte metodologických problémov estetiky a muzikológie. Opera theoriae artis. Slávka Kopčáková. Prešov: FF PU, 2016, s. 95-108. ZUBAL, Pavol. Rezonancia myšlienok dobových estetických teórií nemecky hovoriaceho jazykového priestoru v diele Tobiasa Gottfrieda Schröera. In KOPČÁKOVÁ, Slávka (ed.). Súčasné hudobnoestetické myslenie na Slovensku v kontexte metodologických problémov estetiky a muzikológie. Opera theoriae artis. Slávka Kopčáková. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2016, s. 109-123.

⁵⁴ Stal sa učiteľom a následne kolegom Ľudovíta Štúra, Schröer napriek svojej nemeckej národnosti bol významnou pedagogickou osobnosťou s mimoriadnym vplyvom i na slovenských študentov (študovali uňho viacerí predstavitelia generácie štúrovcov, napr. Janko Kalinčiak a Samo Chalupka), ktorí si ho vysoko vážili.

⁵⁵ Okrem školskej činnosti sa aktivizoval aj v službe evanjelickej cirkvi vykonávaním katechizačných hodín v nedeľu pred kázňou, organizoval nedeľňajšie školské bohoslužby, v rámci ktorých prednášal homílie. SCHRÖER, A. – SCHRÖER, R. – ZILCHERT, ref. 53, s. 74.

⁵⁶ Ide o čiastočný akronym priezviska S-c-h-r-o-e-r.

zo 60 kapitol (listov)⁵⁷, v ktorých autor vznešenou a úctivou formou adresuje čitateľkám pojednanie o estetike, subjektívnej a objektívnej kráse, povahe a jednotlivých druhoch umenia, o estetických kategóriach, o hre, ale aj ďalšie užitočné návody pre dosiahnutie dobrého a mrvného života.⁵⁸ K všeobecnejšej úvahе o estetickej výchove pristupuje v poslednom (60.) liste učebnice s názvom *Einfluss ästhetischer Bildung auf dass Gemüth (Vplyv estetického vzdelenia na mysel')*, kde znova opakuje cieľ svojich listov, a to udržiavať svoje čitateľky v „pravde, dobre a kráse“.⁵⁹ Silná opora v tejto klasickej doktríne rezonuje podobne u Karola Kuzmányho.⁶⁰

Schröer na tomto mieste cituje aj Schillerove úvahy o človeku zanietenému pre veci estetiky: „*Estét disponuje väčšou silou nad zmyselnosťou, pôvabom viac pre pravdivosť a dobro; vkus vytvára priestor vôli prostredníctvom úsilia o pravidelnosť, poriadok a harmóniu a je často silnejší ako všetky protivenstvá života, poraziť zlo, krotiť vzdor ľudskej prirodzenosti. Sklony stúpajú ľahšie na jemne utvorenom srdci, vrtkavosti a jemnému mravu oveľa viac podlieha drsnosť, hrubá zmyselnosť, nerest a barbarstvo ako púhej nádobe rozumu.*“⁶¹ K tomu ešte dodáva svoju vlastnú úvahu o prepojení krásy s nábožnosťou, v tých časoch reprezentujúcej de facto výchovu k mravom, keď hovorí: „*Krása chytá človeka za jeho zmyslovú stránku, aby sa prepojilo zmyslové s duchovným, spája dva svety podobne ako náboženstvo, ktoré spája Zem a nebesá. Preto aj umenie a náboženstvo si prieateľsky podávajú ruku a náboženstvo nemôže vo vyššom zmysle existovať bez estetického.*“⁶² Tieto názory sú paralelné s vnímaním prepojenia náboženstva a umenia napr. u Karola Kuzmányho⁶³, ako aj so zaradením etiky (ako vedy o mrvnosti) do vierouky-estetiky resp. do filozofie cieľov Andreja Vandráka, pričom tento autor chápe estetiku ako súčasť etiky a súčasť náboženstva.⁶⁴

Schröer uvažuje intenzívne aj nad nevhodne realizovanou estetickou výchovou, a to veľmi adresnými úvahami namierenými proti hedonizmu, sentimentalite, bolestínstvu či úniku pred svetom vedúcemu až k správaniu na hranici mrvnosti: „*Existuje však asi estetické vzdelenanie, ktoré nie je osožné ľudskej blaženosťi, ktoré sa môže stať obzvlášť skazené a škodlivé ženskému pohlaviu, ak sa pri múzickom vzdelení fantázie a vokusu prepasie vzdelenáť súčasne srdce a rozum a tak sa narúša*

⁵⁷ Podľa 4. vydania (1852) 60 kapitol (listov), avšak v 16. vydaní je to – vdľaka „agilité“ a snahe vydavateľa A. W. Grubeho prepracovávať cudzie dielo – už 68. listov. [SCHRÖER, Tobias Gottfried]. Chr. Oeser's Briefe an eine Jungfrau über Hauptgegenstände der Aesthetik. Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen. Zechsgehnte verarbeitete Aulage (Bearbeitet und herausgegeben von A.W. Grube). Leipzig: Friedrich Brandstetter, 1874. 611 s.

⁵⁸ Učebnica estetickej výchovy je svojím obsahom ohlasom na čerstvo publikované prednášky z estetiky (Ästhetik, 1835, 1. vyd.) G. F. Hegela, vydané posthumne jeho žiakmi, ktoré Schröer dôverne poznal, jednou z indícii k tomuto je jeho morfológia druhov umenia.

⁵⁹ [SCHRÖER, Tobias Gottfried]. Ch. Oeser's Briefe an eine Jungfrau über die Hauptgegenstände der Aesthetik. Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen, denen es mit ästhetischen Bildung ernst ist. Vierte bedeutend vermehrte und verbesserte Auflage. (Bearbeitet und herausgegeben von A. W. Grube). Leipzig: Friedrich Brandstetter, 1852, s. 464.

⁶⁰ Porovnaj KUZMÁNY, ref. 22, s. 138-139.

⁶¹ SCHRÖER, ref. 59, s. 464.

⁶² SCHRÖER, ref. 59, s. 466-467.

⁶³ Porovnaj KUZMÁNY, ref. 22, s. 145-146.

⁶⁴ Porovnaj VANDRÁK, ref. 41, s. 176.

harmónia duše. [...] Ak sa však pocit krásy obráti viac k zmyslovosti, zmocní sa nás nenávytný sklon k potešeniu, ktorý znecitlivuje proti všetkej vážnosti života, proti povinnosti a právu, proti Bohu a človeku a ktorý strháva dušu k zvrhlosti.“⁶⁵ Podobnú otázku kladie napríklad Karol Kuzmány⁶⁶, keď sa pýta na to, či je pravda a mravné dobro krásou. Odpovedá síce negatívne, ale súčasne obracia pozornosť svojho čitateľa ku kategórii vkusu (krasocitné vzdelanie), ktoré podľa neho padá alebo rastie s „charakterom náboženstva“, a v tomto zmysle opovrhovanie umeleckými dieunami považuje za „daromné a hlúpe úsilie“.⁶⁷ Varuje pred snahou vylúčiť umenie z náboženstva, čo korunuje úvahou korešpondujúcou so Schröerovým apelom vyvarovať sa „klamlivosti“ nevhodného umenia: „nič nie je hnunejšie než lživé básnenie, t. j. básnenie, vydávajúce lož za pravdu, nešlachetnosť za mravné dobro“.⁶⁸

Najdôležitejšou vedeckou prácou T. G. Schröera je málo známe estetické kompendium *Isagoge in eruditionem aestheticam* (Návod na estetické vzdelávanie, 1842). Popri kompendiu *Compendium Aestheticae* (slov. *Estetické kompendium*, 1826) Michala Greguša je druhým z dvoch známych estetických kompendií, ktoré vznikli na území Slovenska v 19. storočí. Je výsledkom snahy o koncínnejší odborne vyhranený text, jeho pedagogické zacielenie je však nesporné – je určené je pre študentov evanjelického lýcea. Je členené v súlade so súdobým členením estetiky na všeobecnú a špeciálnu.⁶⁹ V predhovore učebnice (§1) definuje Schröer estetiku ako vedu krásne: „*Aesthetica est scientia pulchri*“⁷⁰. Počnúc §4 začína jeho pojednanie o všeobecnej estetike, pričom charakteristika toho, prečo smerujeme ku krásnu (pocitovanie krásy, získavanie schopnosti cítiť krásu etc.) je autorovou odozvou na Kantovské kritiky, najmä na zdôvodnenie prechodnosti estetického stavu, ktorý sa pripája budť k poznaniu alebo k mravnému konaniu.

Schröer v §4 definuje vzťah kategórie krásna k dobrému a mravnému životu nasledujúco: „*Cieľom človeka je dokonalý život, tak citový ako rozumový. Každý krok života smeruje k dobru a šťastiu; život citový k citovému dobru, život rozumový podľa základných schopností ducha k tom rozdielnym rozumovým dobrám. Totiž schopnosť poznávania smeruje k pravde, schopnosť konania k mravnosti, mravnému dobru, schopnosť cítenia ku krásnu. Keď teda duch získal krásno, život so schopnosťou cítenia je dokonalý.*“⁷¹ Krásno považuje za dokonalý život so schopnosťou cítenia (§5) avšak v nevyhnutej rovnováhe s rozumovými schopnosťami človeka (§6), za protiklad krásy považuje „život lenivý a nevhodne činný vo vzťahu k rozumu, čo plodí odpor a hnuš.“⁷² V §7 naznačuje prirodzené „spojenie krásna s pravdou a morálkou“⁷³,

⁶⁵ SCHRÖER, ref. 59, s. 465.

⁶⁶ KUZMÁNY, ref. 22, s. 139.

⁶⁷ KUZMÁNY, ref. 22, s. 139.

⁶⁸ KUZMÁNY, ref. 22, s. 139.

⁶⁹ SCHRÖER, Tobias Gottfried. *Isagoge in eruditionem aestheticam*. Posonii: Typis Caroli Friderici Wigand, 1842, 68 s. Kompendium obsahuje časti Predhovor (§1 – §3), Všeobecná estetika (§4 – §26) a Špeciálna estetika (§27 – 86).

⁷⁰ SCHRÖER, ref. 69, s. 1.

⁷¹ SCHRÖER, ref. 69, s. 3.

⁷² SCHRÖER, ref. 69, s. 3. Porovnaj GREGUSS [GREGUŠ], ref. 25, s. 36.

⁷³ SCHRÖER, ref. 69, s. 3.

pričom však rozdiel vidí v cítení ako schopnosti zmyslovej a pasívnej v porovnaní s pravdou a morálkou ako aktívnymi schopnosťami poznávania a konania.⁷⁴

V časti *Špeciálna estetika*, pojednáva najprv o umeniach, v jej III. kapitole *Subjektívny estetický život* (§82-§86) však opäťovne prináša silný morálny apel v podobe konštatovaní protikladu medzi estetickým a nemorálnym (§ 84): „*Oproti estetickému vkusu hodnému zušľachťovania stojí: surovosť mrvavov a nevedomosť ducha, nedostatok pozornosti na tie veci, ktoré nás obklopujú, jednostranné a nedôstojné pestovanie ducha túžby*“.⁷⁵ Podobne ako Schröer, aj M. Greguš dáva do priameho súvisu s úpadkom mrvavov estetickú kategóriu, a to kategóriu škaredého (*hässlich*, lat. *turpe*), pričom mu nejde o samotné páčenie či nepáčenie sa, ale o protikladnosť na úrovni duševnej činnosti (predstavivosť, pamäť, myslenie): „*Ale čokoľvek je zmätené a nedokonalé, vo vzťahu k nám ruší harmonickú činnosť našich (duševných) síl a uráža nielen cit zmyslový, ale aj rozumový a ešte viac morálny a zároveň sociálny cit*“.⁷⁶

Ako nebezpečnú vníma stratu mrvavných ideálov aj M. Greguš, keď konštuje, že kategória škaredého, ktorá sa zakladá na nedostatku ideálov, rezultuje do kategórie nízkeho (nem. *niedrig*): „*Práve tak, ako krása, pôvab a vznešenosť nás napĺňajú citom pôžitku, tak ošklivosť, neforemnosť a nízkosť nás napĺňajú odporom*“.⁷⁷ Protikladom k surovosti mrvavov a nedôstojnému pestovaniu ducha kladie Schröer život v súlade s mrvavnými kategóriami a zásadami náboženského života. V §85 svojho spisu je ešte konkrétnejší, keď hovorí, že estetický život v cnosti, pravde a náboženstve napomáha citom ušľachtilej ľudskosti: „[...] svieži (čistý, neskazený) a bystrý duch je plný dôstojnosti a morálky a samotné krásno svojou láskavou povahou zaiste nie príkazmi ale láskou a úctivosťou priťahuje k všetkému čestnému“.⁷⁸ V §86 napokon ešte zdôrazňuje najhlbšie spojenie estetiky s praktickým životom a šťastím.

Miesto mrvanej a náboženskej výchovy v pedagogickom kompendiu T. G. Schröera

Najdôležitejším spisom z hľadiska nami skúmanej problematiky je rozsiahly spis *Institutiones pedagogicae sive de arte educandi liber sinopticus. Quem Scholis suis conscripsit Godofreus Schröer* (slov. *Pedagogické návody alebo prehľadná kniha o umení vyučovania*, ktorú svojim školám napísal Gottfried Schröer profesor bratislavského evanjelického lýcea, 1848) vydané pod jeho pravým menom. Prehľadná kniha o umení vyučovania je koncipovaná na základe predstavenia pedagogiky ako samostatnej vedy, obsahuje však aj kapitoly bezprostredne sa viažuce k problémom estetiky a estetickej výchovy, rovnako sú v nej obsiahnuté viaceré kapitoly týkajúce sa výchovy mrvavov. Členenie knihy na tri časti⁷⁹ sleduje cieľ pomenovať sféry pôsobnosti pedagogiky ako nezávislej vedy oblasti tela, ducha, rozumovej vý-

⁷⁴ Platónska idea dobra a idea krásy (niekde spresňuje, že myslí mrvavé dobro, dobré mrvavy atď.), je v Schröerovom zmýšľaní neustále prítomná.

⁷⁵ SCHRÖER, ref. 69, s. 64.

⁷⁶ GREGUSS [GREGUŠ], ref. 25, s. 35.

⁷⁷ GREGUSS [GREGUŠ], ref. 25, s. 35.

⁷⁸ SCHRÖER, ref. 69, s. 65.

⁷⁹ SCHRÖER, Tobias Gottfried. *Institutiones pedagogicae sive de arte educandi liber sinopticus. Quem Scholis suis conscripsit Godofreus Schröer*. Magyar-Ovárini: Typis&sumptibus Alexan-

chovy (logika) a estetickej výchovy (časť I.), ako aj vzťahovať pojem pedagogika k sféram spoločenského života človeka – súkromná a verejná výchova, výchova chlapcov, výchova dievčat, výchova uplatňovaná vo vzťahu k tvoreniu a rozhodovaniu (časť II.), pričom vovádza čitateľa do histórie disciplíny, čím potvrdzuje jej novozískanú legitimitu medzi ostatným vedami.

V spise sa Schröer usiluje aplikovať poznatky estetiky aj do synopsy vednej disciplíny pedagogiky, o čom svedčí 2. kapitola (časť I.) s názvom *Výchova k schopnosti cítenia alebo estetická výchova*. Autor tu v §70-§74 diferencuje jednotlivé druhy pociťovania, citov a vyšších citov pod jednotným názvom „cit“ do systému piatich citov: cit prirodzenosti, cit pravdy, cit morálky, cit nábožnosti a cit krásna.⁸⁰ Aj keď vo svojich prácach na najvyššie miesto v estetickom poznávaní a aktívitatách kladie poznávanie a neustálu prítomnosť krásnych umení (tu §74 *Sensus pulchri*, §75 *Sensus pulchrae*), do tejto kapitoly zároveň organicky začleňuje aj city vedúce k mravnosti – pravdu, morállosť a nábožnosť (§71 *Sensus veri*, §72 *Sensus honesti*, §73 *Sensus divini*). Z prirodzených citov za najlepšie a najvznešenejšie považuje cit pravdy, cit morálky a cit krásna.⁸¹ Cit pravdy a cit morálky odporúča rozvíjať od malička paralelne s rozvíjaním citu nábožnosti, ktorý je s ním spojený ako vrodené úsilie o svätosť⁸². Namiesto askézy, dlhých naučených modlitieb a formuliek však odporúča, aby nič nebolo dosahované násilím a vynútením⁸³, aby vychovávateľ sám bol chovancom príkladom.

Najpodstatnejším a explicitným príspevkom do diskurzu o dobovej mravnej výchove je tretia hlava (náležiaca k I. časti spisu), s názvom *Zušľachťovanie schopnosti chcenia, inak morálnej alebo etika*. Na pôde 9 rozpracovaných paragrafov (§78-86) tu autor predstavuje svoju koncepciu výchovy mravov cez témy: Výchova mravov, Nepriama alebo negatívna mravná výchova, Morálna náuka, Odmena a trest, Všeobecná učiteľská patológia, Špeciálna učiteľská patológia, Vyššia mravná alebo rozumová výchova, Vyučovanie k cnosti, Vyučovanie k cnosti a vyššej nábožnosti. V §78 (*Educatio Ethica*) definuje povahu a ciele disciplíny: „Zušľachťovanie morálnej schopnosti človeka, ktoré sa zakladá na úsilí o cnosť, je konečný a najvyšší cieľ všetkej výchovy. Cnosť sa totiž nerodí v človeku, ale získava sa iba úsilím (štúdiom) a veľkou námahou (prácou)“, ide o prebúdzanie rozumu, pričom „k dobru viesť a od zla odvraťať je povinnosťou učiteľa“.⁸⁴ Citujúc Senecu (*O hneve III. 21*) upozorňuje Schröer na zhoubnosť hnev u vychovávaného ale i krotenie prirodzeného nadania nevhodným zásahom vychovávajúceho. V jeho ponímaní cnosť spočíva v zdokonaľovaní všetkých schopností ducha, pričom ich zušľachťovanie smeruje k „morálnemu vychovávaniu“⁸⁵. Podľa autora vzniká

drii Czéh, 1848, 98 s. I. Autor člení knihu takto: Samostatná (nezávislá) pedagogika (§1-§86); II. Pedagogika vzťažná (§1-§23); III. Krátka história pedagogiky (§1-§15).

⁸⁰ SCHRÖER, ref. 79, s. 56-59.

⁸¹ SCHRÖER, ref. 79, s. 56. Autor tu existenciu prirodzeného úsilia o pravdu dokladá citátom z Cicera, keď v §71 hovorí: „všetci sme vedení túžbou po poznaní: veríme, že v nej vyniká krásne; domnievame sa, že pochybiť, myliť sa, nevedieť, klamať je zlé a nemorálne“.

⁸² SCHRÖER, ref. 79, s. 56-57.

⁸³ SCHRÖER, ref. 79, s. 57

⁸⁴ SCHRÖER, ref. 79, s. 60.

⁸⁵ SCHRÖER, ref. 79, s. 60.

trojaký druh výchovy k mrvom: 1. nepriamy alebo negatívny, 2. priamy alebo pozitívny a 3. vyšší alebo rozumový.

Podľa Cicera cnosť je prirodzenosť dovedená na vrchol – touto parafrázou začína pojednanie o nepriamej mravnej výchove v §79 (*Educatio ethica indirecta s. negativa*). Svoju náuku k tejto veci zhŕňa do šiestich bodov, pričom s veľkým taktom a pochopením pre mladé duše zdôrazňuje, že detský vek má byť veselý a šťastný, má sa vyhýbať leňošeniu, poslušnosť má byť docieľovaná citlivou a s úctou, bez predstierania, lebo naša „*dôvera povzbudzuje ich duše a prebudí zápas morálnych súl*“⁸⁶. Vyzdvihuje príklad rodičov a učiteľov, vystríha pred moralizovaním a vyzdvihuje aj estetický moment (vplyv poézie): „*morálne rady (myšlienky) a básničky (versíky) nech sú vkladané do mladučkých duší, tak ako semienka, aby spolu s rozumom rástli a vo svojom čase priniesli owoce.*“⁸⁷. Týmto „láskavým“ poúčaním pripomína ako inšpiračný zdroj J. A. Komenského v práci *Informatorium školy materinské*.⁸⁸ V detstve morálna výchova spočíva len v bdelosti a predvídavosti, nesprávne podnety nemajú byť potláčané priamo ale, naopak, majú byť skôr oslabené vzbudenými ušľachtilejšími dobrými spôsobmi.

Podľa Schröerovho úsudku náuka mrvov (morálna náuka) vychádza z poznania pravidiel a morálnych zákonov a vyžaduje si bezpodmienečnú poslušnosť bez námietok, výnimiek či pochybaciačnosti. Kto však vyžaduje poslušnosť, konštatuje autor v §80 (*Disciplina moralis*), nesmie tak činiť „*silou a vonkajšou mocou, ktorá robí duše otrockými, ale rozumom a láskavosťou, aby bol zákon poslúchaný dobrovoľne*“⁸⁹. Výchova k mrvom nie je vecou prikazovania, vysvetľovania, ani prižmurovania očí, treba sa tiež vyhýbať vášni, používaniu tvrdosti a hrubosti voči mladému človeku. To súvisí aj s potrebou odmeny a trestu, opisovanej v §81 (*Remuneratio et poena*), kde vymenúva vhodné i nevhodné odmeny, vystríha pred prílišnou chválou (vedúcou k namyslenosti) ale aj vážnou potupou (vedúcou) k poníženej malomyseľnosti, odporúča zriedkavejšie používanie odmien i trestov. V §82 (*Pathologia Paedagogica generalis*) pokračuje v tejto líni, keď odmieta iba ľahké napomínanie zo strany učiteľa, ktoré vedie k výchove „*ludí slabých alebo nešľachetných, lebo chlapec, ktorý sa nenaučil znášať nariadenia, nikdy nebude vedieť sebe rozkázať*“⁹⁰. Znova ešte pripomína Ciceronovo odporúčanie trestať i karhať bez urážok a potupy, v §83 (*Pathologia Paedagogica specialis*) odporúča čo „*najmenej používať fyzické tresty vo vyučovaní vied a umení*“⁹¹, naopak najprísnejšie tresty vyžaduje u chýb a prehreškov, ktoré viditeľne kategorizuje podľa siedmych hlavných hriechov ako ich opisuje katechizmus (pýcha, lakomstvo, závisť, hnev, smilstvo, obžerstvo, lenivosť).

K výchove dobrých mrvov podľa Schröera prispieva aj stabilné prostredie, minimalizácia možností cestovať⁹². Pri otázke vzbudzovania záujmu mladých o veci verejné (politika), sa Schröer odvoláva sa na svoj veľký vzor, Senecu, keď

⁸⁶ SCHRÖER, ref. 79, s. 61.

⁸⁷ SCHRÖER, ref. 79, s. 61.

⁸⁸ Porovnaj KOMENSKÝ, Jan Amos. *Informatorium školy mateřské*. Praha: Academia, 2007, 132 s.

⁸⁹ SCHRÖER, ref. 79, s. 62.

⁹⁰ SCHRÖER, ref. 79, s. 63.

⁹¹ SCHRÖER, ref. 79, s. 63.

⁹² SCHRÖER, ref. 79, s. 64. Podľa Schröera: „nestálosť bývania prináša nestálosť aj duchu“.

polemizuje s tými, ktorí by im to dovolili. Naopak, odporúča, aby sa mladí radšej starali o dobré vzdelanie a „*horlivo slúžili vede (vzdelaniu) v tichu škôl a knižníc*“⁹³. Nenamietá, že je potrebné sa v pravý čas učiť láske k vlasti, verejnej činnosti a cvičeniu výrečnosti a pohotovosti k nej, avšak verejný lomoz, vášne, boje názorov rozrušujú a môžu zmiasť mladého ducha, ktorý potom stratí ochotu vrátiť sa k „*domácej poslušnosti a vedeckým štúdiám, ktoré si vyžadujú tiché a pokojné povahy*“⁹⁴. Len čo dorastie rozum, mieni Schröer v stati o vyššej mrvnej (resp. rozumovej) výchove §84 (*Educatio ethica altior s. rationalis*), namiesto úplnej poslušnosti treba nastoliť výchovu podnecujúcu k čestnosti a morálnosti: „*Čím hodnejšia (dôstojnejšia) bola starostlivosť o morálny cit, tým ľahšie bude utváranie morálneho charakteru.*“⁹⁵ Za účinné pomocné prostriedky považuje čítanie mrvoučných kníh (predovšetkým básnikov a historikov), príklady slávnych mužov, príklad rodičov a učiteľov, spoločenstvo mrvavných ľudí, úprimné štúdium náboženských vecí a horlivé cvičenie síl v znášaní ľažkostí a nebezpečenstiev.

Mrvnú a rozumovú výchovu nastolenú v detskom veku pripravuje a v počasí veku dovršuje vyučovanie k cnosti, ktorému prvé základy položila náuka náboženstva. V stati o vyučovaní k cnosti v §85 (*Institutio ad virtutem*) Schröer akcentuje, že nejde v žiadnom prípade o suchopárnu náuku a opis rituálov, ale jej podstatou majú byť živé prejavy lásky a úcty voči Bohu. Najlepšou cestou k tomu je rozprávanie a komentovanie biblickej histórie, dojímajúce ducha a prebúdzajúce zbožné city, snaha zapamätať si jednoduché formuly modlitieb, morálne veršíky a biblické výroky, pričom osožné je votkať ich vo formy piesní a pod. Tieto úvahy zavŕšuje v stati o vyučovaní k cnosti a vyššej nábožnosti §86 (*Institutio ad virtutem et religionem altiore*) cez odporúčania študovať náboženskú literatúru, históriu, systematickú teológiu a Sväté Písmo. V opačnom prípade výsledkom je nevedomosť, poverčivosť či bezbožnosť, priamo prorocky vyznieva jeho konštatovanie: „*Určite vinu bezbožného storočia berú na seba tí učitelia náboženstva v kostoloch a školách, ktorí opustení božím duchom, alebo nechcú duše zdokonaľovať alebo nevedia.*“⁹⁶ Je to zároveň aj dôrazný apel na kvalitu vzdelávania učiteľov a vychávateľov v súdobej spoločenskej atmosfére. V porovnaní so Schröerom, azda najsilnejší akcent na náboženstvo a náboženskú výchovu nachádzame u Karola Kuzmányho⁹⁷.

Záver

V predkladanej štúdii predstavená, čiastočne analyzovaná a so súčasníkmi parciálne komparovaná pedagogická a esteticko-výchovná koncepcia spredmetnená

⁹³ SCHRÖER, ref. 79, s. 64.

⁹⁴ SCHRÖER, ref. 79, s. 65.

⁹⁵ SCHRÖER, ref. 79, s. 66.

⁹⁶ SCHRÖER, ref. 79, s. 67.

⁹⁷ Porovnaj KUZMÁNY, ref. 22, s. 138, 139, 145. U Karola Kuzmányho je náboženský akcent celkom pochopiteľný: svoju kariéru profesora evanjelického lýcea (v Kežmarku) a cirkevného hodnostára ukončil ako profesor praktickej teológie vo Viedni (1849-1860) a napokon ako superintendent (evanjelický duchovný dozorca nad viacerými cirkevnými zbormi) v Banskej Bystrici. Inklinácia k náboženstvu u Schröera sa zasa prirodzene viaže k jeho silnej mladíckej túžbe stať sa evanjelickým kazateľom. Porovnaj SCHRÖER, A. - SCHRÖER, R. - ZILCHERT, ref. 53.

v dielach estetika Tobiasa Gottfrieda Schröera vykazuje výraznú a explicitne verbalizovanú inklináciu k mrvnej výchove. Príklad T. G. Schröera je len jedným príkladom z existujúcich prepojení poznatkovej bázy estetiky, mrvnej výchovy, pedagogiky, filozofie a ďalších vied o človeku so živou edukačnou praxou. Hoci jeho osobnosť ostala nepochopiteľne v tieni záujmu historikov estetiky, estetickej a mrvnej výchovy či pedagogiky, Schröer slúži nielen ako vzácny príklad komplexného uvažovania o estetických kategóriach a ich prepojení s etickými kategóriami, ale aj ako inšpirácia pre dnešok. Ozvena antických názorov v jeho myšlení (Cicero, Seneca, Horatius), poznanie Komenského diela, dôverná znalosť prác I. Kanta, G. F. Hegela, F. Schillera, J. Paula a ď. ako zdrojov úvah o estetickej a etickej výchove vzbudzujú obdiv a dávajú jeho myšlienkom, vážnosť a aktuálnosť, bez ohľadu na pomer voľnej inšpirácie, epigónstva a vlastných originálnych zdrojov jeho konceptu.

Schröerovo presvedčenie o tom, že umenie – cez jeho sociálne, umelecké, estetické a mrvny zdokonaľujúce funkcie – svojou povahou vychádza v ústrety potrebám a podmienkam fungovania ľudskej kultúry rešpektujúcich morálku, ľudskú dôstojnosť a ideu dobra pre všetkých jej členov, je všadeprítomné aj v prácach jeho súčasníkov, A. Vandráka, M. Greguša, L. Štúra, K. Kuzmányho a ďalších. Koncepcie slovenských mysliteľov v 19. storočí vznikali ako odozva na nemeckú filozofiu, často cestou tvorivej transformácie či domyslením postulátov svojich učiteľov. Každý z nich svojou cestou dospel k idee vyššieho dobra, docieleného skrzes výchovu mrvov realizovanou aj cestou estetického vnímania a prežívania života. Síce sa tak udialo na rôznej platforme (kompendium, vedecký spis, učebnica, filozofický román a pod.) a často s pomocou odlišných inšpiračných zdrojov, v konečnom dôsledku sa každému z nich podarilo do určitej miery originálnym spôsobom osvetliť rozmer prepojenia estetického sveta so svetom výchovy mrvného jedinca a jeho zdokonaľovania pre dobro celej spoločnosti.

Už starorímsky filozof, Marcus Tullius Cicero, veľký vzor T. G. Schröera, jeden z najvzdelanejších mužov staroveku, bol presvedčený o tom, že vzdelenie človeka humanizuje a jeho vrcholom je ušľachtilé ľudstvo (*humanitas*). Tento odkaz (cez silné vplyvy platónskej filozofie) prevzali aj naši vzdelanci v 19. a 20. storočí. Boli silne presvedčení o tom, že vzdelenosť (doplnená mrvmi a schopnosťou esteticky prežívať život) ako tretia moc môže ovplyvniť štaty a ich budúcnosť. Ich odkaz presahuje opäťovne až do dnešných dní⁹⁸. Slovami Malcolma Budda: „[...] cieľom ľudstva musí byť dosiahnutie sveta, v ktorom je čo najväčší počet obyvateľov morálne obdivuhodný, s čo najväčším počtom z nich vedúcich taký život, v ktorom ich životy prekvitajú, pričom tvorba a porozumenie umeniu je len jednou z ciest, ktorou možno zlepšiť ich životy, hoci je mimoriadne dôležitou v moderných spoločnostiach.“⁹⁹

⁹⁸ Pre súčasnú mrvnú výchovu sú veľmi aktuálne koncepty rozvoja autenticity, empatie a zmyslu pre vlastnú aj cudziu ľudskú dôstojnosť. GLUCHMAN, Vasil. Moral (or ethical) education in Slovakia and its theoretical basis. In Ethics & Bioethics, 2016, roč. 6, č. 1-2, s. 81. LESNÁK, Slavomír – ŠTĚRBA, Radim. Moral education in the Czech territory in the past and the present. In Ethics & Bioethics, 2016, roč. 6, č. 1-2, s. 49, 51, 54. Pritom príeniky sú viditeľné aj v aktuálnych výskumných aktivitách v umeleckej pedagogike. ZAHRADNÍKOVÁ, Ľubomíra. Hodnotová orientácia detských hudobných interpretov. In Slovenská hudba, 2017, roč. 43, č. 2, s. 173-193.

⁹⁹ BUDD, ref. 11, s. 206.

Významný český filozof Jan Patočka prítomnosti umenia v ľudskom živote udelil dokonca status formotvornosti vo vzťahu k dejinám¹⁰⁰, tým, že považuje umenie „za vyjadrenie zmyslu“ a umenie zaradil medzi „vzdelávacie moci“¹⁰¹, ktorých pôsobením sa utvárajú dejiny. Skúmanie dejín estetického myslenia za súčasného hľadania paralel s výskumom dejín etického myslenia predstavuje vytváranie historickej reality, z ktorej je možné inšpiratívne a všeobecne platné momenty zasadíť nielen do našej prítomnosti ale aj do utvárania našej budúcnosti. Preto sa odkaz učencov 19. storočia zrakdli ako stále aktuálny až do dnešných dní, iniciuje neustále hľadať nové riešenia. A to aj z dôvodu, že v 21. storočí, plnom turbulentných zmien v politike, v modoch vnímania reality, v realite nového usporiadania sveta a „stiahovania národov“, a mnohých ďalších globálnych problémov, zrejme vzniká čoraz naliehavejšia potreba nanovo formulovať otázku, čím môže výchova k umeniu a k estetickému prežívaniu života prispiť k formovaniu ohľaduplného, morálkou a solidaritou, súcitom a rešpektom voči iným ľudským bytostiam aj voči prírode disponujúceho mravného jedinca¹⁰².

Zoznam prameňov a literatúry: Publikované pramene, antológie:

- BOTŤÁNKOVÁ, Eva. K prameňom estetického myslenia na Slovensku. Bratislava: VEDA SAV, 1999.
- DUPAKALA, Rudolf – KÓNYA, Peter. Antológia z diel profesorov prešovského evanjelického kolégia. I. Filozofia. Prešov: ManaCon, 1999.
- GREGUSS [GREGUŠ], Michal. Compendium Aestheticae (usus auditorum suorum edit) Cassoviae: Typis Caroli Werfer Academiae Typographi, 1826.
- KOMENSKÝ, Jan Amos. Informatorium školy mateřské. Praha: Academia, 2007.
- MARKUSOVSZKY, Sámuél. A Pozsony ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban A Pozsony ág. hitv. evang. egyház multjával. Pozsony: Wigand F. K. Konyvnyomdája, 1896.
- SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph. Filozofia umenia. Bratislava: Kalligram, 2007.
- SCHILLER, Friedrich. Výbor z filosofických spisů. Prel. František Dmel a Ivan Ozarčuk. Praha: Svoboda – Libertas, 1992.
- SCHRÖER, Arnold – SCHRÖER, Rudolf – ZILCHERT, Robert. Chr. Oeser's – Tobias Gottfried Schröers's Lebenserinnerungen. Stuttgart: Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft, 1933.
- SCHRÖER, Tobias Gottfried. Chr. Oeser's Briefe an eine Jungfrau über Hauptgegenstände der Aesthetik. Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen. Zehszehnte verarbeitete Aulage (Bearbeitet und herausgegeben von A.W. Grube). Leipzig: Friedrich Brandstetter, 1874.

¹⁰⁰ Pozri bližšie in ŠEVČÍK, Miloš. Umění jako vyjádření smyslu. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a vyd. Mervart, 2014, 250 s.

¹⁰¹ ŠEVČÍK, ref. 100, s. 140. Autor konštatuje: „V Patočkově pojetí je však nezbytné pribzit uměleckému dílu významnejší účel. Patočka dochází k tomu, že klíč dává uměleckému dílu [...] význam „čistého porozumení bytí“, díky kterému se zjevují „svět““.

¹⁰² Za preklady latinských textov do slovenčiny d'akujem Mgr. Slávke Oriňákovej, PhD. z Prešovskej univerzity. Za pomoc a konzultácie pri preklade nemeckých textov d'akujem doc. PhDr. Pavlovi Zubalovi, PhD. z Katolíckej univerzity v Ružomberku. Preklady anglických textov, autorka štúdie.

SCHRÖER, Tobias Gottfried. Ch. Oeser's Briefe an eine Jungfrau über die Hauptgegenstände der Aesthetik. Ein Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen, denen es mit ästhetischen Bildung ernst ist. Vierte bedeutend vermehrte und verbesserte Auflage. (Bearbeitet und herausgegeben von A. W. Grube). Leipzig: Friedrich Brandstetter, 1852.

SCHRÖER, Tobias Gottfried. Isagoge in eruditionem aestheticam. Posonii: Typis Caroli Friderici Wigand, 1842.

SCHRÖER, Tobias Gottfried. Institutiones pedagogicae sive de arte educandi liber si-nopticus. Quem Scholis suis conscripsit Godofreus Schröer. Magyar-Ovári: Typis-&-sumptibus Alexandrii Czéh, 1848.

PLATÓN. Štát. 2. vyd. Bratislava: Kalligram, 2009.

Monografie a zborníky ako celok:

BOTTÁNKOVÁ, Eva. K prameňom estetického myslenia na Slovensku. Bratislava: VEDA SAV, 1999.

DUPKALA, Rudolf. Prešovská škola. Filozofia na evanjelickom kolágiu v Prešove. Prešov: FF PU v Prešove, 1999.

HLOBIL, Tomáš. Výuka dobrého vkusu jako státní zájem. Počátky pražské univerzitní estetiky ve středoevropských souvislostech 1763-1805. Praha: Togga, 2011.

MALÍČKOVÁ, Michaela. Hra(nie) len ako estetický fenomén. Nitra: FF UKF, 2008.

OVSIANNIKOV, Michail Fedotovič. Dejiny estetického myslenia. Bratislava: Nakl. Pravda, 1980.

SOŠKOVÁ, Jana. Immanuel Kant a súčasná estetika. Prešov: FF PU v Prešove, 2006/7.

SOŠKOVÁ, Jana. Od teoretickej ku aplikovanej estetike (Problémy filozofie dejín estetiky na Slovensku). Prešov: FF PU v Prešove, 2001.

ŠEVČÍK, Miloš. Umění jako vyjádření smyslu. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a vyd. Mervart, 2014.

Články v časopisoch a zborníkoch:

BUDD, Malcolm. Morality, Society and the Love of Art. In *Estetika: The Central European Journal of Aesthetics*, 2014, roč. 51 (New series roč. 7), č. 2, s. 170-207.

DUPKALA, Rudolf. Štúrov hegelianizmus. In SOŠKOVÁ, Jana. Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku. *Studia Aesthetica I*. Prešov: FF PU v Prešove, 1998, s. 112-122.

FISCHEROVÁ, Anna. Zo Štúrových estetických názorov I. In SOŠKOVÁ, Jana (ed.). Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku. *Studia Aesthetica I*. Prešov: FF PU v Prešove, 1998, s. 73-111.

GIURGIU, Silvia. Before and after Aesthetic Autonomy: Two Ages of Ethical Criticism and Their (Dis)Continuity. In KOPČÁKOVÁ, Slávka - KVOKAČKA, Adrián (eds.). Súradnice estetiky, umenia a kultúry III. Európske estetické myslenie a umelecká tvorba: pramene, metamorfózy a ich relevancia. *Studia Aesthetica XVII*. Prešov: FF PU, 2018, s. 63-72.

GLUCHMAN, Vasil. Moral (or ethical) education in Slovakia and its theoretical basis. In *Ethics & Bioethics*, 2016, roč. 6, č. 1-2, s. 79-89.

KOPČÁKOVÁ, Slávka - ORIŇÁKOVÁ, Slávka. Estetická teória a estetická výchova v teoretickom diele Tobiasa Gottfrieda Schröera. In KOPČÁKOVÁ, Slávka (ed.). Súčasné hudobnoestetické myslenie na Slovensku v kontexte metodologických problémov estetiky a muzikológie. *Opera theoriae artis*. Slávka Kopčáková. Prešov: FF PU, 2016, s. 95-108.

- KVOKAČKA, Adrián. Za všetko môže Hegel. In KOPČÁKOVÁ, Slávka – KVOKAČKA, Adrián (eds.). Súradnice estetiky, umenia a kultúry III . Európske estetické myslenie a umělecká tvorba: pramene, metamorfózy a ich relevancia. Studia Aesthetica XVII. Prešov: FF PU, 2018, s. 30-36.
- LENGOVÁ, Jana. Hudba v živote a diele Tobiasa Gottfrieda Schröera. In Slovenská hudba, 1998, roč. 24, č. 3, s. 362-387.
- LESŇÁK, Slavomír – ŠTĚRBA, Radim. Moral education in the Czech territory in the past and the present. In Ethics & Bioethics, 2016, roč. 6, č. 1-2, s. 45-57.
- MAKKY, Lukáš. Kedy začína koniec umenia. In KOPČÁKOVÁ, Slávka – KVOKAČKA, Adrián (eds.). Súradnice estetiky, umenia a kultúry III . Európske estetické myslenie a umělecká tvorba: pramene, metamorfózy a ich relevancia. Studia Aesthetica XVII. Prešov: FF PU, 2018, s. 37-46.
- SOŠKOVÁ, Jana. Možnosti uplatnenia interdisciplinárneho prístupu v teórii estetickej výchovy. In SOŠKOVÁ, Jana (ed.). Estetika v horizontoch interdisciplinárnosti. Prešov: FF PU, 1999, s. 82-93.
- SOŠKOVÁ, Jana. Zum Verständnis der Ästhetik bei den Philosophen des 19. Jahrhunderts in der Slowakei, die sich auf Kant Beriefen. In SOŠKOVÁ, Jana (ed.). Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku. Studia Aesthetica I. Prešov: FF PU v Prešove, 1998, s. 142-154.
- SOŠKOVÁ, Jana. Estetika ako filozofia cieľov v chápaní Andreja Vandráka. In SOŠKOVÁ, Jana (ed.). Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku II. Studia Aesthetica III. Prešov: FF PU v Prešove, 1999, s. 23-40.
- VANDRÁK, Andrej. Prvky filozofickej etiky. In DUPAKALA, Rudolf – KÓNYA, Peter (eds.). Antológia z diel profesorov prešovského evanjelického kolégia. I. Filozofia. Prešov: ManaCon, 1999, s. 171-232.
- ZAHRADNÍKOVÁ, Ľubomíra. Hodnotová orientácia detských hudobných interpretov. In Slovenská hudba, 2017, roč. 43, č. 2, s. 173-193.
- ZUBAL, Pavol. Rezonancia myšlienok dobových estetických teórií nemecky hovoriaceho jazykového priestoru v diele Tobiasa Gottfrieda Schröera. In KOPČÁKOVÁ, Slávka. Súčasné hudobnoestetické myslenie na Slovensku v kontexte metodologických problémov estetiky a muzikológie. Opera theoriae artis. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2016, s. 109-123.

Počet znakov vrátane medzier: 64 788

Počet slov: 9203

DIAGNOSING BRAZIL: PAULO PRADO IN SEARCH OF BRAZILIAN IDENTITY

Aleš VRBATA

Universidade Estadual de Feira de Santana
Av. Transnordestina, s/n – Novo Horizonte
Feira de Santana
Brazília
44036-900
alesvrbata@hotmail.com

DOI: 10.17846/SRN.2018.22.1.194-224

VRBATA, Aleš. Diagnostikování Brazílie: Paulo Prado a jeho hledání brazilské identity. Článek se zabývá brazilským myslitelem Paulo Pradem (1869-1943), kterého chápe jako dědice evropského historického determinismu „race, milieu, moment“ jehož nejlepší výraz najdeme u evropských myslitelů jako je Taine, Renan, Barrès, Unamuno, a dalších. Pradova profesní dráha probíhala zejména mezi Portugalcí a Francouzi v prostředí pařížského fin-de-siècle, avšak ve 20. letech 20. století se stal významným mentorem brazilského modernismu. Článek ukazuje Prada jako dědice evropského myšlení, který se pokouší definovat 1) paulistickou (São Paulo) a 2) obecně brazilskou identitu jako pokus Západu (či jeho iberské větve) etablovat se v tropech. Na rozdíl od jiných a pozdějších autorů (Gilberto Freyre), kteří formulovali Brazílii jako trans-rasový a trans-atlantický universální a svým způsobem globální projekt jehož výsledkem byla nejen jedinečná civilizace, ale dokonce i nový člověk, Prado je pod vlivem evropské dekadence fin-de-siècle. Historický pokrok přiznává jedině státu São Paulo, zatímco zbytek Brazílie je mu zcela pod vlivem úpadkem zatížené portugalské společnosti. Článek se obírá jeho hlavními a jedinými díly Paulística (1925) a Retrato do Brasil (1928), zdůrazňuje jejich logickou návaznost a kontinuitu s evropskými mysliteli a také jeho vliv na pozdější analýzy brazilské společnosti.

Klíčová slova: Paulo Prado; dějiny; Brazílie; rasa; duše; teritorium; úpadek;

Keywords: Paulo Prado; History; Brazil; Race; Soul; Territory; Decadence;

Numa terra radiosa vive um povo triste
[In a radiant land live a sad people]
Paulo Prado (1928)

*The real, central theme of history is not what happened,
but what people felt about it when it was happening.*
G. M. Young (1953)

Introduction

This paper deals with Brazilian social thinker Paul Prado as a significant contributor to a quite extensive question of Brazilian national identity. Prado can be considered a figure linking older late 19th-century Brazilian thinkers whose search for national identity mirrored influences of European positivism and biological determinism and modernists who attempted to introduce Brazil to modernity and give it a totally new, "modern" self-image, i.e. independent national identity through arts and explain Brazil as an independent culture. Paulo Prado belonged to one of the richest *paulista* families, but spent considerable part of his life in Paris, close to *Cenáculo português*, formed by eminent Portuguese intellectuals. Exposed to such influences Prado elaborated his own concept of Brazilian national identity whose theoretical basis can be rightfully called "European". In his work Prado makes use of the same *critère explicatif* that is frequently present in 19th-century "diagnoses" of national identity and culture: climate, countryside, history, race, soul etc. The same approach is identifiable in the father of Portuguese modern historiography, Alexandre Herculano, in Portuguese *Geração de 1870*, in French intellectuals like Augustin Thierry, Hippolyte Taine, Ernest Renan or Spanish representatives of *Generación 98*. The common denominator of these theories is something I would call "*preeminent critère explicatif du XIXème siècle: la race, le milieu, le moment*".

If other authors introduced extremely optimistic portrait of Brazil (Afonso Celso's *Porque Me Ufano do Meu País*, [Eng. Why I Am Proud of My Country], a blatantly chauvinistic and erroneous book), Paulo Prado, on the contrary, introduced a sad and tragic picture of his country. This paper emphasizes Prado as, at least partly, European thinker because his ideas cannot be evaluated or understood without references to European history of ideas and the Parisian context in which they were formed. Of course, there are Brazilian influences. One of them constitutes his uncle, monarchist historian Eduardo Prado, author of *A Ilusão Americana* (1894) and his mentor, historian Capistrano de Abreu. But even these two authors were under the impact of European thought. This paper views Prado as an inheritor of Taine's concept of history and society, "*la race, le milieu, le moment*" as it is known from his *Histoire de la littérature anglaise* (1863) and as it is also found in many other intellectuals of the late 19th century. Like them Prado views nation and its history not mechanistically (Enlightenment) but organically, makes frequent use of the same terminology linking collective psychology, nature and physical health of people. In both of his books (*Paulística*, 1925; *Retrado do Brasil*, 1928) Prado views history and society from the organicist perspective and thus can be classified only as a predecessor of the conservative, i.e. backward-looking current of Brazilian modernism calling for Brazilianization of Brazil (Plínio Salgado, Menotti del Picchia, Cassiano Ricardo, movements like *Anta* or *Verdeamarelismo*). Like that Prado can be viewed both as an inheritor of Taine, Renan or Barrès and predecessor of conservative version of modernism.

First part of this paper describes the process of change in Brazilian cultural management after the proclamation of republic in 1889 and progressive independence of liberal arts which led to modernist emancipatory discourse of 1920s. Here

my claim is that European *fin-de-siècle* was to a significant degree manifestation of the conflict between Nature/Romanticism and Civilization/Enlightenment, i.e. a conflict that was a fundamental inspiration for Prado's analysis of Brazilian society.

Second part of this paper is divided into three sub-chapters. This first one deals with transformation process of traditionalist ideology into a conservative ideology. The second sub-chapter deals with the Taine's concept "*la race, le milieu, le moment*", its younger followers who applied it to 19th- and 20th-century nationalism and whose discourse became progressively de-sacralized, secularized, naturalized and biologized. Third sub-chapter deals with Prado's inspirational sources in the intellectual climate of the late 19th-century Paris. Even though he is referred as a mentor of Brazilian modernism, his vocabulary (soul, un/sub/conscious, race, nature) and thinking make him a 19th-century thinker who attributed decisive role in history to nature.

Third part of this paper deals with Brazilian identity, i.e. takes a deeper look at Brazilian decadence and soul throughout history. It has two parts whereas the first one is dedicated to his book *Paulística* and the role that Prado's attributes to São Paulo in the history of Brazil and the second part analysis his book *Retrato do Brasil*. Numerous quotations from both books will sufficiently reveal Prado's organicist and naturalistic view of history which is of European inspiration and which dominated Europe at least till 1945.

Last chapter is a conclusion where Prado's interpretation put to the much wider context of Brazilian and European history of ideas.

Nationalism and Identity: Between Cultural Management and Popular Sentiment

In Europe question of national identity was intensely studied already at the beginning of the 19th century, especially in German-speaking Europe. If it was here where romanticism originated, the same could be said about extraordinary interest in "soul nation", its intimate link with countryside, soil and territory, bond between the living and the dead. Ellenberger characterized romantic creativity and thought in following way: 1) a deep feeling for nature, in contrast with the Enlightenment which was centered around Man, 2) the Romantic sought to penetrate the secrets of nature's fundament (*Grund*) which he considered to be at the same time of his own soul, 3) feeling for becoming (*Werden*). Romanticism held that all beings stemmed from seminal principles, which developed in individuals, societies, nations, languages and cultures, 4) Romanticism was concerned with particular nations and cultures, not just with society in general, 5) Romanticism brought a new feeling for history, striving to conjure up, as it were, the spirit of past centuries. It was said that that Romanticism achieved *Einfühlung* with every possible period of history, with the sole exception of the Enlightenment, 6) in contrast with the Enlightenment, Romanticism lays a strong emphasis upon the notion of individual.¹

¹ ELLENBERGER, Henri F. Discovery of the Unconscious. New York: BasicBooks, 1970, p. 199-200.

All these characteristics were transferred to political thought and in the centro-European region contributed to more detailed questioning of national identity. Outside this region the contribution to thoughts about national identity was not so strong:

"Because England and France became (somewhat unwittingly) the first 'developed' countries as the industrial age dawned, their intelligentsias were more at home with political and economic matters than with the portentous metaphysical interests of German. In philosophizing, moreover, the English and French tended to conflate their national ideals with recipes for mankind at large. This produced a body of Enlightenment thought which in its more glib and self-serving aspects encountered head-on challenge from German romanticism."²

In fact throughout all the 19th century Germans did not cease to ask what being German means and where frontiers of their *Vaterland* lie. Already in 1813 Ernst Moritz Arndt composed poem *Des Deutschen Vaterland* in which he asks where is the frontier of his *Vaterland*; in Bavaria, Tirol, Pomerania? However, question of national identity is not only geographic? It is a "term so loose that one can apply it to anything from mankind at large to a single person seeking self-knowledge via psychotherapy. Artists, poets, historians, anthropologists, philosophers and politicians entertain versions of identity even when not consciously in quest of it or not confident of the term's utility."³

For Richard Morse search for national identity in German-speaking Europe holds analogy for Latin America as well as old European construction Enlightenment versus romanticism. There is no doubt that we have to separate acts of political independence and identity (self-definition and self-image). Similarly to 19th-century German-speaking Europe, 19th-century Latin America was not a single nation but loosely connected fragmented parts sharing culture and religion of Iberian peninsula, by then backward regions in Europe. And Latinamerican elites considered neither Iberian nor Afro-American/Amerindian heritage as serious models worth of following. Formulating agenda for their country or continent Latinamerican thinkers could count on number of European models, but the problem was to identify local ingredients that were supposed to be adapted to such models. Such a problem is quite visible if one observes the application of the word "barbarism" which was frequently applied exactly to what was authentically local. In contrast to Japanese and other Asians where "barbarian" was more or less "foreigner", in Latin America it was frequently Indian, mestizo, Afro-American or a farmers of Iberian descent. So for Argentinian Domingo Faustino Sarmiento (1811-1888) pampa is "barbarian". For Morse it seems that it was as late as in 1891 when in José Martí's *Nuestra América* a great step forward was taken because for him identity is closely linked with democratization, nationalism lost its implications of rootedness in the people. But as we will see further,

² MORSE, Richard. "The Multiverse of Latin American Identity, c.1920-1970". In BETHELL, Leslie (ed.). Ideas and Ideologies in Twentieth Century Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 4.

³ MORSE, ref. 2, p. 3.

situation was not so simple because romantic equation between identity and "soul", "blood", "soil" or "language" was further enhanced with the European *nouvelle droite* already in 1880s which had its consequences also across Atlantic.

Evolution of Latinamerican society contradicted the idea that the people is the bedrock of national identity as in Europe where ideological popular movements had shaped popular awareness and political process. In Latin America national doctrines, ideological precepts were usually imported, imposed from above and formulated by intelligentsia. In 19th-century Brazil social diagnostics (*Zeitdiagnose*) were completely in hands of intellectual elite. Cultural and political identity of the country remained stuck within European political, cultural and artistic models. Cultural management which was directed by the court imitated European trends among which the most important role belonged to *modèle français* (Denis Rolland). Such a trend was initiated soon after the arrival of Braganças to Rio de Janeiro (1807). At that time the crown revoked standing prohibitions on institutions of higher learning in the colony, established royal press, library, botanical garden, and museum. During the first decades of 19th century the court of Rio de Janeiro was striving to establish an artistic and scientific infrastructure worthy of a European court. In 1816, the new king D. João VI accepted a so-called *Mission française* formed by French artists and master artisans who refugeeed by Napoleon's fall from power and came to Brazil to establish royal academy dedicated to arts. The mission led by Joachim Lebreton arrived on 26 March 1816 and soon after, in 1817, Princess Leopoldina, Austrian bride of prince D. Pedro arrived in Brazil with Austro-Bavarian scientific mission. All these royally sanctioned missions were fundamental to the institutionalization of a new form of cultural management and simultaneously created hierarchy of cultural clientelism.

It can be said that 19th-century Brazilian cultural management was court- and European-centered and frequently imitated European art, fashion or institutions. Whereas in Europe 19th-century politics and arts were permeated by romantic or otherwise nationalism, Brazilian cultural management was more or less European or trans-Atlantic even though expressing national sentiment:

Brazil's Imperial Academy of Fine Arts, for example, was a poor cousin to the French *École des Beaux-Arts*. In truth, the cultural establishment in nineteenth-century Brazil was dependent upon European academies, which provided training to promising Brazilian artists. The economy of cultural patronage was such that the recipients or royal patronage were clients of the Brazilian state, which itself was a client of European institutions.⁴

Above mentioned link between cultural management and intellectual theories of Brazilianness was frequently unnoticed and not researched. Today's *Brasiliianistas* (US experts in Brazilian studies) like Daryle Williams observe that US Brazilian studies were usually focused on intellectual Brazilian nationalism and not on its broader or institutional aspect. Nevertheless, there was a period

⁴ WILLIAMS, Daryle. Culture Wars: The First Vargas Regime, 1930-1945. Durham&London: Duke University Press, 2001, p. 30.

(1890-1930) when Brazilian intellectuals followed their own inspiration without being directed and controlled by state cultural management. Whereas European nationalism – as well as other movements – was closely linked with the emergence, growth and wealth of the middle classes, in Latin America nationalism – as well as many other movements or reforms – was directed from above, i.e. from imperial court or republican government. However, there are exceptions like Paulo Prado whose work about Brazil is more individualistic and European than state-managed.

Newborn 19th-century independent Brazil needed truly national ideology, justification of its existence, nationalist doctrine. For that reason Imperial institutions produced number of events whose main objective was a mythologico-ideological legitimization of new nation and its regime. In this respect symbolic event abound: one of them is the result of the competition organized by IHGB (Brazilian Historical and Geographic Institute) in 1844. The competition called "How to write the History of Brazil" was awarded to German scientist Karl von Martius, who defended an idea that Brazil should define itself on the basis of its unprecedented mixture of nations, races and colours: "The focal point for the historian ought to be to show how, in the development of Brazil, established conditions are to be found for the perfecting of the three human races, places here side by side in a manner hitherto unknown".⁵ Using a metaphor of Portuguese heritage as a powerful river that should "absorb the streams of the races India and Ethiopica", Martius supposed that the birth itself of Brazil is noted for unique miscegenation and country should capitalize on that. The truth is that the Brazilian monarchy invested so much in tropical symbology that mixed symbols of traditional European monarchism with some of those coming from local indigenous traditions.

In this paper, my claim is that it was only intellectual elite that could forge something that could be called "doctrine of nationalism", "nationalist doctrine" and, consequently, that could stand for a basis of whatever nationalistic movements. Many historical researches prove that there were only few social or political changes behind which there was a mobilization of masses:

(...) durante a história brasileira moderna, cada mudança de regime político (...) demonstrou a capacidade extraordinária das elites brasileiras de defender status quo (...) ou, caso se prefira, da extraordinária capacidade do povo brasileiro de tolerar a pobreza, a exclusão, a desigualdade e a injustiça e assim colaborar com sua própria subordinação. Não só não houve na história brasileira revolução comparável, por exemplo, à do México, da Rússia ou da China como tem sido pouquíssima a mobilização popular de qualquer tipo em prol da mudança política e social. Nas raras ocasiões em que as forças populares foram mobilizadas e organizadas para combater o status quo, principalmente depois de 1930 (...)."⁶

⁵ SCHWARCZ, Lilia Moritz. "O Mestiço and Tropical Country: The Creation of the Official Image of Independent Brazil", In Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe 80, abril de 2006, p. 25.

⁶ [During the modern history of Brazil, every change of political regime (...) demonstrated an extraordinary capacity of Brazilian elites to defend a status quo (...) or, if you will, an extraordinary capacity of Brazilian people to tolerate poverty, exclusion, inequality and injustice and thus to

Such a thesis is further supported by José Murilo de Carvalho's investigations into national mythology according to which there is a very small and limited pantheon of national political heros in Brazil⁷, "maioria das estátuas e monumentos têm péssima manutenção e estão cobertos de pichações" [majority of statues and monuments are badly maintained and splattered], in popular imagery there are no incontestable nation-founders and if there were attempts to make some, they did not succeed. Moreover Brazil had no *Libertadores* as in the case of Chile (Bernardo O'Higgins), USA (George Washington) and other countries. According to Carvalho "*a única figura que se aproxima da condição de herói nacional no Brasil é Tiradentes*" [the only figure that approximates to that of nation hero in Brazil is Tiradentes].⁸

If legitimatory foundational myths were result of Imperial cultural management whose beginning could be linked with crown prince and *Mission française*, the same could be said about Brazilian national identity in the 19th century which was literally produced by cultural management and as such presented in the world expositions.

According to Lilia Moritz Schwartz "liberation movements in America closely overlapped with the nationalist era in Europe, with which they maintained a certain dialogue."⁹ In spite of such a dialogue Latinamerican nationalism cannot be equated to that of Europe. As Benedict Anderson (1991) observes there was not a distinguishing language (colonies spoke the same languages as metropolies) and nationalist movements were frequently led rather by elites than by nascent middle classes. Consequently it is more exact to speak about alternative (Latin American) model of nationalism. Following Anderson's concept of "imagined communities" Schwartz affirms that Brazilian monarchy constructed its identity by means of (quasi-) mythological and almost exclusive legitimatory imagery containing both symbols of abundant nature and racial mixture. Such a nationalism can be viewed as a "cultural artefact", i.e. "attempt to confer antiquity upon a recent process, universality upon localized experience and almost religious aspect upon an evidently political instrumentality."¹⁰

Bradford Burns is less unequivocal. He divides Brazilian nationalism evolution in three historical phases: (a) colonial nativism, (b) nineteenth-century defensive nationalism, and (c) twentieth-century offensive nationalism saying that the last phase can be sub-divided into political and cultural nationalism and that

---

collaborate with its own subordination. Not only there was no revolution comparable with that in Mexico, Russia or China but there was also always very low popular mobilization of whatever kind in favour of political and social change. Only in rare occasions the power of the people was mobilized and organized to contest the status quo, especially after 1930], BETHELL, Leslie. "Política no Brasil: De eleições sem democracia à democracia sem cidadania". In BETHELL, Leslie (ed.) Brasil. Fardo do passado, promessa do futuro. Dez ensaios sobre política e sociedade brasileira. Rio de Janeiro: Civilização brasileira, 2002, p. 29.

⁷ CARVALHO, José Murilo de. "Terra do nunca: Sonhos que não se realizam". In BETHELL, Leslie (ed.). Brasil. Fardo do passado, promessa do futuro. Dez ensaios sobre política e sociedade brasileira, Rio de Janeiro: Civilização brasileira, 2002, p. 57.

⁸ CARVALHO, ref. 7, p. 59.

⁹ SCHWARCZ, ref. 5, p. 25.

¹⁰ SCHWARCZ, ref. 5, p. 26.

it was "intellectual elite [that] have provided the major continuity for the three periods."¹¹ Even though he states that "the nationalist spirit in Brazil boasts a long history of development", and "its course was facilitated by the fact that Brazil possesses to an unusual degree all factors that favor the formation and growth of nationalism", he also says that "the first manifestation of 'Brazilianism' - that is, a feeling of differentiation from others and unity among themselves - are difficult to ascertain precisely" and "historians vary in their judgements on the origins of Brazilian nationalism."¹² Whereas some believe that Brazilian nationalism was born with the discovery of Brazil (1500), others are convinced that the new tropical land was venerated as fatherland only with the growing number of immigrants. In fact, such assertion is a very vague one and, surprisingly, corresponds with another Burns' observation that it was intellectual elite that not only provided continuity between colonial nativism, 19th-century defensive nationalism and 20th-century offensive nationalism but also have formulated nationalist doctrine and directed, later in alliance with the politicians, the course of nationalism.¹³

As Daryle Williams observed, fall of the monarchy led to total change of cultural management which ceased to be centralized. Political system became decentralized (1891 constitution), there were still public ceremonies, expositions, art salons sponsored by federal ministeries, but the political purpose remained ambiguous, unclear or not united. Republican élite still reproduced "imitation strategy", but behind it there was no deeper unifying idea: "in civilizing the Brazilian republic in the image of turn-of-the-century Paris, the political and cultural élite seemed uninterested in making state into the nation's premier cultural patron"¹⁴ In Brazil new cultural élite was emerging. Not satisfied with the state first avant-garde movements - some of its members enjoyed international prestige and absorbed independent spirit which was slowly conquering quarters of young artists and writers - were becoming autonomous and independent. In Europe avant-gardes toyed with the idea of overthrowing of the cultural status quo built by bourgeois state. Such an atmosphere started already with 19th-century thinkers like Burckhard, Nietzsche or Dostoevsky and later received various labels like "apocalyptic consciousness"¹⁵, "cultural pessimism" or "cultural despair".¹⁶ At the turn of the century such an atmosphere started gaining intensity and the form of faith in what Griffin calls "constructive destruction", i.e. modern politicized myth "which became incorporated into the ideological rationale for attempts to engineer radical transformations of (...) reality."¹⁷ In the late 19th-century

¹¹ BRADFORD BURNS, Edward. Nationalism in Brazil: A Historical Survey, New York: Praeger, 1968, p. 9.

¹² BRADFORD BURNS, ref. 11, p. 5-7.

¹³ BRADFORD BURNS, ref. 11, p. 9.

¹⁴ WILLIAMS, ref. 4, p. 33.

¹⁵ BAUMER, F. L. "Twentieth-Century Version of the Apocalypse". In WARREN WAGAR, W. (ed.). European Intellectual History Since Darwin and Marx. London: Harper & Row, 1966, p. 110-134.

¹⁶ GRIFFIN, Roger. Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler. London: Palgrave & Macmillan, 2007, p. 59.

¹⁷ GRIFFIN, ref. 16, p. 7.

Europe, the all-pervasive feeling of decadence was described by Nietzsche in his *Unzeitgemäße Betrachtungen* (*Untimely Meditations* or *Unmodern Observations*) as a fragmentation of academic disciplines, the unbridled materialism of the educated classes, the growing of worldliness and lovelessness of society: "Everything, contemporary art and scholarship included, serves the approaching barbarism. The educated man has degenerated into culture's greatest enemy by denying the general malaise with lies and thereby impeding the physicians."¹⁸

Atmosphere of European decadence never reached Latin America. There was no appropriate soil for acculturation of such a phenomenon, but there were some aspects of it that influenced Latinamerican thinkers and artist such as desire for total rupture from the past and the importance attributed to "race", "soil" and "(ancestral) soul" in the interpretation of history, society, civilization. All this will be discussed later.

Till 1920s Brazilian academy managed to contain the avant-garde and to domesticate its iconoclastic authors. At the turn of the century there were two figures who chose to make radical break from convention: Euclides da Cunha (1866-1909), author of the famous *Os Sertões* [Backlands] (1902), and Lima Barreto (1881-1922), mulatto author of various books of social satire. Protomartyr of 1910s Brazilian first-generation avant-garde became painter Anita Malfatti who, after her return from New York (1917), received harsh review in afternoon edition of *O Estado de São Paulo* (from Monteiro Lobato). Making a radical break from tradition became a risky business for young artists and intellectuals but ivory tower of Brazilian Academy was already in process of erosion. The case of Anita Malfatti is an excellent example of new and independent venture of emerging modernist generation to define Brazilian national identity.

Paulo Prado, much older than young modernist artists, is sometimes considered an indispensable mentor of *Semana da Arte Moderna* (Modern Art Week). There are some point of convergence with Brazilian modernists (freedom from the past, rupture from the status of colony, leaving behind European fashions and defining national identity), but the point of departure of his thought differs from modernists. First, Prado is too much influenced by European *fin-de-siècle* paradigm, especially by Portuguese *Geração de 1870*, by his uncle Eduardo (monarchist, sympathizer of the USA) and number of other (not only French) thinkers. This is why Prado's view of Brazil is fundamentally defined by the dichotomy between Nature and Civilization. As it was explained in previous pages thinking centred in Nature can be equated with Romanticism whereas thinking centred in Man can be equated with Civilization. And European *fin-de-siècle* consciousness can be concisely defined as a clash between man of Enlightenment and man of Romanticism.¹⁹ A decadent hero Jacinto de Thormes of Eça de Queiros' novel

¹⁸ NIETZSCHE, Friedrich. "Schopenhauer as Educator". In NIETZSCHE, Friedrich, *Unmodern Observations*, New Haven, CT: Yale University Press, 1990, p. 185.

¹⁹ Nietzsche was the first thinker who was fully aware of the importance of (displaced) instinct for all the Western civilization and its further development. The same findings are apparent in Freud's *Das Unbehagen in der Kultur*, later in Spengler, Jung or Reich.

Cidade e as Serras is thrown into such a conflict and very Paulo Prado is described as such by Alceu Amoroso Lima when visiting Karlsbad.²⁰

Europeanized enough to suffer from typically European *fin-de-siècle* illness called neurasthenia, Paulo Prado prescribes for Brazil a manual how to be more authentic and how to extricate itself from the mimicking Euro-French fashions. Questionable in his work is the fact that it is (with the exception of Capistrano de Abreu's influence) of completely European inspiration and subjected to European *Zeitgeist*. Following chapter focuses on European intellectual tradition to which belongs Paulo Prado and which he helped to transfer to South American continent.

European *fin-de-siècle* and Brazilian Modernity

1. Replacing Tradition: From God's hierarchy to Nature's hierarchy

Dans sa vision de l'histoire de France, Maistre (...) reste tributaire de la perspective eschatologique qui est la sienne. (...) Si cette conception de la mission de la France a beaucoup frappé l'imagination des romantiques, elle a perdu aujourd'hui de son crédit

Pierre Glaudes²¹

In this sub-chapter I am going to take a closer look at the origins of social thought that influenced Portuguese and Brazilian thinkers at the turn of the 19th and 20th century. At that time Paris was a center not only of European *fin-de-siècle* culture but also hatchery of the European right that pre-determined ideological evolution of the old continent for at least fifty years. Brazilian intellectual élite studied or even lived in Paris and absorbed Parisian atmosphere of the late 19th century. Nationalism flourishing in the end of the 19th century had very deep roots that reached deep into the pre-Revolutionary political philosophy.

In his doctoral thesis *La Pensée politique d'Edmund Burke* (1972) Michel Ganzin elucidates genesis of European political conservatism whose first formulations finds in Burke's work and its effect in France and other countries on the continent. According to Ganzin “(...) la pensée burkienne constitue l'influence déterminante reçue par le courant qui, de la Contre-Révolution, passe par le Traditionalisme et aboutit au Nationalisme” [Burke's thought constitutes a determinant influence which was received by the current that goes from the Counterrevolution, passes through

²⁰ Neurastênico até a raiz dos cabelos. Sem achar graça em nada, [Neurasthenic to roots of his hair. He did not consider anything funny]. BERRIEL, Carlos Eduardo Ornelas. Tietê, Tejo, Sena. A Obra de Paulo Prado. Campinas, São Paulo: Papirus, 2000, p. 65-66. Berriel quotes Geraldo Ferraz's chapter “Paulo Prado e duas reedições” in his book Província e Nação (Paulística/Retrato do Brasil de Paulo Prado. Rio de Janeiro: José Olympio, 1972, p. xi).

²¹ [In its vision of history of France, Maistre is still a contributor to a eschatological perspective which is truly his own. (...) If this conception of the mission of France touched a lot imagination of romanticists, today it lost its credit], GLAUDES, Pierre (ed.), Joseph de Maistre, Oeuvres, Paris: Pierre Laffont, 2007, p. 1183.

traditionalism and leads to nationalism].²² According to Ganzin French social science was not sufficiently aware of Burke's influence on the continental political thought. Cobban, for example, believes that Burke did not have any influence on continental thinkers ("Burke n'a fondé aucune école et parmi les penseurs continentaux, malgré des emprunts occasionnels, l'influence de sa pensée en tant que tout fut négligeable")²³ and Godechot denies any influence of Burke on Maistre or Bonald ("ses véritables héritiers sont Taine et Barrès, mais aucun des théoriciens français Contre-révolutionnaire avant 1815, pas même Chateaubriand ne peut être considéré comme véritable disciple de Burke").²⁴ Ganzin is convinced that the first Burke's follower was Joseph de Maistre and later Bonald, Taine, Renan and even Barrès. In other words, Ganzin postulates a thesis of the continental ideological sequence counter-revolution-traditionalism-conservatism-nationalism inspired by Burke. It is noteworthy that according to the same thesis Burke reintroduced a philosophy of anthropological pessimism²⁵ to European political thought, philosophy placed between divine order of things and naturalism. Even though Burke avoided analogy of human organism/life and society, his political imagery is quite organicist:

A la différence de la pensée mécaniste et géométrique du XVIIIe siècle qui conçoit les institutions comme un mécanisme ou une architecture, Burke propose des institutions qui n'ont pas été créées ex nihilo mais qui se forment par de lentes évolutions en connaissant une croissance organique similaire à celle de l'animal ou de la plante. Par là il rejette l'idée selon laquelle le meilleur ordre social est l'œuvre d'un législateur, d'un individu ou d'un fondateur à la manière grecque (...).²⁶

As we can see even though Burke belongs partly to 18th century (for example Christian myths which lies in the background of his ideas), his thinking connect him - in many respects - with the 19th-century: it is not only his organicism but also his influence on continental thinkers who are progressively passing from theocratic and divine Providence inspired counterrevolution (de Maistre) to nationalism (Taine, Barrès). Burke is not a predecessor of social Darwinism, however in his thought can be found the same analogies as later in various promoters

²² GANZIN, Michel. *La Pensée politique d'Edmund Burke*. Paris: thèse de doctorat, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1972, p. 336.

²³ [Burke did not found any school and among continental thinkers, in spite of occasional borrowings, influence of his thinking in itself was negligible]. COBBAN, Alfred. *Edmund Burke and the Revolt against the xviiith century*. London: Allen, 1929, p. 273.

²⁴ [his true inheritors are Taine and Barrès, but any of French counterrevolutionary theorists before 1815, even Chateaubriand cannot be considered Burke's true inheritor]. GODECHOT, Jacques. *La Contre-révolution*. Paris: PUF, 1961, p. 427.

²⁵ Whereas Hobbes is convinced that the man's nature is completely evil and that is why it requires absolute power of the sovereign, Burke's pessimism is based on Christian myth of original sin (idea present in English protestantism, i.e. puritanism but also in tory conservatism). Whereas pessimism leads Hobbes to absolutism, it is not the case of Burke.

²⁶ [In contrast to 18th-century mechanistic and geometric thought that conceives institutions as machines or architecture Burke proposes that institutions are not created ex nihilo but formed by a slow evolution knowing that organic growth is similar to that of animal or plant. In this way he rejected idea according to which the best social order is a work of legislator, an individual or a founder in a Greek way (...)]. GANZIN, ref. 22, p. 206.

of biologization of social sciences: "Burke affectionne tout particulièrement les images de la nature et recourt au thème de l'arbre qui sera si chère au Traditionalisme Français. Chez Burke l'organicisme est déjà bien teinté de naturalisme."²⁷

It is possible that specificity of Burke's thought is the fact that he is both counterrevolutionary, liberal and conservative.²⁸ It is probably a reason why Burke's works was so intensely received in France: "De l'école contre-Révolutionnaire au Nationalisme Français, la pensée politique repose et s'organise autor d'une assise similaire: la Religion, la Morale et l'Histoire. En cela, ce courant de pensée est tributaire de Burke; tout à sa différence, il accentue tantôt le fondament scientifique."²⁹ Maistre's political thought is theocratic and counterrevolutionary and his philosophy of history is founded on divine Providence.³⁰ In the middle of the 19th century this traditionalist thought, however, went through a change leading to nationalism and its vocabulary which survived till 20th century:

*"Dans sa crise de mutation, le néo-traditionalisme du XIXe siècle subit une réorientation; de religieux il devient scientifique et même irreligieux ou plutôt anticlerical. Tel est le cas avec E. Renan et H. Taine, toutefois malgré cet anticlericalisme, le traditionalisme souligne l'importance du sentiment religieux. Elevé dans la religion catholique, Renan devait renier as foi et la remplacer par la morale et la science. C'était là un changement déterminant qui, dans une certaine mesure, cupait le Traditionalisme d'une de ses sources et d'un de ses appuis majeurs."*³¹

Vocabulary of these thinkers contains frequently repeated words "race", "soil", "nation", "tradition", "ancestors". Nation is understood organically, compared to tree, its members are identified with soil and ancestors.

---

²⁷ [Burke is especially fond of images of nature and resorts to the theme of a tree that will be so dear to French traditionalism. In Burke organicism is already tinged with naturalism]. GANZIN, ref. 22, p. 206.

²⁸ GANZIN, ref. 22, p. 312.

²⁹ [From counterrevolutionary school to French nationalism, political thought is based and organized on a similar basis: religion, morals and history. In this respect that intellectual current is a contribution to Burke; what is different is that it emphasizes scientific basis]. GANZIN, ref. 22, p. 373.

³⁰ "Par le Providentialisme Maistre soumet le monde d'ici-bas à l'intervention constante à divinité qui délègue l'autorité à une famille souveraine. Il souligne ainsi la faiblesse du pouvoir humain, corollaire de la faiblesse de l'individu par rapport à la divine providence qui le domine" [Using his providentialism Maistre submits the world here a permanent divine intervention which delegates authority to the family of the sovereign. Like that he emphasizes weakness of the human power, corollary of the weakness of the individual regarding divine providence that rules him] GANZIN, ref. 22, p. 374.

³¹ [In its transformational crisis, neotraditionalism of the 19th century went through some re-orientation; it passes from religious to scientific and even irreligious or perhaps anticlerical. That is the case of E. Renan and H. Taine, but in spite of this anticlericalism, the traditionalism emphasizes importance of the religious sentiment. Educated in Catholic religion Renan had to renounce this faith and substitute it by morals and science. That was a change determining who, to certain degree, cut traditionalism of one of its sources and one of its major footings], GANZIN, ref. 22, p. 375.

2. European Decadence, Birth of the New Right

The cult of ancestors is present in 19th-century thinkers like Taine, Renan and especially in politician and writer Barrès. The cult of ancestors became considerably widespread and can be found also overseas. One of the latest 20th-century representatives of this concept is a French-Canadian nationalist ideologue Lionel Groulx (1878-1967). Groulx attributes various meanings to "race" (*la race*), but all of them express intimate connection between psychic reality (soul, *l'âme*) of the community, deep (unconscious) link with ancestry and territory:

- *L'âme collective des groupes humains* [Collective soul of human communities]³²
- *La personnalité bien nette, bien caractérisée, d'un groupe ethnique* [Quite clear, well characterized personality of an ethnic group]³³
- *L'essence d'une race (...): composition ethnique, influence d'une géographie, d'un climat, d'une histoire* [Essence of a race...: ethnic composition, geographic, climatic, historic influence]³⁴

According to this concept race carries the highest moral values of given community:

- *Colonie de peuplement est peuplée, comme disait Richelieu, de "naturels français catholiques", je note d'abord sa parfaite homogénéité ethnique et religieuse. Un peuplement de population blanche, française; rien, comme ailleurs en Amérique une population mixte, demi-indigène (...).*³⁵

The same definitions are evident in founder of collective psychology, Gustave Le Bon, according to whom hybridization takes place in detriment of collective soul, topic so dear to Brazilian racial determinists: "*Le premier effet des croisements entre des races différentes est de détruire l'âme de ces races*" [The first effect of cross-breeding of different races is the destruction of the soul of races].³⁶ In the same book Le Bon formulates a universal laws of human history that result in mental constitutions of races: "*Il y a de grandes lois permanents qui dirigent la marche générale de chaque civilisation. De ces lois permanents, les plus générales, les plus irréductibles découlent de la constitution mentale des races*" [There are permanent laws that control a general movement of each civilization. From these permanent, the most general and irreducible laws results mental constitution of races].³⁷

³² GROULX, Lionel, "Lendemains de conquête". Montréal: L'Action française, 1920, p. 9.

³³ GROULX, Lionel. La naissance d'une race. Montréal: Granger, 1938, p. 10.

³⁴ GROULX, Lionel. Histoire du Canada français depuis la découverte. Montréal: Fides, 1962, vol. 1, p. 306.

³⁵ [Colony is inhabited, as Richelieu used to say, by "natural Catholic French" and first what I note is its ethnic and religious homogeneity. White and French population; nothing like elsewhere in America, mixed and semi-indigenous population]. GROULX, ref. 33, p. 17.

³⁶ LE BON, Gustave. Lois psychologiques de l'évolution des peuples. Paris: Félix Alcan, 1919, p. 131.

³⁷ LE BON, ref. 36, p. 5.

All these principles were formulated in Taine's famous principle "*la race, le moment, le milieu*" in his mid-19th century works, universal *critère explicatif* by means of which world history, colonization, revolutions were understood. This view was perfectly completed by social Darwinism, antisemitism and racism. For Taine race is a carrier of national moral qualities and densified nation's past in the individual:

*Ce qu'on appelle la race, ce sont les dispositions innées et héréditaires que l'homme apporte avec lui à la lumière, et qui ordinairement sont jointes à des différences marquées dans le tempérament et dans la structure du corps. Elles varient selon les peuples.*³⁸

The same approach, probably inspired by Taine, can be found in Iberian thinkers. So-called "problem of Spain" as well as "problem of Portugal" existed before 1890, but 1890s constitute its culmination. Social problems are still frequently psychologized, i.e. the problem is conversed to the problem of "*alma ancestral*" [ancestral soul]. As Ramsden writes: "for Unamuno as for Ganivet the problem of Spain reveals itself primarily as a psychological problem. If these are underlying economic factors – and for Unamuno, at least, there are – these are scarcely touched upon. Unamuno's emphasis throughout his work is on '*estado mental de nuestra patria*'; Ganivet's emphasis is on '*la vida espiritual de España*'".³⁹ The same direction appointed Spanish thinkers Azorín, Ortega y Gasset, Maeztu and others. It is the same direction to which appointed Taine: "*l'histoire au fond est un problème de psychologie*" [in its essence, history is a problem of psychology]⁴⁰. But principle of tight link between "*alma ancestral*", race, history and national identity can be found already in the founder of the modern Portuguese history, Alexandre Herculano. Secularizing Portuguese history Herculano rejected "*mitos fundadores*" and referred to three natural criterions long before Taine. In 1860s the same direction took younger Portuguese intellectuals.⁴¹

³⁸ [What we call race are innate and hereditary dispositions that man brings with himself to the light and that are usually linked with the differences evident in the temperament and in his body structure. They vary depending on nation]. HAUCHARD, Elsa. L'Idée de race chez Hippolyte Taine et Ernest Renan. Aix-en-Provence: dep. de l'histoire des Institutions et des idées politiques, Fac. de droit et de science politique, 1993, 27.

³⁹ RAMSDEN, Herbert. The 1898 Movement in Spain. Manchester: Manchester University Press, p. 13.

⁴⁰ TAINÉ, Hippolyte. Histoire de la littérature anglaise, I. Paris: 1863-64, 4th ed., 5 vols., p. xiv.

⁴¹ Para Herculano, existiam três critérios "pelos quais comumente se aprecia a unidade ou identidade nacional de diversas gerações sucessivas. São eles: a raça, a língua, o território". Com isto, mobilizava alguns dos argumentos usados pelos nascentes nacionalismos europeus e pela sua fundamentação romântica (a raça e a língua) [For Herculano there were only three criterions "by means of which national unity or national identity of various succeeding generations was evaluated. These are: race, language, territory". Like that he used some arguments of European nationalisms and its romantic fundaments (race and language)], TORGAL, Luis Reis - MENDES, José-Amado - CATROGA, Fernando. História da História em Portugal. A História através da História, Lisboa: Temas&Debates, 1998, p. 82. In 1860s the same direction took younger Portuguese intellectuals who turned to phenomenon of national decadence. This question has been reappearing in Portuguese thought since the mid-16th century, but at that time it was intimately linked with consequences of Descobrimentos (overseas Discoveries). In the 19th century this

3. Paulo Prado in France: Between Decadence and the New Right

At the time when the newborn Brazilian republic emerged Europe was going through significant politico-ideological paradigmatic shift which Zeev Sternhell labeled as *la contestation de l'ordre liberal* [refutation of the liberal order] and the birth of the new right, processes that coincided with above described process of naturalization, biologization and psychologization of human history:

*La nouvelle droite donne leur expression politique à la révolution intellectuelle et aux mutations sociales de la fin du siècle passé. (...) Construite à partir du darwinisme social, qui lui fournit son cadre conceptuel, l'idéologie de la nouvelle droite est une synthèse d'antirationalisme, d'antipositivisme, de racisme et de nationalisme.*⁴²

This process started in 1880s, soon after Parisian Commune and coincided with European *fin-de-siècle*⁴³, fundamental rejection of the liberal order and the birth of activist, vitalistic paradigm that gave birth to early 20th-century avant-gards, various forms of modernity (including the fascist) and conservative calling for return to absolute monarchy.

In the end of the 19th century it was probably bundle of ideas such as decadence, degeneration, vitality and virility that played role of the trigger of the shift from traditional to radical right. There is no doubt that Paulo Prado did not transfer European fascizoid "*l'action pour l'action*" or "*joie de vivre*" to Brazil, but his two books reveal significant role of the idea of decadence, degeneration versus vitality and virility, rootedness versus uprootedness, nationalization versus des-nationalization. There is no doubt Paulo Prado absorbed all that not only from his uncle Eduardo but also from Portuguese intellectuals like Eça de Queirós whose novel *Cidade e as Serras* (1901)⁴⁴ contains all above mentioned tension his time. Whereas Brazil did not know any attack of decadence, Portuguese culture was permeated by decadence almost all the 19th century. A good proof of that are

---

question reappeared first in so-called Questão Coimbra (1865-66): young intellectuals started opposing so-called Ultra-romantic generation (António Feliciano de Castilho). Discussions and questions of purely literary and aesthetic nature turned out to be questions of philosophy of history. Questão Coimbra found its continuation in so-called Conferências Democráticas do Casino (May 1871). One of the results of these lectures was "Causas da decadência dos povos peninsulares" (1871) whose author was Antero de Quental. Continuation of this trend constitute Ultimatum crisis (1890), assassination of Portuguese royal family (1908) and the fall of monarchy (1910).

⁴² [New right gives its political expression to the intellectual revolution and to social changes of the last century. (...) Constructed on the basis of social Darwinism that gave it its conceptual frame, ideology of the new right is a synthesis of anti-rationalism, anti-positivism, racism and nationalism.]. STERNHELL, Zeev. *La Droite révolutionnaire, 1885-1914. Les Origines françaises du fascisme*. Paris: Seuil, 1978, p. 27-28.

⁴³ This period is characterized by social Darwinism, success of Edouard Drumont's *La France juive* (1886), sociology of elites (Vilfredo Pareto, Robert Michels), Gustave Le Bon's *Psychologie des Foules* (1895), collapse of Portuguese project of Mapa cor-de-rosa (The rose-coloured Map or Ultimatum Crisis; 1890), Spanish-American war (1899), French *L'Affaire Dreyfus* (1894-1906) or Marinetti's *Manifeste futuriste* (*Le Figaro*, 1909).

⁴⁴ It is a posthumously published novel by one of the most significant Portuguese writers. BERRIER, Carlos Eduardo Ornelas. *Tietê, Tejo, Sena. A Obra de Paulo Prado*. Campinas: Papirus, 2000, p. 29.

Eça's following lines. Here, even though Eça considers Brazil a decadent country – because of European influence – he believes that there is still chance to avoid uprootedness and to turn to nature as a source of vitality which empowers human morals. Like that, Eça believes, Brazil can become an authentic nation:

*Quando o Império tiver desaparecido e, a seu turno, vier essa República jacobino-positivista que já lateja nas escolas (...); quando tal república murchar como planta colocada artificialmente sobre o solo e sem raízes nele desaparecer de todo, levada pelo vento europeu e doutoral que o trouxe; quando, de novo, sem luta, e por uma mera conclusão lógica, surgir no Paço de S. Cristovão um novo Imperador ou Rei; o Brasil nesse momento tem uma chance de se desembaraçar do „tapete-europeu“ que o recobre, o desfeia, o sufoca. A chance está em que o novo Imperador ou Rei seja um moço forte, são, de bom parecer, que ame a natureza e deteste o livro.*⁴⁵

Prophetic turn to instinct, natural strength, virility, rural virtues was a typical phenomenon of European culture between 1880 and 1940. Especially Latin nations struggled with the widespread feeling of decadence and their intellectuals repeatedly proposed various strategies how to regenerate lost vitality. As we will see further Paulo Prado was intensely influenced by the leader of Portuguese *Geração 1870*, Antero de Quental, one of the preeminent critics of Iberian decadence: “Parece-me que estamos num período análogo ao da dissolução do mundo romano, ao que se deve seguir uma nova Idade Média. Quem sabe o que sairá dela, quando lhe soar a hora da sua Renascença ?” [It seems to me that we live in the period analogous to the dissolution of Roman empire, after which there should be a new Middle Ages. Who knows what will result from it, when a new Renaissance will come?].⁴⁶

Already mentioned Eça de Queirós was one of few and most fervent supporters of abandoning Portuguese colonies in Africa. For him, Portugal was too weak to have colonies. Continental Portugal alone suffered from too many problems and tragedy of Ultimatum crisis (1890) led to existential dilemma of Portuguese national identity. Many Portuguese intellectuals became preoccupied with the future of their country. Poets like Guerra Junquero composed poems foretelling the extinction of all Portuguese nation. Exactly at that time there was quite numerous community of Brazilian intellectuals in Paris who absorbed Portuguese thought. It was them who, being influenced by European culture and fashion, sustained Brazilian intellectual and artistic avant-gard. One of them was Eduardo

⁴⁵ [When the empire disappears and instead of it jacobine-positivist republic, which has been already pulsating at schools, comes (...); when such a republic fades as a plan that was artificially put in the ground and without roots will totally disappear, taken by the European and doctoral wind that brought it; when, again, without any fight and just as a mere logical conclusion, a new Emperor or King emerges in Paço de S. Cristovão; in such a moment Brazil will have new chance to get rid of “European carpet” that it covers, undoes and stifles. There is a possibility that a new Emperor will be a strong, healthy good-looking guy who loves nature and hates books.], BERRIER, ref. 44, p. 49.

⁴⁶ Antero de Quental, Carta ao amigo Jaime de Magalhães Lima (1888) quoted In PINTO COELHO, Maria Teresa. Apocalipse e regeneração: O Ultimatum e a mitologia da Pátria na literatura finisecular. Lisboa: Edições Cosmos, 1996, p. 92.

Prado who, as well as his nephew Paulo, adopted many European ideas. Having graduated from Faculty of Right in São Paulo (1889), 20-years old Paulo Prado „não pertenceu a uma geração digna de grande nota: era tarde demais para que fosse romântico e cedo demais para que fosse modernista“ [did not belong to any noteworthy generation: it was too late to be romanticist an too soon to be modernist]⁴⁷ but decided to travel all around Europe and Near East to finally stay in Paris (May 1890). Here at Rue de Rivoli, 194, or in Eça's house in Neuilly, Prado started participating in *Cenáculo Português* which included not only Portuguese *Geração de 70* but Brazilian modernists as well. These two groups constitute the most significant influence on Prado's work published. Parisian debates were summarized in a Eça's work called *Correspondência a Fradique Mendes* (1888).⁴⁸ Fradique Mendes is Eça's fictitious figure travelling across Brazil shortly before proclamation of Brazilian Republic. By means of this figure Eça recommends Brazil a rural, pre-industrial lifestyle exactly as it existed in the North America before the introduction of industrialization and capitalism. Such a reference is also veneration of the great landowners' lifestyle. Immediately after such an idealized vision of Brazil, Fradique enumerates number of factors that, supposedly, led Brazil to degeneration. One of them is “colonialismo mental”, i.e. imitation of European models and fashions for which “doctors” are supposedly responsible. This is the element that reappears twenty years later in Paulo Prado. “Doutor” [doctor] is a pejorative expression whose 19th-century equivalent can be found in Portuguese “liberal do Porto”.⁴⁹ In other words, Fradique Mendes transposes Portuguese experience to Brazil. In his view national genius of Brazil was completely suppressed because of prevailing import of European ideas, fashions, theories and concepts. Another idea which seems to be linked with such a “degeneration” is the idea of denationalization or uprooting of Portuguese (Brazilian) nation which was also an idea typical of *Geração de 70*. This idea made part of much larger critique of Portuguese life which, in spite of the introduction of liberalism and later republicanism, was still very conservative, underdeveloped and retarded. *Geração de 70* intellectuals concluded that the country is becoming uprooted because it is not able to solve its own problems.⁵⁰ Next to Antero de Quental there was another analyst of such a decadence, Oliveira Martins, whose historical study *História de Portugal* Berriel rightfully calls “retrato de Portugal”⁵¹ [portrait of Portugal] and who seems to have a profound influence on Prado's approach to history of Brazil.

⁴⁷ BERRIEL, ref. 44, p. 28.

⁴⁸ Complete title of this posthumously published work is *Cartas inéditas de Fradique Mendes*. In fact it is an extension of Eça de Queiros (the author of these letters) and the letter is a summary of Parisian debates about Brazil.

⁴⁹ Liberal do Porto is a Portuguese phenomenon of liberal revolution of 1820. It is a pejorative expression used already by Alexandre Herculano, and later used by *Geração de 70*. Intellectuals of the second half of the 19th century lived in established liberal order but believed that early 19th-century liberals (i.e. Napoleon's army that invaded Portugal in 1807) brought to Portugal “quimeras jacobinas” (jacobine chimaeras), which were noble but also ridiculous. For *Geração de 70* “Liberal do Porto” became a symbol of all negativity and Paulo Prado transposes all these characteristics to Brazilian cultural context.

⁵⁰ BERRIEL, ref. 44, p. 40-41.

⁵¹ BERRIEL, ref. 44, p. 159.

La race, le milieu, le moment:
Paulo Prado in Search of the “Ancestral Soul”

1. São Paulo: Renaissance Virtues Resisting Contagious Decadence

Todo o raciocínio de Paulo Prado visa a estabelecer uma diferença vantajosa para São Paulo com relação ao resto do Brasil.

Berriel⁵²

A melancolia dos abusos venéreos e a melancolia dos que vivem na idéia fixa do enriquecimento – no absorto sem finalidade dessas paixões insaciáveis – são víncos fundos na nossa psique racial, (...) aqui se desenvolveram de uma origem patogênica (...).

Paulo Prado⁵³

Previous sub-chapter offered a glance on the specific European influence in the Luso-Brazilian world and its reflection in Brazilian and Portuguese thinking. The crucial term here is a “modernization”. Both Brazil and Portugal did have no straight passage from the traditional rural society to modernity and in Europe modernism “had antecedents as an attitude both critical and celebratory of ‘modernization’”. In Morse’s words “In its golden age (1910-1930) modernism, particularly from its Parisian arena, finally made its impact on Latin America, but not in a merely tutorial role. For Europe now experienced the crisis of nerve associated with technification, commodification, alienation and rampant violence as these found expression in Marxian contradictions, Spenglerian decadence, Freudian invasions of the subconscious, and of course, industrialism and the First World War. (...) Europe now offered pathologies and not simply models”.⁵⁴ *Semaná de Arte Moderna* (Modern Art Week) which took place in 1922, a centennial year of Brazilian independence, had in Paulo Prado its patron and mentor. But Prado’s work does not manifest any traces of avant-garde modernism. As Morse reminds us, “a closer reading brings to light a more venerable, Catholic frame of reference”.⁵⁵ Prado effectively absorbed European mysticism of the soil, philosophy of decadence, psychology of unconscious and used the same vocabulary as Taine, Groulx or Spengler. Both of his works there abound with expressions like “raça brasileira” [Brazilian race], “três raças tristes” [three sad races], “raça paulista” [paulista race],⁵⁶ “alma nacional”

⁵² [all the thinking of Paulo Prado aims establishing a difference which is advantageous for São Paulo in relation to the rest of Brazil]. BERRIEL, ref. 44, p. 197.

⁵³ [Melancholy of venereal abuses and melancholy of those who live with the fixed idea of enrichment – totally absorbed in these passions – are deep creases in the psyche of our race, (...) here they developed from a pathogenic origin]. PRADO, Paulo. *Retrato do Brasil: Ensaio sobre a tristeza brasileira*. São Paulo: Duprat Mayençá, 1928, p. 196.

⁵⁴ MORSE, ref. 2, p. 10.

⁵⁵ MORSE, ref. 2, p. 56.

⁵⁶ PRADO, Paulo. *Paulística. História de São Paulo*. Rio de Janeiro: Ariel, 1934, p. xxiv.

[national soul]⁵⁷, “*psique racial*” [soul/psyche of the race],⁵⁸ “*psicologia das populações*” [populations psychology]⁵⁹ and even “*o sub-consciente colletivo das diferentes gerações*” [collective unconscious of different generations].⁶⁰

Paulo Prado wrote only two books: *Paulística* (history and identity of São Paulo) a *Retrato do Brasil* (Brazil and its identity). The latter work is the extension of the former and elaborates its main theses. This sequence is logical because according to Prado Brazilian culture depends on and is submitted to regional expression of São Paulo. Both works follow 19th-century *critère explicatif* “*la race, le milieu, le moment*”. Inspired by European works (especially by Martins Oliveira's *História de Portugal*, 1879) and by that of Capistrano de Abreu (*Capítulos de História Colonial – 1500-1800*, 1907)⁶¹ Prado attempted to define “*alma brasileira*” and “*alma paulista*” as well. His definitions of “*alma*” always result from 1) climate and environment, 2) racial miscegenation or natural and biological laws. In Prado nature and psychology are always intertwined.

In *Paulistica* there are three main problems of history of São Paulo and, as we can see, they are concentrated around natural conditions and racial composition of the population:

As origens das populações do planalto paulista e o seu cruzamento [origins of the populations in paulista plateau and their mixture]

O caldeamento das raças e sub-raças [mixture of races and sub-races]

O modo pelo qual se desenvolveram no meio especial que os cercava [the way in which the environment that surrounded them developed]⁶²

Another decisive factor of the development of São Paulo as a political, cultural and psychological entity (whose device is still Latin phrase *Non Ducor, Duco*, I am not led, I lead)⁶³ is a factor of isolation from the rest of the country and from the coast. According to Capistrano and Prado it is exactly this factor which gave to São Paulo and its inhabitants, *Paulistas*, a specific, dominant and leadership qualities. *Paulística*, book made of several essays, contains an essay *Caminho do Mar*

⁵⁷ PRADO, ref. 53, p. 199.

⁵⁸ PRADO, ref. 53, pp. 192, 196.

⁵⁹ PRADO, ref. 53, p. 197.

⁶⁰ PRADO, ref. 56, p. viii.

⁶¹ Correspondência de Capistrano de Abreu, Rio de Janeiro: INL, 1954, vol.II, 393p. It is a volume prefaced by José Honório Rodrigues containing correspondence between Paulo Prado and Capistrano de Abreu (1918-1927), later member of Escola do Recife. Prado was the second most important correspondent in Abreu's intellectual career. This correspondence reveals significance of Capistrano's influence on Prado's thinking.

⁶² PRADO, ref. 53, pp. 91-92.

⁶³ “The coat-of-arms of São Paulo City is formed by a shield with an arm wielding the flag of Christ's Cross used by the Portuguese navigators, the symbol of the Christian faith. On top there is a crown with eight towers, the symbol of a state capital. The sides are adorned with coffee branches: the chief element of the paulista economy at the time it was designed: 1916 (...). RAMOS, Denise G. “*Non Ducor, Duco. I am not led, I lead*”. In AMEZAGA, Pilar – BARCELLOS, Gustavo – CAPRILES, Axel – GERSON, Jacqueline – RAMOS, Denise (eds.). Listening to Latin America. Exploring Cultural Complexes in Brazil, Chile, Colombia, Mexico, Uruguay, and Venezuela. New Orleans, Louisiana: Spring Journal Books, 2012, p. 55.

(Seepath) containing a thesis that *Serra do Mar*, a mountain range that separates São Paulo from the coast, is a sort of *cordon sanitaire* that prevented any influence from other regions:

(...) O Caminho do Mar, por muito tempo único, foi um fator indiscutível na formação do agrupamento étnico que se constituiu no planalto: o caminho cria a raça, disse um sociólogo francês [Renan, note: Aleš Vrbata]. A sua influência histórica como baluarte de resistência contra as pretensões de mando da Metrópole, é sensível em cada momento do magnífico século XVII da História de São Paulo. A contrário do papel representado por outros caminhos (...) na evolução das relações históricas entre os grupos humanos, a função do Caminho do Mar foi toda negativa: isolou em vez de ligar.⁶⁴

For Paulo Prado it was exactly this isolation from the outward influences which protected São Paulo from “*contágios decadentes da raça descobridora*” [decadent infections of race of discoverers]⁶⁵ which is something that made this region different not only from the rest of Brazil but also from Portugal:

*Essa independência e isolamento foram os traços característicos do povo de São Paulo durante todo o desenrolar da história do Brasil. Quando o paiz inteiro era apenas uma colônia vivendo no mesmo rythmo transmitido da metrópole, os Paulistas viviam a sua própria vida em que a iniciativa particular desprezava as ordens e instruções de além-mar para só atender aos seus interesses imediatos (...).*⁶⁶

Thus, for Prado as for Capistrano it was a natural local and environmental conditioning that shaped *Paulista* character and its history and made it “*centro de isolamento*”.⁶⁷ For Prado as for *Geração de 70*, Portuguese were carriers of decadence and introducers of “*parasitismo peninsular*”, but São Paulo was protected from that. Another factor which formed character of Paulista was “*a mescal racial*” [a racial mixture] where “*lei biológica*” [law of biology] governs. Like that typical inhabitant of state of São Paulo is a product of specific racial mixture: “*no esquema que resulta dessa teoria, vemos que no processo de formação de raças atuam três fatores principais: primeiro, a adaptação dos indivíduos imigrados às novas condições de vida que encontram; segundo, a transmissão dos característicos individuais dos primeiros colonos*

⁶⁴ [The Seepath, for quite a long time, it was the only unquestionable factor in the formation of the ethnic assembly which was constituted in plateau: the path formed a race, the path makes a race, said a french sociologist. Its historical influence as a resistance bulwark against pretensions of the Metropolis, is sensible in each moment of the magnificent 18th century of the history of São Paulo. Contrary to the role represented by other paths (...) in the evolution of historical relations between human groups, function of Caminho do Mar was totally negative: instead of connecting it isolated]. PRADO, ref. 56, p. xxvi.

⁶⁵ PRADO, ref. 53, p. 24.

⁶⁶ [this independence and isolation were the characteristic features of the people of São Paulo during all the history of Brazil. When all the country was only a colony living in the same rhythm transmitted from the Metropolis, people of São Paulo lived their lives in which a proper initiative despised orders and instructions from the overseas only to what satisfied their immediate interests]. PRADO, ref. 53, p. 31.

⁶⁷ This very thesis is defended in the political theorist and geopolitician of Brazilian military dictatorship (1964-1985) Golbery do Couto e Silva in his *Geopolítica do Brasil*.

aos seus descendentes, efetivada pela reprodução entre consanguíneos, trazendo o desenvolvimento dessas mesmas características; terceiro, a ação niveladora e compensadora do cruzamento.”⁶⁸

Racial mixture of first Portuguese, men of renaissance spirit, indigenous Indians and local environment was also mixture of behaviours and attitudes, i.e. a historical and psychological process. This is a process that Prado analyzes following ideas of Capistrano de Abreu (concept of *Caminho de Mar*) and Oliveira Martins (theory of decadence of “*raça portuguesa*”). For him the common denominator of the European and the Indian was the search for new places and nomadism and that is where new race and its virtues started to emerge. Prado emphasizes that the *Paulista* struggle for the new land and explorations of new regions required strength of character and frequently lacked support from Portuguese metropolis. This is the basis of “*mescla racial paulista*” [Paulista racial mixture]:

Do cruzamento do forte sangue portuguez quinhentista, castelhanos e flamengos com as cunhãs, o mameluco surgiu perfeitamente aparelhado para o seu destino histórico. A montanha isoladora dos contágios do littoral; a atitude sempre sobresaltada de quem vivia na orla das imensas mattas virgens, sombrias e espessas; (...). A longevidade, expressão da sobrevivência dos mais aptos, foi notável nessa rude gente. (...) O cruzamento com a indígena corrigiu de modo feliz a excessiva rigidez, a dureza inteiriça e fragueira do colonizador europeu do século XVI; o índio, nesse amálgama, trouxe o elemento mais afinado, a agilidade physica, os sentidos mais apurados, a intensa observação da natureza quasi milagrosa para o homem branco. (...) Desses homens de acção três ou quatro sentimentos deviam compor a rudimentar psychologia. Antes de tudo, o anceio pela mais absoluta independência, acima das leis divinas e humanas; (...) Do fundo do subconsciente, das influencias atávicas da Terra e do Sangue, vinha-lhes sem duvida a activa inquietação a que se devem os grandes descobrimentos (...). Esses sentimentos fortes fizeram o Paulista tão temido quanto admirado.⁶⁹

⁶⁸ [in the scheme resulting from this theory we can see that in the process of racial formation there are three main factors: the first one is an adaptation of individual immigrants to new living conditions; the second is the transmission of individual characteristics of the first colonizers to their descendants by means of reproduction between blood-related and like that introduction of the development of the same characteristics; the third is the levelling and compensatory action of cross-breeding]. BERRIEL, ref. 44, p. 134-135.

⁶⁹ [From the cross-breeding of the powerful 16th-century Portuguese blood, Castillians and the Dutch mamelukes emerged who were prepared for his historical destiny. A range of mountains isolating from the infections of the coast; always surprising attitude of those who live on the edge of enormous virgin, dreary and thick woods; (...). A longevity, expression of the survival of the fittest, was notable in this rough people. (...) The cross-breeding with indigenous women corrected in a very happy way an excessive rigidity, rigid toughness and hard working of the 16th-century European colonizer; Indian brought to this mixture a more refined element, physical vivacity, more refined senses, gift of intense observation, almost miraculous for the white man. (...) From these men of action three or four sentiment would compose a basic psychology. Moreover, longing for more Independence, above divine and human laws; (...) there is no doubt that from the depth of subconscious atavistic influences of the Earth and Blood made them actively restless what was due to great Discoveries (...). These strong sentiments made Paulista both feared and admired]. PRADO, ref. 53, p. 124-127.

Racial miscegenation in São Paulo lasted at least one hundred years and in the end of 16th century there was well defined "*raça paulista*". Such a fast process is essential for Prado's theory: end of 16th century signifies not only birth of "*raça paulista*" but also initiation of decadence of Iberian cultures.

There is no coincidence that Paulo Prado wrote his books at the time when the question of Paulista separatism appeared and – at the time of 2nd edition of his book *Paulística* – was politically formulated and confronted – even by means of the war⁷⁰ with the nascent Vargas dictatorship. In this sense Prado's *Paulística* can be viewed as a deep look behind Paulista separatist mentality which, in Prado's view, has deeper and not only political reasons. In the preface to the 2nd edition of *Paulística* Prado questions national unity as something more or less artificial and unnatural:

*A hipocrisia e a covardia não conseguem, entretanto, affastar das actuaes preoccupações o problema magno de nossa formação – a questão da unidade nacional. Norte contra Sul, Littoral contra Interior, como conciliai-los na mesma estrutura rígida de uma constituição política, ou nas formulas de um programma de partido ? Não é a primeira vez que surgem, entre nós, fócos de separatismo. Em 1824, confederação do Equador reunir a adhesão dos Estados do Norte, de Alagoás ao Ceará, num grande movimento em favor da federação e da república. (...) Nessas reivindicações separatistas há uma questão econômica (...) e há uma outra, sentimental. Tudo assim parece separar o Norte e o Sul. Desigualdades da natureza e dos homens, injustiça das condições sociaes, recriminações que a cegueira e o ciúme envenenam... Será o desmembramento, a disaggregação?*⁷¹

Following European theories of that time, Prado traces periods of growth, prosperity and climax and also those of decadence and degeneration (mainly due to the influence coming from Portugal and the rest of the country), i.e. "*ciclos evolutivos*" of the history. São Paulo was founded in 16th century in the specific

⁷⁰ This conflict bears various names (Revolution of 1932, Paulista War etc.), but it was a protest against Vargas' anti-constitutional seizure of power in Brazil (1930). It was "the ultimate symbol of the struggle for a constitution to guarantee the right of freedom and equality for all. Losing the war did not destroy the morale of the people, who saw the revolution as a valid sacrifice which two years later there is no doubt that "in synthesis, the Revolution of 1932 is a mark in the molding of the identity of the people of São Paulo, according to whom the process of redemocratization would not have taken place were it not for this struggle. The residents of the city pride themselves on their past and feel superior for having fought all alone against the dictatorship. Among those who participated in this event, as well as their descendants, one notices even today a feeling that it would have been very good if São Paulo had managed to free itself from the rest of the country. RAMOS, ref. 63, p. 64-65.

⁷¹ [Hypocrisy and cowardice cannot eliminate today's worries, the major problem of this country formation – a question of national unity. The north and the South, Coast against Inland, how to reconcile them in the same rigid structure of a political constitution or in formulas of political party ? It is not for the first time they are appearing seats of separatism. In 1824, Confederation of Equador brought together states of the North, from Alagoas to Ceará, in a great movement in favour of the federation and the Republic. (...) In these separatists claims there is an economic question (...) and there is also another one, a sentimental. All this seems to separate the North and the South. Inequalities in terms of nature and people, injustice of social conditions, recriminations poisoned by blindness and jealousy...should we expect dismemberment, disintegration?]. PRADO, ref. 56, p. xii-xvi.

context which Prado labels as “*psicologia da descoberta*”, by specific sort of people, who followed “*o misterioso impulso*” [mysterious impulse], impulse of liberation. It is noteworthy that describing renaissance man and his renaissance psychology Prado followed three Portuguese historians, Alexandre Herculano, Antero de Quental and Oliveira Martins. According to this thesis phenomenon of renaissance man in Brazil was quite short-lived. São Paulo was founded exactly in times of culmination of such renaissance phenomenon and conserved it only thanks to its isolation whereas the rest of Brazil was exposed to Portuguese decadence. According to Antero de Quental (following Alexandre Herculano) there were several causes of such a decadence: 1) religious reaction produced by Council of Trent, 2) political centralization realized by absolute monarchy which resulted in the loss of medieval liberties, 3) economic system of warfare plundering which stopped developed small bourgeoisie and consequently kept back Portugal from economic evolution from the rest of Europe.

Above mentioned theses were quite widespread in the 19th century. Today we can make them – among other things – responsible for Portuguese historical pessimism. Prado constitutes extension of this historical thinking, this time applied to the analysis of Brazilian culture – of course, with the exception of São Paulo. Writing about decadence Prado drew from Oliveira Martins in particular. According to him “*a descoberta do Novo Mundo, com o ouro e a riqueza fácil, trouxe consequências deletérias para a Península Ibérica. Provocou o reaparecimento da escravidão e a constituição de uma aristocracia do dinheiro, desespiritualizada e parvenue. Isso acarreta o predomínio das tendências utilitárias ou egoístas para além do que seria normal no desenvolvimento das classes na sociedade. Portugal e Espanha vivem então uma espécie de paralização da história (...) vivem uma perversão do espírito*”.⁷² The same theses are present in Capistrano as well: degeneration of the heroic man of renaissance, “*lusitano de nova raça*” [new race of the Portuguese] started in the very end of the 16th century. Even though heroic traces of renaissance man were preserved in São Paulo, the rest of Brazil was subjected to intense process of degeneration and decadence. Both for Prado and Capistrano proofs of such development are visible in Paulistas resistance to Jesuits’ influence.⁷³ All these theses lead a to final conclusion: Portuguese territorial expansion in the South America is the *opus magnum* of Paulista, the only surviving heroic descendant of renaissance Portuguese conqueror: “*história do que se nomeou a 'expansão geográfica do Brasil' não é, em sua quase totalidade, senão o desenvolvimento fatal das qualidades étnicas do povo paulista*”⁷⁴ [history that was called ‘geographic expansion of Brazil’ is, in its totality, nothing less than fatal development of ethnic qualities of Paulista].

⁷² [Discovery of the New World with the gold and easily got wealth brought destructive consequences for Iberian peninsula. It provoked a re-emergence of slavery and a constitution of aristocracy of money which despiritualized and parvenu. This conveyed predominance of utilitarian or egoist tendencies beyond what was normal in the development of social classes. Thus Portugal and Spain live sort of paralysis of history of history (...) they live corruption of the spirit]. BERRIEL, ref. 44, p. 141.

⁷³ According to Oliveira Martins Jesuits were responsible for the Iberian (Portuguese and Spanish) and Brazilian decadence. Prado adopts this thesis.

⁷⁴ BERRIEL, ref. 44, p. 143.

2. Soul of the Race: From Virtues to Vices

Tudo favorecia a exaltação de seu prazer: os impulsos da raça, a molícia do ambiente físico, a contínua primavera, a ligereza do vestuário, a cumplicidade do deserto e, sobretudo, a submissão fácil e admirativa da mulher indígena, mais sensual do que o homem como em todos os povos primitivos (...).

Paulo Prado about European conqueror⁷⁵

In contrast to *Paulística*, in *Retrato do Brasil* Prado is focused mainly on the process of decadence (in *Paulística* only one chapter deals with the decadence process). That is very important because it is exactly this phenomenon that links Brazil with Europe and because it was also decadent Parisian Europe in the middle of which Prado formulated his ideas for the first time. As it was already mentioned in this paper, identity is a very loose term but always contains some psychological element. This fact is reflected in Prado's second work as well which is apparent in its subtitle "*ensaio sobre tristeza brasileira*" (Essay on Brazilian Sadness)⁷⁶ and also in the structuring of the book which follows specific Brazilian pattern of race and collective psychology development which is clearly apparent in four essays: 1) "*Luxúria*" [lust], 2) "*Cobiça*" [covetousness], 3) "*Tristeza*" [sadness], 4) "*Romantismo*" [romanticism].

As we can see, Prado – looking at Brazil from decadent Parisian context – pertains to those who attempt to diagnose their own culture by means of moral standards, psychological stereotypes and prevailing social concepts of their times to identify what we can today cultural complexes. For Morse Prado's look "reveals little of the modernity" and "little of the modernism of the *Paulista avant-garde*" and requires two different readings: already mentioned reading which places Prado to the same category with Oliveira Martins, Antero de Quental or Lionel Groulx and which "shows affinity to late-positivist essays that deplored the *anaemia* and languor of mixed-race populations" and the other reading which "brings to the light a more venerable, Catholic frame of reference"⁷⁷. In my view both readings reveal Prado as a 19th-century thinker. But the aim of his work is what really links him with modernism: the authentic separation from the Old World, creation and promotion of authentically Brazilian culture equal with that of Europe. Prado's craving for "*aggiornamento da mentalidade nacional*".⁷⁸ As reader already probably suspects, this is a task that Prado attributes to São Paulo and its inhabitants, or, perhaps more precisely, to aristocracy of coffee to which he himself belonged.

⁷⁵ [Everything enhanced the exaltation of his pleasure: impulses of the race, idleness of the environment, permanent spring, lightness of clothes, complicity of the desert and first of all easy submission of indigenous woman who was more sensual than man as in all primitive peoples]. BERRIEL, ref. 44, p. 175.

⁷⁶ Prado was not the first one who defined Brazilian nature as "sad". It can be found in José de Anchieta, Vicente do Salvador or Martius.

⁷⁷ MORSE, ref. 2, p. 56.

⁷⁸ BERRIEL, ref. 44, p. 160.

Retrato do Brasil is a book divided in two distinctly different parts. The first one is the proper essay (divided in three short essays written between 1925-1927), the second one is "Post-Scriptum" (written in 1928). The first part describes the very essence of historically conditioned moral decadence of Brazil. "Luxúria" is an essay about tropical seductiveness and animality. Prado states that one-third or even more of the cases brought to Holy Office in Bahia in the 16th century featured sins of "sexual hyperesthesia". For the author such a condition made part of "*psicologia da descoberta*" [psychology of discovery] which was dominated by two "*impulsos criadores da tristeza*" [creative impulses of sadness]: "*a ambição do ouro e a sensualidade livre e infrene que, como culto, a Renascença fizera ressuscitar*" [ambition to reach the gold and a free and unbridled sensuality that, like some cult, renaissance reanimated].⁷⁹ Later on reader can see that that Prado follows equation Renaissance = covetousness + luxury ! These are "*impulsos d'alma*" [impulses of the soul], which, in the Brazilian case, led to sadness and romanticism. Thus, Prado's analysis of Brazilian soul and history has its essence in his concept of renaissance psychology. For him, renaissance produced a new man, new psychology surpassing Middle Ages and, consequently, producing "*história da conquista da liberdade consciente do espírito humano*" [history of the conquest of the conscious freedom of human spirit].⁸⁰ Such a change led to the return to the paganism, or, psychologically speaking, return of the repressed. For such a return to occur European culture was too strict, too narrow, dogmatic: "*Era preciso alterar (...) o sinal negativo que o cristianismo inscrevera diante do que exprimia fortaleza e audácia. Guerra aos fracos, guerra aos pobres, guerra aos doentes. Abrir as portas da prisão ocidental. Substituir à Obediência a Vontade individualista*" [it was necessary to change negative sign that Christianity inscribed in front of what expressed strength and audacity. War to weak, war to poor, war to sick. Open the door of the western prison. Substitute an obedience by the individualistic will].⁸¹ Thus renaissance is not only re-birth, re-discovery of much deeper layers of European collective psychology but also re-integration which results in the significant increase of consciousness. As we can see, Prado describes renaissance in the same way as some of today's psychologists who speak of "age of transformation": "A major change took place in collective psychology about the fifteenth century. (...) It was about that time that the collective projection of the deity into the metaphysical realm of religious dogma was withdrawn. It was a slow process (...). What we saw then was a collective inflation, a vast increase of ego energy that manifested itself everywhere. People started exploring the globe, and making all sorts of discoveries in science and arts."⁸²

But liberating movement of renaissance man took different form in Europe and in Brazil. Roberto Gambini's description resembles that of Prado, but it has, of course, a significant streak of what he calls "psychologization of history".

⁷⁹ PRADO, ref. 53, p.149.

⁸⁰ PRADO, ref. 53, p. 149.

⁸¹ PRADO, ref. 53, p. 149.

⁸² EDINGER, Edward. Science of the Soul. A Jungian Perspective. Toronto, Canada: Inner City Books, 2002, p. 10-11.

Here he describes Prado's renaissance virtuous man as a supreme agent of genocide of local populations and cultures. But as well as in Prado's books the major role is occupied by the repressed (feminine) aspect of European soul/psyche: body, instinct, sexuality. Being released in the Latinamerican context such a repressed aspect of European culture became "phallic adventure": "The squadrons of Vespucci, Columbus, Cortez, Pizzaro or Cabral carried no women on board. They were phallic adventures, in this and in the complementary sense of being exclusively ruled by the phallic principle of penetrating the unknown, penetrating the unknown and enjoying it, taking possession of what was available. (...) their lasciviousness was not only permitted but also stimulated by the maximum authority of the system in which their moral code was inserted. Hadn't Pope Alexander VI pontificated that there was no sin south of the Equator? What in Lisbon was a sin, there was a liberty."⁸³

Such a freedom was manifested in freedom of exploration, freedom to reach wealth and sexual freedom. In this context Prado writes about "*sedução da terra*" [seduction of the land]: "(...) aliava-se no aventureiro a afoiteza da adolescencia. Para homens que vinham da Europa policiada, o ardor dos temperamentos, a amoralidade dos costumes, a ausência do pudor civilizado (...) eram um convite à vida solta e infrene em que tudo era permitido" [in the adventurer boldness of the adolescence emerged. For men who came from supervised Europe were ardour of temperaments, immorality of habits, absence of civilized chastity simply invitation to free and unbridled life in which everything is permitted].⁸⁴ These are reasons why Prado writes about 16th-century Brazil as a place of "*sensualidade infrene*" [unbridled sensuality] and Capistrano says that colonizers "*moralmente já eram mestiços*" [morally they were already mestizos]. For Prado Indians were "*uma simples máquina de gozo e trabalho no agreste gineceu colonial*"⁸⁵ [a simple machine of pleasure and work in rustic colonial gynaeceum] and human communities were formed on the basis of "*pura animalidade*" [pure animality].⁸⁶

Here, already in 16th-century Brazil a crushing inequality between males and females started. Conquest of new territories and pathological aspect of Brazilian society went hand in hand.

If the process of peopling was due to the sin of lust, another cultural programming resulted from the very discovery and the conquest of the territory. Such a programming was initiated by another 16th-century mortal sin of "*cupidez*"/"*cobiça*" [covetousness]. The same took place in other regions of Portuguese conquest (India). Prado speaks of "*individualismo infrene*" [unbridled individualism] and "*quimera do ouro*" [golden chimera]. As in the case of lust, there were no laws, no limits, no restrictions: "*Individualismo infrene, anárquico pela 'volatização dos instintos sociais', cada qual tendo no peito a mais formidável ambição que nenhuma lei ou nenhum homem limitava*"[unbridled and anarchic individualism because of 'volatilization

⁸³ GAMBINI, Roberto. Indian Mirror. The Making of the Brazilian Soul. São Paulo: Axis Mundi/Terceiro Nome, 2000, p. 166-167.

⁸⁴ PRADO, ref. 53, p. 159.

⁸⁵ BERRIEL, ref. 44, p.175.

⁸⁶ PRADO, ref. 53, p.167.

of social instincts' where everyone had the most formidable ambition that no law and no man limited].⁸⁷

Territory exploration gave birth to Brazil. In the 18th century exploration lead to the discovery of the golden mines and the population went through obsession for gold and, consequently, there was almost no agriculture, fields became abandoned and country became depopulated. In fact, Portugal was not able to use effectively Brazilian gold neither for its own economy nor for its foreign policy. Such policy reached its culmination point in 1794 when Braganças joined England against Napoleon:

(...) sem dinheiro, sem esquadra, sem exército, o velho reino se entregou de corpo e alma ao aliado poderoso que lutava contra Napoleão. Em 1808, diz Elisée Reclus, quando o rei partiu para o Brasil, Portugal poderia desaparecer subitamente, num cataclismo (...). Tinha faltado a Portugal a verdadeira compreensão histórica e econômica da sua missão metropolitana. A nação e o governo recebiam como uma esmola o ouro, as pedras preciosas e os produtos comerciáveis das colônias. Quiseram viver sem trabalhar.⁸⁸

Thus for Prado mining of gold had a fatal consequences in Brazil as well as cultivation of sugarcane because it introduced to Brazil enslaving economy (something he discusses in detail in *Post-Scriptum*). The only positive factor Prado sees in the introduction of coffee economy (distinctive and specific feature of São Paulo).

Essay "Tristeza" [sadness] Prado initiates with the comparison of North American and Brazilian colonization. The main distinguishing feature sees in the attitude towards work. Whereas the Portuguese conquered new territories by means of unbridled lasciviousness and plundering, in North American colonies puritans preached salvation by means of hard work and discipline.⁸⁹ In "Tristeza" there are the same arguments as in *Paulística*: Prado returns to the question of decadence and reminds us that its consequences were palpable not only in Brazil but also in India and led to the loss of Portuguese independence.⁹⁰ Thus Prado views Portuguese decadence not only as a 19th-century phenomenon, but as a disease present already in the 16th century: "*a nação portuguesa, corrompida pelo luxo e pela desmoralização dos costumes, perdia, pouco a pouco, a sua primitiva vitalidade. Os governos, despóticos e incapazes, só conservavam a antiga energia para*

⁸⁷ BERRIEL, ref. 44, p. 177.

⁸⁸ [without money, without squadron, without army, old kingdom gave up its body and its soul to the powerful ally who fought against Napoleon. In 1808, Elisée Reclus said that the king left for Brazil and Portugal can suddenly disappear in a cataclysm (...). What Portugal lacked was a true historical and economical understanding of its metropolitan mission. Nation and its government received gold, precious stones and comercial products from colonies as a donation. They wanted to live without work]. PRADO, ref. 53, p. 188.

⁸⁹ Soon after the publication of *Retrato do Brasil* Prado's nephew Caio Prado Júnior, one of the great classics of Brazilian historiography, wrote today famous book *Formação do Brasil contemporâneo - Colônia*. One of the main features of this book is the comparison between North American colonization with that of Brazil. His analysis gave basis of Marxist interpretation of Brazilian national history.

⁹⁰ After the dynastic crisis of the family of Avis (1385-1580) Portugal was reigned by Spanish Hapsburgs, namely by Philip II. of Spain (grand-son of Portuguese king D. Manuel I., 1495-1521).

sustentar a Inquisição.”⁹¹ In this essay Prado repeatedly refers to the main topic of *Paulística* – those Portuguese who left for Brazil escaped Portuguese decadence because 1) they reached the New World before the beginning of the decadence (i.e. the end of 16th century) and 2) became isolated from the metropolis and from the regions permeated by its fatal contamination. The first from these two factors is valid for all Brazil, the second one only for São Paulo.

In contrast to *Paulística*, here Prado identifies not the only one or the main reason of the decadence in Portugal and its undisciplined *colonialismo* but also some external factors as climate, different races/cultures/psychologies and their morals, a new territory and its specific conditions:

*Para o erotismo exagerado contribuíam como cúmplices – já dissemos – três factores: o clima, a terra, a mulher indígena ou a escrava africana. Na terra virgem tudo incitava ao culto do vício sexual. Ao findar do século das descobertas o que sabemos do embrião da sociedade então existente é um testemunho dos desvarios da preocupação erótica. Desses excessos da vida sensual ficaram traços indeléveis no caráter brasileiro.*⁹²

Challenges of Modernity: Stuck in the Soul Conditioning

What are exactly the consequences of luxury and covetousness? For Paulo Prado it is melancholy, psychological consequence or “*estado d’alma*” [state of the soul]: “*Nos povos, como nos indivíduos, é a seqüencia de um quadro de psicopatia: abatimento físico e moral, fadiga, insensibilidade, abulia, tristeza*” [both in peoples and individuals it is a continuation o fone Picture of psychopathy: physical and moral decrease, fatigue, insensitivity, abulia, sadness].⁹³ Prado does not deviate from determinism of his time: race (biology), environment, climate, lifestyle and history mercilessly determine nations’ destiny. In the Brazilian case Prado identifies three centuries of decadence which – as he is convinced – is translated in romanticism. All Brazilian vices, eccentricities, pessimism, sentimentalism or escapism are translated in romanticism which, in its Brazilian version, leads to distorted vision of reality.⁹⁴ As Morse notes, “Sexual excess (*post coitum animal triste*) and the mirage of easy wealth stamped the Brazilian psyche with abulia and melancholia” which is, in the context of 19th-century arts, “displaced to the new ruling and intellectual classes as a pathological *mal romântico* that found central loci in the new law schools of Recife and São Paulo.”⁹⁵ Prado felt that whereas in Europe

⁹¹ [Portuguese nation corrupted by the luxury and demoralization of habits, was progressively loosing its initial vitality. Despotic and uncapable governments only conserved an ancient energy to support Inquisition]. PRADO, ref. 53, p. 188.

⁹² [There were three factors-accomplices that contributed to exaggerated eroticism: climate, earth, indigenous woman or African slave. In virgin land everything stimulated to sexual depravity. In the end of the century of discoveries what we know about the germ of then existing society is a testimony erotic extravagances. From these sensual excesses became ineffaceable features of Brazilian character]. PRADO, ref. 53, p. 195.

⁹³ PRADO, ref. 53, p. 196.

⁹⁴ PRADO, ref. 53, p. 209

⁹⁵ MORSE, ref. 2, p. 57.

romanticism was passing fashion, in Brazil it was another form of pathology expressed in escapist imaginary world. In the root of Prado's Brazilian pathology and decadence is not a ubiquitous racial conflict but intimacy of miscegenation.

Prado's work has a prophetic streak. Born in 1869 he experienced Empire, Republic and Vargas dictatorship regime. Both of his works were written in the twilight of the First Republic (1889-1930) and in the context of the growing tension between São Paulo and the rest of the country. In spite of various attempts to make Brazil progressive, democratic republic, Prado clearly saw spectres of the past translated into escapist romanticism, somatic deficiency and congenital indolence, qualities that, paradoxically, preserver nation's unity. Different from his contemporaries, Prado did not see Brazil as composed from three races or as a ethnic mosaic as it was usual in his time, but about "one nation". However, the nation was haunted by the very deep and tragic psychological consequences of its very origin. One of them sees in spiritual dryness, emptiness. In Brazil lack of freedom does not result from external conditions but from the internal condition, soul condition. Here is the reason behind introductory phrase of *Retrato do Brasil*: "in a radiant land lives a sad people" – the sadness, apathy, spiritual dryness are the "states of the soul" that result from root capital sins of the nation and which were transmitted from 16th century onwards: luxury and covetousness. For Prado this conditioning represents the prison of the soul. Whereas Rousseau's thesis of *Social Contract* ("Man was born free, and he is everywhere in chains") referred to external social imprisoning, Prado's thesis ("in a radiant land lives a sad people") refers to internal soul imprisoning.

According to Morse "sadness does not figure in the modern repertory of the seven capital sins; its nearest equivalent is sloth. Yet the medieval genealogy of sloth shows that it merges with medieval acedia, which once counted as a 'deadly' sin and includes both mental or spiritual states (listlessness, loathing, slackness of mind) and qualities of behaviour (torpor, negligence, idleness). By the end of Middle Ages, (...) acedia lost its theological force, (...). By the time of the Renaissance, acedia and its theological component of *tristitia* were secularized under the atmospheric term 'melancholy'.⁹⁶ Prophetic streak of Prado's analysis is not only to identify Brazilian soul and its conditioning but also to offer a therapy. "Way out" of historical cultural programming called *tristitia* consists in moral Catholic premises. For Morse, Prado's therapy is a Catholic (and perhaps unconsciously) medieval therapy whereas for Prado's younger modernist colleagues (Mário de Andrade, Oswald de Andrade) it could be a renaissance therapy sought in Montaigne or Rabelais. Whereas Prado views *tristitia* as an internal, soul aspect of acedia, younger modernists addressed external and behavioural aspects of acedia. Both view the problem in the process of transition from medieval mentality to the modern one which requires what Brazilian soul lacks, i.e. firm character, disciplined life. In contrast to Prado, his younger colleagues were even able to find positive aspects of what he viewed as a negative and fatal.

---

⁹⁶ MORSE, ref. 2, p. 58.

Mário de Andrade praised idleness as “propitious for cultivating the arts and as a tropical antidote to a technified, consumerized society.”⁹⁷

Literature:

- BARCELLOS, Gustavo – CAPRILES, Axel – GERSON, Jacqueline – RAMOS, Denise (eds.). *Listening to Latin America. Exploring Cultural Complexes in Brazil, Chile, Colombia, Mexico, Uruguay, and Venezuela*. New Orleans, Louisiana: Spring Journal Books, 2012.
- BAUMER, F. L. “Twentieth-Century Version of the Apocalypse”. In WARREN WAGAR, W. (ed.), *European Intellectual History Since Darwin and Marx*. London: Harper & Row, 1966.
- BERRIEL, Carlos Eduardo Ornelas. *Tietê, Tejo, Sena. A Obra de Paulo Prado*. Campinas, São Paulo: Papirus, 2000.
- BETHELL, Leslie (ed.). *Ideas and Ideologies in Twentieth Century Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- BETHELL, Leslie. “Política no Brasil: De eleições sem democracia à democracia sem cidadania”. In BETHELL, Leslie (ed.) *Brasil. Fardo do passado, promessa do futuro. Dez ensaios sobre política e sociedade brasileira*. Rio de Janeiro: Civilização brasileira, 2002.
- BETHELL, Leslie (ed.). *Brasil. Fardo do passado, promessa do futuro. Dez ensaios sobre política e sociedade brasileira*, Rio de Janeiro: Civilização brasileira, 2002.
- CARVALHO, José Murilo de. “Terra do nunca: Sonhos que não se realizam”. In BRADFORD BURNS, Edward. *Nationalism in Brazil: A Historical Survey*, New York: Praeger, 1968.
- COBBAN, Alfred. *Edmund Burke and the Revolt against the xviiith century*. London: Allen, 1929.
- Correspondência de Capistrano de Abreu. Rio de Janeiro: INL, 1954, vol. II.
- EDINGER, Edward. *Science of the Soul. A Jungian Perspective*. Toronto, Canada: Inner City Books, 2002.
- ELLENBERGER, Henri F. *Discovery of the Unconscious*. New York: BasicBooks, 1970.
- GANZIN, Michel. *La Pensée politique d'Edmund Burke*. Paris: thèse de doctorat, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1972.
- GLAUCES, Pierre (ed.). *Joseph de Maistre, Oeuvres*, Paris: Pierre Laffont, 2007.
- GODECHOT, Jacques. *La Contre-révolution*. Paris: PUF, 1961.
- GRIFFIN, Roger. *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. London: Palgrave & Macmillan, 2007.
- GROULX, Lionel, “Lendemains de conquête”. Montréal: L’Action française, 1920.
- GROULX, Lionel. *La naissance d'une race*. Montréal: Granger, 1938.
- GROULX, Lionel. *Histoire du Canada français depuis la découverte*. Montréal: Fides, 1962, vol. 1.
- HAUCHARD, Elsa. *L’Idée de race chez Hippolyte Taine et Ernest Renan*. Aix-en-Provence: dep. de l’histoire des Institutions et des idées politiques, Fac. de droit et de science politique, 1993.
- LE BON, Gustave. *Lois psychologiques de l’évolution des peuples*. Paris: Félix Alcan, 1919.
- MORSE, Richard. “The Multiverse of Latin American Identity, c.1920-1970”. In WILLIAMS, Daryle. *Culture Wars: The First Vargas Regime, 1930-1945*. Durham & London: Duke University Press, 2001.

⁹⁷ MORSE, ref. 2, p. 59.

- NIETZSCHE, Friedrich. "Schopenhauer as Educator". In NIETZSCHE, Friedrich, *Unmodern Observations*, New Haven, CT: Yale University Press, 1990.
- RAMSDEN, Herbert. *The 1898 Movement in Spain*. Manchester: Manchester University Press.
- SCHWARCZ, Lilia Moritz. "O Mestiço and Tropical Country: The Creation of the Official Image of Independent Brazil". In *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 80, abril de 2006.
- STERNHELL, Zeev. *La Droite révolutionnaire, 1885-1914. Les Origines françaises du fascisme*. Paris: Seuil, 1978.
- TAINÉ, Hippolyte. *Histoire de la littérature anglaise*, I. Paris: 1863-64, 4th ed., 5 vols.
- TORGAL, Luis Reis – MENDES, José-Amado – CATROGA, Fernando. *História da História em Portugal. A História através da História*, Lisboa: Temas & Debates, 1998.
- PINTO COELHO, Maria Teresa. *Apocalipse e regeneração: O Ultimatum e a mitologia da Pátria na literatura finissecular*. Lisboa: Edições Cosmos, 1996.
- PRADO, Paulo. *Paulística. História de São Paulo*. Rio de Janeiro: Ariel, 1934.
- PRADO, Paulo. *Retrato do Brasil: Ensaio sobre a tristeza brasileira*. São Paulo: Duprat Mayença, 1928.
- RAMOS, Denise G. "Non Ducor, Duco. I am not led, I lead". In AMEZAGA, Pilar – GAMBINI, Roberto. *Indian Mirror. The Making of the Brazilian Soul*. São Paulo: Axis Mundial/Terceiro Nome, 2000.

Characters: 102 881

Words: 15 537

OTÁZKA FINANČNÍHO ODŠKODNĚNÍ NITRANSKÉHO BISKUPA VILMOSE BATTHYÁNYHO PO JEHO ODCHODU Z ČSR V ROCE 1919

~~~~~
Marek ŠMÍD

Historický ústav
Filozofická fakulta Jihoceské univerzity
v Českých Budějovicích
Branišovská 31a
370 05 České Budějovice
Česká republika
smidma@seznam.cz

DOI: 10.17846/SRN.2018.22.1.225-238

ŠMÍD, Marek. *The question of financial compensation of the bishop of Nitra Vilmos Batthyány after his departure from Czechoslovakia in 1919.* The study deals with the question of indemnification of the Nitra bishop V. Batthyány, who headed the diocese in 1911-1920. His deportation from Czechoslovakia to Hungary in March 1919 opened up a complex question of Czechoslovak-Vatican diplomatic relations which represented a financial settlement that was subsequently resolved by Czechoslovak and Vatican diplomats in 1920-1924. The Czechoslovak party acknowledged the legitimacy of the complaint of the evicted bishops and agreed to their financial compensation. The whole issue was attributed mainly to the Czechoslovak Foreign Minister's reluctance to meet this obligation, the unclear competencies between the various administrative authorities, and the high demands of former bishops who demanded not only high financial retirement, but also the return of all personal belongings from Slovakia and their financial share. The question of who will finance the bishops, the state, the diocese, or both institutions together, remained till the end unclear. In spite of the urgency of the Vatican Party, the negotiations dragged on until 1924, although the death of V. Batthyány had occurred a year earlier.

Klíčová slova: Nitra; nitranské biskupství; Vilmos Batthyány; Karol Kmeťko; československo-vatikánské vztahy; 1918-1923;

Keywords: Nitra; Nitra; The Bishopric of Nitra; Vilmos Batthyány; Karol Kmeťko; Czechoslovak-Vatican Relations; 1918-1923;

Předkládaná studie se věnuje otázce odškodnění nitranského biskupa Vilmosa Batthyányho, který stál v čele diecéze v letech 1911-1920. Politicko-náboženské souvislosti Slovenska, s důrazem na nitranskou diecézi, zasazuje do československo-vatikánských diplomatických styků, přičemž v první polovině 20. let 20. století podrobně sleduje podmínky a možnosti jeho finanční náhrady. Studie

vychází z materiálů Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze, Historického archivu Státního sekretariátu Svatého stolce, edic církevních dokumentů a početné literatury, především slovenské a české provenience.

Na podzim 1918, v době vzniku Československa, nebyla politicko-náboženská situace na Slovensku vůbec jednoduchá. Ačkoliv papež Benedikt XV. již dne 8. listopadu 1918 uznal legitimitu nástupnických států střední Evropy a vyzval jejich představitele k navázání diplomatických styků se Svatým stolcem, maďarská církevní hierarchie dlouho odmítala vzít tuto skutečnost na vědomí, neboť ji považovala za dotčení vlastních zájmů, přičemž se nehodlala smířit zejména se ztrátou biskupství někdejších Horních Uher.¹ Navíc, z církevně-správního hlediska, zůstala polovina slovenských diecézí – Ostřihom, Košice a Rožňava – rozdělena mezi Československo a Maďarsko. Správcem největší z nich – ostřihomské, na jejímž území žila ve 404 farnostech třetina slovenských katolíků, byl ostřihomský arcibiskup a kardinál János Csernoch.² V čele dalších biskupství, ač bylo jejich území z velké části osídleno Slováky, stáli biskupové maďarského původu: v Nitre Vilmos Bathány, v Banské Bystrici Farkas Radnay, ve Spiši Alexander Párvy, v Rožňavě Lajos Balás a v Košicích Augustín Fischer-Colbrie.

Krátce po vzniku Československa se v Ružomberku sešla nově vytvořená Kněžská rada, kterou založil slovenský kněz a politik Andrej Hlinka, jež se měla zabývat novými církevně-politickými poměry na Slovensku a sestavit soupis křivd, jichž se dopustili bývalí maďarští biskupové na Slovensku. V Kněžské radě se v prvních měsících mimo jiné angažoval agilní kněz František Jehlička, který navrhoval jak povýšení nitranského biskupství na arcibiskupství v čele s A. Hlinkou, tak jmenování Karla Kmeťka na post biskupa do Košic, A. Fischerova-Colbrieho do Banské Bystrice, Jozefa Budaye na Spiš a Jána Vojtaššáka do Rožňavy.³ Kněžská rada požadovala odstoupení všech maďarských ordinářů na Slovensku s výjimkou košického biskupa A. Fischerova-Colbrieho, který se těšil důvěře slovenských věřících. Její závěry potvrdilo shromáždění katolických kněží a laiků v Žilině, které odevzdalo své představy československé vládě dne 22. ledna 1919.⁴ Následně o této věci jednal s prezidentem Tomášem Garriguem

¹ Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale. X. Roma: Typis Polyglottis Vaticanis, 1918, s. 478-479; BUELL, Raymond L. France and the Vatican. In Political Science Quarterly, 1921, roč. 36, č. 1, s. 36; GAJANOVÁ, Alena. O poměru Vatikánu k předmnichovské republice. In ČERNÝ, Bohumil. Církve v našich dějinách. Praha: Orbis, 1960, s. 155.

² DEJMÉK, Jindřich. Počátky diplomatických vztahů mezi Československem a Vatikánem (1920-1921). Kroftova vyslanecká mise v Římě. In Český časopis historický, 1993, roč. 91, č. 2, s. 225. K osobnosti Jánose Csernocha podrobněji: HRABOVEC, Emília. Na pokraji prerušenia stykov. Kríza vo vzťahoch medzi Česko-Slovenskom a Svätou stolicou v roku 1921. In RYDLO, Jozef M. Fidei et Patriae. Jubilejný na počesť 80. narodenín Františka Vnuka. Trnava: Dobrá kniha, 2008, s. 263 a dále.

³ LETZ, Róbert. Karol Kmeťko - nitriansky biskup a slovenský arcibiskup. In MARSINA, Richard. Nitra v slovenských dejinách. Martin: Matice slovenská, 2002, s. 342; SIDOR, Karol - VNUK, František. Andrej Hlinka 1864-1938. Bratislava: Lúč, 2008, s. 323.

⁴ HRABOVEC, Emília. Obsadenie nitrianskeho biskupského stolca v cirkevnopolitickom kontexte rokov 1918-1920. In MARSINA, Richard. Nitra v slovenských dejinách. Martin: Matice slovenská, 2002, s. 328.

Masarykem i apoštolský nuncius ve Vídni Teodoro Valfré di Bonzo, který jej navštívil dne 3. března 1919 v Praze.

Vatikánský návrh na obsazení československých diecézí – Šimon Bárta pro českobudějovickou diecézi, K. Kmeťko pro Spiš, J. Buday pro Nitru a Pavol Jantausch pro Banskou Bystrici –, který se odlišoval od představ Kněžské rady, narážel naopak na nesouhlas československé vlády, která si na základě recepčního zákona č. 11/1918 Sb. nárokovala někdejší práva rakousko-uherských panovníků, aby tak mohla rozhodovat o jmenování vysokých církevních hodnostářů a intervenovat do jejich volby.⁵ Státní sekretář Svatého stolce kardinál Pietro Gasparri se prozatím pokusil na uprátodněné stolce na Slovensku dočasně jmenovat alespoň generální vikáře, což československá vláda odmítla a ultimativně předala vatikánské straně hotový seznam kandidátů, kterými si přála biskupské stolce na Slovensku co nejrychleji obsadit. Vatikán jej odmítl. Zatímco následně hrozila československá vláda sekularizací církevního majetku na Slovensku, připravil ministr zahraničí Edvard Beneš deportaci někdejších uherských biskupů z Nitry a Banské Bystrici, aby mohla jednání pokročit a nenarázela na odpory sídelních biskupů.⁶

V době vzniku Československa zastával post nitranského biskupa uherský hrabě Vilmos Batthyány, absolvent teologie a filozofie na univerzitách v Innsbrucku a v Římě. Diecézi spravoval od roku 1911, kdy se ve věku 41 let stal nitranským biskupem. Od roku 1900 působil jako kanovník nitranské kapituly a o čtyři roky později byl jmenován koadjutorem s nástupnickým právem po nitranském biskupovi Imrichu Bendem. V roce 1910 se stal administrátorem diecéze a dne 26. března 1911 se, po smrti I. Bendeho, stal ve věku 41 let nitranským biskupem. V období vzniku československého státu čítala nitranská diecéze 379.000 katolíků, z čehož bylo přibližně 30.000 maďarské národnosti. Tvořilo ji 148 farností s přibližně 250 kněžími a 25-30 řeholníky.⁷ Po roce 1918, kdy se Slováci stali součástí většinového státního národa, byl však V. Batthyány považován za disponenta maďarských, republike nepřátelských zájmů, a proto pro vládu nepřijatelný. S ohledem na nové poměry v republice, „... když jen nedostatečně hovoří řečí velké většiny svých věřících, už nemůže doufat, že by jeho účinkování mohlo mít prospěch. Proto i budapešťské vládě, i Svatému stolci oznámil, že je hotový poděkovat,“⁸ se v nových poměrech rozhodl na svůj post rezignovat.

Z tohoto důvodu odeslal V. Batthyány již v prosinci 1918, kdy maďarské jednotky opustily Nitru – údajně po dohodě s předsedou vlády v Budapešti Mihálym

⁵ HRABOVEC, Emília. Menovanie biskupov v kontexte bilaterálnych vzťahov. In VALENTA, Jaroslav. Osudy demokracie ve střední Evropě. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha: Historický ústav, 1999, s. 543; HRABOVEC, ref. 2, s. 275.

⁶ HRABOVEC, Emília. Slovensko a Svätá stolica od počiatku 19. storočia po apoštolskú konštitúciu Ad ecclesiastici regiminis incrementum z roku 1937. In RYDLO, Jozef M. Renovatio spiritualis. Jubilejný zborník k 70. narodeninám arcibiskupa Jána Sokola, prvého metropolitu Slovenska. Bratislava: Lúč, 2003, s. 88.

⁷ HRABOVEC, Emília. Slovensko a Svätá stolica 1918-1927 vo svetle vatikánskych prameňov. Bratislava: Univerzita Komenského, 2012, s. 112; ŠMÍD, Marek. Apoštolský nuncius v Praze. Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920-1950. Brno: CDK, 2015, s. 457.

⁸ MEDVECKÝ, Karol Anton. Slovenský prevrat. Bratislava: b. v., s. 199.

Károlyim papeži Benediktovi XV. rezignaci na svůj post. Bylo to zcela v souladu s představami Vatikánu, který si dobře uvědomoval, že je „*pozice maďarských biskupů na Slovensku neudržitelná a církevní správu třeba personálně slovakizovat a juridické co nejdříve osamostatnit.*“⁹ Svůj rezignační list však V. Batthyány odevzdal apoštolskému nunciovi ve Vídni T. Valfré di Bonzovi prostřednictvím zmíněné maďarské vlády, která jej z důvodů neklidných politicko-náboženských poměrů odmítla odevzdat, takže nitranský biskup bez papežské odpovědi, která nemohla nikdy přijít, setrvával dále na svém místě.

Československá vláda tento postoj, kdy někdejší uherská církevní hierarchie zůstávala stále na svém místě, vnímala jako provokaci a rozhodla se tvrdě zakročit: nitranský biskup V. Batthyány a banskobystrický biskup F. Radnay měli být z Československa jako stoupenci maďarizace vyhnáni. Za tímto postupem stali především ministr zahraničí E. Beneš a ministr s plnou mocí pro správu Slovenska Vavro Šrobár, aniž by o tom předtím jednali se zástupci Svatého stolce. První jmenovaný ordinář obdržel dne 26. března 1919 od poslance Revolučního národního shromáždění za slovenský klub a vládního referenta pro církevní záležitosti na ministerstvu s plnou mocí pro správu Slovenska kněze Karola Antona Medveckého nařízení opustit Slovensko do dvaceti čtyř hodin. Ve spěchu pověřil V. Batthyány spravováním diecéze generálního vikáře Alojze Jeszenského.¹⁰

Na druhý den doprovodil V. Batthyányho vojenský oddíl majora Josefa Dřímalu z 35. pěšího pluku italských legionářů na československo-maďarskou hranici, kde jej údajně zanechal na mostě přes Dunaj u Ostřihomi.¹¹ O několik týdnů později se V. Batthyány obrátil na apoštolskou nunciaturu ve Vídni a papežovi Benediktu XV. prostřednictvím T. Valfrého di Bonza oficiálně nabídl svoji rezignaci, přičemž se slíbil plně podřídit jeho rozhodnutí, aby se v budoucnu nestal překážkou na cestě ke jmenování nového nitranského biskupa. Následně se V. Batthyány uchýlil do Budapešti, kde se zdržoval na adrese Ferenciock Tere č. 9.¹² Slovenské i vatikánské církevní představitele krok československé vlády bezpochyby překvapil. V době odchodu V. Batthyányho a F. Radnaye ze Slovenska postupně osířely další biskupské posty, spišský biskup A. Párvy zemřel v roce 1919 a rožňavský biskup L. Balás o rok později. Pouze jediný z původních uherských biskupů, A. Fischer-Colbrie, nebyl po vzniku Československa sesazen a zastával post košického biskupa až do své smrti v roce 1925.

Mezitím se mimořádně zkomplikovala mezinárodní situace ve střední Evropě. V březnu 1919 převzali v Maďarsku moc komunisté, kteří během několika

⁹ HRABOVEC, Emília. Slovensko a Svätá stolica 1918-1939 v kontexte medzinárodných vzťahov. In DOBROTKOVÁ, Marta - KOHÚTOVÁ, Mária. Slovensko a Svätá stolica. Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 193.

¹⁰ Po jeho smrti v roce 1921 jej nahradil kanovník Štefan Kondor.

¹¹ Archivio Segreto Vaticano (dále ASV), fond Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, 1920-1950, busta 25, karton 590, fogli (dále ff., resp. foglio f.) 228-229. List Batthyányho Benediktu XV. ze dne 26. 4. 1919; ĎURICA, Milan. Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí. Bratislava: Lúč, 2004, s. 299.

¹² Archivio Storico. Sezione per i rapporti con gli stati (Segreteria di Stato) (dále AA. EE. SS.), fond Austria-Ungheria, III. periodo, karton 590, ff. 44-45. List Batthyányho Benediktu XV. ze dne 26. 4. 1919, resp. ff. 35-39. List Valfré di Bonza Gasparrimu ze dne 1. 5. 1919; HRABOVEC, ref. 7, s. 31, 145.

následujúcich mесícў vpadli na Slovensko. Za této mimořádné situace vyhlásil V. Šrobár stanné právo a dne 7. dubna obsadilo československé vojsko na rozkaz ministra národní obrany Václava Klofáče území až k nové demarkační linii, zasahující 50-80 km do nitra Maďarska. Dne 4. června byl vrchním velitelem vojsk na Slovensku jmenován francouzský generál Maurice Pellé, který však nedokázal tuto linii udržet, takže maďarská Rudá armáda brzy pronikla na sever, obsazovala slovenská města a vesnice a brzy měla pod kontrolou dvě třetiny slovenského území.¹³ Pod její ochranou byla 16. června 1919 v Prešově vyhlášena Slovenská republika rad, která však o měsíc padla a rudé oddíly musely Slovensko vyklidit. Dramatické události přiměly ministra s plnou mocí pro správu Slovenska V. Šrobára k rychlému řešení náboženských poměrů v zemi, k nimž však Svatý stolec – s nedůvěrou v nové poměry – zaujal vyčkávací postoj.¹⁴

V zemi nastala odchodem nitranského biskupa, banskobystrického biskupa a rovněž trnavského generálního vikáře svým způsobem bezprecedentní situace. Nitranský biskup V. Batthyány nesl svoje *odvolání* jako velkou křivdu a v tom smyslu si stěžoval u Svatého stolce, i když nedávno slíbil respektovat jeho vůli. V Římě však neměli pro jeho stížnosti příliš velké pochopení, protože se československá vláda slíbila o něho i ostatní odvolané ordináře finančně postarat. Dostát tomuto závazku přislíbil též československý vyslanec u Svatého stolce Kamil Krofta při setkání s podsekretářem Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti Bonaventurou Cerrettim dne 16. února 1920; následně požádal československou vládu o vyřízení celé nepříjemné záležitosti. Sám V. Batthyány byl ovšem značně skeptický, takže v upřímnost slibů československé strany od počátku nevěřil.¹⁵

Ještě téhož měsíce vyslovila československá vláda s odškodněním bývalých biskupů souhlas, avšak požádala nitranského a banskobystrického biskupa o závazné písemné návrhy, na jejichž základně by mohla zmíněné ordináře finančně kompenzovat. B. Cerretti proti tomuto postupu nic nenamítl, ba naopak slíbil, že bude biskupy náležitě instruovat.¹⁶ Rovněž V. Batthyány s tímto návrhem souhlasil, přičemž dokonce upustil od původně požadovaného vyplácení penze v naturáliích, ale spokojil se pouze s finančním vyrovnaním. Trval však na uhrazení důchodů z nitranského biskupství za období posledních dvou let, roční penzi ve výši 150.000 Kč a návrat vlastních osobních věcí z Nitry.¹⁷

Za ukřivděné biskupy se postavila maďarská hierarchie v čele s ostřihomským arcibiskupem a primasem J. Csernochem, která upozorňovala na liknavý postup

¹³ ŠROBÁR, Vavro. Oslobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918-1920. II. svazek, Bratislava: Academic Electronic Press, 2004, s. 46.

¹⁴ HRABOVEC, ref. 9, s. 196; HRONSKÝ, Marián. Boj o Slovensko a Trianon 1918-1920. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998, s. 180; LETZ, Róbert. Slovenské dejiny. IV. 1914-1938. Bratislava: Literárne informačné centrum, s. 112-114.

¹⁵ KROFTA, Kamil. Diplomatický deník. 1919-1922. Ed. Jindřich DEJMEK. Praha: Historický ústav, 2009, s. 141; Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Praze, fond KPR, T 32/21, Vatikán – zprávy vyslanectví. Kroftův list ze dne 16. 2. 1921; Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze (dále jen AMZV), fond Politické zprávy – Vatikán, 1921. Kroftův list ze dne 28. 2. 1921.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ AA. EE. SS., fond Austria-Ungheria, III. periodo, karton 592, f. 10. List Soussitze Gasparrimu ze dne 12. 1. 1921; KROFTA, ref. 15, s. 143-144.

československé vlády při odškodnění ordinářů.¹⁸ Jejich požadavky následně podpořil i maďarský tisk, který dokonce ostře zaútočil na Svatý stolec a jeho diplomatického zástupce, apoštolského nuncia v Budapešti Lorenza Schioppu. Listy *Uj Lap a Budapesti Hirlap* vinily církevní představitele, že zapomněli bránit maďarské zájmy na Slovensku.¹⁹ Za biskupy rovněž intervenoval maďarský vyslanec u Svatého stolce József Somssich, který se ostře ohrazoval proti rychlému jmenování nových biskupů v Nitře a Banské Bystrici argumentem, že oba posty nebyly uprátzdněny, neboť V. Batthyány i F. Radnay jsou dosud platnými biskupy. Když mu však B. Cerretti ukázal rezignační listy obou biskupů, byl sice nucen přiznat chybu, avšak kontroval okamžitě tím, že trianonská mírová smlouva ze dne 4. června 1920 nenabyla dosud právní platnosti, aby mohli být jmenováni noví biskupové. B. Cerretti mu argumentoval tím, že jmenování nových biskupů není závislé na platnosti mírové smlouvy. Jinými slovy, biskupství byla řádně uprátzdněna, takže Svatá stolice měla právo jmenovat nové biskupy pro správu diecézí – ostatně samotný kardinál J. Csernoch doporučoval K. Kmeťka na post biskupa ještě před vznikem Československa. O nezbytnosti nápravy křivd informoval na přelomu let 1920/ 1921 V. Batthyány rovněž papeže Benedikta XV.²⁰

Záležitosti biskupů, zdá se, na dlouhý čas usnuly, či spíše ustoupily závažnějším vztahů československo-vatikánských diplomatických styků, zejména otázce obsazení postu apoštolského administrátora v Trnavě, aby na jihovýchodním Slovensku omezila československá vláda vliv ostřihomského biskupa J. Csernocha. Hlavní náplň československo-vatikánských diplomatických styků představuje v letech 1921/1922 otázka ostřihomské arcidiecéze, kde měla být vytvořena trnavská administratura a do jejího čela jmenován apoštolský administrátor s pravomocemi sídelního biskupa. Českou stranu rovněž zaměstnávala úvaha, zdali by nemělo být trnavského biskupství trvale začleněno do olomoucké církevní provincie. Otázka vhodných kandidátů do Trnavy, P. Jantausche, Michala Bubniče, Štefana Rovenského či A. Hlinky, zaměstnávala diplomaty obou stran dlouhé měsíce.

O finančním vyrovnání s biskupy hovořil podsekretář Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti B. Cerretti s československým vyslancem u Svatého stolce K. Kroftou opět v listopadu 1920 a znova o měsíc později. Obě strany se shodly, že bude třeba se o maďarské duchovní finančně postarat.²¹ Třebaže odeslal dne 15. prosince 1920 státní sekretář P. Gasparri K. Kroftovi list, v němž uvedl tři požadavky odstupujících biskupů (1. uhrazení důchodů z někdejších beneficíí, 2. vyplacení investic z těchto beneficíí a 3. zajištění přiměřené životní penze), které se zavázali nově nastupující ordináři splnit, realista B. Cerretti navrhoval jakýsi kompromis, který by někdejším uherským biskupům na Slovensku přiznal buď důchod z jejich bývalých biskupství, nebo jim zajistil penzi ze strany státu.

¹⁸ Tamtéž, s. 167.

¹⁹ AA. EE. SS., fond Austria-Ungheria, III periodo, karton 592, ff. 16-17. List Schioppy Gasparrimu ze dne 23. 2. 1921.

²⁰ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1921. Kroftův list ze dne 28. 2. 1921; AA. EE. SS., fond Austria-Ungheria, III periodo, karton 592, ff. 16-17. List Batthyányho Benediktu XV. ze dne 20. 2. 1921.

²¹ KROFTA, ref. 15, s. 96.

Sanování biskupů z tzv. kultovního fondu, které navrhoval československý diplomat, B. Cerretti s odkazem na negativní zkušenosť z Itálie odmítl.²²

Největší potíže představovaly penze. Československá vláda biskupům po dohodě s apoštolskou nunciaturou v Praze důchody sice odsouhlasila, a to s ohledem na podobnou praxi z Met a Štrasburku, kde sesazení biskupové obdrželi částku ve výši 10.000 francouzských franků ročně (20.000 Kč),²³ nicméně nebylo zatím jasné, zdali ji má vyplácet československá vláda nebo jejich bývalá biskupství na Slovensku. Logičtější se nabízela možnost příjmů z diecézí, avšak B. Cerretti se obával, aby to nové biskupy finančně neruinovalo. Navrhl proto financování ordinářů československou vládou s tím, že to byla ona, kdo vlastně vymohl odstoupení starých, uherských a jmenování nových, slovenských biskupů. K. Krofta při setkání prohlásil, že by odškodnění ordinářů jistě slovenské diecéze nezatížilo, neboť disponují značnými finančními prostředky. Přesto nabídl možnost ztrátu v příjmu diecézí kompenzovat ze strany československé vlády. Účastníci jednání tak koncem roku 1920 dospěli k závěru, že nejhodnější formou pro vyřízení maďarských požadavků bude spolupráce státu a církve.

Vatikánský představitel B. Cerretti československé straně sice původně naznačoval konkrétní částku důchodu, kterou hodnostáři požadují, později však – zřejmě vědom si její značné výše – hovořil pouze o *slušné penzi*. Situace se nicméně komplikovala tím, že k vypočítání výše penze nestačil československé straně požadavek biskupa na částku ve výši 12.000 francouzských franků, ale potřebovala dobře znát důchody jednotlivých slovenských biskupství. Vzhledem k tomu, že Svatý stolec touto informací v závěru roku nedisponoval, bylo nezbytné se obrátit na příslušné kompetentní úřady.²⁴ K. Krofta kromě toho spatřoval další možný problém i ve skutečnosti, že by československá vláda měla vyplácet náhrady cizím státním příslušníkům, republike navíc nepřátelským. Obě strany se nicméně v prosinci 1920 dohodly, že biskupové budou odškodněni za ušlou část důchodů a budou jim vráceny předměty osobního majetku, jejich cena včetně předmětů, které biskupové již odvezli, však bude odečtena od celkové požadované sumy.²⁵

V okamžiku, kdy tato jednání probíhala, oznámil dne 10. listopadu 1920 sekretář Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti B. Cerretti československému vyslanci u Svatého stolce K. Kroftovi definitivní kandidatury na jednotlivé stolce, když s nimi předtím vyjádřil souhlas i státní sekretář Pietro Gasparri - Mariána Blahu do Banské Bystrice, K. Kmeťka do Nitry, Jána Vojtaššáka do Spiše a Š. Bártu do Českých Budějovic.²⁶ Mezi těmito kandidáty byli dva pretendenti

²² AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1920. Kroftův list ze dne 4. 12. 1920, resp. fond Zastupitelský úřad – Vatikán, karton 4. List Bechyněho ze dne 3. 12. 1922; ČECHOVÁ, Františka. Nitrianska diecéza v agende Ministerstva zahraničných vecí ČSR v Praze a episkopát Karola Kmeťka v období I. ČSR. In DOBROTKOVÁ, Marta – KOHÚTOVÁ, Mária. Slovensko a Svätá stolica. Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 266-267.

²³ AA. EE. SS., fond Austria-Ungheria, III periodo, karton 592, f. 59. List Gasparriho Micarovi ze dne 2. 12. 1921; KROFTA, ref. 15, s. 143. Důchody jim měly být vypláceny od prosince 1920 ve čtvrtletních splátkách po celý zbytek jejich života.

²⁴ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1920. Kroftův list ze dne 18. 12. 1920.

²⁵ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1922. Niederleho list ze dne 29. 3. 1922.

²⁶ AA. EE. SS., fond Austria-Ungheria, III periodo, karton 591, f. 43. List Micary Gasparrimu ze dne 19. 10. 1920.

vlády (M. Blaha a J. Vojtaššák), což bylo pro československou stranu velkým úspěchem, avšak pro budoucnost jmenování biskupů v republice nebezpečným precedensem.²⁷ Vleklá jednání mezi zástupci československé vlády a Svatého stolce byla ukončena teprve na přelomu let 1920/1921, kdy byli první slovenští biskupové jmenováni papežem Benediktem XV. na zasedání tajné konzistoře dne 16. prosince 1920 a vysvěceni dne 13. února 1921 v piaristickém kostele sv. Ladislava v Nitre. B. Cerretti současně československé straně přislíbil, že Svatý stolec nebude do budoucna činit obtíže s obměnou prešovského a mukačevského biskupa (Štefan Novák a Anton Papp).²⁸ Jmenování nových slovenských biskupů se následně ukázalo velmi komplikovanou mezinárodně-politickou situací, již můžeme bez nadsázkы označit za jeden z nejsložitějších momentů církevních dějin období první republiky po roce 1918.

Na začátku roku 1921 se zdálo, že je vyřešení otázky finančního odškodnění někdejších biskupů nadosah. Československá vláda opět potvrdila, že se bude snažit někdejšího nitranského biskupa sanovat – dne 7. února schválilo ministerstvo zahraničí Kroftovo prohlášení s tím, že neprejudikuje budoucí úpravu poměrů mezi státem a církví a že československá vláda neuzná práva kurie poukazovat penze církevním hodnostářům z našich církevních obročí.²⁹ Když o dva měsíce později 1921 prohlásil K. Krofta, že československá strana dosud nemá k dispozici písemné požadavky někdejších biskupů, o nichž se československý vyslanec u Svatého stolce zmiňoval již v únoru minulého roku, odpověděl B. Cerretti, že je biskupové vládě již předložili, a to zřejmě prostřednictvím vládního referenta pro církevní záležitosti na ministerstvu s plnou mocí pro správu Slovenska K. A. Medveckého, s nímž mezitím vstoupili do přímých jednání. Proto K. Krofta vzněl v této záležitosti dotaz na ministerstvo zahraničí a požádal jej, aby byl o průběhu a výsledcích jednání vlády s biskupy neprodleně informován.³⁰

Zatímco československá strana řešila otázku kompetencí, požádal v červenci 1921 někdejší nitranský biskup V. Batthyány Svatý stolec o další intervenci u československé vlády ve prospěch jeho odškodnění. Na finalizaci celé záležitosti naléhal současně K. Krofta, který vatikánské straně v roce 1920 osobně slíbil její vyřešení.³¹ Otázka finančního odškodnění se ovšem neprotahovala pouze liknavostí československé strany a špatnou komunikací ze strany někdejších biskupů, ale rovněž v důsledku změn na významných postech Svatého stolce. Dosavadní sekretář Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti B. Cerretti, do jehož agendy otázka biskupů patřila, se po dlouhých letech napětí ve francouzsko-vatikánských vztazích stal apoštolským nunciem v Paříži. Na jeho postě

²⁷ MULÍK, Peter. Prenotifikácia a jej politický aspekt v pôsobení Svätej stolice na Slovensku v 20. storočí. In DOBROTKOVÁ, Marta - KOHÚTOVÁ, Mária. Slovensko a Svätá stolica. Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 230.

²⁸ DEJMEK, ref. 2, 232.

²⁹ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1922. Niederleho list ze dne 29. 3. 1922.

³⁰ ASV, fond Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, 1920-1950, busta 25, karton 113, f. 6. List Gasparriho Micarovi ze dne 4. 3. 1921; AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1921. Kroftův list ze dne 30. 4. 1921.

³¹ AA. EE. SS., Austria-Ungheria, III periodo, karton 592, f. 48. List Gasparriho Kroftovi ze dne 13. 7. 1921; AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1921. Niederleho list ze dne 1. 9. 1921.

jej v červnu 1921 vystřídal Francesco Borgongini-Duca. Třebaže se K. Krofta obával, že příchodem tohoto nováčka diplomatická jednání utrpí, jeho první dojem ze setkání s novým vatikánským sekretárem byl pozitivní: „Úhrnem měl jsem dojem, že je dobrý správní úředník, zvyklý mluvit a jednat věcně, posuzovat vše střízlivě. Nepostřehl jsem na něm stopy diplomatického umění starého způsobu, ani stopy neu-přímnosti, přetváry, zvyku užívat diplomatických kliček, zakrývat sladkými a kulatými slovy své pravé smýšlení. Nemá sebevědomí a rozhodnosti Cerrettiho, ale jinak se mu podobá svou věcností a střízlivostí.“³² Velmi rychle navázal F. Borgongini-Duca na Cerrettiho kurz a pronikl i do československých záležitostí.

Prozatím uvázla otázka finančního vyrovnaní na zdlouhavé komunikaci mezi ministerstvem školství a ministerstvem pro správu Slovenska. Církevní referát posledně zmiňovaného ústředního orgánu státní správy předal celou záležitost ministerstvu školství.³³ Když se však nic nedělo, obrátil se dne 7. srpna 1921 Svatý stolec prostřednictvím apoštolské nunciatury v Praze na československou vládu a požádal ji, aby zajistila biskupům V. Batthyánymu a F. Radnayovi doživotní důchod ve výši 100.000 Kč ročně, a to ve čtvrtletních lhůtách, vrátila nábytek a všechny nemovitosti jejich soukromého vlastnictví, vyplatila výnos z biskupských beneficií v Nitře a Banské Bystrici a předala jejich někdejší osobní movitý majetek, který ve svých rezidencích zanechali,³⁴ jak o tom byl již dříve informován československý vyslanec u Svatého stolce K. Krofta.

Ačkoliv se státní sekretariát plně neztotožňoval s vysokou částkou, kterou V. Batthyány po československé vládě požadoval, trval na jeho materiálním zajištění. Kroftovy dojmy z jednoho ze setkání s B. Cerrettim svědčily o skutečnosti, že Svatý stolec podporoval tyto závazky spíše z nutnosti, než z přesvědčení. Vatikánu záleželo především na tom, aby maďarská církevní hierarchie nenabyla dojmu, že se od ní Svatý stolec jako od poraženého státu odvrátil. „Sám tón maďarských nót,“ uvedl K. Krofta ve své zprávě do Prahy, „v němž se odrážela stará nadutost Maďarů, valně mu [myšleno B. Cerrettimu – pozn. MŠ], zdá se, neimponoval. Když četl o ‘královské vládě uherské’, zeptal se se smíchem, jak je možno tak psát, když přece je v Uhřích republika. Rovněž výraz ‘obsazené země’, jímž se v nótě označovalo Slovensko, vzbudil jeho úsměv.“³⁵ Když konečně v září 1921 ministerstvo zahraničí obdrželo precizované požadavky někdejších biskupů – 1. zajištění doživotní renty ve výši 100.000 Kč ročně, 2. vrácení osobního majetku, 3. poskytnutí důchodů z příjmů biskupství v Nitře a Banské Bystrici až do dne jmenování nových biskupů, tj. od 16. prosince 1920, 4. zproštění daně z přírůstku majetku a 5. povolení vývozu několika beden s osobním majetkem, postoupilo veškeré spisy ministerstvu školství a národní osvěty k dalšímu řízení.³⁶

³² AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1921. Kroftův list ze dne 31. 7. 1921.

³³ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1921. Kroftův list ze dne 30. 9. 1921.

³⁴ AMZV, fond Zastupitelský úřad – Vatikán, karton 4. Micarův list ze dne 7. 8. 1921, resp. Hobzův list ze dne 29. 9. 1921. Na základě závěrečné zprávy apoštolské nuncia v Praze Clementa Micary jsme informováni, že roční výnosy činily pro jednoho kanovníka trnavské kapituly 5.000 Kč, rožňavské 9.000 Kč, košické 12.000 Kč, banskobystrické 10.000 Kč, bratislavské 11.000 Kč, nitranské 30-40.000 Kč, spišské 10.000 Kč, prešovské asi 7.000 Kč). ŠMÍD, ref. 7, s. 466.

³⁵ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1920. Kroftův list ze dne 18. 12. 1920.

³⁶ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1922. Niederleho list ze dne 29. 3. 1922.

V duchu vznesených požadavků sestavil státní sekretář Svatého stolce P. Gasparri dopis, který adresoval novému nitranskému biskupovi K. Kmeťkovi, aby jej informoval o požadavcích V. Batthyányho.³⁷ Ze strany státu garantoval finanční odškodnění někdejších slovenských biskupů K. Krofta, který však nemohl nutit k jeho vyplácení nové slovenské biskupy. Jeho opakované apely na ministerstvo zahraničí, jak ukazují jeho diplomatické zprávy z Říma do Prahy, však vyslyšeny nebyly. S ohledem na složitost projednávané agendy československo-vatikánských vztahů i značné napětí v dalších církevních otázkách na Slovensku, jež hrozily v letech 1921-1922 přerušt v přerušení diplomatických styků, je zřejmé, že se tak z československé strany jednalo o záměrnou pasivitu s cílem odložit finanční zajištění na neurčito; je rovněž možné se domnívat, že s množstvím těžkostí vnitřní i zahraniční politiky mladého československého státu nebyla otázka finančního zajištění maďarských církevních hodnostářů prioritou.

Otzáka nevyřešeného finančního zajištění slovenských biskupů byla otevřena opět na přelomu let 1921/1922. Dne 8. listopadu 1921 si na liknavost československé vlády stěžoval státní sekretář P. Gasparri v listu apoštolskému nunciovi v Praze Clementu Micarovi.³⁸ Přimět Svatý stolec k rozhodnější aktivitě se pokusil ostřihomský arcibiskup a kardinál J. Csernoch, který hovořil v únoru 1922 – při příležitosti své účasti na konkláve, jež se sešlo po smrti papeže Benedikta XV. ve Věčném městě – s F. Borgongini-Ducou a tlumočil mu jak Batthyányho stížnost na Prahu, jež mu nedovolila, aby si odvezl cenné věci z našeho území, tak pasivitu ve vztahu k odškodnění biskupů, přičemž poukázal na nezájem apoštolského nuncia v Praze C. Micary tuto kauzu řešit.³⁹

Dne 7. února 1922 oznámilo ministerstvo zahraničí v Praze, že nemá proti vydání osobních věcí V. Batthyánymu námitky a slíbilo učinit potřebné kroky k povolení jeho vývozu.⁴⁰ Následující měsíc sdělil československý chargé d'affaires u Svatého stolce Miroslav Niederle sekretáři Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti F. Borgongini-Ducovi, že československá strana považuje roční rentu pro V. Batthyányho ve výši 100.000 Kč za vysokou, když bývalý pražský arcibiskup Pavel Huyn dostává ročně nepoměrně méně (12.000 francouzských franků). Ochota panovala nyní na obou stranách, F. Borgongini-Duca byl ochoten zohlednit požadovanou částku jako výchozí návrh při oboustranném vyjednávání, M. Niederle připraven kauzu – mocnou zbraň v rukou maďarské hierarchie proti Československu v zahraničí – urychlěně likvidovat, ministerstvo zahraničí jako klíčový orgán však zůstávalo pasivní, a to i tehdy, když by mohla být československá ústupnost v této otázce kompenzována prosazením její vůle v otázkách jiných.⁴¹

³⁷ AA. EE. SS., fond Austria-Ungheria, III periodo, karton 592, f. 55. List Gasparriho Kmeťkovi ze dne 15. 10. 1921.

³⁸ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1921. Kroftův list ze dne 1. 6. 1921; AMZV, fond Zastupitelský úřad – Vatikán, karton 4. Kroftův list ze dne 23. 7. 1921; AA. EE. SS., fond Austria-Ungheria, III periodo, karton 592, f. 56. List Gasparriho Micarovi ze dne 8. 11. 1921.

³⁹ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1922. Niederleho list ze dne 29. 3. 1922, resp. 3. 4. 1922.

⁴⁰ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1922. Niederleho list ze dne 29. 3. 1922.

⁴¹ Tamtéž, resp. 3. 4. 1922.

O tři měsíce později se nový československý vyslanec u Svatého stolce Václav Pallier setkal se svým maďarským protějškem J. Somssichem. Ten si stěžoval, že V. Batthyánymu nebylo dosud umožněno vyvést své soukromé věci ze Slovenska, třebaže již dva měsíce vlastní vývozní povolení. V této souvislosti jej upozornil, že ani bývalý nitranský, ani banskobystrický biskup dosud neobdrželi penzi, a požádal o její naléhavé urgování.⁴² Když se do celé kauzy vložilo maďarské vyslanectví u Svatého stolce a liknavost československé vlády hrozila eskalovat v diplomatickou roztržku, kontaktovalo v červenci 1922 ministerstvo zahraničních věcí prezidium ministerstva s plnou mocí pro správu Slovenska a požádalo jej o rychlou úpravu požadavku biskupů.⁴³

Když československý vyslanec již poněkolikáté od roku 1920 požádal dne 28. června 1922 Prahu o dořešení finanční nepřijemnosti, reagoval ministr zahraničí E. Beneš telegraficky již druhý den: „*Sdělte, že ve věci Naradiho⁴⁴ dáme v nejbližší době odpověď, zdali je věc možná nebo ne. Sdělte zároveň, že otázku Batthyányho a Rudnaye vyřídím v době co nejbližší. Jednání o tom je v proudu a doufáme, že bude skončeno velmi brzy.*“⁴⁵ Vyslanec V. Pallier uvědomil v tomto duchu vatikánské i maďarské církevní kruhy. Když ještě v srpnu 1922 neměl k dispozici Benešovu zprávu o postupu, a další urgence ministerstva zahraničí vyznávaly naprázdno, obrátil se československý diplomat na státního sekretáře P. Gasparriho. Jeho dotaz na představy Svatého stolce ohledně modalit placení penzí bývalých biskupů naznačuje dvě možnosti, a to optimistickou interpretaci, která předpokládá, že československá strana mezičím v záležitosti postoupila a nyní prověřovala možnosti a formy vyplácení důchodů do zahraničí, a pesimistickou, která vnímá reakci československé strany jako další logické zdržování otázky odškodnění.⁴⁶ Události následujících měsíců daly zaprvé první variantě.

Na základě další intervence ze strany Svatého stolce učinilo v prosinci 1922 ministerstvo školství a národní osvěty návrh vládě, aby stanovila nejvyšší mez důchodů biskupů v souvislosti s finančním zajištěním bývalého pražského arcibiskupa P. Huyna na 12.000 francouzských franků, tedy méně než biskupové ve svých listech požadovali. Dne 4. ledna 1923 akceptovala tento návrh ministerská rada a sám ministr zahraničí E. Beneš s ním vyjádřil souhlas.⁴⁷ K dalšímu prodlení došlo zřejmě špatnou komunikací mezi ministerstvy zahraničí a školství, které byly pověřeny provedením usnesení vlády. Dne 7. června kontaktovalo ministerstvo zahraničních věcí apoštolskou nunciaturu v Praze a požádalo ji o vyjádření, zdali souhlasí s rozhodnutím vlády ze začátku roku 1923.

Odhodlání vlády sanovat bývalého nitranského biskupa nyní naráželo jak na zájmy ministerstva zahraničí, které si všímalo propagandy bývalých

⁴² AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1922. Pallierův list ze dne 2. 6. 1922.

⁴³ AMZV, fond Zastupitelský úřad – Vatikán, karton 4. List ministerstva zahraničí ze dne 7. 7. 1922, resp. 17. 6. 1922.

⁴⁴ Dionýz Nyaradi (1874-1940), slovenský kněz srbského původu. V letech 1922-1927 zastával post apoštolského administrátora v Prešově.

⁴⁵ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1922. Benešův list ze dne 29. 6. 1922.

⁴⁶ AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1922. Pallierův list ze dne 1. 8. 1922, resp. 15. 8. 1922.

⁴⁷ AMZV, fond Zastupitelský úřad – Vatikán, karton 4. List ministerstva zahraničí ze dne 3. 8. 1923; AMZV, fond Politické zprávy – Vatikán, 1920. Kroftův list ze dne 18. 12. 1920.

maďarských biskupů – V. Batthyányho, F. Radnaye a Štefana Nováka – mezi politickými a církevními kruhy v Maďarsku, kteří tvrdili, že „*Sv. Stolice potvrdila nové slovenské biskupy pouze pod výjimkou, že biskupové zbavení míst obdrží od čs. vlády sustentaci*,“⁴⁸ tak na představy ministerstva školství, které odmítlo vyplácet penzi bývalým biskupům bez jejich předchozího vyrozumění.⁴⁹ Vláda navíc trvala na odškodnění biskupů se zpětnou platností od konce roku 1920, nikoliv od 1. ledna 1919, jak biskupové žádali. Představy biskupů, které směrovaly k návratu jejich financí a majetku v bývalých diecézích v plné výši,⁵⁰ se srážely s ochotou československé strany poskytnout jim adekvátní finanční zajištění, nikoliv jim suplovat jejich ušlý komfort, na což byli z části ochotni přistoupit noví slovenští ordináři, např. nitranský biskup K. Kmeťko.⁵¹ Z československé strany to byly především vysoké požadavky maďarských ordinářů, které prohlubovaly nechuť k brzkému uzavření celé záležitosti, i otevíraly potřebu komunikace s církevními kruhy, o níž rozhodně nestála.

Kromě československé vlády, která si dobře uvědomovala, že nespokojení maďarští církevní představitelé kazí obraz Československé republiky v Evropě, to bylo především ministerstvo školství, které naléhalo na brzké vyřízení záležitosti. Další čas zabraly rovněž úvahy nad technickým provedením platby do zahraničí, tedy způsobem, jak lze provést výplatu biskupům do zahraničí prostřednictvím bankovního účtu ministerstva financí.⁵² Když celou záležitost opětovně urgovala apoštolská nunciatura v Praze, a to verbálními nótami dne 19. září a 26. října 1923, ministerstvo zahraničí odpovědělo, že nemá proti výplatě výslužného ve výši 10.000 francouzských franků ročně žádné námitky.⁵³ Pokud tak byla již nyní otázka finanční výplaty poměrně jasná, jen docházelo k prodlevě ohledně technického provedení (výplata do zahraničí, rozložení plateb, četnost vyplácení atd.), na těžkosti a možné průtahy naráželo vydání hmotných věcí ze slovenských diecézí. Ministerstvo školství se totiž domnívalo, že jejich definitivní předání bude možné až po úpravě otázek správy některých církevních majetků na Slovensku vedené tzv. centrální komisí. I kdyby se to přednostně podařilo, V. Batthyány nadále trval na vývozu osobních věcí z republiky – jednalo se o 99 uzavřených beden⁵⁴ – bez celní revize, což československá strana odmítala. Pověřenec V. Batthyányho a diecézní advokát v Nitře Karel Klobusiczký, který jeho fond spravoval, však bedny bez Batthyányho oprávnění odmítal otevřít.⁵⁵

Než však mohlo dojít k uspokojivému vyřešení celé nepříjemné situace, V. Batthyány dne 25. listopadu 1923 ve městě Körmend na západě Maďarska na zámku rodu Batthyány ve věku 53 let zemřel, aniž se slíbené penze dočkal

⁴⁸ AMZV, fond Zastupitelský úřad – Vatikán, karton 4. Čermákův list ze dne 17. 7. 1923.

⁴⁹ Tamtéž, 30. 4. 1923.

⁵⁰ Tamtéž, 10. 9. 1923, resp. 26. 10. 1923.

⁵¹ Tamtéž, 30. 4. 1923.

⁵² Tamtéž, 21. 8. 1923.

⁵³ Tamtéž, 13. 11. 1923.

⁵⁴ Pro detailní inventář podrobněji: AMZV, fond Zastupitelský úřad – Vatikán, karton 4. Seznam sestavil sluha, který předměty do bedny balil.

⁵⁵ Tamtéž, 21. 8. 1923.

a F. Radnay se jejího vyplácení v následujícím roce raději vzdal.⁵⁶ Vzhledem k tomu, že V. Batthyány po sobě nezanechal písemný testament, dělila se jeho pozůstalost mezi rodinu, diecézi a diecézní chudé. Ke konci roku 1925, s ohledem na neužavenou záležitost odškodnění biskupů, však Batthyányho rodina nároky na jeho někdejší majetek nevznesla. Někdejší nitranský biskup však zemřel smířen s novými poměry, aniž by obdržel jakoukoliv část z penze, kterou mu československá vláda formálně přislíbila.⁵⁷ Dva roky před smrtí odeslal svému nástupci nitranskému biskupovi K. Kmeťovi list, v němž odpustil všem, kteří se vůči němu provinili...⁵⁸

Zoznam pramenů a literatury:

Archivy:

- Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Praze, fond KPR, T 32/21.
- Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze, fond Politické zprávy – Vatikán, resp. fond Zastupitelský úřad – Vatikán.
- Archivio Segreto Vaticano, fond Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, 1920-1950.
- Archivio Storico. Sezione per i rapporti con gli stati (Segreteria di Stato), fond Austria-Ungheria, III. periodo.

Dobové prameny a tisk:

- Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale. X. Roma: Typis Polyglottis Vaticanis, 1918.
- HRONSKÝ, Marián. Boj o Slovensko a Trianon 1918-1920. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998.
- KROFTA, Kamil. Diplomatický deník. 1919-1922. Ed. Jindřich DEJMEK. Praha: Historický ústav, 2009.
- MEDVECKÝ, Karol Anton. Slovenský prevrat. Bratislava: b. v.
- ŠROBÁR, Vavro. Oslobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918-1920. II. svazek, Bratislava: Academic Electronic Press, 2004.

Monografie a sborníky:

- ČECHOVÁ, Františka. Nitrianska diecéza v agende Ministerstva zahraničných vecí ČSR v Prahe a episkopát Karola Kmeťka v období I. ČSR. In DOBROTKOVÁ, Marta - KOHÚTOVÁ, Mária. Slovensko a Svätá stolica. Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 245-273.
- ĎURICA, Milan. Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí. Bratislava: Lúč, 2004.
- GAJANOVÁ, Alena. O poměru Vatikánu k předmnichovské republice. In ČERNÝ, Bohumil. Církve v našich dějinách. Praha: Orbis, 1960, s. 155-169.
- HRABOVEC, Emília. Menovanie biskupov v kontexte bilaterálnych vzťahov. In VALENTA, Jaroslav. Osudy demokracie ve střední Evropě. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha: Historický ústav, 1999, s. 542-555.

⁵⁶ Tamtéž. Vavrečkův list ze dne 27. 11. 1923.

⁵⁷ Tamtéž. Klobusiczkého list ze dne 12. 11. 1925, resp. Marmaggiho list 3. 4. 1924.

⁵⁸ SÁRKÖZI, János. Bytthyány Vilmos püspökre emlékeztek. In: Glória, 2013, roč. XXIV, č. 49, s. 3.

- HRABOVEC, Emília. Na pokraji prerušenia stykov. Kríza vo vzťahoch medzi Česko-Slovenskom a Svätou stolicou v roku 1921. In RYDLO, Jozef M. *Fidei et Patriae. Jubilejný na počesť 80. narodenín Františka Vnuka.* Trnava: Dobrá kniha, 2008, s. 257-284.
- HRABOVEC, Emília. Obsadenie nitrianskeho biskupskeho stolca v cirkevnopoliticom kontexte rokov 1918-1920. In MARSINA, Richard. *Nitra v slovenských dejinách.* Martin: Matice slovenská, 2002, s. 327-337.
- HRABOVEC, Emília. Slovensko a Svätá stolica 1918-1927 vo svetle vatikánskych prameňov. Bratislava: Univerzita Komenského, 2012.
- HRABOVEC, Emília. Slovensko a Svätá stolica 1918-1939 v kontexte medzinárodných vzťahov. In DOBROTKOVÁ, Marta - KOHÚTOVÁ, Mária. *Slovensko a Svätá stolica.* Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 184-220.
- HRABOVEC, Emília. Slovensko a Svätá stolica od počiatku 19. storočia po apoštolskú konštitúciu *Ad ecclesiastici regiminis incrementum* z roku 1937. In RYDLO, Jozef M. *Renovatio spiritualis. Jubilejný zborník k 70. narodeninám arcibiskupa Jána Sokoľa, prvého metropolitu Slovenska.* Bratislava: Lúč, 2003, s. 93-116.
- LETZ, Róbert. Karol Kmeťko – nitriansky biskup a slovenský arcibiskup. In MARSINA, Richard. *Nitra v slovenských dejinách.* Martin: Matice slovenská, 2002, s. 338-355.
- LETZ, Róbert. *Slovenské dejiny. IV. 1914-1938.* Bratislava: Literárne informačné centrum, 2010.
- MULÍK, Peter. Prenotifikácia a jej politický aspekt v pôsobení Svätej stolice na Slovensku v 20. storočí. In DOBROTKOVÁ, Marta - KOHÚTOVÁ, Mária. *Slovensko a Svätá stolica.* Trnava: Trnavská univerzita, 2008, s. 221-244.
- SIDOR, Karol - VNUK, František. Andrej Hlinka 1864-1938. Bratislava: Lúč, 2008.
- ŠMÍD, Marek. Apoštolský nuncius v Praze. Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920-1950. Brno: CDK, 2015.

Články v časopisech:

- BUELL, Raymond L. France and the Vatican. In *Political Science Quarterly*, 1921, roč. 36, č. 1, s. 30-50.
- DEJMEK, Jindřich. Počátky diplomatických vztahů mezi Československem a Vatikánum (1920-1921). Kroftova vyslanecká mise v Římě. In *Český časopis historický*, 1993, roč. 91, č. 2, s. 224-246.
- SÁRKÖZI, János. Bytthyány Vilmos püspökre emlékeztek. In *Glória*, 2013, roč. XXIV, č. 49, s. 3.

Počet znakov vrátane medzier: 45 006

Počet slov: 6421

REŠTAUROVANIE HISTORICKEJ KNIŽNEJ TLAČE Z KONCA 16. STOROČIA „BLEBEL, THOMAS: DE SPAERA ET PRIMIS ASTRONOMIAE RUDIMENTIBUS LIBELLUS“

Lenka NEBUSOVÁ

Univerzitná knižnica v Bratislave
Odbor ochrany dokumentov, oddelenie reštaurovania
Michalská 1
814 17 Bratislava
leknazv@gmail.com
www.lekna.me

DOI: 10.17846/SNH.2018.22.1.239-258

NEBUSOVÁ, Lenka. Restoration of historical book printing from the End of 16th century „Blebel, Thomas: De Spaera et primis astronomiae rudimentibus libellus“. The article is oriented to the preservation and restoration of rare literary press from parchment bookbinding, according to modern technological procedures. At the same time, the study provides an overview of basic restoration methods for historical books and their care recommendations.

Kľúčové slová: konzervovanie; ochrana; papier; pergamen; reštaurovanie;

Keywords: Preservation; Protection; Paper; Parchment; Restoration;

Úvod

Konzervovanie ako odborná činnosť vykonávajúca sa za účelom zachovania kultúrneho dedičstva, je odvodené z latinského slova *conversio* a znamená ochrana. „Pod konzervovaním sa rozumie využitie vhodných chemických a technologických postupov s cieľom stabilizovať knižné a archívne dokumenty, predĺžiť životnosť a zabezpečiť ich používateľnosť“¹. V múzejnej praxi sa aplikuje tzv. ošetrujúce konzervovanie, zjednodušené aby sa zachovala podstata predmetu bez ďalších zásahov do pôvodného stavu. Každý konzervátorský úkon musí byť písomne zachytený.²

¹ BUKOVSKÝ, Vladimír et al. Ochrana knižničných fondov II: Konzervovanie a reštaurovanie dokumentov. 1. vyd. Martin: Slovenská národná knižnica v spolupráci so Žilinskou univerzitou, 2008, s. 64.

² WAIDACHER, Friedrich. Príručka všeobecnej muzeológie, 1. vyd. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Národne múzeijné centrum, 1999, s. 250.

Medzi odborníkmi v oblasti reštaurovania kultúrneho dedičstva sa dáva do predia termín konzervačná veda. „Konzervačná veda je veda o dedičstve a o ochrane prírodného a kultúrneho dedičstva. Konzervačná veda je interdisciplinárna, priebezová a integrujúca veda, a tak ako iné vedy využíva vedeckú metódu na skúmanie dedičstva“³. V súčasnosti prevažuje názor na preventívnu ochranu a konzervovanie historickej pamiatky – knihy. Pokiaľ nastane stav, že dané opatrenia sú neúčinné, kniha sa podrobí reštaurátorskému zásahu.

„Pod pojmom reštaurovanie sa rozumie proces, ktorý vedie k obnove, respektíve oprave väčšinou starej poškodenej umeleckej pamiatky do použiteľného stavu s tým, že sa v maximálnej miere musí zachovať jej pôvodný vzhľad, funkčnosť a všetky znaky, ktoré boli súčasťou pamiatky v minulosti a dochovali sa do súčasnosti“⁴. Na reštaurovanie kníh sa využívajú moderné technologické postupy a nedeštruktívne metódy. Reštaurátorská práca pozostáva z niekoľkých krokov a má logickú postupnosť. Tá má byť zachovaná.⁵ Zvlášť sa môže pristupovať k reštaurovaniu papiera knižného bloku a reštaurovaniu väzby.

Dôležitým právnym dokumentom je etický kódex reštaurátora⁶. Je to súbor pravidiel a odporúčaní hovoriacich o tom, ako konzervovať, reštaurovať pamiatku vrátane vzácných kníh. Konečným cieľom je zabezpečenie historickej, umeleckej duchovnej, informačnej a výpovednej hodnoty.⁷

Metódy reštaurovania

Reštaurátorský zásah je možné urobiť aj bez rozobratia všetkých súčastí kníhy. Samozrejme súvisí to aj so praktickými skúsenosťami a znalosťami reštaurátora. Podľa stavu zachovania a stupňa poškodenia knižnej väzby a bloku sa zvolí jeden zo štyroch základných postupov na reštaurovanie. V trende je reštaurovať formou *in situ*. V praxi sa aplikuje aj kompletná demontáž väzby, preväzba kníhy alebo rýchle ambulantné opravy.⁸

V zahraničí sa pri konzervovaní a reštaurovaní historických kníh používajú najmodernejšie nedeštruktívne metódy. Najčastejšie sa využíva infračervená mikrospektroskopia najmä pri identifikácii usni alebo pergamenu. Určuje sa tým podrobná chemická analýza konkrétneho materiálu. Najbližšia inštitúcia, kde sa môže vykonať táto metóda je Centrální laboratoř na VŠCHT v Prahe. Totiž, infračervená mikrospektroskopia je finančne náročná. Na základe stupňa poškodenia materiálu sa nasledovne rozhodne ďalší postup na konzervovanie alebo reštaurovanie kníhy.⁹

³ KATUŠČÁK, Dušan. Konzervačná veda a možnosti jej využitia pri ochrane kultúrneho dedičstva. In Konzervačná veda a technológie pre ochranu kultúrneho dedičstva. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2012, s. 22 – 26.

⁴ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 80.

⁵ ĎUROVIČ, Michal et al. Restaurování a konzervování archiválií a knih. 1. vyd. Praha: Paseka, 2002, s. 199.

⁶ Zákon č. 200/1994 Z. z. Zákon Národnej Rady Slovenskej republiky o Komore reštaurátorov

⁷ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 80.

⁸ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 80.

⁹ Skriptum Ohlídalovej, Martiny: Technológie psacích pergamenů.

Ďalšia osvedčená metóda je čistenie pergamenu laserom. A to indukovanou plazmovou spektroskopiou alebo fluorescenčnou laserovou spektroskopiou. Rozdiel v týchto prístrojoch je nepatrny. Používanie záleží od druhu pergamenu.¹⁰ Tiež sú tieto metódy finančne náročné a preto na Slovensku nemajú zastúpenie.

Pergamenová väzba

Pergamenová knižná väzba vznikla pravdepodobne postupným vývojom v európskom stredoveku. Datovanie najstarších dochovaných mäkkých väzieb spadá do začiatku 10. st. n. l. a pochádzali z dnešného územia Nemecka. V súvislosti so vznikom univerzít v západnej Európe sa dostáva do popredia mäkká väzba. Technologicky boli tieto väzby nenáročné, vyrábali sa omnoho jednoduchšie na štie a zviazanie bloku. Dopyt po knihách a vzdelanosť sa šírili rýchlejšie. Predpokladá sa, že za touto myšlienkovou výrobou a používania mäkkých kníh boli kláštorné školy v západnej Európe.¹¹

Na väzobný pokryv sa vyrobil novospracovaný pergamen z lesklého hladkého materiálu alebo sa použil makulatúrny pergamen. Makulatúrny bol preto, lebo sa pokrývalo druhotne popísaným (rukopisným) pergamenom. Kníhviazačským účelom vyhovoval a zákazníkovi ušetril peniaze.¹² Bol starší a významnejší ako samotný obsah kníhy. Pokryv mohol byť aj oranžovej, červenej, hnedej a zelenej farby. Nemali vytvarovanú drážku.¹³

Rôzne typy pergamenových väzieb sa vyskytovali najmä v období gotiky a renesancie, v rozmedzí 14. st. n. l. až 17. st. n. l.¹⁴ V stredoeurópskom prostredí boli časovo známe od konca 15. st. n. l. Podľa typologickej chronologickej postupnosti sa objavili ako prvé obálkové mäkké väzby s vystuženým chrbátnikom (v podstate tieto pergamenové väzby nadviazali na predchodcov celokožených obalových a vrecúškových väzieb), obálkové mäkké väzby s vystuženým chrbátnikom a chlopňou, obálková väzba s opáskovaním a chlopňou, obálková väzba s prešívaným chrbátnikom, celopergamenová väzba s hranovými prehybmi a nакoniec strohá polopergamnová väzba. Dokopy sa rozlišuje 6 druhov pergamenových väzieb.¹⁵ Kníhy, ktorými sa pokrýval takzvaný väzobný pergamen boli najmä malého formátu (menšie ako súčasný formát A5). Väčšinou sa používal na tenšie kníhy, vyskytovali sa aj výnimky. Obtočený väzobný pergamen zakryl

¹⁰ KAUTEK, Wolfgang et al. 1998. Laser interaction with coated collagen and cellulose fibrecomposites: fundamentals of laser cleaning of ancient parchment manuscripts and paper. In Elsevier Science B. V. 1998. s. 746 – 754.

¹¹ KŘENEK, Karel. Vazebné struktury konzervačného typu: diplomová praca. Litomyšl: Univerzita Pardubice, 2012, s. 50.

¹² ČIČAJ, Viliam. Kniha v premenách v novovekej komunikácii. In RADIMSKÁ, Jitka (ed.). Opera Romanica 16, K výzkumu zámeckých, měšťanských, a cirkevných knihoven: Knihy v proměnách času. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Ústav romanistiky, 2015, s. 116-127. Dostupné na internete: <http://www.ff.jcu.cz/opera-romanica>.

¹³ ĎUROVIČ et al., ref. 5, s. 380.

¹⁴ VOIT, Petr. Encyklopédie kníhy. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006, s. 971.

¹⁵ NUSKA, Bohumil (ed.). Historická knižná vazba. Liberec: Severočeské museum v Liberci, 1965, s. 62.

celý knižný blok, ktorý bol len z ručného papiera. Zložky tvorilo šesť alebo osem dvojlistov fólií, spočiatku bez predstádok. A šilo sa hrubou prírodnou niťou.¹⁶

Identifikácia knižnej tlače na reštaurovanie „Blebel, Thomas: De Sphaera et primis astronomiae rudimentibus libellus“

Základom odbornej ochrany na historickej knižnej tlači je dôkladná písomná dokumentácia spolu s fotodokumentáciou. Fotograficky sa zhotovuje stav pred zásahom, počas a po ukončení všetkých prác. V prípade, že sa pokryv oddelí od bloku, nakreslí sa podrobňa ilustrácia. Tá sa uvedie do protokolu spolu so spôsobom šitia knižného bloku. Môžu sa doplniť zaujímavé údaje, detaily či nájdené fragmenty. Samozrejme, každá inštitúcia, či už archív, knižnica, múzeum má svoj formulár a prístup k reštaurovaniu kníh. Nie je zavedený jednotný systém, čo všetko by mal obsahovať reštaurátorský protokol.¹⁷ „Každý zásah do dokumentu, či už chemický – dezinfekcia, neutralizácia, konzervovanie tukovacími pastami, použité materiály, musí byť starostlivo zaznamenaný pre budúcnosť a archivovaný pre prípadný ďalší konzervačný zásah“¹⁸. Je potrebné zachytiť všetky uskutočnené technologické postupy pri reštaurovaní knihy.

Pri písaní reštaurátorského protokolu sme vychádzali zo znalostí strednej školy v Banskej Štiavnici a zo skúseností reštaurátorskej dielne Univerzitnej knižnice v Bratislave (ďalej ako UKB). Zároveň sme dodržiavali etický kódex reštaurátora¹⁹. Na identifikácii knihy sme spolupracovali s historičkou Klárou Meszárosovou z Kabinetu rukopisov a starých tlačí z UKB. Kompletný názov diela je „*De Sphaera ET PRIMIS ATRONOMIAE RVDI-mentis libellus, ad vsum Schola-rum maxime accommodatus: accu-rata methodo & breuitate con-scriptus, ac denuo editus A M. Thoma Blebelio Budissino. CALENDARIUM. POETICVM GENERALE, EXHUBENS PRAECIPUIA-rum stellarum fixarum, cum vero, loco Solis, Ortus & Occasus Matutinus ac Vespertinos, ad singulos dies totius anni, in elevatione poli 51. graduum, conscriptum. A M. Thoma Blebelio Budissino.*“ Autorom je Thomas Blebel. Kniha bola vytlačená vo Wittenbergu v roku 1598.²⁰

Predmetom reštaurátorských prác bola knižná tlač pergamenovej väzby zo 16. storočia, popísaná dvojfarebným textom na pokryve. Zámer reštaurovania sa vplyvom možných nových zistených skutočností môže zmeniť počas odborných zásahov. Podobne sme predpokladaný priebeh reštaurovania konzultovali s odborníčkou v oblasti chémie a reštaurovania kníh Emíliou Hanusovou z UKB.

Základné údaje:

Názov: *De Sphaera et primis astronomiae rudimentis libellus*

Autor: Thomas Blebel

Vydanie/Tlač: Witenberg

¹⁶ KOPÁČIK, Ivan. Gotická knižná vazba ve sbírkách Vědecké knihovny v Olomouci: diplomová práca. Litomyšl: Univerzita Pardubice, 2014, s. 179.

¹⁷ ĎUROVIČ a kol., ref. 5, s. 402.

¹⁸ BUKOVSKÝ a kol., ref. 1, s. 56.

¹⁹ Zákon č. 200/1994 Z. z. Zákon Národnej Rady Slovenskej republiky o Komore reštaurátorov.

²⁰ Dostupné na internete: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/>.

Datovanie: 1598

Signatúra: M.G.712

Typ: pergamenová väzba

Jazyk: latinský

Umiestnenie v inštitúcií: Kabinet rukopisov a starých tlačí v UKB

Reštaurovala Lenka Nebusová v reštaurátorskej dielni v UKB

Termín začatia a ukončenia prác: január – marec 2017

Opis knižnej väzby a knižného bloku

Knižná tlač má rozmery 10 x 15,5 cm a hrúbku 2,5 až 3 cm (obr. č. 1). Jej hrúbka sa nedá presne odmerať, lebo väzba nedrží pôvodnú formu a je mierne zdeformovaná. Z hľadiska typológie druhý väzby sa jedná sa o pôvodnú nasadzovanú pergamenovú väzbu s tkanicami a hranovými prehybmi - holandskými hranami. Historická kniha pozostáva z pokryvu, dosiek, bloku, tkaníc, kapitálikov a oriezky. Už podľa charakteristických znakov väzby vieme určiť, že ide o lacnú renesančnú knižnú väzbu.

Pokryv

Vrchný materiál je rukopisný pergamen (obr. č. 2, obr. č. 3). S najväčšou pravdepodobnosťou bol druhotne pokrývaný, lebo je popísaný. Pozostáva z textu v latinskom jazyku, v dvoch farebných pigmentov v tmavohnedej a červenej farbe. Odhadom polovica textu je písaná v tmavohnedej farbe. Totiž v období renesancie sa používala písacia látka železo-galovým atramentom. Ďalšia časť textu je písaná červenou farbou, pričom sa pridával pigment rumelky²¹, ktorá je minerálneho pôvodu. Od 12. st. sa pri rukopise stretávame s červeným pigmentom na iniciálach, neskôr aj na nadpisoch, kapitolách, či odsekov prípadne počiatočných riadkov. Venoval sa tomu pisár – rubricator. Tekutá farba sa v stredoveku miešala zo šťavami rôz-

Obr. 1. Celkový pohľad na knihu. Zdroj: foto autor.

Obr. 2. Knižná tlač pred reštaurovaním, predná časť pokryvu. Zdroj: foto autor.

Obr. 3. Knižná tlač pred reštaurovaním, zadná časť pokryvu. Zdroj: foto autor.

²¹ ZELINGER, Jiří. Konzervace pergamenu a jeho uložení. Praha: Národní knihovna v Praze, 1992, s. 88.

ných rastlín. Kombinácia červenej a tmavohnedej farby je u rukopisov výnimočná varianta.²² Iniciála P nachádzajúca sa na prednej časti pokryvu ako aj druhá iniciála H, čo je na zadnom pokryve sú zvýraznené tiež červenou farbou. Čo sa týka typu písma, svojím vzhľadom sa zaraduje do gotického štýlu, čiže z paleografického hľadiska je to gotická minuskula.²³ Písmo je úzke, lomené. Na písanie sa používali brká zrezané šikmo. Kaligrafi písali pod uhlom, aby vznikli ostré hrany písma. Gotická minuskula sa najdlhšie udržala v nemeckých krajinách.²⁴ Podľa dochovaného dokumentu je pergamenový pokryv fragment misála alebo rukopis úradnej povahy.²⁵

Datovanie pokryvu je neznáme. Predpokladá sa, že pochádza zo staršieho obdobia ako samotná knižná väzba. Po celé 16. storočie sa u lacnejších kníh po krývala knižná väzba popísaným pergamenom.²⁶ V tom období poklesol záujem o liturgické rukopisy kvôli kníhtlači. Tak sa opäťovne využili na pokrývanie knižnej väzby popísané ako pergamenové fólio. V roku 1566 pápež Pius V. zakázal používať niektoré cirkevné rukopisy na viazanie kníh pred možnou obavou ich odtajnením.²⁷ Pravdepodobne to znamenalo nedostatok materiálu na výrobu kníhy v rannonovovekom garbiarskom cechu a v kníhviazačskej tlačiarni. Bola to kniha - učebnica určená na štúdium.

Na chrbátku sa nachádza papierový svetlohnedý štitok – vineta (obr. č. 4) s nepresným popisom „beli et“. Vo všeobecnosti sa na vinetu písal skrátený titul knihy, autor a názov jeho diela.

Súčasťou pokryvu sú spomínané vytvarované holandské hrany. „Prehyby na prednej a zadnej doske pri zatváraní kníhy chránili oriezku na spôsob chlopne. Tieto prehyby boli niekedy tak dlhé, až sa takmer dotýkali“²⁸. Sú jedným z typických znakov pergamenovej knižnej väzby.

Obr. 4. Detail vinety.

Zdroj: foto autor.

Knižný blok

Rozmery bloku sú o pár milimetrov menšie ako celkové rozmery knihy. Na výrobu fólií sa používal ručný papier zo zmesi bavlny a ľanu. Blok tvoril titulný list, ktorý sa žiaľ nezachoval, predsádky a zložky. Za prvú stranu sa považuje zachovaný dvojlist s označením A4, čo je chybná tlač. V skutočnosti to má byť B4, lebo potom nasleduje B5. Nasledujúce strany sú tiež neočíslované, len označené písmenom od B pod textom. Šiestym listom od začiatku dochovaného bloku začína strana s číslom 1, ktorá je zároveň zložkou C. Číslovanie končí na strane 205,

²² HÚŠČAVA, Alexander. Dejiny a vývoj nášho písma. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1951, s. 83.

²³ HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav. Vademecum pomocných vied historických. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1988, s. 57.

²⁴ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 164.

²⁵ NUSKA, ref. 15, s. 64.

²⁶ ĎUROVIČ et al., ref. 5, s. 379.

²⁷ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 17.

²⁸ NUSKA, ref. 15, s. 61.

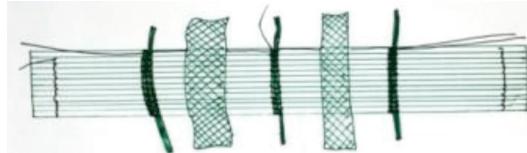
ktoré je súčasťou zložky P. Na konci bloku sú zošité čisté strany s margináliami - poznámky. De facto jednu zložku tvorí päť dvojlistov, čiže desať listov čo je dvadsať strán. Tento istý dokument je dostupný aj na internete.²⁹ Naskenovaná kniha je ten istý exemplár podľa tlače a roku vydania.

Predsádky

Predsádka je prvý a posledný dvojlist fólia knižného bloku, kde jedna jej polovica je nalepená o príodoštie. Tiež je vyrobená z ručného papiera. Na prednej predsádke sú číselné záznamy, signatúry, pečiatka a fragment nalepeného Ex Librisu. Atramentové poznámky, odborne nazývané marginálie sú napísané na zadnej predsádke. Z hľadiska technológie knižnej väzby ide o jednoduchý šitý typ predsádok.

Štie

Na štie knižného bloku sa použila bavlnená niť o hrúbke 1 mm a tri dvojité pergamenové väzy. Šitím prechádzala každá zložka a zapošívalo sa do zašívacích otvorov (sú to dierky nachádzajúce sa v strede lomu papiera, určené na štie). Pri dvojítých väzov dochádzalo k ich obtočeniu na tzv. striedavý spôsob šitia (obr. č. 5). Ale posledná zložka bola obšíta inak. Súčasťou sú dve medziväzné pergamenové prelepy v dvoch šírkach 1,6 a 1,3 cm. Samotné štie aj po vyše štyroch storočiach je veľmi pevné a nenarušené napriek chýbajúcim vytrhnutým stranám v bloku. Chrbátnik zložiek - blok je rovný, napriek tomu pokryv vyzerá mierne zdeformované kvôli strate strán.

Obr. 5. Ilustrácia šitia. Zdroj: kresba a foto autor.

Kapitáliky

Ide o základný zdobený renesančný kapitálik (obr. č. 6). Nit sú šité na prírodnej tkanine okolo jeho jadra. Funkcia kapitálka je dekoratívna, ozdobuje knihu. Po došití bol prilepený ako celok na chrbátniku.³⁰ Na štie tejto knihy sa použili dva rôznofarebné bavlnené nite.

Obr. 6. Vrchný a spodný kapitálik.
Zdroj: foto autor.

Kožené tkanice

Majú praktickú funkciu. „Spravidla bývali dva páry na jednej väzbe. Stuhy pomerne dosť trpeli zaviazaním a zväzovaním bloku, takže sa nezachovali vo viacerých prí-

²⁹ Dostupné na internete: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/>.

³⁰ CERMANOVÁ, Tereza – SLOVIK, Radomír. Kapitálek – historický vývoj a charakteristika. Lptomysl: Fakulta restaurování, Univerzita Pardubice, 2015, s. 43.

"padoch"³¹. Použili sa nefarbené kožené tkanice. Keď je kniha zatvorená, zamašličkujú sa tkanice, aby chránili blok od prachu, vlhkosti a hmyzu. Sú nalepené na príodošti a jednoducho prevlečené cez otvory na pokryve.

Značky majiteľov

Na knihe sa nachádza dvakrát rukopisný Ex Libris. Atramentom napísaný prvý záznam je tiež pod označením zložky A4 a druhý sa opakuje o osem strán ďalej. Na prvej strane je zápis – „Inscr. Catal. Colleg. Soc. Jesu Tyrnau“. Druhý záznam je napísaný v štyroch riadkoch – „Collegij Tyrnaviensi Soctis Jesu Catalogo Inscriptus Anno 1690“ (obr. č. 7). Bola to bývalá Jezuitská knižnica Spoločnosti Ježišovej so sídlom v Trnave. V spomínanom roku 1690 bol vyhotovený nový knižničný katalóg a akvizícia prebiehala približne dva roky so spätným dátumom.³² Knihovníckym zvykom bolo písanie vždy na titulný list katalogizačný záznam. Preto je napísaný na iných stranach, lebo titulný list už vtedy chýbal. Podľa toho vieme identifikovať prvého známeho vlastníka knihy.

Na prednom príodošti sa nachádza fialová pečiatka s nápisom „DR MICHAÉLIS BÉLA POZSONYBAN“. Ako je viditeľné, bola prekrytá obrázkom knižnej značky. Bol to Ex Libris Knižnice Slovenskej Univerzity (obr. č. 8). So vznikom samostatnej republiky súviselo aj nové pomenovanie pre knižnicu, ktorá je predchodom súčasnej UKB.³³ Na obrázku knižnej značky bol Klariseum s kostolom. Boli to knižničné priestory.

Druhá menšia pečiatka červenej farby Ex Libris – Univerzitnej knižnici v Bratislave (obr. č. 9) je na prvej strane zložky A4 v pravo dole umiestnená pod tlačeným textom. Tá istá pečiatka je ďalej na zložkách C3, D a na strane 205. Na knihe sú spolu štyrikrát tieto pečiatky.

Oriezka

Oriezka bola orezaná hoblíkom a preto je hladká. Bolo bežným zvykom maľovať farebne oriezky po všetkých troch hranách bloku. Natieraná oriezka sa používala od polovice 16. st. n. l. . Tiež mala

Obr. 7. Rukopisný Ex Libris Jezuitskej knižnice v Trnave. Zdroj: foto autor.

Obr. 8. Ex Libris Knižnice Slovenskej Univerzity v Bratislave. Zdroj: Trgiňa 2009.

Obr. 9. Pečiatka UKB. Zdroj: foto autor.

³¹ NUSKA, ref. 15, s. 99.

³² RADVÁNI, Hadrián. Jezuitská a univerzitná knižnica v Trnave. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2006, s. 21.

³³ TRGINÁ, Tibor. Univerzitná knižnica v Bratislave 1919-2009. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave, 2009, s. 34.

ochrannú funkciu, aby zabránila prenikanie prachu do bloku. Je červenej farby. Žiadna zaujímavá výzdoba sa na nej nenachádzala.

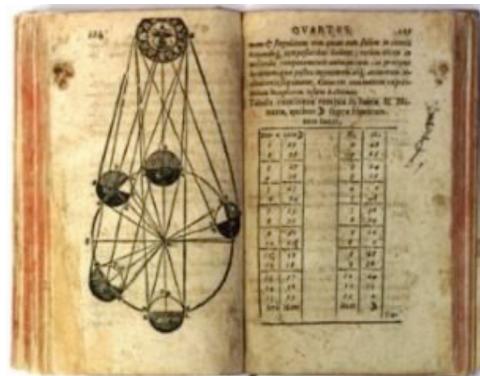
Typografická úprava

Text je v celej knihe vytlačený v latiniskom jazyku. Na tlač sa použila tlačiarenská čierna farba a kombinácia písmen antikva s kurzívou. Antikva je humanistické tlačené písmo. Väčšinou vyhradené pre sadzbu latinských textov.³⁴ Druhým typom tlačeného písma je kurzíva, ktorou sa spájal ďah a sklon písanej osi.³⁵ Sadzba textu je vytvorená z jedného stĺpca, ktorého rozmer sú 6,5 x 12 cm. Kniha obsahuje aj tabuľky a zaujímavé obrázky o guľatosti Zeme (obr. č. 10). V dobe keď bola spomínaná kniha vydaná, bol v Európe zlatý vek astrológie a astronómie.

S príchodom renesancie sa menil pohľad na svet. Učenci a vzdelanci sa intenzívnejšie zaujímali o mapovanie, zakreslenie a sledovanie pohybu Zeme. Nová doba priniesla aj nové nazeranie na vesmír. Astronómovia vyvracali geocentrizmus a zastávali sa heliocentrizmu.³⁶ Obsahom bola knižná tlač zaradená do odboru matematika so stručným opisom ako osmičkový formát vo väzbe popísaného pergamenu - membrana scriptum.³⁷

Stav poškodenia knižnej väzby a knižného bloku

Stav historickej knihy bol kritický. Poškodenie bolo najmä mechanické, s najväčšou pravdepodobnosťou spôsobené ľudskými činiteľmi a vonkajšími klimatickými podmienkami. Zároveň knižná väzba bola napadnutá biologickým škodcom. Na zadnom príodoští sú stopy po červotoči (obr. č. 11), ktorý sa prehryzol aj do predsádky. Tento škodca je najznámejší domáci drevokazný hmyz, svojou činnosťou napadá najmä mobiliár. Spôsobil škody na tejto knihe, zanechal dierky - výletové otvory. Chodbičky hmyzu majú priemer 1 mm. Červotoč v lepenke s výletovými otvormi je obvykle neaktívny - mŕtvy. Podmienky pre život červotoča boli podobné ako pre mikrobiologické huby a plesne.³⁸ Na zadnom pokryve ostali štyri malé dierky po spomínanom červotoči.

Obr. 10. Tlačený obrázok s textom.

Zdroj: foto autor.

Obr. 11. Detail otvoru po červotoči.

Zdroj: foto autor.

³⁴ VOIT, ref. 14, s. 56.

³⁵ VOIT, ref. 14, s. 506.

³⁶ DOMENOVÁ, Marcela. *Imagines narrantes: Knižná grafika 16. Storočia v historických knižničiach Prešova*. 1. vyd. Prešov: Štátна vedecká knižnica, 2006, s. 203.

³⁷ MONOK, Istvan. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711 – 1G. II. Nagyszombat 1632 – 1690*. Szeged: Scriptum kft, 1997. s. 176.

³⁸ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 138.

V minulosti ľudskou činnosťou došlo k nenávratnej strate chýbajúcich, odtrhnutých strán a zložiek (obr. č. 12). Ostali po nich stopy po šíti na chrbátniku a fragmenty. Týmto štýlom zaobchádzania sa znehodnotila knižná tlač. Takže chýba, respektívne nezachoval sa titulný list, celá prvá zložka A a časť druhej zložky B. Odhadom chýba vpredu podľa predbežných výpočtov asi 14 listov, čo predstavuje 28 strán. Ďalej chýbajú očíslované strany 7/8 až 11/12 (to sú tri listy), 15/16 (zachovala sa polovica fólia s obrázkom – fragment zo strany), 25/26, 35/36, 65/66 až 75/76 (čo je šesť listov, pri chrbátniku sa zachovali malé papierové fragmenty z odtrhnutých fólií), 97/98 a 99/100 (to sú dva listy), 111/112 až 117/118 (chýbajú štyri listy), 155/156 a 157/158 (dva listy). Dokopy je odtrhnutých 31 listov tlačeného textu z knižného bloku. K tejto destrukcii došlo z nevysvetliteľných príčin. Na konci bloku sa nachádzajú ešte rukopisné hospodárske súpisy, z toho je 10 nepoškodených listov. Ostatné listy sa boli tiež odtrhnuté a čiastočne roztrhané.

Ďalšie mechanické poškodenie boli vyšúchané hlavice a rohy na holandských hranách. Prach sa vyskytoval na prídoší v zárezoch bloku.

Prieskum:

Test na rozpustnosť farieb pomocou dotyku a oteru

Najprv sme urobili skúšku s vodou na dotyk a oter. Pripravili sa vlhké sterilné vatové tyčinky. Pri skúške dotyku sa tyčinky len priložili na dané miesto a podložilo sa filtračným papierom na vstrebávanie vody. Pri otore sa trochu pošúchalо konkrétné miesto, či púšťa farba. V tabuľke sú uvedené výsledky (tab. č. 1). Krížiky znamenajú, že dané miesto nereagovalo na dotyk a oter, čiže žiadna stopa nebola na vatovej tyčinke. Fajky v tabuľke znamenajú pozitívny výsledok pri otore a dokonca aj pri dotyku na červenej pečiatke Ex libris. Slaby červený bezolejnatý atrament³⁹ sa na papieri trochu rozplil. Tmavohnedý atrament na pergamenovom pokryve trochu farbil na vatovej tyčinke. Pravdepodobne to zapríčinila špiná – prach. Podstate farebné pigmenty na pergamene sú nerozpustné vo vode.⁴⁰ Skúšky rozpustnosti farieb sme robili za účelom prípadného vodného a vodno – etanolového čistenia.

Obr. 12. Detail rozsiahleho poškodenia, kde chýba titulný list, zložka a časť ďalších fólií.

Zdroj: foto autor.

³⁹ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 46.

⁴⁰ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 51.

Miesto	Dotyk	Oter
Fialová pečiatka na prednom prídoští predsádky	X	✓
Červená pečiatka na označenej zložke A4	✓	✓
Ručne písané marginálie na zadnom prídoští predsádky	X	✓
Tmavohnedý text na pergamenovom pokryve	X	X
Červený text na pergamenovom pokryve	X	X

Tab. 1. Výsledky povrchového dotyku a oteru vodou na vybrané citlivé miesta. Zdroj: autor.

Meranie kyslosti papiera a stanovenie pH

Kyslosť sa merala pomocou indikátorového (lakmusového) papierika. Na odmeranie pH ručného papiera z knižného bloku sme použili 0,02 g vzorky v suchom stave. Následne sme ju vložili do laboratórnej banky s destilovanou vodou. Vzorka papiera sa luhovala jednu hodinu. Potom sme lakmusovým papierom odmerali hodnotu pH. Podľa orientačnej stupnice môžeme usúdiť, že približná nameraná hodnota ručného papiera je 6,5 pH (obr. č. 13). Znamená to, že vlákna papiera nie sú v kyslom stave. Nie je nutné neutralizovať papier, čiže pridávať alkalickú rezervu.

Obr. 13. Výsledok pH merania ručného papiera.

Zdroj: foto autor.

Historický prieskum:

Wittenberg

Je nemecké mesto, ležiace na pravom brehu rieky Labe. V roku 1502 tu bola założená prvá univerzita s kníhtlačiarňou.⁴¹ Počas 16. st. n. l. vzniklo na nemeckom území ďalších 50 tlačiarní. Z toho väčšina v čase šírenia reformačnej ideológie Martina Luthera. Mesto získalo svoju popularitu vďaka kolíske reformácie. Najznámejšie Lutherove knihy sa tlačili v tomto protestantskom meste.⁴²

Priebeh reštaurovania:

Vstupná fotodokumentácia, prieskum a popis pamiatky

Najskôr bola zhotovená dôsledná fotodokumentácia celkového pohľadu knihy averzu a reverzu, fyzického stavu, poškodení a detailov. „Fotodokumentácia je neocenieľnou pomôckou pri rekonštrukcii pôvodnej knižnej väzby a je prakticky jediným obrazom stavu, v akom bola kniha pred reštaurovaním“⁴³. Fotili sme na textilnej podložke digitálnym fotoaparátom bez blesku. Zaznamenali sme detailné poškodenia ako napadnutie biologického hmyzu, chýbajúce časti fólií, deformácia knižného bloku, uvoľnený pergamenový väz, vytrácajúci kapitálik a chýbajúce kožené

⁴¹ HAMANOVÁ, Pavlína. 1959. Z dějin knižní vazby. 1. vyd. Praha: Orbis, 1959, s. 85.

⁴² VOIT, ref. 14, s. 1024.

⁴³ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 81.

tkanice. Na základe identity stavu rozsiahleho poškodenia tlače sme pripravili reštaurátorský zámer.

Dalším bodom bol historický prieskum, konzervátorský prieskum na dotyk a oter, meranie pH na papieri a pergamene. Konzervátorským prieskumom sme zistili reakciu vody na dotyk u červenej pečiatky.

PH meranie sme vykonali formou studeného extraktu výluhom vzorky ručného papiera z knižného bloku. Lebo „*kyslosť papiera má dominantný vplyv na jeho životnosť*“⁴⁴. Zistili sme, že papier nie je v degradačnom procese a preto netreba knižný blok rozoberať na jednotlivé listy za účelom neutralizácie.

Historickým prieskumom sme zistili autora, názov, datovanie, miesto tlače knihy. Na strane 22 je uvedený základný prepis titulného listu. Tlačiar ostal neznámy. Zároveň sme porovnali titul knihy s dostupným exemplárom na internete a zhodovali sa.⁴⁵ Ďalej sme výskumom ukázali podrobne informácie o type písma na pergamene, tiež typ písma v tlači a bývalí vlastníci v rôznych storočiach a chýbajúce strany.

Dezinfekcia

Na dezinfekciu sme použili nový prípravok Sanosil, ktorý je na báze roztoku peroxidu vodíka a v malom množstve striebra v aerósoli. Neobsahuje žiadne alkoholy či nebezpečné látky pre prírodu a človeka a je bez zápachu. Je ekologický, lebo peroxid vodíka sa rozkladá na neškodné prvky a to kyslík a vodu.⁴⁶

Knihu sme dezinfikovali v laboratóriu reštaurátorskej dielne pomocou špeciálneho stroja (obr. č. 14). Roztok Sanosil sme aplikovali plynovým nástrekom. Napúšťanie pary do miestnosti trvalo cca 30 minút, pričom samotné dezinfikovanie bolo 24-hodinové. Na druhý deň sa vetalro. Týmto spôsobom sme vydezinfikovali aj danú miestnosť.

Reštaurovanie in situ

Rozhodli sme sa pre reštaurovanie in situ z dôvodu doplnenia chýbajúcich častí ručného papiera v bloku a vyčisteniu pergamenuvého pokryvu. Navlhčili sme vatovú tyčinku a priložili k pergamenuvému väzom, aby sa zmäkčili. Treba dávať pozor, aby žiadna kvapka vody neurobila nežiadúci flák na knihe. Preto sa prebytočná voda zachytávala filtračným papierom, ktorý ju rýchlo absorbuje. Pomocou skalpela a šidla sme pomaly odprevliekli väzy cez otvory v drážkach. Vlhčili sme aj prídošťia, lebo pod predsaďkami boli zaglejené medziväzné pergamenuvé prúžky, ktoré prechádzali chrbátkom. Týmto spôsobom sme oddelili blok od pokryvu (obr. č. 15). Ukázalo sa, že pergamenuvý pokryv z vnútornej strany je vystužený nejakou papierovou maketou. Obsahuje notové zápisť. Použil sa pri výrobe knihy ako makulatúra, čo bol odpadový

Obr. 14. Dezinfekčný stroj na Sanosil.
Zdroj: foto autor.

⁴⁴ BUKOVSKÝ a kol., ref. 1, s. 83.

⁴⁵ Dostupné na internete: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/>.

⁴⁶ HANUSOVÁ, Emília et al. Záverečná správa výskumnnej úlohy: Testovanie nového dezinfekčného prostriedku pre potreby UKB, 2017, s. 19.

papier. Rozmiestnenie väzov na šitie bolo precízne. Keďže šitie sa bez poškodenia dobre zachovalo, neboli nutné rozoberať knižný blok na zložky. Oriezka ostala tiež nenarušená.

Mechanické čistenie papiera

Najzákladnejšia konzervátorsko - reštaurátorská metóda je mechanická očista bloku papiera. Prach tvorí najčastejšiu zložku špiny.⁴⁷ Medzi stranami bývajú rôzne stopy po vosku, rastlín, vlasov, hmyzu. Mechanické suché očistenie je veľmi jednoduché. Najrýchlejsia metóda suchého čistenia je vysávanie špiny pomocou vysávača s úzkou hlavicou jemných štetín. Účinnejšie sa povysáva aj prach a plesňové spóry.⁴⁸ Reštaurátor dbá na hygienu a pri práci použije rúško a rukavice.

Čistením za sucha sme odstránili prach a iné nečistoty na papiera a vo vnútri bloku. Cieľom čistenia bolo, aby kniha po zreštaurovaní bola uložená do bezprašného prostredia a vydezinfikovaného skladu. Čistilo sme pomocou hrubého štetca, Sanosilovej utierky, skalpela a vysávača (obr. č. 16).

Mokrá očista predsádok

Ďalším krokom bolo mokré čistenie. Metóda sa rozlišuje podľa materiálu knižnej väzby a knižného bloku. Tento proces sa považuje za reštaurátorskú činnosť, kde dochádza k viditeľnej zmene farebnosti na danom nosiči. Mokrú očistu predsádok sme vykonali po čiastočnej demontáži knižného bloku. Hoci fialová pečiatka, atramentové a ceruzkové záznamy nepúšťali pigment, zafixovali sme ich predtým.

Na fixovanie sme použili zriedený roztok Cyklododekánu a technického benzínu. Je to alicyklická nepolárna zlúčenina, ktorá pri kontakte so vzduchom kryštalizuje. Zároveň je hydrofóbny, čiže odolný voči vode. Jeho fixačný účinok trvá 24 hodín.⁴⁹ Potom sme odlepili obidve predsádky z prídoštia navlhčením handričky a použitím skalpela. Podobne sme odlepili aj kapitálky. Okraje tkaniny kapitálikov boli prichytené lepidlom na vonkajšej strane dosiek. Na rubovej strane predsádok ostali stopy po kartóniku, ktorý sme zoškrabaním dali preč. Predsádky sme vložili medzi netkanú textíliu. Umyli sme ich v mokrom kúpeli, v ktorom sme vopred rozpustili vo vode benátske mydlo. Po umytí sme vytiahli a položili na filtračný papier (obr. č. 17). Zároveň sme nastriekali predsádky tekutým

Obr. 15. Knižná väzba po oddelení od bloku. Zdroj: foto autor.

Obr. 16. Suché čistenie knižného bloku pomocou vysávania. Zdroj: foto autor.

⁴⁷ ĎUROVIČ et al., ref. 5, s. 203.

⁴⁸ HANUSOVÁ, Emília. Konzervovanie a reštaurovanie starých tlačí v Univerzitnej knižnici v Bratislave. In Bulletin Slovenskej asociácie knižníc, 2009, roč. 17, č. 3, s. 10-13.

⁴⁹ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 88.

prípravkom pod názvom Tylóza MH 300. Tým, že pri umývaní odišla časť gleja, nahradili sme chýbajúcu zložku papiera povrchovým glejením týmto éterom celulózy. Z chemického hľadiska je látka Metylhydroxyethylcelulóza podobná papieru.⁵⁰ Potom sme nechali na celý deň voľne usušiť na sušiaku.

Odlepenie kartónových dosiek

Dosky pozostávali zo skaširovaného kartóna.

Žiaľ, podlepenú papierovú maketu o pergamenový pokryv z vnútornej strany sa nám nepodarilo zachrániť. Maketa bola tenká a krehká ako dnešný novinový papier. Bola pevne nalepená lepidlom. Po odlepení kartóna sa ukázalo, že ľavá doska hnila (obr. č. 18). Čiastočne to zasiaholo na danom mieste aj pergamenový pokryv. Ostal tmavohnedý flák. Tiež sme našli ďalšie výletové otvory po spomínanom červotoči na zadnej doske kartónu. Znamená to, že kniha bola v minulosti veľmi nevhodným spôsobom uskladnená. Pravdepodobne vplyvom vonkajšieho prostredia reagovali vlákna kartónu, čoho následkom začal ich rozklad. Ďalšia možnosť je zatečenie vody cez stredný otvor pre pergamenový väz. Zároveň sme dali preč pôvodné kožené tkanice, ktoré sú ako fragmenty. Tkanice nahradíme novými koženými.

Mokrá očista a vyrovnávanie pergamenu

V prípade pergamenu je nevhodná metóda mokrého čistenia na báze vodných roztokov, kvôli fyzikálnym a mechanickým vlastnostiam materiálu. Lebo je silne hydroskopický⁵¹. Vzhľadom na nečistoty na pokryve sme rovno pristúpili k mokrému čisteniu. Popísaný pokryv nebolo nutné fixovať žiadnym fixatívom, nakoľko skúška rozpustnosti farieb ukázala negatívny výsledok. Pokryv sme čistili v kombinovanom roztoku destilovanej vody a denaturovaného liehu (etanolu 80 %) v pomere 1:1.⁵² Namočili sme bavlnenú handričku a vatový tampon do roztoku a pomalým zásahom sme dávali špinu preč. Vykonalo sa len povrchové čistenie na rubovej strane. Pôsobením vodno-alkoholového roztoku zmäkli okraje pokryvu. Dosiaľ nie je známa šetrnejšia metóda na čistenie pergamenu.⁵³ Pergamen sme pripravili na lisovanie a vložili ho medzi netkanú textiliu, lepenkové a drevené lisovacie dosky. Lepenky slúžili na zachytávanie vlhkosti pergamenu. Bol zaťažený v lise po dobu dvoch týždňov pod silným tlakom, aby sa predišlo možnému nežiaducemu zvlneniu a zmršteniu (obr. č. 19).

Obr. 17. Umyté predsádky.
Zdroj: foto autor.

Obr. 18. Poškodený kartón.
Zdroj: foto autor.

⁵⁰ ĎUROVIČ et al., ref. 5, s. 223.

⁵¹ BUKOVSKÝ, Vladimír – TRNKOVÁ, Mária. Ochrana knižničných fondov I: Materiály a preventívna ochrana. 1. vyd. Martin: Slovenská národná knižnica, 2006, s. 44.

⁵² HANUSOVÁ, ref. 48, s. 12.

⁵³ ĎUROVIČ et al., ref. 5, s. 257.

Doplnenie papiera na knižnom bloku

Metóda reštaurovania listov japonským papierom sa vykonáva na slabé miesta, trhliny a malé poškodenia, ktoré je nutné spevniť. Spojením starého (pôvodného) a nového papiera pri zvýšenej manipulácii, môže dôjsť k odtrhnutiu. Preto je vhodné ešte tieto miesta a citlivé miesta sa spevniť podlepením tenkého japonského papiera.⁵⁴ Japonský papier je špecifický v tom, že má veľmi nízku plošnú hmotnosť a neutrálnu hodnotu pH 7. Podľa etického kódexu reštaurovateľa majú byť lepidlá reverzibilné, to znamená zachovať princíp návratnosti. Ak by sa v budúcnosti reštaurovalo, tak materiál sa má bez problémov odlepiť. Historický papier sa nesmie lepiť disperzným lepidlom, inak sa papier nikdy neodlepí.

Na reštaurovanie poškodených listov sme použili špeciálny japonský papier s plošnou hmotnosťou 14 g/m^2 . Predáva sa pod obchodným názvom Mitsumata.⁵⁵ Je vhodný pre malé drobné trhliny na ručný papieri ako sú odtrhnuté rohy a zodraté okraje. Japonský papier sme zafarbili do podobného farebného tónu ako je farba knižného bloku. Keďže fólia sú tenké na dotyk, pracovali sme s nimi opatrne. Prvý list v bloku bol veľmi namáhaný a preto sme spevnili japonským papierom po celom jeho okraji aj v strede listu. Na zaschnutie sme zabalili lepené spoje do netkanej textílie a nechali sme ich jemne zaťažiť. Aj väčšie chýbajúce časti na zložke sme plátili japonským papierom. Použili sme reštaurátorskú teflónovú žehličku, aby sa rýchlo prilepilo lepidlo. Povrch žehličky sme zohriali na teplotu 180°C a doplnený papier vložili medzi spomínanú netkanú textíliu a podložili sme si ich ešte lepenkou (obr. č. 20). Veľkú chýbajúcu časť listu sme lepili v troch vrstvách japonským papierom. Najviac poškodené bolo čiastočne zachovalé fólio, ktoré sme dolepili japanom (obr. č. 21). Takto sme doplnili spolu tri miesta na listoch bloku. Druhým spôsobom sme doplnili ručný papier o gramáži 120 g/m^2 . Podleplili sme ním prednú a zadnú predsádku (obr. č. 22) a doplnili symbolicky jednu zložku namiesto titulného listu. Pri chrbátku sa nachádzali malé zahnuté časti listov z bloku. Vyrovnali sme ich a tiež

Obr. 19. Vyrovnaný pergamenový pokryv po lisovaní. Zdroj: foto autor.

Obr. 20. Lepenie japonským papierom. Zdroj: foto autor.

Obr. 21. Doplnený japan na knižnom bloku. Zdroj: foto autor.

Obr. 22. Podlepenie zadnej predsádky. Zdroj: foto autor.

⁵⁴ ĎUROVIČ et al., ref. 5, s. 236.

⁵⁵ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 95.

dolepili na to miesto jeden hárok nového papiera. Po celý čas sme lepili lepidlom Tylózou MH 6000.

Etický kódex reštaurátora nepovoľuje doplniť žiadny text ani obrázky na chýbajúce miesta (obr. č. 23). I keď vieme, že na internete sa nachádza ten istý knižný exemplár⁵⁶. Nemohli sme ho vytlačiť na ručný papier, došiť a prilepiť do bloku. Vo všeobecnosti sa tento úkon nerobí.

Šítie bloku

Doplnené zložky papiera sme šili na pravé väzy podľa originálneho postupu. Použili sme bavlenenú navoskovanú niť. Technologickým postupom rekonštrukcie šitia listov sme museli najprv nadviazať na ušité pôvodné zložky. Až potom sme pridali doplnené zložky. Šili sme do prednej a zadnej časti bloku (obr. č. 24). Došité zložky sme prilepili lepidlom k chrbátniku a dali zalisovať. Pri manipulácií sa nám odtrhol horný pergamenový väz. Následne sme ho nahradili novým pergamenovým prúžkom tej istej hrúbky. Obidve kapitáliky sme jemne vyčistili vatovou tyčinkou v roztoku vody a benátskeho mydla. Na spodný kapitálik sme dolepili kúsok plátna na chýbajúcej časti.

Predpokladáme, že blok mal asi 21 zložiek. Vieme to podľa toho, že sme spočítali pôvodnú obtočenosť niť na väzoch. Koľko zložiek sa zachovalo nevieme presne, lebo chrbátnik bol už silno zagelejený. Jednotlivé zložky nebolo vidieť. Potom sme celý blok dali do oklepávačky, zatiahli silným tlakom. Zohriali sme si kostný glej v kotlíku. Doglejovali sme chrbátnik na miesta, kde sme došívali zložky a prilepili i kapitáliky (obr. 25).

Nasadzovanie väzby do bloku

Dosky sme nasadili na blok presne podľa pôvodnej technológie. Nasadenie väzby

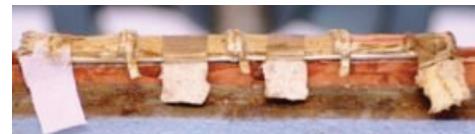
spočíva v prevliekaní väzov cez otvory na doske alebo sa lepia rovno na prídištie.⁵⁷ Na nasadenie väzby sme použili nové alkalické lepenky, nové kožené tkanice a bielu novú maketu z ručného papiera. Najprv sme si pripravili maketu, ktorú sme vystrihli do požadovaného formátu. Maketa sa vložila do vnútornej strany pokryvu a narezali sme na nej otvory na prevliekanie pergamenových väzov. Pôvodné dosky z kartónu boli hrubé 1 mm, ale za to nepekne deformovali

Obr. 23. Príklad chýbajúceho listu – strany 74 v knižnej tlači, ktorá sa nenahradila. Zdroj: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/>.

Obr. 24. Šítie predsádky do bloku. Zdroj: foto autor.

Obr. 25. Glejenie chrbátnika. Zdroj: foto autor.

⁵⁶ Dostupné na internete: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/>.

⁵⁷ MAKOVÁ, Alena. Reštaurovanie v kontexte 2. Bienále knižného umenia. In Knižnice a informácie, 1999, roč. 31, č. 1, s. 20-31.

tvar knihy. Preto sme ich nahradili dvojnásobne hrubšími. Nové dosky sme si vyzrezali z alkalickej lepenky o rozmere 8,4 x 15,4 cm. Nepatrny rozdiel v hrúbke nevadí, lebo aj tak chýba časť listov v bloku. Kniha nie je viditeľne hrubšia.

Na doske sme si museli narezať otvory na prevliekanie nových tkaníc. Na pokryve boli zachované zárezy. Vybrali sme kožené tkanice svetlej farby, ktoré sme teda prevliekli pomocou skalpela. Podobne sme prevliekali aj väzy cez zárezy – otvory na drážkach. Konce kapitálikov, medziväzné prúžky, väzy a tkanice sme prilepili zohriatym glejom o prídošťia. Do časti medzi dosky a predsádky sme vložili plech. A celú knihu sme dali medzi netex a lisovacie dosky a nechali zalisovať do lisu. V ďalšom kroku sme lepili záložky z pokryvu opäť na prídošťia. Zároveň sme vytvárali holandské hrany. A znova sme dali knihu rovnakým postupom lisovať. Potom sme nalepili len okraje predsádok (nie celú plochu papiera) na prídošťia (obr. č. 26). Z toho dôvodu, aby nedošlo k otlačeniu záložiek a ostatných prvkov, ktoré sú prilepené na prídošťi. Takto nalepené predsádky vyzerajú esteticky krajsie a funkčne. Nasadenie väzby bola najnáročnejšia reštaurátorská činnosť.

Obr. 26. Lepenie okrajov predsádky do nasadenej väzby.

Zdroj: foto autor.

Tukovanie pokryvu a záverečná fotodokumentácia

Tukovanie je posledný spôsob konzervácie pokryvu. Používa sa na zlepšenie fyzikálnych a mechanických vlastností pokryvu a spomaľuje starnutie. Knižná väzba je esteticky krajsia a hmatovo príjemná. Keďže pergamenová väzba bola dobre zachovaná, jemne sme ju tukovali prípravkom takzvaným britská zmes. Podstatnou zložkou je extrakčný benzín a lanolín.⁵⁸ Lanolín je voskovitá látka, ktorá sa získava ako vedľajší produkt pri čistení ovčej vlny. Je žltej až svetlohnedej farby a je rozpustný v benzíne a v alkohole.⁵⁹ Britská tukovacia zmes obsahuje aj cédrový olej a včelí vosk.

Po uschnutí pokryvu tukovaním, nasledovala záverečná fotodokumentácia. Postup fotografickej dokumentácie bol rovnaký ako pri úvodnom fotografickom záchytení stavu reštaurovanej knihy. Fotkami sme sa zamerali hlavne na viditeľné zmeny, detaily na knihe a doplnené časti papiera v bloku. Veľmi zaujímacé sú snímky, na ktorých sa porovnáva stav pamiatky pred a po všetkých reštaurátor-ských prácach (obr. č. 27, obr. 28).

Použité materiály a pomôcky

Na reštaurovanie knižnej tlači sme použili štyri druhy lepidiel – škrob, Tylózu MH 300, Tylózu MH 6000 a kostný glej. Na doplnenie chýbajúcich častí v bloku sme použili takmer 1 m² japonského papiera. Ako pomôcky pri reštaurovaní

⁵⁸ ĎUROVIČ a et al., ref. 5, s. 443.

⁵⁹ ZELINGER, Jiří – ŠIMŮNKOVÁ, Eva – KOTLÍK, Petr. Chemie v práci konzervátora a restaurátora. 1. vyd. Praha: Academia, 1982, s. 88.

knižnej tlače nám poslúžili skalpel, ihla, štetce, kefka, šidlo, orezávač, nožnice, lisovacie dosky, plech, lis, netex, teflónová žehlička, ťažítko.

Záver, odporúčanie

Historické knihy pozostávajú z kombinovaných materiálov organického pôvodu. Odporúča sa ich ukladať do priestoru, kde ideálna optimálna hodnota teploty je 18 °C pri relatívnej vlhkosti 50 %. Možný krátkodobý výkyv je prípustný pri teplote 14 až 21 °C s relatívnou vlhkosťou 40 až 60 %. Tieto parametre platia na celý rok. Bez ohľadu na to, či je vo vonkajšom prostredí teplo alebo zima.⁶⁰ Pokial sa dokumenty pravidelne využívajú, je lepšie s nimi manipulovať pri niečo vyššej stabilnej teplote pri 19 – 21 °C. Ak sa tieto podmienky nedodržia, hrozí poškodenie rôznych materiálov od deformácií, krehnutia, prasknutia, tvrdnutia pokryvu až po rozpad papiera v bloku na prach.⁶¹ V najhoršom prípade sa pridružia biologický škodcovia. Na zaistenie týchto podmienok sa meria teplota s relatívnou vlhkosťou. Najbežnejšia metóda merania je digitálnymi meteostanicami. Ich používanie je jednoduché a rýchle.

Pri reštaurovaní vzácnej tlače sme okrem klasických metód použili aj nový prípravok na dezinfekciu. Zaviedli sme ho do praxe. Známy je pod obchodnou značkou Sanosil⁶². Je to novinka na trhu, ktorá ponúka bezchlórové ekologické riešenie dezinfekcie. Pochádza zo Švajčiarska a v zahraničí sú dlhodobé pozitívne skúsenosti. Sanosil sa používa v zdravotníctve, v poľnohospodárstve, potravinárstve a gastronómii. Pomaly ho začínajú používať aj reštaurátorské dielne na Slovensku. Azda, najväčšou výhodou prípravku je neškodnosť voči životnému prostrediu a nie je potrebné dezinfikovať knihy v uzavretej komore. Podobne ako butylalkohol, účinne eliminuje mikrobiologickú kontamináciu. V reštaurátorskej praxi sa používa skôr pri suchej očiste kníh, väzby a bloku. Odstraňujú sa ním povlaky plesní – mycélium⁶³. Roztok Sanosilu je daný vo flăškách a vo vlhkých

Obr. 27. Zreštaurovaná knižná tlač.
Zdroj: foto autor.

Obr. 28. Záber na pergamenovú väzbu s doplnenými tkanicami.
Zdroj: foto autor.

⁶⁰ BUKOVSKÝ – Trnková, ref. 55, s. 69.

⁶¹ ĎUROVIČ et al., ref. 5, s. 88.

⁶² Dostupné na internete: <http://www.europlan.sk/sanosil>.

⁶³ BUKOVSKÝ et al., ref. 1, s. 84.

utierkach. V podstate sa môže pokladať za medzistupeň chemickej metódy dezinfekcie a mechanického čistenia.

Na vybraných kniháčoch a v priestorov UKB sa konalo v roku 2017 testovanie sanosilového prostriedku. Z výsledkov sme sa dozvedeli, že po dezinfekcií a následnom odobratí sterov po 24 hodinách a 7 dňoch, bola účinnosť dezinfekcie 84 – 100 %. A keď sme odobrali ďalšie stery po 50 dňoch po dezinfekcii, narastol počet kvasiniek, mikroorganizmov a plesní, ale nedosahovali hodnoty ako pred dezinfekciou. Na porovnanie reštaurátorská dielňa v UKB, ktorá sa dezinfikuje pravidelne boli namerané hodnoty nemerateľné (veľmi nízke hodnoty). Podstate po každej dezinfekcii Sanosilom sa koncentrácia mikrobiologickej kontaminácie výrazne znížila. Aplikovanie prípravku nespôsobilo žiadne zmeny na rôznych knižných väzbách. Samozrejme, popri pravidelnej dezinfekcii sa odporúča dodržiavať optimálne podmienky na skladovanie kníh a ďalších priestorov v inštitúcií.⁶⁴

Knihy sú ako „rastliny“, o ktoré sa treba neustále starať.

Zoznam literatúry:

Monografie a zborníky ako celok:

- BUKOVSKÝ, Vladimír et al. Ochrana knižničných fondov II: Konzervovanie a reštaurovanie dokumentov. 1. vyd. Martin: Slovenská národná knižnica v spolupráci so Žilinskou univerzitou, 2008.
- BUKOVSKÝ, Vladimír – TRNKOVÁ, Mária. Ochrana knižničných fondov I: Materiály a preventívna ochrana. 1. vyd. Martin: Slovenská národná knižnica, 2006.
- CERMANOVÁ, Tereza – SLOVIK, Radomír. Kapitálek – historický vývoj a charakteristika. Lytomyšl: Fakulta restaurování, Univerzita Pardubice, 2015.
- CLARKSON, Christopher. Limp Vellum Binding. Oxford: published by the author, 2005.
- ČIČAJ, Viliam. Kniha v premenách v novovekej komunikácii. In Knihy v prmonenách času. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Ústav romanistiky, 2015.
- DOMENOVÁ, Marcela. Imagines narrantes: Knižná grafika 16. storočia v historických knižničiach Prešova. 1. vyd. Prešov: Štátnej vedecká knižnica, 2006.
- ĎUROVIČ, Michal et al. Restaurování a konzervování archiválií a knih. 1. vyd. Praha: Paseka, 2002.
- HAMANOVÁ, Pavlína. Z dějin knižní vazby. 1. vyd. Praha: Orbis, 1959.
- HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav. Vademecum pomocných věd historických. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1988.
- HÚŠČAVA, Alexander. Dejiny a vývoj nášho písma. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1951.
- MONOK, Istvan. Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711 – 1G. II. Nagyszombat 1632 – 1690. Szeged: Scriptum kft, 1997.
- NUSKA, Bohumil. Historická knižná vazba. Liberec: Severočeské museum v Liberci, 1965.
- OHLÍDALOVÁ, Martina. Technológie psacích pergamenů. b. v., b. r. v.
- RADVÁNI, Hadrián. Jezuitská a univerzitná knižnica v Trnave. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2006.

⁶⁴ HANUSOVÁ, Emília a kol., ref. 46, s. 10-21.

- SZIRMAY, John A. The archeology of medieval bookbinding. Aldershot; England; Brookfield: Ashgate Publishing, 1999.
- TRGINÁ, Tibor. Univerzitná knižnica v Bratislave 1919-2009. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave, 2009.
- VOIT, Petr. Encyklopédie knihy. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonštátů na Strahově, 2006.
- WAIDACHER, Friedrich. Príručka všeobecnej muzeológie, 1. vyd. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Národne múzejné centrum, 1999.
- ZELINGER, Jiří. Konzervace pergamenu a jeho uložení. Praha: Národní knihovna v Praze, 1992.
- ZELINGER, Jiří – ŠIMŮNKOVÁ, Eva – KOTLÍK, Petr. Chemie v práci konzervátora a restaurátora. 1. vyd. Praha: Academia, 1982.

Články v časopisoch a zborníkoch:

- HANUSOVÁ, Emília. Konzervovanie a reštaurovanie starých tlačí v Univerzitnej knižniči v Bratislave. In Bulletin Slovenskej asociácie knižníc, 2009, roč. 17, č. 3, s. 10.
- KATUŠČÁK, Dušan. Konzervačná veda a možnosti jej využitia pri ochrane kultúrneho dedičstva. In Konzervačná veda a technológie pre ochranu kultúrneho dedičstva. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2012, s. 22-26.
- KAUTEK, Wolfgang et al. Laser interaction with coated collagen and cellulose fibrecomposites: fundamentals of laser cleaning of ancient parchment manuscripts and paper. In Elsevier Science B. V. 1998, s. 746-754.
- MAKOVÁ, Alena. Reštaurovanie v kontexte 2. Bienále knižného umenia. In Knižnice a informácie, 1999, roč. 31, č. 1, s. 20-31.

Záverečné práce a správy:

- HANUSOVÁ, Emília et al. Záverečná správa výskumnej úlohy: Testovanie nového dezinfekčného prostriedku pre potreby UKB. Bratislava, 2017.
- KOPÁČIK, Ivan. Gotická knižná vazba ve sbírkách Vědecké knihovny v Olomouci: diplomová práca. Litomyšl: Univerzita Pardubice, 2014.
- KŘENEK, Karel. Vazebné struktury konzervačního typu: diplomová praca. Litomyšl: Univerzita Pardubice, 2012.

Zákony:

Zákon č. 200/1994 Z. z. Zákon Národnej Rady Slovenskej republiky o Komore reštaurátorov.

Internetové zdroje:

<https://bildsuche.digitale-sammlungen.de> (cit. 2017.02.17).
<http://www.europlan.sk/sanosil> (cit. 2017.03.04).

Počet znakov vrátane medzier: 49 068

Počet slov: 7081

RECENZIE/REVIEW/KRITIK

SEDLÁČEK, Tibor. *Doklady náboženstva Churritov v starovekom Urkeši*. Brno: Nakladatelství MuniPress, 2017, 165 s. ISBN 978-80-210-8753-8.

Vždy poteší, keď sa na Slovensku alebo v Čechách objaví nová vedecká monografia na tému starovekých dejín Predného východu. Knihy tohto typu vychádzajú v našom prostredí skutočne zriedkavo. Konkrétnie na tému recenzovanej monografie, teda tému Churritov, resp. churritského náboženstva, doteraz nevyšla žiadna. Zároveň je pozoruhodné a skôr smutné, že ak i je konečne vydaná kniha v slovenčine v tejto vedeckej oblasti, tak sa tak stane v Čechách. Bezpochyby môžeme byť radi, že podobné knihy v českom prostredí vychádzajú, a že české vydavateľstvá a univerzity dávajú príležitosť našim autorom, ale je na druhú stranu smutné, že knihy s podobnou problematikou nevychádzajú i u nás. Vývoj na starovekom Prednom východe v mnohom ovplyvnil a určil smerovanie stredomorských civilizácií a antického sveta, v tomto zmysle i kultúrny vývoj Európy. Téma tak patrí i do nášho prostredia a má v mnohom čo povedať slovenskému čitateľovi.

Práca Tibora Sedláčka vyšla, ako som už spomenul, v českom prostredí vo vydavateľstve Univerzity Masarykovi v Brne. Autor absolvoval na Masarykovej univerzite doktorandské štúdium na Ústave religionistiky, špecializoval a špecializuje sa na náboženstvo a mýty Mezopotámie a Churritov. Publikoval viacero článkov na témy churritských dejín, mýtov, ikonografie či mezopotámskeho náboženstva.

Kniha je skoncipovaná do podoby, že po nej môže siahnuť v podstate i bežný čitateľ, lebo nás sprevádza nielen ikonografiou, metodológiou, interpretáciami a nálezmi, ale v nej nájdeme i počiatky churritských dejín a nárys vývoja starovekého Urkeša. Prvú kapitolu autor otvoril úvahami o rozpoznávaní religióznych prvkov v materiálnej kultúre. Som sice historik a nie archeológ, ale konštatovaním, že interpretácia objektov a nálezov býva veľmi zložitá, zrejme nič nepokazím. Zároveň sa jej ale nie je možné vyhnúť, pokiaľ chceme nálezy vsunúť do kontextu príbehu danej civilizácie. Autor v knihe používa v tomto smere hlavne stratifikáciu znakov zadefinovanú Renfrewom a ňou preukazuje religiózny charakter tej či onej štruktúry. V tej istej kapitole nájdeme i ďalší pálčivý problém, a tým je otázka, do akej miery je možné interpretovať motívy s religióznom tematikou aplikovaním zaznamenaných tradícií. Tu je problém hlavne v tom, že nájdené glyptiky v Urkeši sice nesú akkadskej pravky, a možno i vznikli v akkadskom prostredí, ale v podstate každé mezopotámske mesto malo mnohé vlastné formy

tradície, interpretácia glyptiky z jedného mesta prostredníctvom textov druhého je tak do veľkej miery otázna.

V druhej a tretej kapitole sa čitateľ oboznámi s dejinami Churritov a Urkeša. Autor nepredkladá iba holý naratív, ale predostiera celú škálu názorov a diskusiu vedeckej obce na rôzne problémy spojené s interpretáciou či analýzou. Keďže v slovenčine nám akékolvek dejiny Churritov chýbajú, tak týchto niečo viac ako dvadsať strán textu dáva násmu prostrediu možnosť prvýkrát zasvätené nahliadnuť do inak doteraz u nás opomínanej témy.

Nasledujúca, štvrtá kapitola, prináša opis materiálnych a textových nálezov z Urkeša. Hlavne tých textových je vyslovene poskromne. Plusom tejto časti sú preklady zachovaných textov. Nasleduje kapitola charakterizujúca churritského chtonického boha Kumarbiho na základe textov zaznamenávajúcich jeho mytológický cyklus. Šiesta kapitola nás posúva ďalej v materiálnych nálezoch, konkrétnie ku deskripcii nájdenej podzemnej štruktúry. Obsah, forma či veľkosť štruktúry napovedajú, že by mohlo ísť o rituálny objekt, konkrétnie rituálnu jamu. Autor ju spája s chetitsko-churritskými textami, ktoré osvetľujú rituály spojené s obetovaním. Autor priznáva, že texty sú o tisíc rokov mladšie ako nájdená štruktúra. To v zásade nemusí byť až taký problém, lebo mi nevieme, aká stará je zaznamenaná tradícia, stretávame sa s ňou iba vo forme, v ktorej ju uchovajú tabuľky, ale ona je vždy staršia ako zachovaný nosič, takže tých tisíc rokov odstupu nemusí byť až tisíc, ale i menej. Tým sa, ale problém v spojení textov a štruktúry nekončí, lebo tieto texty nepochádzajú z Urkeša, ale inej oblasti. Mi sice vidíme tradíciu na tabuľke staticky zaznamenanú, ale v rozličných oblastiach sa vyvinula do rozličných podôb a v tomto smere je asociácia podľa mňa problematickejšia.

Nasledujú kapitoly o sakrálnom aspekte panovníckej moci (siedma kapitola), o glyptickej religióznych motívoch s akkadskými vplyvmi (ôsma kapitola) a deviata kapitola sa venuje churritizácii, jej konceptu a jeho aplikovaniu na Urkeš. V poslednej kapitole ma zaujalo, že autor si vybral Barthov koncept etnických hraníc. Podľa Bartha je etnicita ako prázdna nádoba, ktorú napĺňa politický a sociálny kontext. Nie úplne s tým súhlasím. Etnicita je sociálny konštrukt, ktorý slúži istému cielu, ale je ľažko uchopiteľná, vysvetliteľná a podľa mňa ju nemožno redukovať na odozvu sociálneho a politického kontextu. Je to bezpochyby stratégia súdržnosti skupiny, ale jej premeny vôbec nemusia byť napriek jej funkcii také „úcelové“ ako to Barth predpokladal (napokon jeho známa štúdia vyšla ešte v roku 1969 a výskum sa v tomto smere nesmierne pohol). Je predsa mnoho príkladov v dejinách, kedy si spoločenstvá a skupiny zachovali svoju identitu napriek meniacim sa podmienkam.

Na záver ešte par slov k významu práce. Celkovo ide o myšlienkovu kvalitne usporiadanú a vypracovanú monografiu. Autorovi možno podakovať, že do nášho prostredia priniesol tému tejto u nás zabudnutej oblasti dejín, a že ju vypracoval v tejto podobe. Štýl písania napriek zložitej téme prekvapí i náročných čitateľov svojou priateľnosťou, kniha sa číta ľahko a i vďaka tomu ju je možné prečítať i počas jednej cesty vlakom Trnava-Viedeň-Trnava.

Michal Habaj, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

KRONIKA

Začal sa rok v znamení osmičiek. Vedecká konferencia na tému: Nastolenie komunistického režimu v Československu vo februári 1948 a jeho dôsledky pre spoločnosť

Ako sa dalo predpokladať, rok 2018 sa v historickej vede nesie v duchu pripomínania si osmičkových výročí. Na danú tému vznikajú viaceré odborné príspevky i populárno-náučné články určené pre laickú verejnosť, spomínanie na výrazné medzníky v rakúsko-uhorských a československých dejinách viedie i k organizovaniu zvýšeného počtu diskusných večerov a medzinárodných stretnutí odborníkov. Vedecko-výskumné inštitúcie i univerzitné pracoviská ponúkajú pestrú škálu konferencií, prioritne orientovaných na roky 1848, 1918, 1938, 1948 či 1968. Jedným z prvých, ktorí už na začiatku kalendárneho roka zareagovali na trend využitia okrúhleho výročia historickej epochy k vytvoreniu platformy na opäťovné prehodnotenie dovtedajších poznatkov o nej, bol Ústav pamäti národa. Ten v spolupráci s Národnou radou Slovenskej republiky a Ústavom pro soudobé dějiny AV ČR usporiadal konferenciu pod názvom „Nastolenie komunistického režimu v Československu vo februári 1948 a jeho dôsledky pre spoločnosť“, ktorá sa odohrávala v dňoch 20. – 21. februára v priestoroch historickej budovy Národnej rady Slovenskej republiky na Župnom námestí v Bratislave. Dva dni trvajúce stretnutie takmer päťdesiatich popredných historikov z Českej a Slovenskej republiky, ale rovnako aj z Poľska, prinieslo podnetné príspevky a búrlivé diskusie, zoradené do tematických blokov a panelov.

Po slávnostných príhovoroch a otvorení podujatia, nesúceho sa pod záštitou predsedu NR SR, Andreja Danka, prišli na rad prvé vystúpenia s referátmi na tému medzinárodných súvislostí politického vývoja v strednej a východnej Európe po februári roku 1948. Medzi témy, ktoré zarezonovali patril príspevok doc. PhDr. Vítu Smetanu, PhD. V ňom predstavil proces prechodu z ľudovodemokratického režimu k totalite, ako k typu moci, s ktorou sa nedá diskutovať, spolupracovať ani vyjedávať, v širších európskych súvislostiach. Komparoval aj podoby a postupy dostávania sa ďalších krajín pod sféru vplyvu ZSSR, kde poukázal na niektoré špecifická vývoja a mierne odlišnosti v tomto procese, ktoré však mali neskôr ďalekosiahle následky. V tomto zmysle predstavil aj uzatvorenie „priateľskej“ zmluvy medzi Fínskom a ZSSR a Československom a ZSSR. Podotkol, že tam, kde sa Československo ponáhľalo, zvolila severská krajina opačný prístup, čo jej nakoniec prinieslo zmiernenie litery zmluvy v prospech jej väčšej nezávislosti od východnej suprevelmoci.

Zástupca poľského Ústavu národnej pamäti, dr. hab. Miroslaw Szumiło pokračoval v nastolenom smere témy. Po porovnaní okolností preberania mocensko-politickejho monopolu komunistami v ďalších krajinách východného bloku prišiel k záveru, že tento akt mal v Československu isté atypické črty. Došlo k nemu sice neskôr, než napríklad v Poľsku, no následná sovietizácia života v krajine prebiehala o to rýchlejším tempom. Dotkol sa aj jednej z temných stránok zakladateľského obdobia komunistického režimu – vykonštruovaných politických procesov, ktoré, ako sa vyslovil, mali naprieč strednou a východnou Európu veľmi podobné znaky.

Trochu iný pohľad na februárové udalosti priniesla prof. Dr. phil. Emília Hrabovec. Na základe svojho dlhoročného štúdia vo vatikánskych archívoch zachytila obavy pápežskej kúrie o vývoj v európskych krajinách po druhej svetovej vojne, ktorých režimy boli ohrozené nedemokratickým, krajne ľavicovým vývojom. Spomenula tiež, že Svätá stolica vnímala jesennú krízu z roku 1947 ako prehru Demokratickej strany na Slovensku, ktorú brala ako obhajcu záujmov kresťansky zmýšľajúcich obyvateľov v celej ČSR. Profesorka určila aj dva medzníky vo vývoji československo-vatikánskych vzťahov, ktoré zasadila do rokov 1947 a 1949. Pri hodnotení ich vzájomnej interakcie sa vyjadriala aj k niektorým už chronicky znáym persónam onej doby. Pripomenula, že biskup Ján Vojtaššák bol pre režim nepohodlný už pred tzv. Vítazným februárom, a hoc mal možnosť odísť z krajiny – za podmienky, že sa tam už nikdy viac nevráti – túto ponuku odmietol.

Reprezentant jedného z organizátorov podujatia, doc. PhDr. Jiří Pernes, Dr., pôsobiaci na Ústave soudobých dejín AV ČR, porozprával viac o sovietskom pohľade na február 1948. Spomenul nespokojnosť vedenia ZSSR s politickými krokmi KSČ, ktoré sa im zdali až príliš pomalé a opatrné, kým domáca strana dookola argumentovala tvrdením, že v ČSR podporuje osobitú cestu nastolenia novej vládnej moci. Venoval sa i otázke pôsobenia sovietskych agentov na našom území, ktorých počet a totožnosť zostávajú podobne, ako i osoba Zorina a skutočný ciel jeho návštevy v ČSR počas februárových dní 1948, zatiaľ nevyjasnené.

Postavenie katolíckej, evanjelickej a gréckokatolíckej cirkvi na sklonku 40. rokov 20. storočia zhodnotili Mgr. Jaroslav Cuhra, PhD., prof. PhDr. Peter Zubko, PhD., Mgr. Peter Račko, PhD. a doc. ThDr. Peter Borza, PhD. Prítomní si mohli vypočuť tvrdenie, že jeden z hlavných z dôvodov antagonizmu režimu a cirkvi spočíval v rozdielnom zohľadení slobody: kým cirkev a nábožentsvo s ňou kráčajú ruka v ruke ako s nevyhnutným elementom, fungujúci komunistický režim bol jej pravým opakom. Zaznelo i vysvetlenie, prečo bola práve katolická cirkev tou, ktorá sa v Československu stala spomedzi ostatných cirkví tou najprenasledovanejšou – autor videl príčinu práve v jej početnosti – katolícka cirkev poňala drživú väčšinu československých veriacich, kým k evanjelikom sa z celkového počtu československých občanov hlásil len menší zlomok. Obe strany však mali viac spoločného než rozdielneho, čo sa ukázalo aj v sledovanom období – ako katolíci, tak i evanjelici zaujali voči komunistickému režimu jednoznačne odmietavý postoj. Reč bola aj o vytváraní zástupných sviatočných rituálov, ktoré mali nahradiať tie režimom zaznávané – cirkevné. Išlo o presadzovanie občianskych sobášov, kremáciu zosnulých či novú podobu uvítania detí

do života. Prof. PhDr. Peter Zubko, PhD. na záver svojho referátu vyslovil i akési subjektívne presvedčenie o vplyve rokov 1938-1989 na cirkev ako inštitúciu, ako i na jej jednotlivých predstaviteľov: kým doba neslobody uškodila cirkvi navonok, vnútorne ju veľmi posilnila. Spoločnú oblasť výskumu doplnil o svoje postrehy Ivan A. Petranský, PhD. z Ústavu pamäti národa. Porozprával o dôsledkoch mocensko-politickej zmeny na existenciu a fungovanie štátom neuznaných náboženských spoločenstiev z územia Slovenska.

Cirkevnú tematiku vyštredal námet školstva a pedagogiky. Medzi vystupujúcimi sa ocitla i Mgr. Pavlína Kourová, PhD., s téhou budovania „socialistickej školy“. Tá vykreslila problémy, s ktorými sa školstvo v pofebruárovom období stretávalo. Uviedla, že hoci pôvodné učebnice ani osnovy na základných a stredných školách nespĺňali ideové predstavy štátostrany, chýbajúce pomôcky a ich dlhotrvajúca distribúcia napokon zapríčinili, že až do školského roku 1951/1952 sa učilo stále podľa dočasných osnov z roku 1945. Načrtla i zoznam predmetov, ktorých učivo sa muselo komplexne nanovo interpretovať. Medzi tie, celkom logicky, patril i dejepis. Zároveň objasnila slovné spojenie symptomatické pre sledovanú oblasť a obdobie: „zápas školy s rodičmi o ich deti“ a v krátkosti popísala úlohy formujúcich sa učiteľských úderníckych hnutí. Prof. PhDr. Blanka Kudláčová, PhD. z Trnavskej univerzity poňala tému zo širšia – skúmala dopad mocenskej zmeny na oblasti pedagogiky, vzdelávania, výchovy i školského systému. O zmenách na vysokoškolskej pôde, konkrétnie na Právnickej fakulte Slovenskej univerzity (dnešná Univerzita Komenského) sa rozhovorila JUDr. Alexandra Letková, PhD. Istým premostením medzi dvoma panelmi bola štúdia „Pracovat a nečekat – to je komunistické, to je bolševické“, ktorej autorkou bola Mgr. Markéta Devátá, PhD., skúmajúca presadzovanie kultúrnej a vednej politiky KSČ.

Kultúra, kultúrna politika KSČ a jej premeny zaujali Mgr. art. Martina Timka, ArtD. z Akadémie umení v Banskej Bystrici, ale aj Mareka Krejčí, PhD. z Ministerstva kultúry ČR. O národnostnej politike voči neslovanským menšinám sa viac rozhovoril prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc., pričom hlavné ľažisko jeho referátu spočívalo v objasnení postavenia maďarskej menšiny.

O domácom protikomunistickom odboji pohоворil prof. PhDr. Róbert Letz, PhD. Zúčastneným predostrel jeho základné charakteristiky a podoby, pri tom načrel i hlbšie do histórie, aby pomohol odlísiť jednotlivé špecifická odbojov z čias prvej a druhej svetovej vojny, a odboja z éry studenej vojny. Inú formu protirežimového odboja ukázal PhDr. Peter Blažek, PhD. z Ústavu pro studium totalitních režimů. Počas svojho vystúpenia vykreslil plastický obraz študentských pouličných demonštrácií, ako reakcie na nespokojnosť s konečným vývojom politickej krízy z jesene 1947. Uviedol, že na základe tohto prejavu nevôle časti študentstva boli následne spustené previerky, ktoré mali na svedomí vylúčenie až jednej štvrtiny vysokoškolákov. Ako sa mohli prítomní dozvedeť, väčšina z nich bola neskôr rehabilitovaná, no interpretácie oných činov sa počas celého obdobia komunistického režimu znova re-interpretovali – vždy tak, aby zapadali do kontextu aktuálnych potrieb politickej moci.

Jedným z mála účastníkov, ktorý sa vo víre politicko-spoločenských zmien zameral na konkrétnu osobnosť, bol PhDr. Jan Bureš, PhD. z Metropolitnej univerzity

v Prahe. Do hľadáčika sa mu dostał Edvard Beneš a jeho často diskutovaná úloha, ktorú vo februárových dňoch roku 1948 akiste zohral. Pri hodnotení jeho aktivít a rozhodnutí autor zdôraznil preceňovanie otázky, vnímanej i dodnes ako jednej z kľúčových, a to záležitosť podania demisie nadopolovičnou väčšinou alebo len menšinou ministrov. Do analýzy jeho skutkov tiež zahrnul informácie od pamätníka, podľa ktorého ostal Beneš zaskočený tým, ako rýchlo demisia prišla, i skutočnosť, že ju s ním nikto vopred nekonzultoval. Doktor Bureš vyslovil názor, že počas februárových dní sa od Beneša zrejme očakávalo viac, než mohol on z hľadiska svojho postavenia a v medziach právomocií, ktoré mu pripadali, splniť.

Nemenej podnetnými boli aj príspevky k dopadom na činnosť bezpečnostných zložiek štátu, ktoré na nich zanechali udalosti „Víťazného februára“. To, ako úlohu zohrával bezpečnostný aparát počas spomínaných dní predstavil PhDr. Prokop Tomek, PhD., na ktorého plynulo nadviazal prof. PhDr. František Hanzlík, PhD. PhDr. Jiří Plachý, PhD., z Vojenského historického ústavu v Prahe sa zameral na činnosť československej armády, kym PhDr. Jiří Fidler, PhD., momentálne pôsobiaci ako nezávislý bádateľ, zhodnotil stav a pôsobenie sovietskej armády v okolitých krajinách.

Počas dvoch konferenčných dní zaznelo i mnoho ďalších, nemenej zaujímačvých príspevkov. Z oblasti hospodárskych dejín je možné spomenúť napríklad PhDr. Ľudovíta Hallona, DrSc., ktorý svoj príspevok pripravil v spolupráci s PhDr. Miroslavom Sabolom, PhD. Venovali sa v ňom najmä otázke peňažníctva v rokoch 1948 – 1950 a východiskám, priebehu a dôsledkom znárodňovacieho procesu. Novátorským bol i príspevok Petra Švíka, PhD. o vplyve februára 1948 na leteckú civilnú dopravu medzi východom a západom. Historiografickú sekciu zastúpil medzi inými i Martin Garek, PhD., prednášajúci o historických prácach k predmetnej téme z čias totality, ale i k novovznikajúcim prácам od počiatku 90. rokov 20. storočia až po súčasnosť. Nepovšimnutými neostali ani politické strany a ich podiel na známych februárových dňoch. PhDr. Marek Syrný, PhD. predstavil dianie v Demokratickej strane, ako víťazke politického boja na Slovensku počas - na dlhú dobu - v posledných slobodných voľbách v roku 1946. Prípadovú štúdiu dopadu februárových udalostí na menšie územie, konkrétnie na mesto Považská Bystrica, predstavil doc. PhDr. PaedDr. Karol Janas, PhD.

Hoci čas, ktorý organizátori vytýčili na jednotlivé príspevky sa prednášajúcim daril dodržiavať, časový limit pridelený k diskusným oknám bol neraz výrazne prekročený. Tu sa ukázal zaujímavý jav, ktorý určite nie je bežne prítomným na väčšine iných vedeckých podujatí: okrem odborníkov sa k jednotlivým bodom diskusie vyjadrovali aj mnohí zástupcovia laickej verejnosti, ktorí na podujatie zavítali, a ktorých počet počas dvoch dní dosiahol trojčíferné číslo. Táto skutočnosť, ale i fakt, že počas vystúpení, ako aj neoficiálnych debát boli živo konzultované odprednášané témy a navrhované ďalšie smery, ktorými by sa mal výskum februára 1948 uberať, dokazujú, že problém nastolenia komunistického režimu v Československu je aj po sedemdesiatych rokoch od daných udalostí stále aktuálnou tému.

Zuzana Hasarová, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

PUBLIKAČNÁ ETIKA ČASOPISU STUDIA HISTORICA NITRIENSIA

Vydavateľom časopisu Studia Historica Nitriensia (ďalej SHN) je Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Redakcia sídli na Katedre histórie FF UKF v Nitre, Hodžova 1, 949 01 Nitra. Aktuálnym šéfredaktorom je prof. Janka Hečková, CSc. Na stránkach časopisu sa publikujú originálne príspevky z oblasti histórie, archeológie, muzeológie. Úlohou redakčnej rady je zabezpečiť čo najvyššiu kvalitu publikovaných textov, ich originalitu a zabrániť porušovaniu autorskej etiky. Nižšie uvedené zásady vychádzajú z pravidiel Committee on Publication Ethics (COPE) <http://publicationethics.org/resources/guidelines>

1. Úloha šéfredaktora:

Šéfredaktor vykonáva prvé redakčné rozhodnutie, čiže predbežne posudzuje príspevky doručené na adresu redakcie, ich kompatibilitu s tematickým zameraním časopisu, ako aj ich vhodnosť pre zaradenie do recenzného konania. Vyradené sú príspevky, ktoré nezodpovedajú profilácií časopisu, nesplňajú primárne požiadavky na vedecký text a evidentne porušujú etické princípy publikovania. Sporné prípady konzultuje s členmi vedeckej rady časopisu. Šéfredaktor môže od autorov požadovať nevyhnutné úpravy odovzdaných textov, napríklad jeho skrátenie, prepracovanie poznámkového aparátu v súlade s pokynmi pre autorov, prispôsobenie prípadného obrázkového materiálu publikačným a ekonomickým možnostiam časopisu. Šéfredaktor má záverečné slovo pri zostavovaní jednotlivých čísel časopisu.

2. Úloha redakčnej rady:

Redakčnú radu časopisu SHN tvorí:

1. vedecká rada časopisu a
2. rozšírený redakčný kruh.

Členovia vedeckej rady časopisu sú renomovaní odborníci a autority z oblasti histórie, archeológie a muzeológie zo Slovenska aj zo zahraničia. Rozšírený redakčný kruh tvoria odborníci, ktorí sú prednostne oslovaní pre potreby recenzného konania. Vedecká rada časopisu rozhoduje o publikovaní príspevku v časopise v prípade, že úspešne prejde recenzným konaním. Vedecká rada časopisu sa pri rozhodovaní o publikovaní, resp. nepublikovaní, opiera o recenzné posudky, vypracované oslovenými posudzovateľmi. Pri rozhodnutiach vedecká rada časopisu dbá na dodržiavanie všeobecne uznávaných etických princípov

a akademickej praxe. Vedecká rada časopisu uverejňuje na web stránke etické zásady, zásady pre recenzné konanie a aj pokyny pre autorov, ktorými sa pri roz hodnutiach riadi. V prípade potreby môže vedecká rada časopisu tieto normatívy aktualizovať. Články v sekcií štúdie, rozhľady, materiály a diskusia prechádzajú jazykovou úpravou. Vedecká rada časopisu zabezpečí na stránkach časopisu zverejnenie opráv, reakcií zo strany vedeckej obce, prípadne ospravedlnení, ak dôjde k porušeniu etických princípov publikovania.

3. Úloha redakcie:

Redakcia dodržiava anonymnosť autorov, recenzných posudkov ako aj dôvernosť korešpondencie medzi autorom a redakciou. Redakcia neprijíma komerčné platené príspevky ani reklamné texty s výnimkou upozornenia na nové publikácie z tematických oblastí časopisu SHN, vydávané vydavateľom časopisu. Redakcia dbá na to, aby nedošlo ku konfliktu záujmov medzi autormi, recenzentmi a členmi vedeckej rady časopisu, resp. rozšíreného redakčného krahu.

4. Proces posudzovania doručených rukopisov:

Doručené texty sú po prvotnom vytriedení šéfredaktorom časopisu pridelené dvom posudzovateľom. Vedecká rada vyberá posudzovateľov. Ak je posudzovateľ vybraný z prostredia mimo vedeckej rady časopisu alebo rozšíreného redakčného krahu, budú mu spolu s textom zaslané aj zásady publikovania v časopise SHN. Texty sú anonymizované a pridelované dvom, v prípade kolízie názorov trom, posudzovateľom. Autori a recenzenti zostávajú počas celej doby voči sebe anonymní. Redakcia využíva posudkový formulár, v ktorom sa oslovení recenzenti vyjadrujú k nasledovným oblastiam:

1. k obsahu, odbornosti a vedeckej úrovni textu;
2. štýlu a formálnym náležitosťiam.

Recenzent môže text odporučiť na publikovanie, navrhnuť modifikáciu, prípadne úplne zamietnuť publikovanie textu. Ak je nutné príspevok modifikovať, prípadne je úplne zamietnuté jeho publikovanie musí posudzovateľ svoje rozhodnutie jasne zdôvodniť. Posudzovatelia sú povinní redakciu upozorniť, ak už bol príspevok publikovaný v inom časopise/monografii, prípadne je časť alebo celý text plagiátom, alebo sú informácie v texte zmanipulované. Týka sa to aj jazykových mutácií textu. Posudzovateľ môže odmietnuť vypracovať posudok na pridelenú štúdiu, o čom musí redakciu obratom informovať. Posudzovateľ sa zaväzuje, že bude pristupovať k posudzovaniu objektívne, vyhne sa inverktívam na adresu autora posudzovaného príspevku. V prípade, že jeden z posudzovateľov text odporučí publikovať a druhý posudzovateľ ho zamietne, redakcia zabezpečí tretí, zmierovací posudok, ktorý vypracuje redakciou oslovený odborník. Konečné slovo v prípade sporných textov má šéfredaktor s vedeckou radou časopisu. Všetky príspevky publikované v časopise musia úspešne prejsť recenzným konaním, inak nemôžu byť publikované. Výnimku tvoria texty do rubrík kronika, recenzie a anotácie, kde o publikovaní rozhoduje šéfredaktor bez recenzného konania. V prípade, že chce autor publikovať recenziu na publikáciu svojho kolegu, musí

o tom upovedomiť redakciu hneď pri jej doručení na adresu redakcie. Všetci posudzovatelia sa zaväzujú, že obsah recenzovaných rukopisov budú považovať za tajný, nezneužijú ich a žiadnu ich časť nepoužijú vo vlastných prácach skôr ako budú publikované a to s riadnym uvedením autorstva.

5. Etika autora:

Autor sa zaväzuje, že odovzdáva do redakcie originálny, pôvodný text, dovtedy nepublikovaný, založený na vlastnom archívnom alebo pramennom výskume. Predloženie rovnakého príspevku, ktorý bol už publikovaný inde (vrátane jazykovej mutácie) je považované za neetické. Výnimku tvorí prípad, ak bol príspevok výrazne prepracovaný alebo doplnený. V takom prípade je potrebné túto informáciu uviesť v poznámke, s konkrétnym označením kde bol už pôvodný príspevok publikovaný. Autori si od redakcie nemusia pýtať povolenie na opäťovné publikovanie vlastných textov v monografiách potom, ako už boli publikované na stránkach časopisu SHN. Autor nesmie publikovať príspevok v inom časopise potom, ako už bol publikovaný v časopise SHN. Autor sa zaväzuje, že sa pripísaní textu riadil etickými zásadami, ktoré sú predpokladom toho, že žiadna časť textu alebo celý príspevok nie sú plagiatom a že výsledky svojho výskumu nezmanipuloval. Autor sa pri písaní príspevku riadi pokynmi pre autorov, ktoré sú zverejnené na web stránke časopisu SHN v slovenčine a angličtine a tiež v printovej verzii časopisu. Autor je povinný redakcii na vyžiadanie dokladovať, že získal povolenie využívať materiály, na ktoré sa vzťahujú autorské práva.

Publication Ethics of the Studia Historica Nitriensia Journal

The Studia Historica Nitriensia journal (hereinafter referred to as SHN) is published by the Constantine the Philosopher University. The address of the editorial office is the Department of History of the Philosophical Faculty of the Constantine the Philosopher University in Nitra, Hodžova 1, 949 01 Nitra. The current editor-in-chief is prof. Janka Hečková, CSc. The journal publishes original contributions dealing with history, archaeology, museology. The role of the editorial board is to guarantee the highest quality of the published texts, their originality and prevent breaching the authorship ethics. The rules below follow from the rules of the Committee on Publication Ethics (COPE) <http://publicationethics.org/resources/guidelines>

1. The role of the editor-in-chief

The editor-in-chief makes the primary editing decision, i. e. they do preliminary evaluation of the contributions delivered to the editorial office, their compatibility with the topic of the journal, as well as their suitability for reviewing process. The contributions which do not correspond with the topic of the journal, do not meet the primary criteria for scholarly articles and evidently breach the principles of publication ethics are denied. The editor-in-chief discusses disputable cases

with the members of the scientific board of the journal. They can ask the authors to make necessary changes in the submitted articles, e. g. shortening, rewriting footnotes in accordance with the authorship guide, adopting the figures to the publication and economic conditions of the journal. The editor-in-chief has the final word in editing individual issues of the journal.

2. The role of the editorial board

The editorial board of the SHN journal comprises:

1. the scientific board of the journal
2. wider editorial circle.

Members of the journal's scientific board are renowned experts and authorities in the fields of history, archaeology and museology from Slovakia as well as other countries. The wider editorial circle comprises experts who are preferably requested to review articles. The scientific board of the journal decides on publishing of the contribution in the journal if it passes the reviewing process successfully. Deciding on publishing or not publishing, the scientific board of the journal follows from the reviews elaborated by the reviewers. In their decisions, the scientific board regards generally accepted ethical principles and academic practice. On the website, the scientific board publishes the ethical principles, principles of the reviewing process and instructions for authors which are essential in their decisions. If necessary, the scientific board can update the norms. The articles in the section of studies, perspectives, materials and discussion are subject to language editing. The scientific board provides publishing corrections, reactions from the scientific community, or possible apologies on the pages of the journal, in case of breaching the publication ethics.

3. The role of the editorial board

The editorial board observes the anonymity of authors, reviews and confidentiality of the correspondence between the author and the board. The board does not accept paid commercial contributions or advertisements, with the exception of notes on new publications related to the topics of the SHN journal published by the journal's publisher. The board monitors possible conflicts of interest among authors, reviewers and members of the scientific board of the journal or its wider editorial circle.

4. The process of reviewing the submitted manuscripts

After the submitted manuscripts have been primarily classified by the editor-in-chief, they are assigned to two reviewers. The scientific board decides on the reviewers. If the reviewer is chosen outside the scientific board or the wider editorial circle, the publication principles of the SHN journal shall be sent to them together with the article. The articles are anonymous and assigned to two, in case of colliding reviews three, reviewers. The authors and reviewers remain anonym-

mous to each other during the whole process. The editorial board uses a review form in which the reviewers comment on the following:

1. the content, expert and scientific level of the text;
2. style and form.

The reviewer can recommend the text for publishing, suggest modifications, or reject publishing. If it is necessary to modify the article or it is rejected, the reviewer must clearly justify their decisions. The reviewers must inform the editorial board if the article has been published in another journal/monograph, or it is wholly or partially copied or the information it contains is manipulated. This also applies to other language editions of the article. The reviewer can refuse to review the assigned study but must inform the editorial board immediately. The reviewer must be unbiased judging the reviewed articles, inoffensive to the author of the reviewed article. If one of the reviewers recommends the article for publication and the other one refuses it, the editorial board provides a third, conciliation review elaborated by an expert. In such case, the editor-in-chief and the scientific board of the journal have the final word. All articles published in the journal must successfully pass the reviewing process, otherwise they cannot be published. Articles published in the Chronicle, Reviews and Annotation sections are exceptions; the editor-in-chief decides on publishing without the reviewing process. If the author wants to publish a review of their colleague's work, they must inform the editorial board as soon as it has been delivered to the address of the editorial board. All reviewers must consider the content of the reviewed manuscripts confidential, they shall not abuse or use any of the articles' parts in their own works before these articles are published, they must declare the name of the author.

5. Author's Ethics

The author is obligated to submit an original unpublished article based on their own archive or resource research. Submitting an article which has been published before (including other language editions) is considered unethical. Considerably rewritten or completed articles are acceptable. The author must state such information in footnotes and specify where the original article was published. The authors do not need to ask the editorial board for permission to further publish their own texts in monographs after they have been published on pages of the SHN journal. The author must not publish the same article in another journal after it has been published in the SHN journal. Writing the text, the author must observe the ethical principles which ensure that no part of the text or the whole text are copied and they must not manipulate the results of their research. Writing the text, the author must observe the instructions for authors published on the SHN journal's webpage in Slovak or English as well as in the printed version of the journal. The author is obligated to prove their authorization to use materials protected by copyright if asked by the editorial board.

POKONY PRE AUTOROV

Studia Historica Nitriensia je vedecký, recenzovaný časopis, ktorý vychádza 2x ročne. Uverejňuje pôvodné príspevky, výsledky bádateľskej činnosti autorov. Uzávierka je vždy 30. júna a 31. decembra. Texty sú anonymne posúdené dvojmi nezávislými posudzovateľmi. Autori budú o výsledku recenzného konania a rozhodnutí vedeckej redakčnej rady upovedomení najneskôr do 6 mesiacov od odovzdania príspevku. Autori zároveň súhlasia s uverejnením príspevku v databázach: CEEOL – Central and Eastern European Online Library; CEJSH – The Central European Journal of Social Sciences and Humanities; EBSCOhost; H-Soz-u-Kult – Humanit  s – Sozial und Kulturgeschichte; SCOPUS.

Príspevky je možné zasielať elektronicky prípadne poslať poštou na CD: elektronicky na adresu: shnnitra@ukf.sk

poštou: redakcia Studia Historica Nitriensia, Katedra histórie FF UKF, Hod  zova 1, 949 01 Nitra

Ka  d   príspevok musí obsahovať:

- názov v slovenskom a anglickom jazyku
- meno autora
- pracovisko a stručné informácie o autorovi
- abstrakt v cudzom jazyku (angličtina) – min. 5-7 riadkov
- 5-6 k    cov  ch slov v slovenskom a anglickom jazyku
- vlastn   text
- v prípade príspevkov v anglickom alebo nemeckom jazyku musí byť názov príspevku a abstrakt v slovenskom jazyku
- redakcia prijíma príspevky do sekcie štúdie v rozsahu maximálne 40 normostrán. Redak  n   rada si vyhradzuje právo na zaradenie príspevku aj do inej sekcie časopisu (rozhľady, materiály, diskusia). Rozsah recenzie by mal byť 3-10 normostrán. Príspevky s men  m rozsahom budú zaraden   medzi anotácie.
- Obrázky (rozszerenie min. 300x300 dpi, farebn  /ciernobiele), tabuľky a grafy sa odovzdávajú v samostatnom súbore, ich vloženie do textu zabezpeč grafi  k. Obrázky, tabuľky a grafy musia byť o  islovan  , popisan   a ku každému uveden   zdroj. V texte príspevku musia byť uveden   odvolávka na konkrétne obrázky, tabuľky alebo grafy.

- Každý príspevok (bez ohľadu na vedný odbor) musí mať poznámkový aparát pod čiarou a splňať nasledujúce požiadavky:
písmo: Times New Roman, 12
zarovnanie na obe strany
poznámkový aparát pod čiarou v nasledujúcej forme:

Odkaz na monografiu:

¹HEČKOVÁ, Janka. Rimania & Germáni na strednom Dunaji. Nitra: FF UKF, 2005, s. 56.

²PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal. Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953. Bratislava: Veda, 1997, 311 s.

Odkaz na zborník ako celok:

⁴WIEDERMANN, Egon (ed.). Studia Historica Nitriensia 15. Nitra: FF UKF, 2010, 424 s.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:

⁶KIČKOVÁ, Adriana. Nadežda Konstantinovna Krupská (1869-1939).

In RUMAN, Ladislav et al. Desivé dejiny. Nitra: FF UKF, 2002, s. 431-435.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:

⁷PALÁRIK, Miroslav. Osudy pamiatok pochádzajúcich zo židovského majetku za druhej svetovej vojny. In Historický časopis, 2011, roč. 59, č. 3, s. 515-534.

Odkaz na už uvedenú prácu:

⁸HEČKOVÁ, ref. 1, s. 37.

Odkaz na elektronický zdroj:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálne v elektronickej súbežnej Slovenskej národnej bibliografii. In Bibliografický zborník 2000 – 2001 [Online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zbornik_2000_2001.pdf>;

- ak nie je uvedené miesto vydania, rok vydania alebo vydavateľstvo, uvádzame: b. m., b. r., b. v.
- ak je viac miest vydania a len jeden vydavateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou, napr. Bratislava; Martin: Osveta, 1956.
- skratka pre stranu je s.
- údaje ako je ročník časopisu, čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami
- ak sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné okrem strán uviesť aj číslo dokumentu

Odkaz na archívny prameň

- presný názov archívu, názov fondu, ktorý ste študovali, prípadne aj roky, z ktorých agenda fondu pochádza, ďalej č. kartónu, z ktorého je dokument, signatúru dokumentu a slovná charakteristika dokumentu

Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA v BA), fond (ďalej f.) Ministerstvo školstva a národnej osvety (ďalej MŠANO), 1939 – 1945, kartón (ďalej k.) 52, č. j. 785. Nariadenie Ministerstva školstva a národnej osvety pre správy ľudových škôl zo dňa 12. 4. 1941.

Odkaz na dobovú tlač

Slovák, 5.12.1938, s. 3, názov článku.

Poznámka: ak ide o denník, uvádzame dátum výtlačku, ak ide o iné periodikum, uvádza sa rok, ročník, číslo, strana, prípadne názov článku. Ak má článok autora a ide nám o zdôraznenie tohto faktu, tak meno, názov a In.

Odkaz na antický prameň

V poznámke uvádzajte meno autora v najčastejšie používanej forme (CAESAR, TACITUS, SUETONIUS), názov diela v latinčine (aj keď bol originál v inom jazyku, napr. v gréctine), nasleduje číslo knihy, kapitoly a paragrafu, ak je vyznačený TACITUS. Annales II, 46.

Instructions for the authors of contributions in the *Studia Historica Nitriensia* journal

Studia Historica Nitriensia is a reviewed scientific journal issued semiannually. It publishes original contributions, results of investigation of the authors. The deadlines are 30 June and 31 December. The texts are anonymously reviewed by two independent reviewers. The authors shall be informed of the result of the reviewing process and of the decision of the scientific board within 6 months from the submission of the article. The authors also agree with publishing of their contributions in the following databases: CEEOL – Central and Eastern European Online Library; CEJSH – The Central European Journal of Social Sciences and Humanities; EBSCOhost; H-Soz-u-Kult – Humanities – Sozial und Kulturgeschichte; SCOPUS.

Contributions can be sent electronically or by post, on a CD:

electronically to: shnnitra@ukf.sk

by post to: Studia Historica Nitriensia Editorial Board (redakcia), Department of History of the Philosophical Faculty of CPU (Katedra história FF UKF), Hodžova 1, 949 01 Nitra

Each contribution must include:

- title in Slovak and English languages
- author's name
- workplace and brief information about the author
- abstract in a foreign language (English) – min. 5-7 lines
- 5-6 key words in Slovak and English languages
- text itself

- If the text is written in English or German, the title of the contribution as well as the abstract must be written in Slovak.
- For the section of studies, the editorial board accepts contributions of 40 pages max. The editorial board reserves the right to publish the contributions in other sections of the journal (perspectives, materials, discussion). Reviews should contain 3-10 standard pages. Shorter contributions shall be classified as annotations.
- Figures (resolution of min. 300×300 dpi, colour/black and white), tables and graphs must be submitted in a separate file. They shall be placed in the text by the graphic designer. Figures, tables and graphs must be numbered, with captions and stated source. The text of the contribution must contain the references to specific figures, tables and graphs.

Each contribution (regardless of the field of study) must include footnotes and meet the following standards:

- font: Times New Roman, 12
- justified
- footnotes in the following form:

Referring to a monograph:

¹HEČKOVÁ, Janka. Rimania & Germáni na strednom Dunaji. Nitra: FF UKF, 2005, s. 56.

²PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal. Štátnej moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953. Bratislava: Veda, 1997, 311 s.

Referring to a whole collection of papers:

⁴WIEDERMANN, Egon (ed.). Studia Historica Nitriensia 15. Nitra: FF UKF, 2010, 424 s.

Referring to a study in a collection or a joint work:

⁶KIČKOVÁ, Adriana. Nadežda Konstantinovna Krupská (1869-1939). In RUMAN, Ladislav et al. Desivé dejiny. Nitra: FF UKF, 2002, s. 431-435.

Referring to a study published in a periodical:

⁷PALÁRIK, Miroslav. Osudy pamiatok pochádzajúcich zo židovského majetku za druhej svetovej vojny. In Historický časopis, 2011, roč. 59, č. 3, s. 515-534.

Referring to a previously mentioned work:

⁸HEČKOVÁ, ref. 1, s. 37.

Referring to an electronic source:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálne v elektronickej súbežnej Slovenskej národnej bibliografii. In Bibliografický zborník 2000 – 2001 [Online]. Martin: Slovenská ná-

rodná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zborník_2000_2001.pdf>;

If place or year of publication or the name of publisher are not stated, we write:
n. a., n. p., n. d., n. p.

- If there are multiple places of publication and only one Publisher, the places are separated with a semicolon and a space, e. g. Bratislava; Martin: Osveta, 1956.
- p is short for page
- Information like volume of a journal, numbers of collections of papers are written in Arabic numerals.
- If the documents in the editions are numbered, it is necessary to write the number of the document, together with the pages

Referring to an archive source

exact name of the archive, name of the studied fund or the years which the agenda of the fund comes from, number of the carton with the document, document's signature and characteristics

The Slovak National Archive in Bratislava (hereinafter referred to as SNA in BA), fund (f) Ministry of Education and National Edification (Ministerstvo školstva a národnej osvety) (MŠANO), 1939 – 1945, carton (c) 52, u. no. 785. Regulation of the Ministry of Education and National Edification for the administrators of public schools from 12 April 1941.

Referring to a contemporary press

Slovák, 5.12.1938, s. 3, article title.

Note: If it is a daily, we state the date of the issue, if it is a different periodical, we state the year, volume, issue, page, title of the article. If the article has its author and we want to emphasize the fact, we also state the name, title and In.

Referring to an antique source

In the note, state the name of the author in the most frequently used form (CAESAR, TACITUS, SUETONIUS), title of the work in Latin (although the original was written in another language, e. g. Greek), number of the book, chapter and paragraph, if marked.

TACITUS. Annales II, 46.